

УКРАЇНА: 30 РОКІВ НА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ШЛЯХУ

Razumkov
centre

УКРАЇНА: 30 РОКІВ НА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ШЛЯХУ

Проект реалізується за підтримки
Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні

Київ-2021

УДК 316.42(477) «1991/2021»

У45

Україна: 30 років на європейському шляху / Ю.Якименко [та ін.];
У45 Український центр економічних і політичних досліджень імені
Олександра Разумкова, — К.: Заповіт, 2021, — 392 с.

ISBN 978-966-2050-27-1

Видання складається з трьох тематичних розділів і додатка із соціологічними даними. Кожен розділ містить відповідні підрозділи (від соціальної сфери та економіки до внутрішньої політики та безпеки), в яких стисло окреслюються події (та їх наслідки) в усіх життєво важливих галузях держави за 30 років незалежності.

Видання здійснено за підтримки Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні. Відповідальність за інформацію, наведену в розділах, несуть автори.

Авторський колектив:

Ю.Якименко (керівник), А.Биченко, В.Замятін, К.Маркевич, О.Мельник, М.Міщенко,
В.Омельченко, М.Пашков, П.Пинзеник, О.Пищуліна, О.Розумний, А.Стецьків,
П.Стецюк, М.Сунгуровський, С.Чекунова, Л.Шангіна, В.Юрчишин.

У виданні використані матеріали, підготовлені науковим консультантом
з економічних питань Центру Разумкова В.Сіденка.

УДК 316.42(477) «1991/2021»

ISBN 978-966-2050-27-1

© Центр Разумкова, 2021

© Видавництво «Заповіт», 2021

ЗМІСТ

- 5 **ВСТУП**
- 7 **I. УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ЕКОНОМІКА:
НЕЛЕГКИЙ ПЕРЕХІД НА МЕЖІ ТИСЯЧОЛІТЬ**
- 8 **1. СОЦІАЛЬНА СФЕРА ТА ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ**
Соціальні стандарти в умовах ринкових перетворень • Цивілізаційний вимір соціальних стандартів • Гідна праця – гідна зайнятість • Соціальний захист – турбота держави • Турбота про дитину та родину – головний обов’язок держави • Гендерна рівність – рівні права та рівні обов’язки • Освіта – ключовий компонент людського капіталу • Здоров’я населення – стратегічна складова сталого розвитку • Європейські орієнтири розвитку вітчизняної житлової сфери • Концептуальні проблеми на шляху до якісного соціального розвитку
- 54 **2. ЕКОНОМІЧНИЙ ВИМІР**
Особливості економічної динаміки 1991-2021рр. • Українська економіка: виміри зміни • Україна на зовнішніх ринках • Фінансовий сектор економіки
- 94 **3. РЕФОРМУВАННЯ ЕНЕРГЕТИЧНОГО СЕКТОРУ:
ДОСЯГНЕННЯ ТА ВИПРОБУВАННЯ**
Формування нової енергетичної політики • Європейський вектор енергетичних реформ: досягнення та виклики • Становлення сектору ВДЕ в Україні • Погляд у майбутнє. Досягнення цілей кліматичної нейтральності
- 112 **4. УКРАЇНА У ГЛОБАЛЬНИХ ВИМІРАХ
СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТА ЦИФРОВІЗАЦІЇ**
Сталий розвиток • Поступ України у сфері цифровізації • Глобальні технологічні зрушення та перспективи структурних змін: виклики для України
- 128 **5. ГРОМАДЯНИ І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО
НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ**
Розрив із «радянським минулим» та «російським світом»: зміни в ідентичності громадян України • Українське суспільство: життєві і соціальні цінності • Українське громадянське суспільство: стан і перспективи розвитку
- 183 **II. ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТІВ НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ,
ПРЕДСТАВНИЦЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ ТА
ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ**
- 183 **1. ЕВОЛЮЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ЗАСАД УКРАЇНИ: 1991-2021рр.**
Конституювання незалежної держави • Конституційні засади нової держави • Еволюція Конституції
- 197 **2. СТАНОВЛЕННЯ НОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ:
КОНФЛІКТИ Й СУПЕРЕЧНОСТІ**
Від радянської республіки до незалежної держави • Посилення інституту Президента. Встановлення змішаної форми правління • Перехід до парламентсько-президентської моделі • Наростання авторитарних тенденцій • Відновлення парламентсько-президентської республіки. Нові виклики

- 225 **3. РОЗВИТОК МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТА ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ ВЛАДИ**
Становлення місцевого самоврядування у незалежній Україні • Реформа децентралізації
- 236 **4. СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО ПЛЮРАЛІЗМУ ТА ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ**
Весна української багатопартійності • Політичне структурування та формування партійної системи • Еволюція виборчих правил: роль партій зростає • Подальша «партизація» політичного життя • Переформатування партійної системи і нові тенденції
- 253 **5. СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТІВ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ**
Утвердження незалежного судівництва • Становлення інститутів захисту прав людини • Еволюція правоохоронних органів
- 268 **III. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА І БЕЗПЕКА НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ**
- 268 **1. УКРАЇНА У СВІТІ: УТВЕРДЖЕННЯ НА СВІТОВІЙ АРЕНІ, ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ**
Незалежна Україна: перші кроки на світовій арені • Зовнішня політика в умовах «гібридної війни»
- 281 **2. ШЛЯХ УКРАЇНИ ДО ЄС: ЕТАПИ, ЗДОБУТКИ, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ**
Становлення і розвиток співробітництва Україна-ЄС • Євроінтеграція України: російський фактор • Київ-Брюссель: від партнерства до асоціації • Євроінтеграційний старт нової влади (2019-2021рр.) • Євроінтеграція України: громадська підтримка та очікування
- 306 **3. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ**
Перші кроки • Від «націоналізованого» до національного • Уроки війни • Розвиток оборонно-промислового потенціалу України • Зовнішній вектор безпекової політики
- 341 **РЕЗУЛЬТАТИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЦЕНТРУ РАЗУМКОВА**
- 374 **ГОЛОВНІ ДЖЕРЕЛА, ВИКОРИСТАНІ ЕКСПЕРТАМИ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ЦЬОГО ВИДАННЯ**

ВСТУП

24 серпня 1991р., 30 років тому прийнято Акт про проголошення незалежності України, який було підтверджено на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991р. Ці події підвели ризику під радянським періодом історії України, стали логічним підсумком історичного процесу політичної самоорганізації української нації, усього українського народу та початком існування України у статусі суверенної незалежної держави.

За період 30-річної історії незалежної України (1991-2021рр.) в державі відбулися кардинальні зміни в усіх без винятку сферах. Прийнятими в перші роки незалежності законодавчими актами були визначені, а у 1996р. Конституцією України — закріплені засади розбудови Української держави як демократичної, правової та соціальної. Значно розширився перелік гарантованих Конституцією держави прав і свобод громадян, передусім, політичних, принципівим досягненням стало створення реальних можливостей для їх реалізації і захисту. У країні утворилися нові інститути, такі як: приватна власність, ринкова економіка, вільне підприємництво, багатопартійність, плюралістичне громадянське суспільство, свобода слова та вільні від цензури медіа тощо.

Від перших років незалежності Україна заявила про свій європейський вибір, що знайшло відображення в законах та інших нормативних актах, міжнародно-правових документах. Цей вектор розвитку був підтриманий більшістю громадян, як передумова демократичного розвитку, високого рівня соціально-економічного добробуту та захисту прав і свобод громадян. Водночас, рух України у європейському напрямі був непростим. Нерідко дії влади не збігалися з визначеними орієнтирами суспільних трансформацій, здійснювалися непоодинокі спроби загальмувати процес європейської інтеграції України, інспіровані як зсередини, так і зовні.

Європейський вибір дався Україні дорогою ціною. Вікопомною віхою на 30-річному шляху України стали Революція Гідності 2014р. та героїчний опір Українського народу російській агресії, які показали готовність українців ціною власного життя захищати суверенітет і незалежність своєї країни та європейський шлях розвитку. Ці події свідчать про завершення переходу більшості українського суспільства від пост-радянського стану до реального засвоєння європейських цінностей. Підписання у 2014р. Угоди про асоціацію між Україною та ЄС уможливило початок всеосяжних реформ, які, попри не завжди однозначні результати, здебільшого «прижилися» на українському ґрунті. Нині

Україна впевнено йде до своєї стратегічної мети — повноправного членства в Європейському Союзі.

За 30 років незалежності в Україні виросло покоління людей, процес соціалізації яких відбувався вже у принципово нових умовах наявності власної держави та демократичного суспільного ладу. Ціннісні орієнтації цієї категорії громадян, особливості їх ідентичності та політичного вибору, практичні прояви патріотизму та громадянської позиції свідчать про відносно більшу орієнтацію на європейські цінності, відповідні способи діяльності і життя, ніж у їх попередників, вихованих в умовах СРСР. Поступово, але впевнено відбувається процес позбавлення рудиментів радянської ментальності в усьому суспільстві. Можна стверджувати, що ментальна еволюція є однією з найважливіших суспільних трансформацій, що відбулася в Україні протягом часу її незалежності.

Представлене видання Центру Разумкова є спробою комплексного дослідження еволюції різних сфер українського суспільства в період 1991-2021рр., досягнутого прогресу, проблем і перспектив розвитку в різних сферах, з погляду їх впливу на стан забезпечення громадянських, політичних, економічних і соціальних прав і свобод громадян, сприяння практичній реалізації євроінтеграційного курсу України. Автори також хотіли нагадати основні «віхи» у 30-річній історії нашої незалежної держави, виокремити головні етапи перетворень, підкреслити важливість змін, що відбулися, та позначити тенденції, що ведуть у європейське майбутнє.

Центр Разумкова був заснований у перші роки незалежності України і вже понад 27 років веде активну дослідницьку діяльність. Тому серед авторів цієї публікації є як досвідчені експерти, особисто причетні до подій, про які в ній йдеться, так і молодші колеги, які виросли вже в незалежній Україні. У виданні використані матеріали попередніх багаторічних досліджень Центру Разумкова, а також дані досліджень громадської думки, які здійснюються власною соціологічною службою вже понад 20 років.

Центр Разумкова висловлює особливу вдячність за фінансову підтримку цього проекту Представництву Фонду Конрада Аденауера в Україні, успішне партнерство з яким триває з 1994р.

Юрій ЯКИМЕНКО,

Президент Центру Разумкова,
Шеф-редактор журналу «Національна безпека і оборона»

I. УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ЕКОНОМІКА: НЕЛЕГКИЙ ПЕРЕХІД НА МЕЖІ ТИСЯЧОЛІТЬ

Стаття 1 Конституції України визначає її як суверенну і незалежну, демократичну, соціальну, правову державу. Держава, за Основним Законом, спрямовує свою діяльність на дотримання прав і свобод громадян, на створення гідних умов життя та вільного розвитку особистості, поєднуючи при цьому забезпечення добробуту як усього суспільства, так і кожної окремої людини.

Важливою ознакою розвитку України впродовж часу її існування як незалежної держави стало те, що **попри складнощі, суперечності розвитку і протидію як зсередини, так і ззовні, їй вдалося не допустити економічного краху** (хоча такі сценарії малювалися ледь не щорічно), утримати здобутки і позитивні тенденції у відносинах зі стратегічними партнерами. Країна пройшла «точку неповернення» на своєму євроінтеграційному курсі, закріпленому у 2018р. у Конституції України, продовжується модернізація та адаптація нормативно-правової бази партнерства між Україною та Європейським Союзом, розширюється торговельно-економічне співробітництво.

За 30 років після проголошення незалежності Україна пройшла складний, часто суперечливий, шлях будівництва нового суспільства вільних і заможних людей. Хоча поки наша країна не розглядається країнами ЄС як майбутній член цього об'єднання, однак варто наголосити: якими б шляхами не йшла Україна, якими б суперечливими не видавалися її кроки, не викликає сумніву, що дороговказом для країни є цінності і принципи, на яких базується європейська спільнота.

Для нашого успішного поступу потрібно позбавитися відчуття меншовартості України відносно країн ЄС зокрема та щодо більш економічно

розвинутих країн світу загалом. Дійсно, за багатьма параметрами Україна поки поступається кращим стандартам і взірцям. Однак усвідомлення цього має стати не пригнічувальним чинником, що призводитиме до блокування реформ, заморожування відставання і консервації другорядності, а стимулом для подолання перешкод. Водночас, ми маємо бути і достатньо самокритичними, щоб правильно оцінити власний негативний досвід, набутий за часи незалежності, зробити на його підставі правильні висновки та врахувати їх під час здійснення наступних кроків на європейському шляху України.

Економічний розвиток є важливою умовою існування соціальної держави, яку важко уявити без конкурентоспроможної економіки, сприятливих умов для вільної, продуктивної, гарно оплачуваної праці, задоволення високого рівня потреб громадян в освіті, медичній допомозі, відпочинку. Водночас, результати економічного розвитку правомірно оцінювати, виходячи із ступеня досягнення прогресивних соціальних стандартів. Головним критерієм ефективності функціонування соціальної ринкової економіки є система, в якій **активна соціальна політика є не обмежувачем, а каталізатором економічного зростання**. Саме така соціальна організація є орієнтиром для нашої держави.

1. СОЦІАЛЬНА СФЕРА ТА ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ

Конституція України визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю та встановлює, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Проголошення України соціальною державою зобов'язує її забезпечувати соціальну спрямованість економіки, що передбачає регулювання економічних процесів, встановлення й застосовування справедливих та ефективних форм перерозподілу суспільного доходу з метою забезпечення добробуту всіх громадян.

У Конституції України закріплені такі соціальні права та гарантії:

- ✓ рівність конституційних прав, у т.ч. прав чоловіків і жінок (ст.24);
 - ✓ право на соціальний захист (ст.46);
 - ✓ право на житло (ст.47);
 - ✓ право на достатній життєвий рівень для себе та своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло (ст.48);
 - ✓ право на охорону здоров'я, безкоштовну медичну допомогу та медичне страхування (ст.49);
 - ✓ право дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, на державне утримання (ст.52);
 - ✓ право на освіту (ст.53).
-

Україна у визначенні засад політики в соціальній сфері використала потужну міжнародно-правову базу, зокрема, Загальну декларацію прав людини (1948р.), Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966р.), Конвенцію Міжнародної організації праці (МОП) «Про мінімальні норми соціального забезпечення» (№102 від 1952р.), Конвенцію МОП «Про основні цілі та норми соціальної політики» (№117) та ін. Усі ці документи передбачають, що саме держава вживатиме всіх заходів для забезпечення гідного рівня життя громадян, сприятиме прогресу в таких сферах, як охорона здоров'я, житлове будівництво, забезпечення продовольством, освіта, демонструватиме турботу про добробут дітей, становище жінок, умови праці, винагороду найманих працівників та незалежних виробників, захист прав мігрантів, соціальне забезпечення тощо. Наша держава приєдналася до більшості універсальних договорів з прав людини, визнає юрисдикцію Комітету ООН з прав людини та Європейського суду з прав людини, що означає необхідність приведення національного законодавства у відповідність до міжнародних зобов'язань.

Зрозуміло, що сама по собі нормативно-правова база не є гарантією реалізації задекларованих прав громадян. Існують проблеми в законодавчому забезпеченні реалізації взятих Україною на себе міжнародних зобов'язань у соціальній сфері, не забезпечується постійний моніторинг їх дотримання. Однак, незважаючи на проблемні моменти, Україна утверджується на міжнародній арені як країна, що послідовно намагається впроваджувати гідні стандарти прав людини, дотримуватись принципів демократії.

Активна та ефективна соціальна політика покликана стати міцним підґрунтям всебічного інноваційного, соціального розвитку країни, інтегрування до Європейського Союзу, підставою для розбудови соціальної держави з конкурентоспроможною соціально орієнтованою ринковою економікою, здатною забезпечити людський розвиток, гідний рівень і якість життя громадян.

Соціальні стандарти в умовах ринкових перетворень

Після проголошення незалежності Україна обрала курс на демократизацію та соціально-економічні реформи, завдяки чому відкрились можливості для формування соціально орієнтованої ринкової економіки. Перші роки незалежності виявилися надскладними для країни — реальний ВВП упродовж 1991-1995рр. скоротився більше, ніж на половину. Процес ринкових перетворень затягнувся до кінця десятиліття (за 1990-і роки ВВП скоротився майже на 60%) і супроводжувався погіршенням соціально-економічного становища, падінням рівня життя людей, демографічною кризою, гіперінфляцією, зростанням безробіття. Соціальна політика в цей період була спрямована на посилення соціального захисту населення, проте її засади ще не були реформовані.

З 2000р. соціально-економічна ситуація суттєво покращилася, що відбилося у зростанні ВВП, поліпшенні бізнес-клімату, зниженні рівня безробіття і зростанні доходів. Україна демонструвала відносно стійке економічне зростання, що сприяло послідовному нарощуванню національного багатства та формуванню передумов поліпшення соціальної ситуації у країні, зокрема — відчутних позитивних зрушень у реалізації визначених завдань розвитку. У середньому темп приросту ВВП склав в Україні протягом 2000-2007рр. близько 7,5%.

За цей період ВВП України збільшився майже на 80%, а продуктивність праці — на понад 70%, що помітно перевищувало зростання продуктивності праці в розвинутих країнах. На шляхах реалізації соціальної політики були зафіксовані суттєві досягнення, які в цілому сприяли поліпшенню якості життя громадян.

Характерною ознакою розвитку соціально-економічної політики України, починаючи з 2000р., було стабільне зростання доходів громадян, зокрема — номінального доходу, реальної та номінальної

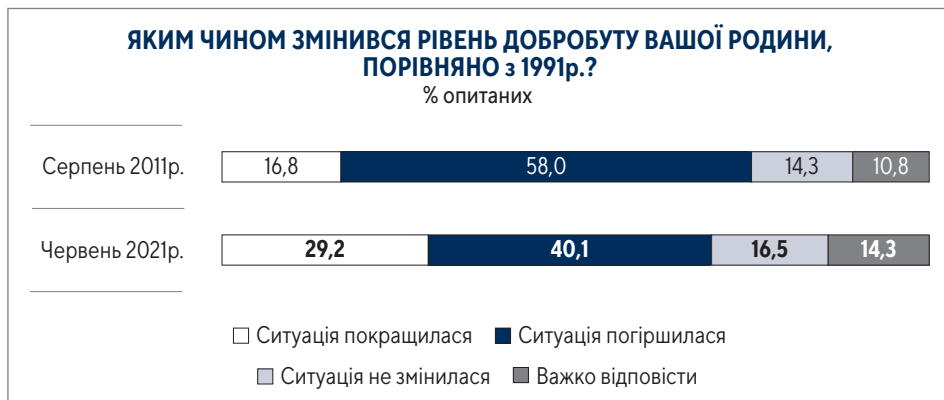
заробітної плати, з синхронним прискоренням зростання основних соціальних стандартів — мінімальної заробітної плати, прожиткового мінімуму для працездатних осіб та осіб, які втратили працездатність, мінімальної пенсії за віком та ін.

Соціальні стандарти підвищувалися навіть в умовах загального сповільнення економічної динаміки. Мінімальна заробітна плата поступово зростала майже щороку, а в жовтні 2016р. урядовим рішенням відразу зросла удвічі, і надалі процес зростання послідовно продовжився (діаграма «Мінімальна зарплата і прожитковий мінімум»).

Покращення добробуту населення фіксують і соціологічні дослідження Центру Разумкова. Так, якщо у 2011р. 16,8% респондентів відзначали покращення ситуації з рівнем добробуту, порівняно з 1991р., то у 2021р. покращання ситуації відзначили майже третина респондентів (діаграма «Яким чином змінився рівень добробуту Вашої родини, порівняно з 1991р.?», с.12).

Звернемо увагу, що у 2020р. мінімальна заробітна плата перевищила розмір фактично встановленого прожиткового мінімуму для працездатних осіб, розрахованого відповідно до положень ратифікованих Україною конвенцій МОП (№117 та №131), а також з урахуванням

Резолюції Європарламенту 2008/2034 (INI), якою рекомендується встановлювати мінімальну заробітну плату не нижче 60% середньої зарплати.

Слід визнати, що рівень заробітної плати в Україні залишається одним з найнижчих в Європі. Однак, з *одного боку*, потрібно врахувати, що Україна за 30 років пройшла вкрай складний шлях становлення та випробування, що спричинили чималі втрати соціально-економічного характеру. З *іншого* – попри внутрішні та зовнішні обмеження, українське соціально-економічне середовище розвивалося досить значними темпами. Хоча сьогодні мало хто задоволений власними доходами і добробутом, однак існує чимало свідчень цілком позитивних тенденцій у посиленні економічної спроможності українців.

«Скептичне» ставлення до підвищення рівня оплати праці в Україні значною мірою зумовлене тим, що в Україні довгий час заробітна плата не розглядалась як один з головних факторів зростання і добробуту. Більше того, одним з вагомих чинників соціально-економічного гальмування було хибне уявлення про роль зарплат у формуванні сучасного економічного середовища.

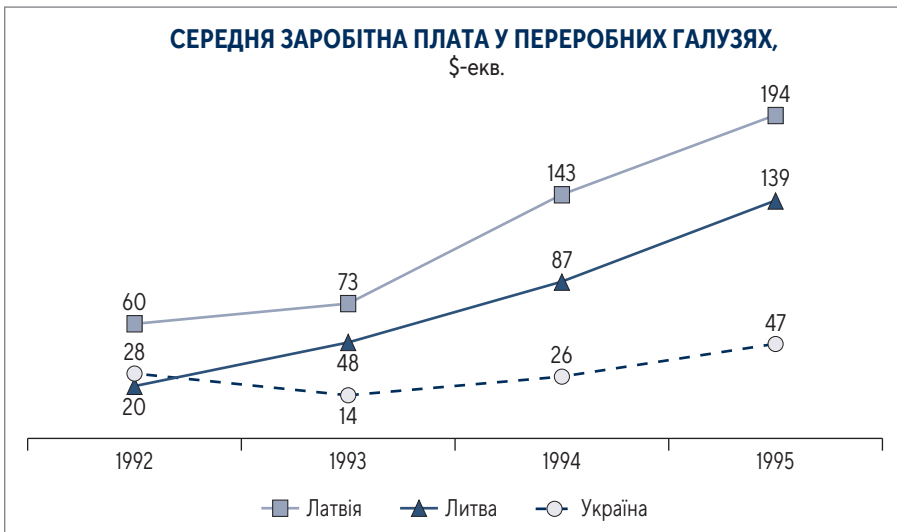
Значна частка високопосадовців, які на початку трансформаційних процесів не мали уявлення про ринкові механізми, були налякані прогнозами деяких експертів, що зростання заробітних плат неодмінно призведе до прискорення інфляції. На підтвердження наводився приклад різкого зростання рівня інфляції у 1993р., яка сягала 5 000% (грудень

до грудня – понад 10 000%). Однак, тоді не зарплати були «винні», вони радше намагалися лише наздогнати гіперінфляційні процеси, зумовлені загальним економічним занепадом.

Натомість, зовсім ігнорувалося те, що зарплати можуть стати гарним стимулом до підвищення якості праці і кваліфікації. Так, у країнах Балтії після глибокого економічного шоку в 1991-1993рр. було започатковано прискорене нарощування конкурентоспроможності, продуктивності і зарплат (врізка «Зарплати в Латвії, Литві та Україні»).

ЗАРПЛАТИ В ЛАТВІЇ, ЛИТВІ ТА УКРАЇНІ

Вихід з років «шокової терапії» у країнах Балтії ознаменувався досить швидким підвищенням рівнів оплати праці. Так, лише за 3-4 роки (після найобвальнішого 1992р.) зарплати у країнах зросли в кілька разів (діаграма «Середня заробітна плата у переробних галузях»), що мало вирішальне значення для незворотності трансформаційних процесів.

Нагадаємо, Україна першочергово намагалася стримати безробіття (це розглядалося головною метою стабілізаційних процесів), що супроводжувалось ігноруванням інфляційних ризиків, розкручуванням інфляційно-девальваційної спіралі, а з тим – вкрай слабкою динамікою зростання заробітних плат аж до 2003-2004рр. Як наслідок, країні упродовж усіх 1990-х років не вдалось ані досягти стійкої макроекономічної стабілізації, ані забезпечити прийнятний рівень зайнятості.

З початку 2000-х років економічне прискорення в Україні водночас передбачало і **прискорене зростання оплати праці** не лише у гривнях, але й у доларовому еквіваленті. Попри кризові процеси, доларовий еквівалент зарплати демонстрував тенденцію до зростання і останніми роками вийшов на найвищий за часів незалежності рівень. Восени 2020р. середньомісячна нарахована зарплата перевищила \$420, що в понад 10 разів вище рівня початку 2000-х років (діаграма «Середня зарплата та її доларовий еквівалент»). Звичайно, це не підстава для задоволення, однак це вже той рівень, що дозволяє «середньому» українцю вийти із стану злиденності.

Хоча номінальні показники зростання зарплати (як основи добробуту населення) помітно зросли, проте, звичайно, більш важливим є **купівельна спроможність отримуваних доходів**. Інакше — кількість реальних товарів чи послуг, які домогосподарства можуть придбати на власні доходи.

Так, існує **хибне твердження** про те, **що купівельна спроможність українців погіршується з року в рік**. Подібна ідеалізація радянського минулого, вірогідно, пов'язана з психологічними настановами, що «раніше все було краще». Проте звернення до статистичних показників засвідчує хибність таких тверджень.

Дійсно, до 2000р., коли економічне падіння у країні ще тривало, слабе зростання заробітної плати не встигало за зростанням споживчих цін, що означало зменшення купівельної спроможності, а з тим — і реального добробуту. Однак, упродовж останніх 20 років, незважаючи на періодичні інфляційні і валютні шоки, купівельна спроможність послідовно зростала. І **сьогодні отримувач середньої зарплати може придбати в кілька разів більше головних продовольчих товарів**, ніж на початку століття (таблиця «Ціни і кількість продовольчих товарів за середню зарплату»).

ЦІНИ І КІЛЬКІСТЬ ПРОДОВОЛЬЧИХ ТОВАРІВ ЗА СЕРЕДНЮ ЗАРПЛАТУ						
	Ціни на окремі продовольчі товари, за 1 кг/л			Кількість товару, за середню зарплату, кг/л		
	1996р.	2000р.	2020р.	1996р.	2000р.	2020р.
Середньомісячна заробітна плата, грн.	126	230	11 591			
Свинина	3,71	11,8	115,9	34,0	19,5	100,0
Ковбаса варена і сосиски вищого сорту	6,28	12,59	230,0	20,1	18,3	50,4
Масло вершкове	5,98	11,48	44,5	21,1	20,0	260,5
Олія	1,77	4,3	42,1	71,2	53,5	275,3
Молоко	0,67	1,55	25,6	188,1	148,4	452,8
Яйця, 10 шт.	2,1	3,97	44,5	60,0	57,9	260,5
Цукор	1,04	2,82	20,9	121,2	81,6	554,6
Хліб житній та житньо-пшеничний	0,75	1,54	22,1	168,0	149,4	524,5
Картопля	0,41	0,77	10,2	307,3	298,7	1136,4
Капуста свіжа	0,37	0,7	5,0	340,5	328,6	2 318,2
Яблука	0,7	2,08	18,2	180,0	110,6	636,9

Не менш красномовним є рівень забезпеченості сучасними технічними засобами. Ще на початку 2010-х років відбулася «насиченість» домогосподарств побутовою технікою тривалого вжитку – телевізорами, холодильниками, пральними машинами, електропилосомами (практично кожна сім'я може дозволити собі купити такі товари). Навіть автомобілі і персональні комп'ютери має кожна третя сім'я (таблиця «Наявність у домогосподарствах окремих товарів тривалого вжитку»).

НАЯВНІСТЬ У ДОМОГОСПОДАРСТВАХ ОКРЕМИХ ТОВАРІВ ТРИВАЛОГО ВЖИТКУ (у середньому на 100 домогосподарств, од.)							
	2000р.	2005р.	2008р.	2010р.	2014р.	2018р.	2020р.
Телевізори кольорові	69	91	107	110	119	116	118
Персональні комп'ютери	1	9	22	25	37	37	37
Холодильники, морозильні камери і морозильники	93	99	106	109	117	124	133
Мікрохвильові печі, мультиварки	1	9	29	33	49	54	71
Пральні машини	74	77	84	85	88	91	93
Електропилосоми	56	62	74	75	79	81	83
Автомобілі, мікроавтобуси	17	16	20	21	23	25	30
Ноутбуки, нетбуки				6	26	35	38
Планшети						19	22

Зазначимо, що в частині **непродовольчих товарів подібні порівняння навіть не видаються доцільними**. Це пов'язано з тим, що сьогодні в широкому побутовому вжитку (і які вже є «звичними») перебуває багато товарів, про які упродовж 1990-х років у більшості випадків мали лише уявлення – ноутбуки, планшети, мобільні телефони. Сьогодні ж це є звичним навіть для жителів сіл і містечок. А порівнювати якість «звичних» автомобілів, телевізорів, холодильників та ін. також немає сенсу внаслідок непорівнянної якості. Більше того, інформаційно-технологічні товари виконують роль не тільки і не стільки зручних і доступних речей, скільки розширюють доступ до інформації та комунікації, що також є складовою добробуту.

Ще однією характеристикою оплати праці є її т.зв. справедливість, або «глибина» відмінностей в оплаті праці для різних галузей чи сфер діяльності. Традиційно в Україні оплата праці у виробничих сферах, зокрема промисловості, помітно перевищувала оплату в гуманітарних сферах, де значною мірою закладається і формується людський капітал. Такі відмінності і диспропорції провокували відтік кваліфікованих фахівців (вчителів, викладачів), що послаблювало стимули посилення всіх сфер діяльності людським капіталом.

Останніми роками, хоча й досить слабко, проте започатковуються процеси «вирівнювання» оплати праці у виробничих і гуманітарних сферах, що може розглядатись як посилення справедливості в розподілі благ. Так, останнім часом зарплата в освіті досягла $\frac{3}{4}$ середньої оплати у промисловості. Звичайно, йдеться не про «зрівнялівку», а про відповідність оплати праці працівника економічній і суспільній корисності.

Заробітна плата відіграє важливу суспільну функцію – є однією з вагомих складових формування т.зв. середнього класу, який у більшості випадків розглядається як основа формування і зміцнення соціальної держави. Саме з 2000р. – часу виходу українського суспільства з тривалої і глибокої трансформаційної кризи – поняття середнього класу увійшло до офіційного обігу на державному рівні. З цього часу на офіційному рівні проголошується політика становлення середнього класу, який розглядається як «*основа соціальної стабільності*» та «*головна складова громадянського суспільства*». **За період з жовтня 2002р. по червень 2021р. частка громадян, які відносять себе до середнього класу, зростає з 52% до 61%** (діаграма «Якщо українське суспільство умовно поділити на соціальні класи...?», с.373).

На жаль (і це слід визнати) державне опікування середнім класом не характеризується послідовністю. Незважаючи на те, що державні програмні документи передбачають розвиток соціально орієнтованої економіки, для якої достатній рівень соціального захисту є необхідною умовою, в Україні поки не вдалося зупинити зростання бідності. За оцінками Світового банку, у 2014р. за межею бідності жили 15% населення України, у 2021р., внаслідок, у т.ч. кризи, спричиненої російською агресією, а пізніше – поширення пандемії COVID-19, ця частка зростає до 25%. Міжнародні експерти вважають реальним шляхом виходу з кризи завершення розпочатих і реалізацію нових реформ, використання наявного економічного потенціалу України.

Проблема низької оплати праці в Україні, що провокує високий рівень бідності, є наслідком помилкової політики дешевої робочої сили. Низька частка оплати праці у ВВП безпосередньо впливає на продуктивність праці та в цілому на ефективність економіки, а також на споживчий та інвестиційний попит. Дешева робоча сила не стимулює роботодавців до впровадження нових технологій. Така ситуація є головною причиною збідніння та масової трудової міграції українців.

Залишається високим рівень майнового розшарування, що значною мірою став наслідком періоду «первинного» перерозподілу національного багатства на початку 1990-х років. Практика соціально-економічного розвитку країн з різними моделями соціальної політики доводить, що, якщо ВВП стало зростає, але при цьому посилюється соціальна нерівність у суспільстві, таке зростання не може бути визнано якісним. Також до проблем системи оплати праці в Україні можна віднести низьку соціальну відповідальність роботодавців та неспроможність профспілок реально захищати права працівників.

Наголосимо, значна частина складових проблеми бідності лежить у політичній площині, оскільки стосується ведення прозорої, відповідальної політики держави в усіх сферах, забезпечення справедливого розподілу результатів праці.

Цивілізаційний вимір соціальних стандартів

Вочевидь, добробут визначається не лише кількістю споживчих товарів, яку домогосподарства можуть придбати за зарплату. Ознакою економічного і суспільного розвитку є забезпечення доступу громадян до цивілізаційних здобутків, прав і свобод особи і суспільства. У сучасному суспільстві значну роль відіграють можливості доступу до інформаційних, технологічних, культурних джерел, їх вільне використання. У цьому контексті українське суспільство вже стало реальною частиною глобального цивілізаційного середовища.

Так, якщо наприкінці 1990-х років в Україні мобільними телефонами користувалися менше 1% населення, то вже у 2006р. практично кожен міг бути зареєстрованим власником і користувачем, і сьогодні доречно вести мову про «насиченість» населення мобілками (діаграма «Кількість активних мобільних...», с.19). Водночас, якщо в середині

2000-х років індивідуальних користувачів Інтернетом було 4-5% населення (а у більшості європейських країн – понад 50%), то вже у 2018р. їх чисельність перевищила 60% (що, хоча й менше, ніж в Європі, однак, зважаючи на динаміку, відставання не є некритичним) (діаграма «Кількість індивідуальних користувачів Інтернетом»). Тобто, Україна активно і прискорено вписується у сучасний світ, у т.ч. побудований на інформаційно-комунікаційних технологіях.

Зауважимо, що сучасні технологічні новинки (комп'ютери, ноутбуки, айфони, аудіосистеми та ін.) є досить дорогими. Але оскільки ними користується багато людей, це означає, що вони у змозі їх придбати за власні кошти.

Важливою складовою людського розвитку і людського капіталу є вільний доступ до зарубіжної культури, а одним з інструментів його досягнення, безумовно, виступають закордонні поїздки і подорожі (в т.ч. для відвідин родичів чи знайомих, а також відпочинку). В останнє десятиріччя переважна більшість поїздок (і така частка стрімко зростала) мала приватний характер і оплачувалась власними коштами (діаграма «Чисельність громадян...», с.20).

Лише протягом одного року дії «безвізу» скористалися можливістю відвідати країни ЄС 18% дорослого населення України, у т.ч. 7,6% подорожували, 5,4% відвідували друзів чи родичів, 4,7% шукали роботу, 0,5% виїздили на навчання, 1,1% відвідували професійні заходи (виставки, конференції). Найчастіше без віз подорожувала Європою молодь до 30 років, особи з вищою освітою.

Слід також виокремити закордонні поїздки молоді для отримання чи вдосконалення освіти. Упродовж 2010-х років чисельність молодих громадян України, які офіційно навчались у закордонних університетах, стрімко зростала – з 19,9 тис. осіб до 77,6 тис. осіб, склавши у 2017р. приблизно 8% загального числа тих, хто вчиться на денних програмах вищої освіти. З них у Польщі навчались 33,4 тис. осіб, Німеччині – 9 600, інших європейських країнах – 17,8 тис., Канаді, США та Австралії – 5 400. Наступними роками відповідні показники суттєво зросли.

Збільшення чисельності студентів, які навчаються за кордоном, варто оцінювати з двох боків. З одного боку, не можна не радіти можливості українських громадян отримати якісну освіту за кордоном. З іншого — маємо бути свідомими того, що для значної частини цих студентів навчання — це можливість продовжити за кордоном подальший життєвий шлях. А це — значні проблеми і втрати для життєздатності країни. Однак, це також є **свідченням вільного і свідомого вибору** подальшого життєвого шляху окремою молодіжною особою, чого ще донедавна українці не могли собі дозволити.

Гідна праця — гідна зайнятість

На початку періоду ринкових трансформацій в Україні на ринку праці були:

- ✓ запроваджені такі базові інститути, як мінімальна заробітна плата (МЗП), єдина тарифна сітка для оплати праці працівників бюджетних установ, державні програми забезпечення зайнятості населення, система страхування на випадок безробіття;
- ✓ створені об'єднання роботодавців, реформатовані профспілки, запроваджена Тристороння комісія як вищий орган узгодження інтересів у соціально-трудої сфері та ін.;
- ✓ внесені зміни до трудового законодавства з метою його адаптації до нових ринкових відносин, відбулася адаптація нормативної бази до стандартів ЄС та адаптація трудового законодавства з урахуванням рекомендацій МОП.

У перші роки економічних трансформацій в Україні динаміка чисельності зайнятого населення чітко збігалася з динамікою виробництва: обидва показники демонстрували тенденції до зниження. Проте, починаючи з 2001р., тенденція змінилася: коливання рівня зайнятості були слабко синхронізовані з коливаннями в обсягах виробництва (діаграма «Зростання ВВП і чисельності зайнятого населення», с.22).

Як зазначалося, у загрозі високого рівня безробіття в Україні зазвичай вбачалася головна небезпека для соціальної і політичної стабільності країни. Виходячи з цього, економічна політика будувалася таким

чином, щоб уникнути масових звільнень, у т.ч. — за рахунок підтримання неефективних робочих місць. Як наслідок, характер українського безробіття є нетиповим для країн з ринковою економікою. Траєкторія змін рівня безробіття є плавною, без різких стрибків, перекосів, пов'язаних з виходом на ринок праці великого числа безробітних. Так, значні масштаби економічного падіння не призвели і не призводять до стрімкого скорочення зайнятості.

Загалом ринок праці в Україні є ліберальним і саморегульованим, проте стихійне пристосування до ринкових умов та слабкість державного регулювання призвели до формування сталих «інституційних пасток», що мають негативний вплив. Основною проблемою на шляху формування ефективної моделі ринку праці є низька продуктивність останньої.

Міжнародні порівняння продуктивності праці (ВВП на одного зайнятого за паритетом купівельної спроможності) свідчать, що Україна суттєво відстає за цим показником (таблиця «Продуктивність праці...», с.23). Це може бути результатом не тільки перебування України протягом досить тривалого проміжку часу у кризовому стані, що призвело до скорочення обсягів ВВП, але й збереження у країні значної частки «тіньової економіки».

ПРОДУКТИВНІСТЬ ПРАЦІ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ, \$				
	Україна		Світ	
	Виробництво на одного працівника (за ПКС в цінах 2011р.), \$	Річний темп приросту виробництва на одного працівника (в постійних цінах ВВП 2011р. за ПСК)	Виробництво на одного працівника (за ПКС в цінах 2011р.), \$	Річний темп приросту виробництва на одного працівника (в постійних цінах ВВП 2011 р. за ПСК)
2001р.	4 827,2	10,7	19 274,2	0,7
2004р.	6 192,8	12,3	20 232,2	2,5
2007р.	7 320,6	7,7	21 795,4	2,6
2010р.	6 831,2	3,3	22 211,2	3,2
2013р.	7 178,7	-1,1	23 381,4	1,6
2016р.	6 959,9	3,7	24 492,4	1,4
2019р.	7 766,9	4,3	25 699,6	1,4

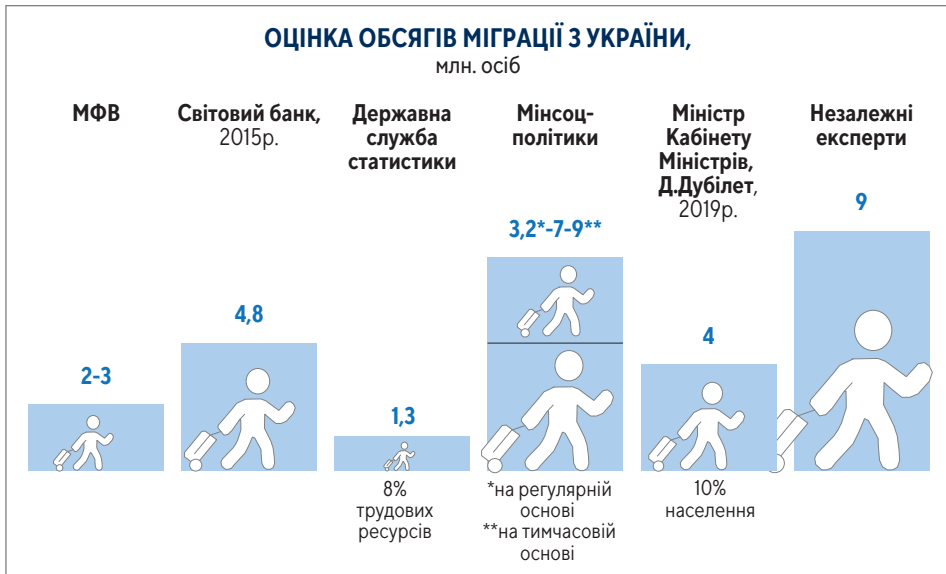
Особливою проблемою є безробіття серед молоді. Слід підкреслити, що молодіжній проблематиці в Україні надається постійна увага, і ще в перші роки незалежності формувалося відповідне законодавство. Однак, поза сумнівом, одних рішень (навіть гарних і привабливих) недостатньо, а реальне втілення поки помітно відстає від потреб. Молодь є найбільш вразливою категорією на ринку праці, рівень безробіття серед молоді після кризового шоку 2008–2009рр. залишається високим, що пов'язано з відсутністю системної державної політики зайнятості цієї категорії працездатних (діаграма «*Безробіття серед молоді в Україні*», с.24). В умовах пандемії питання працевлаштування молоді ще більше загострюється, економічна криза від COVID-19 звужує можливості, особливо для пошуку першого робочого місця, тому негативні тенденції можуть посилюватися.

Неможливість працевлаштуватися (з конкурентною зарплатою) на батьківщині, складність умов для відкриття власної справи, врешті – відсутність бачення соціальних перспектив у своїй країні спонукає молодь до пошуку роботи за кордоном. Трудова міграція, на жаль, стала однією з найбільш характерних рис сучасної України, так само, як

раніше цю проблему переживали Польща, Болгарія, Румунія та інші країни - нинішні члени ЄС.

Усі без винятку дослідники міграційних процесів погоджуються з тим, що знайти точні дані міграції та, відповідно, оцінити чисельність українців, які навчаються, працюють за кордоном або залишаються там назавжди, наразі неможливо. Експертні оцінки дуже різняться, перебуваючи в діапазоні від 3-4 млн. до 9 млн.

Активно виїжджати до ЄС українські громадяни почали у 2016р. Головною метою для переважної більшості опитаних громадян, за даними Центру Разумкова, було працевлаштування (діаграма «Головна мета перебування українців за кордоном»).

Згідно з даними Євростату, українці суттєво більше отримали дозволів на проживання у країнах-членах ЄС, ніж громадяни інших країн. Так, у 2016р. українці отримали майже 590 тис. дозволів з 3,4 млн. усіх бажаючих, а у 2019р. українців вже було 756,5 тис. Більшу частину видів на проживання надала Польща – 79,2% (599,5 тис.).

На жаль, на противагу світовим тенденціям залучення та мотивації трудових ресурсів, Україна втрачає найбільш талановитих і конкурентоспроможних громадян. На міжнародному ринку праці Україна представлена переважно як постачальник висококваліфікованих кадрів для багатьох країн світу. Проте є надія, що потік трудових мігрантів врешті скоротиться. Так, настрої населення, які фіксуються за допомогою соціологічних досліджень зокрема Центру Разумкова (вересень 2020р.), свідчать про те, що лише 7% українців мають наміри виїхати закордон на постійне місце проживання, тоді як 71% українських громадян не мають намірів виїжджати з країни (діаграма «*Чи маєте Ви намір виїхати з України?*», с. 26).

Соціальний захист – турбота держави

Високий рівень суспільного «попиту» на активну соціальну політику вимагає від влади здійснення активних кроків щодо досягнення цілей соціального захисту та соціального розвитку. Порівняно з 2001р., удвічі зросла частка громадян, які позитивно оцінюють зміни ситуації з рівнем соціальної захищеності (діаграма «Яким чином змінилася ситуація з рівнем соціальної захищеності, порівняно з 1991р.?»), с.27).

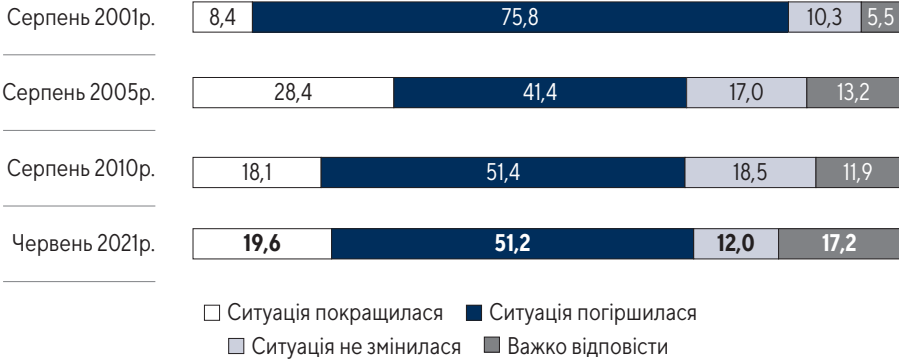
За період 2000-2021рр. видатки соціального спрямування зведеного бюджету України збільшилися майже в 70 разів – з 5,9 млрд. грн. до 346,7 млрд. грн. Найбільше зростання темпів приросту видатків соціального спрямування спостерігалось на початку 2006р. – на 63,2% проти 2005р., і на початку 2009р. – на 40,9% проти 2008р.

Однією з найпоказовіших рис стало постійне зростання частки витрат на соціальні потреби в сукупних державних витратах. Максимум було

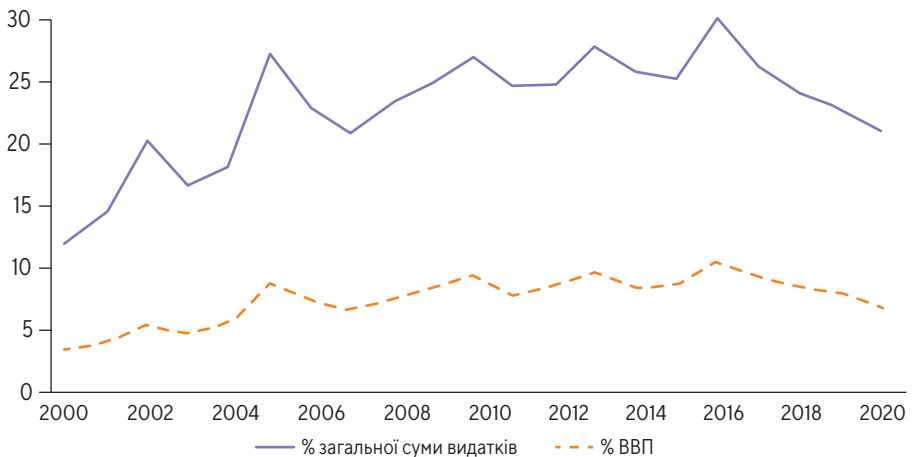
ЯКИМ ЧИНОМ ЗМІНИЛАСЯ СИТУАЦІЯ З РІВНЕМ СОЦІАЛЬНОЇ ЗАХИЩЕНОСТІ, ПОРІВНЯНО З 1991р.?

% опитаних

відзначено у 2005р., 2013р., 2016р., 2017р., коли видатки зведеного бюджету на соціальний захист перевищували 27% і сягали 9-10% ВВП (діаграма «Видатки зведеного бюджету України...»).

ВИДАТКИ ЗВЕДЕНОГО БЮДЖЕТУ УКРАЇНИ НА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ ТА СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Найбільшу частину бюджетних витрат, спрямованих на соціальний захист, становлять витрати на соціальний захист пенсіонерів (понад 50%). Це пояснюється стрімким старінням населення, що обумовлює велике число людей, старше працездатного віку. Крім того на зростання соціальних видатків суттєво впливало існування розгалуженої системи пільг, субсидій та соціальних допомог.

Система пільг зазнала найбільшого розвитку вже після здобуття Україною незалежності. Однак, тривалий час цей процес не мав системного характеру, поєднуючи збереження застарілих пострадянських рис з поодинокими спробами впровадження новітніх європейських підходів. Так, системне впровадження адресного підходу до надання пільг окремим категоріям громадян з урахуванням їх доходів розпочалося лише з 2014р. Також розпочався **поступовий перехід держави** від системи пільг до грошових трансфертів, при цьому чітко визначається перелік умов, за яких особа (сім'я) може претендувати на безповоротну державну допомогу, яка надаватиметься в обсязі, достатньому для забезпечення її нормальної життєдіяльності.

У 2016р. Україна ратифікувала Конвенцію МОП №102 (1952р.), якою прийняла на себе зобов'язання підтримувати встановлені на міжнародному рівні мінімальні норми соціального забезпечення стосовно всіх дев'яти видів допомог.

Важливою складовою системи соціального захисту стало запровадження у 1998р. інституту загальнообов'язкового державного соціального страхування, яке посіло провідне місце в системі соціального захисту громадян, оскільки передбачає підтримку найбільш активної, працездатної частини суспільства, яка створює матеріальні і нематеріальні блага, призначені для споживання суспільством у цілому. Завдяки запровадженню системи соціального страхування істотно підвищилася роль роботодавців і працівників, державні соціальні фонди були відокремлені від державного бюджету.

Залежно від страхового випадку, передбачені такі види загальнообов'язкового державного соціального страхування: пенсійне страхування; страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням; страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили

втрату працездатності; страхування на випадок безробіття; медичне страхування. Створена система інституцій, через які реалізуються відповідні види соціального страхування.

СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ				
Страхування на випадок безробіття	Страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням	Страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності	Пенсійне страхування	Медичне страхування
Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття	Фонд соціального страхування		Пенсійний фонд України та недержавні пенсійні фонди	Добровільне медичне страхування та корпоративне медичне страхування

Попри складнощі та недосконалісті соціальне страхування в Україні поступово набуває рис і характеристик, притаманних європейським країнам, які в багатьох випадках розглядаються в якості взірців. Водночас, поки в Україні немає національної доктрини соціального страхування, яка б науково обґрунтовувала можливості розвитку системи в органічній прив'язці до системи заробітної плати, податкового законодавства, політики на ринку праці, демографічної ситуації та ін.

Найбільше громадян в Україні охоплюються такою складовою системи соціального захисту, як **пенсійне забезпечення**. Наразі частка пенсіонерів у структурі населення становить 27,5%, відповідно, значною є питома вага пенсійних виплат у сукупних соціальних трансфертах.

Українська пенсійна система перебуває у стані тривалого реформування. Першим офіційним документом, де йшлося про пенсійну реформу, був Указ Президента «Про основні напрямки реформування пенсійного забезпечення в Україні» від 13 квітня 1998р. Саме там уперше було констатовано, що в межах монополії державної солідарної системи вирішити питання достойного пенсійного забезпечення громадян неможливо, й поставлено завдання переходу до трирівневої пенсійної системи.

До набуття чинності Законом «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» в Україні функціонувала пенсійна система, побудована переважно за розподільчим, а не за страховим принципом. Необхідність реформування цієї системи була зумовлена низкою соціально-економічних чинників, таких як становлення та розвиток ринкової економіки, процес формування соціальної держави, необхідність адекватного реагування на демографічну ситуацію у країні. Потребували вдосконалення методи формування та використання фінансів пенсійної системи, механізм її адміністрування.

Спроба формального запровадження в Україні, за досвідом інших країн, тривірневої пенсійної системи була здійснена у 2003р. Законом не було визначено дату запровадження обов'язкової накопичувальної системи, а лише перелічено умови, після виконання яких може бути ухвалено закон про створення Накопичувального фонду та запровадження перерахування страхових внесків до нього. Однак, влада не скористалася періодом сталого економічного зростання для запровадження «другого рівня» – загальнообов'язкової накопичувальної системи. Її планувалося запровадити ще у 2007р., потім у 2009р., 2011р., 2018р., 2020р., але так і не запроваджено.

«ДРУГИЙ» РІВЕНЬ ПЕНСІЙНОЇ СИСТЕМИ: НЕОДНОЗНАЧНИЙ МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

Насправді, багато країн Центральної та Східної Європи та Латинської Америки поклали надію на запровадження пенсійної системи другого рівня в середині 1990-х років. Проте їх досвід свідчить, що запровадження обов'язкових приватних пенсійних схем не призвело до передбачуваного макроекономічного впливу та не забезпечило збільшення охоплення населення. Крім того, до фіскального дефіциту цих країн додалися значні перехідні витрати, пов'язані з впровадженням цих систем.

Під час глобальної кризи, яка розпочалась у 2008р., недоліки пенсійних систем другого рівня виявилися повною мірою, і багато країн вирішили скасувати реформу шляхом зменшення внесків, спрямованих до приватних пенсійних фондів (Словаччина, Польща, Румунія), або шляхом повного скасування системи другого рівня та передачі активів приватних пенсійних фондів до державної пенсійної системи (Угорщина).

Як висновок, такі міжнародні організації як Світовий банк, МОП в нинішніх умовах **не рекомендують Україні запровадження пенсійної системи другого рівня**. Рекомендується перенаправлення будь-яких додаткових ресурсів до державної пенсійної системи для зменшення дефіциту та покращення адекватності пенсійних виплат.

Водночас, сьогодні практично сформована **інституційна інфраструктура «третього рівня» – системи недержавного пенсійного забезпечення**, а саме:

- ✓ на ринку функціонують суб'єкти інституційної інфраструктури (недержавні пенсійні фонди, адміністратори НПФ, компанії з управління активами, зберігачі), кількість яких відповідає потребам ринку та протягом останніх років залишається відносно сталою;
- ✓ законодавчо-нормативна база є достатньо якісною та **в цілому відповідає найкращій світовій практиці**. З 2003р. до Закону «Про недержавне пенсійне забезпечення» було внесено незначну кількість змін, які не мають концептуального характеру;
- ✓ якість державного регулювання та нагляду з боку Держфінпослуг у цілому відповідає найкращим світовим стандартам.

Але необхідно визнати, що «третій рівень» розвивається ще дуже повільно і цілей, задекларованих під час його запровадження, все ще не досягнуто. Реальна частка працездатного населення, охопленого системою недержавного пенсійного забезпечення, не перевищує 3%.

Основна причина невисоких темпів розвитку недержавного пенсійного страхування полягає в тому, що становлення добровільних накопичувальних пенсійних систем історично відбувалось у розвинутих, багатих суспільствах. В Україні, яка до них поки не належить, мотиваційних чинників, які відіграють вирішальну роль, фактично немає, особливо коли відрахування на майбутню пенсію починають конкурувати з іншими статтями видатків (харчування, одяг, товари тривалого вжитку, освіта, лікування тощо). Впливає також і високий рівень патерналізму в *суспільній свідомості українських громадян*. Згідно з опитуванням Центру Разумкова (2017р.), на питання «Хто має подбати про гідне забезпечення Вашої старості?» переважна більшість респондентів відзначають роль держави, а саме: «держава» – 41% та «і держава, і я сам» – 49%.

Серед головних проблем пенсійного реформування – недостатність коштів Пенсійного фонду України для виплати пенсій. Хоча пенсійні виплати поступово зростають, проте солідарна система «самотужки»

не може впоратися з демографічними проблемами та браком коштів ПФУ. Так, хоча з початку 2021р. середній розмір призначеної пенсійної виплати перевищив 3 700 грн., однак складає лише близько 30% величини середньої заробітної плати. Пенсійні накопичення також ще не стали дієвим інструментом забезпечення гідної старості. Середній розмір пенсійних активів, що припадають на одного учасника приватних фондів, складає 7 700 грн., що дорівнює приблизно 60% розміру середньої заробітної плати.

Для того, щоб існуюча пенсійна система могла стати достатнім джерелом доходів для людей пенсійного віку, необхідними є серйозні заходи стимулювання рівня зайнятості, її формалізація, запобігання поширенню незадекларованої праці та ухилянню від сплати внесків до пенсійних фондів. Крім того, існує необхідність розширення доступу громадян до мінімальної гарантованої пенсії, що надається пенсійною системою.

Турбота про дитину та родину – головний обов’язок держави

Права людини починаються з прав дитини – це загальноприйнята норма в ЄС, це визнає і Україна. Захист прав дитини є одним із найважливіших пріоритетів України, адже ставлення до дітей, рівень їх безпеки і захищеності в державі, стан їх всебічного розвитку є одним із показників цивілізованості та гуманності суспільства. Ратифікувавши в 1991р. Конвенцію ООН «Про права дитини», Україна зобов’язалася втілити її основні принципи і вимоги, спрямовані на захист і гарантування прав та інтересів дитини, в норми життя дітей і суспільства.

Сім’я є первинним та основним осередком суспільства, яка для дитини є природним середовищем для фізичного, духовного, інтелектуального, культурного, соціального розвитку, її матеріального забезпечення. Конституція України визначає, що сім’я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою. Діти є рівними у правах, незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним. Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом. Закон України «Про охорону дитинства» визначає охорону дитинства в Україні як стратегічний загальнонаціональний пріоритет.

Вагомим здобутком стала послідовна політика в напрямі **покращення захисту сімей та дітей**, зокрема тих, які потребують додаткової підтримки держави. В Україні визнано пріоритет сімейного виховання та необхідність забезпечення всебічної підтримки осіб, які виявили бажання взяти на виховання покинутих дітей і як наслідок пріоритет розвитку надано таким формам улаштування дітей як опіка, усиновлення, прийомна сім'я, **дитячий будинок сімейного типу**.

З 2005р. в Україні відбулися глибокі системні зміни, в результаті чого дедалі більше дітей отримали змогу реалізувати своє право на виховання у сім'ї. У період 2005-2013рр. значно збільшилося число усиновлених і влаштованих у сімейні форми виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, а рівень влаштування в інтернатні заклади зменшується (таблиця «*Влаштування дітей-сиріт...*»). Були запроваджені ініціативи надання додаткової фінансової підтримки сім'ям, які взяли на виховання дитину з інвалідністю. Акценти в забезпеченні сімейного влаштування дітей зміщені від пошуку дитини для батьків до пошуку сім'ї для дітей, що дозволило переорієнтувати сім'ї із майже виняткового усиновлення новонароджених (у 2006р. їх було близько 90%) на старших дітей.

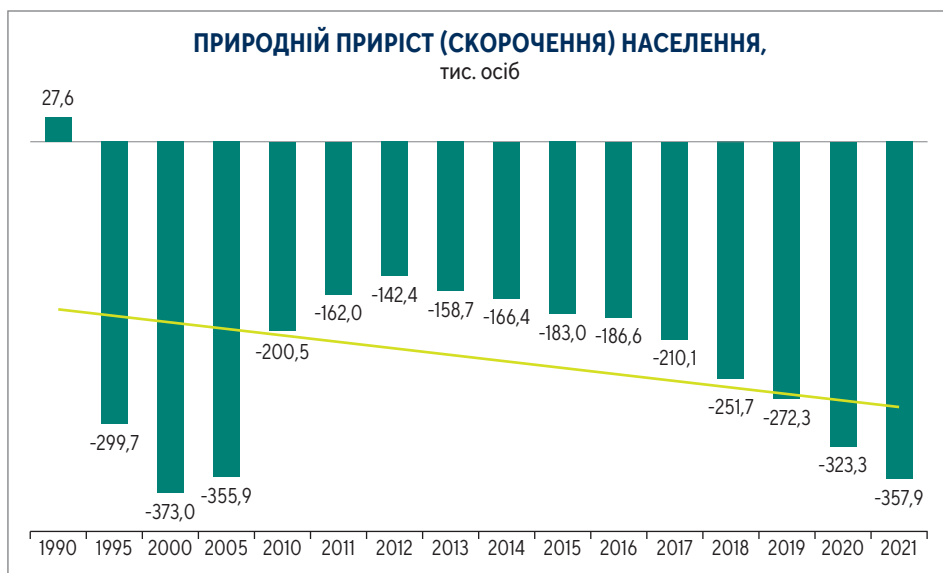
ВЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ-СИРИТ І ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ, ДО ДИТЯЧИХ БУДИНКІВ СІМЕЙНОГО ТИПУ (ДБСТ) ТА ПРИЙОМНИХ СІМЕЙ						
	2005р.	2009р.	2010р.	2011р.	2012р.	2013р.
ДБСТ, од.	149	484	535	598	740	881
у них вихованців, осіб	1 025	3 185	3 185	4 041	4 932	5 890
Прийомні сім'ї, од.	180	2 931	3 195	3 445	3 856	4 199
у них прийомних дітей, осіб	288	4 934	5 451	5 949	6 819	7 579

Одними з найбільш серйозних для України є демографічні виклики. Починаючи з 1991р. у країні спостерігається стійка тенденція природнього скорочення населення, масштаби якого демонстрували зменшення лише протягом 2000-2013рр., а починаючи з 2014р. почали зростати під впливом соціально-економічної кризи та військового конфлікту на Донбасі. За 30 років населення країни скоротилося на

10 млн. осіб – з 51,9 млн. осіб у 1991р. до 41,5 млн. осіб у 2021р. (діаграма «Природний приріст (скорочення) населення»). Серед головних причин депопуляції: «демографічний тренд», міграція і втрата територій.

За прогнозами українських демографів та ООН, до 2050р. чисельність населення України скоротиться на 21,7% (до 35,1 млн. осіб), а до кінця XXI ст. – на 41,1% (до 26,4 млн. осіб). Україну, поряд з такими країнами ЄС як Болгарія, Румунія, Сербія, Хорватія, Латвія, Литва, відносять до країн, що особливо потребують активної державної політики, спрямованої на подолання глибокої демографічної кризи.

Основна причина процесу постійної депопуляції – скорочення народжуваності, яке в Україні спостерігається з середини ХХ ст. і, в цілому, збігається із загальноєвропейськими тенденціями. Вже з 1960-х років чисельність народжених дітей не забезпечує заміщення поколінь: сумарний коефіцієнт народжуваності становить 1,2 дитини на жінку, при тому, що для простого відтворення населення він має дорівнювати 2,1.

Відповіддю на поширення демографічної кризи стало формування та розвиток з 2005р. нової сімейної політики, що характеризується *пронаталістською спрямованістю* – тобто спрямованістю на підвищення народжуваності. Її важливим інструментом стало збільшення соціальних

виплат, пов'язаних із народженням дитини та її утриманням до трирічного віку, допомоги малозабезпеченим та сім'ям із дітьми-інвалідами та з встановленням репродуктивної норми для сімей (двоє чи більше дітей) (таблиця «Рівень державної допомоги...»).

Хоча державна допомога сім'ям з дітьми стала значним компенсатором втрат, пов'язаних із вибуттям окремих членів сім'ї з ринку праці, збільшення виплат при народженні дитини незначно вплинуло на покращення структури народжуваності.

РІВЕНЬ ДЕРЖАВНОЇ ДОПОМОГИ ПРИ НАРОДЖЕННІ ДИТИНИ ТА ЗАГАЛЬНИЙ КОЕФІЦІЄНТ НАРОДЖУВАНOSTІ В УКРАЇНІ (2004-2014рр.) (прожитковий мінімум – ПМ, коефіцієнт народжуваності – КН)		
Рік	Сума	КН, (на 1 000 населення)
2004	725 грн. (8,5 ПМ)	9,0
2005	8 500 грн. (23,4 ПМ)	9,0
2006	8 500 грн. (20,7 ПМ)	9,8
2007	8 500 грн. (18,3 ПМ)	10,2
2008-2010	на першу дитину: 12 240 грн. (22,7 ПМ)	11,0 (2008р.)
	на другу дитину: 25 тис. грн (46,4 ПМ)	11,1 (2009р.)
	на третю і кожна наступну дитину: 50 тис. грн. (92,9 ПМ)	10,8 (2010р.)
2011	на першу дитину: 24 960 грн. (30,5 ПМ)	11,0
	на другу дитину: 49 920 грн. (61,1 ПМ)	
	на третю і кожна наступну дитину: 99 840 грн. (122,3 ПМ)	
2012	на першу дитину: 27 330 грн.; (30,6 ПМ)	11,0
	на другу дитину: 54 660 грн. (61,2 ПМ)	
	на третю і кожна наступну дитину: 109 320 грн. (122,4 ПМ)	
1 грудня 2013	на першу дитину: 30 960 грн. (28 ПМ)	11,0
	на другу дитину: 61 920 грн. (56 ПМ)	
	на третю та наступних дітей: 123 840 грн. (112 ПМ)	
31 липня 2014	в єдиному розмірі 41 280 грн. (40 ПМ) незалежно від того, яка дитина за черговістю (перша, друга, третя чи кожна наступна).	10,8

Вагомим здобутком на шляху попередження порушення прав людини та адаптації законодавства України до європейських стандартів, стало ухвалення у 2017р. Закону «Про запобігання та протидію домашньому насильству». Сьогодні законодавство України про запобігання та протидію домашньому насильству є досить прогресивним та націлене на досягнення реального результату.

Держава визнає, що сьогодні відповідальність за утримання і виховання дітей покладена на батьків значно більшою мірою, ніж на державу. Саме тому в законодавчих актах України визначаються шляхи розв'язання найважливішої загальносуспільної проблеми України – стабільного існування та розвитку сім'ї, поліпшення її життєвого рівня, створення соціально-економічних, політичних, організаційних, правових умов і гарантій для життєвого визначення, інтелектуального, духовного, фізичного розвитку особистості, починаючи з дитячого віку.

Гендерна рівність – рівні права та рівні обов'язки

Державна політика України спрямована на створення передумов для забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків в усіх сферах суспільного життя, подолання всіх форм дискримінації за ознакою статі, найповнішої реалізації природних здібностей жінок і чоловіків у трудовій сфері, суспільному та особистому житті.

Розвиток гендерного законодавства в Україні відбувається швидкими темпами. Одним з основних досягнень є створення нормативно-правової бази з питань гендерної рівності, яка поступово приводиться у відповідність до міжнародних стандартів. **Українське законодавство є гендерно нейтральним**, тобто таким, що не містить дискримінаційних положень щодо жінок або чоловіків і не встановлює різне правове становище жінок і чоловіків. Загалом є підстави стверджувати, що законодавство України **підтримує і посилює курс на забезпечення гендерної рівності**.

Серед основних нормативно-правових актів, спрямованих на реалізацію жінками і чоловіками їх рівних прав і можливостей, є Конституція України, яка закріпила рівність прав жінки і чоловіка у ст.24. Ці положення деталізуються на рівні галузевого законодавства та підзаконних нормативно-правових актів України. У 2005р. ухвалений спеціальний

Закон «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», який став практичним втіленням основних принципів рівності статей, започаткувавши стрімкий розвиток національного гендерного законодавства. Слід також відзначити «Державну програму з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року» (2006р.); «Державну програму забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2016 року» (2013р.), Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» (2012р.).

Крім того здійснюється гендерно-правова експертиза законів та проектів інших нормативно-правових актів, що повністю охоплює процес удосконалення законодавства України, імплементації міжнародних стандартів рівних прав та можливостей. Органи виконавчої влади можуть утворювати консультативно-дорадчі органи, призначати радників з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. При цьому колективні угоди (договори) мають передбачати покладання обов'язків уповноваженого з гендерних питань на одного з працівників на громадських засадах.

Попри суттєві зміни форм економічних взаємовідносин, у законодавчих актах, що регулюють питання праці, вдалося зберегти норми, які прямо сприяють поєднанню сімейного життя та службових обов'язків (Кодекс законів про працю). Право працівників обох статей на рівну оплату праці за роботу однакової цінності, закріплено Європейською соціальною хартією, Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурні права (1966р.). Водночас, законодавство України цілком відповідає вимогам Конвенції «Про охорону материнства» (1952р.).

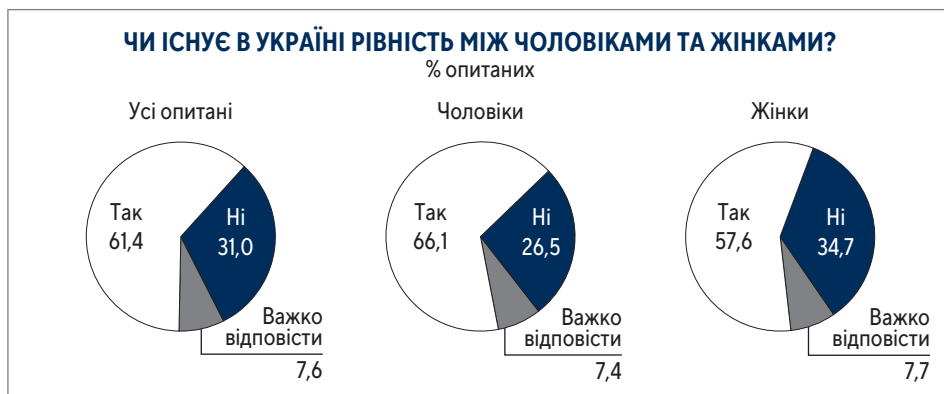
До специфіки соціального захисту жінок в Україні належить існуюча концептуальна схема гендерного контракту, зокрема контракту працюючої матері, що імпліцитно укладається державою, чоловіками та жінками і закріплюється державною політикою у вигляді соціальних гарантій. Скорочення гендерного розриву в заробітній платі було забезпечено впровадженням Єдиної тарифної сітки в бюджетній сфері у 2005р., що призвело до поступового підвищення рівня оплати праці у найбільш «фемінізованих» видах економічної діяльності, які охоплюють галузі соціальної сфери.

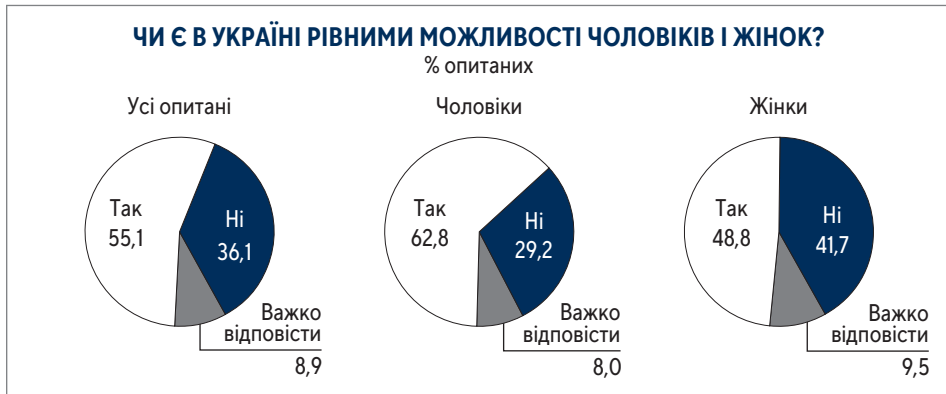

Антидискримінаційним відносно жінок є ринок праці. Для України є характерними високі показники участі жінок у складі робочої сили з усталеною орієнтацією на повну зайнятість (таблиця «Економічна активність населення України»). Рівень жіночого безробіття, який відображає тенденцію їх економічної активності, є нижчим за чоловічий в Україні, і нижчим, ніж середнє жіноче безробіття у країнах Євросоюзу.

	Економічна активність		Безробіття	
	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки
2004р.	57,6	66,8	8,3	8,9
2007р.	57,1	68,9	6,0	6,7
2010р.	58,4	69,6	6,8	9,3
2013р.	58,8	71,6	6,2	8,0
2016р.	55,9	69,1	7,7	10,8
2019р.	49,2	64,8	8,1	10,1
2020р.	48,1	56,3	9,1	9,8

Існування гендерної рівності і рівності можливостей в українському суспільстві емпірично фіксують дослідження суспільної думки. Більше половини громадян України погоджуються з існуванням у країні рівних прав і можливостей чоловіків і жінок.

ЧИ ВВАЖАЄТЕ ВИ ДИСКРИМІНАЦІЮ ЗА ОЗНАКОЮ СТАТІ РЕАЛІЯМИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА?
% опитаних

	Усі опитані	Чоловіки	Жінки
Ні, в країні не існує дискримінації, жінки і чоловіки мають рівні права	52,5	57,9	48,1
Так, дискримінація існує стосовно жінок	17,2	11,4	22,0
Так, дискримінація існує як стосовно чоловіків, так і стосовно жінок	15,8	15,7	15,8
Так, дискримінація існує стосовно чоловіків	2,0	2,4	1,6
Важко відповісти	12,5	12,5	12,5

Хоча маємо визнати, що попри існування розвинутого гендерного законодавства в Україні та суттєвий прогрес у галузі гендерної рівності, все ще залишаються певні гендерні невідповідності (диспаритет) у доступі до ресурсів і економічних можливостей, а також у вираженні політичних інтересів.

Освіта – ключовий компонент людського капіталу

30 років утвердження незалежності України проходили під знаком формування, реалізації і модернізації власної державної політики у сфері освіти, з урахуванням загально цивілізаційних тенденцій і змін концептуального характеру.

За Конституцією України, громадяни мають право на безкоштовну освіту в усіх державних навчальних закладах, незалежно від статі, раси, національності, соціального і майнового стану, роду та характеру занять, світоглядних переконань, належності до партій, ставлення до релігії, віросповідання, стану здоров'я, місця проживання та інших обставин.

Це право забезпечується: розгалуженою мережею закладів освіти, заснованих на державній та інших формах власності, наукових установ, закладів післядипломної освіти; відкритим характером закладів освіти, створенням умов для вибору профілю навчання і виховання відповідно до здібностей, інтересів; різними формами навчання – очною, вечірньою, заочною, екстернатом, а також педагогічним патронажем. Згідно з Законом «Про освіту» держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах.

Останніми роками вдалося розширити напрями освітньої політики та удосконалити механізми її втілення, зокрема через впровадження низки державних цільових програм для різних рівнів освіти.

Серед здобутків сфери освіти можна назвати: створення нового покоління освітніх стандартів; затвердження Національної рамки кваліфікацій та Національної стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021р., удосконалення механізму державного замовлення на підготовку фахівців та перепідготовку кадрів; модернізацію профілів та напрямів професійної підготовки; активізацію впровадження інноваційних освітніх технологій; відновлення розвитку позашкільної освіти; розвиток державно-громадського управління освітою; осучаснення системи моніторингу, поживлення імідж-інформаційної політики ЗВО тощо.

Вагомим надбанням нашої держави є приведення законодавчої та нормативно-правової бази про загальну середню освіту стосовно дітей з особливими освітніми потребами до міжнародних норм, зокрема Конвенції ООН «Про права дитини».

Україні вдається зберігати досить високі показники в освітній сфері (писемність населення, охоплення повною загальною середньою та вищою освітою).

В основі дошкільної освіти України закладено принцип безперервної освіти впродовж усього життя, тобто освітній процес починається відразу від народження і триває пожиттєво. Сучасна дошкільна освіта представлена закладами для немовлят, дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку. Державна політика спрямована на збільшення рівня охоплення освітою дітей 3-5 років, що відбувається завдяки таким системним заходам як законодавче закріплення обов'язковості дошкільної освіти дітей старшого дошкільного віку (2010р.).

Державою гарантовано (з перших років незалежності) обов'язковість та безоплатність повної загальної середньої освіти. Крім того, в Україні диверсифіковані джерела її здобуття. Наразі посилюється тенденція одночасного здобуття молоддю повної загальної середньої освіти та професії/кваліфікації.

У міжнародних рейтингах за рівнем вищої освіти Україна посідає досить високі місця (від 40-го до 60-го) за рівнем оцінки роботи системи освіти та освіченості населення. За рівнем охоплення вищою освітою Україна посідає 11 позицію у світі. Вищу освіту отримують приблизно 80% людей, віком від 20 до 26 років, а до запровадження обов'язковості зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО) цей показник навіть перевищував 80% (хоча внаслідок відсіву здобувають вищу освіту не більше 50-55% молоді).

44% студентів отримують освіту за рахунок бюджету, 56% – за власний кошт. Також не існує жодних гендерних обмежень у доступі до всіх рівнів освіти. А серед населення, охопленого вищою освітою, навіть існує гендерний дисбаланс на користь жінок.

У цілому динаміка показників залучення молоді до вищої освіти свідчить про збереження її доступності, в т.ч. завдяки розширенню державного фінансування, соціальної підтримки та усуненню суттєвих інституційних перешкод для її здобуття. Важливим напрямом освітньої політики в цьому контексті є покращання об'єктивності, відкритості і прозорості вступної кампанії, удосконалення системи довузівської підготовки молоді, її профорієнтації на здобуття вищої освіти. Пільговим категоріям

належить близько 25% бюджетних місць, і ця квота є обов'язковою для кожної спеціальності всіх державних ЗВО. Попри існуючі уявлення, вступ до вищів для сільської молоді в Україні є не менш доступним, ніж для міської. Сільські жителі мають можливість вибору як майбутньої професії, так і навчального закладу.

Серед «рекордних» показників української освіти називають величезну кількість закладів вищої освіти. Українська система вищої освіти має близько 290 ЗВО III-IV рівнів акредитації (університети, академії, інститути) та 370 ЗВО I-II рівнів акредитації (технікуми, коледжі). Починаючи з 1991р. до 2005р. кількість ЗВО III-IV рівнів акредитації збільшилася у понад двічі. В освіту в Україні було відкрито доступ приватному капіталу та з'явилися приватні ЗВО. Наразі серед вищів частка державних закладів складає 80%.

Причина різкого збільшення кількості ЗВО полягає в тому, що з 1990-х років відбувалося по суті безконтрольне відкриття нових вищів та перепрофілювання існуючих без глибокого науково-аналітичного обґрунтування та врахування наукового, педагогічного, фінансового та матеріально-технічного потенціалу, а також без урахування реальних можливостей бюджету. Занадто розгалужена мережа вищої школи (в т.ч. через функціонування відокремлених структурних підрозділів), і можливість підготовки закладом «широкого спектра» фахівців без урахування свого основного профілю (у т.ч. за кошти фізичних осіб) піддаються гострій критиці. Однак останніми роками основні негативні тенденції було подолано (зокрема через застосування механізмів «зовнішнього» регламенту – ліцензування та акредитації) і з 2010р. розпочалось скорочення кількості ЗВО.

У розрахунку на чисельність населення Україна має в середньому 6,35 університетів на 1 млн. осіб, що є занадто високим показником, порівняно з країнами ЄС. Наприклад, у Великій Британії нараховується всього 280 університетів, 42 з яких входять до світових рейтингів Топ-500 (9 – до Топ-100). У Великій Британії 2,48 університети на 1 млн. осіб, Швеція і Німеччина мають, відповідно, 4,95 і 5,28 університетів на 1 млн. осіб.

Кращі українські університети, що входять до міжнародного рейтингу кращих університетів світу *QS World University Rankings*, поки не потрапляють до списку найкращих 400 ЗВО, посідаючи позиції від 500 місця.

Якщо оцінювати кількісні показники української освіти (охоплення освітою першого рівня, середню тривалість навчання, чисельність дорослого населення із середньою та вищою освітою, бюджетні витрати на освіту), то за цими показниками Україну можна називати країною з потужним людським капіталом.

Проте головною проблемою сфери освіти залишається недостатня якість освітньої підготовки. Поширення сфери платних послуг не гарантує доступу до якісної освіти, насамперед вищої. Треба звернути увагу на невідповідність ресурсної складової системи освіти (матеріально-технічної та навчально-методичної бази) новим вимогам часу. Не втрачає актуальності питання щодо подолання існуючої диференціації умов навчання у навчальних закладах різних рівнів і видів.

На загальному фоні багатьох позитивних змін залишаються актуальними питання подолання міжпоселенських диспропорцій у доступі до якісних освітніх послуг, гармонізації професійної освіти та ринку праці, впровадження нових технологій формування бюджету системи освіти, використання економічних регуляторів та стимулів для заохочення ініціатив в освітній сфері.

ЗАКЛАДИ ВИЩОЇ ОСВІТИ (на початок навчального року)				
Навчальний рік	ЗВО, од.		Студенти у ЗВО, тис. осіб	
	I-II рівнів акредитації	III-IV рівнів акредитації	I-II рівнів акредитації	III-IV рівнів акредитації
1991/92	754	156	739,2	876,2
1996/97	790	274	595,0	976,9
2001/02	665	318	561,3	1 548,0
2006/07	570	350	468,0	2 318,6
2011/12	501	345	356,8	1 954,8
2016/17	370	287	217,3	1 369,4
2017/18	372	289	208,6	1 330,0

Загалом слід зазначити, що за роки незалежності створено функціонуючу та самодостатню національну систему освіти, що зберегла прогресивні традиції минулого, водночас стала краще відповідати новим суспільним відносинам і накопичила інноваційний потенціал подальшого розвитку. У цей період державна освітня політика здійснювалася в умовах розширення спектра та збільшення сили трансформаційних впливів європейської інтеграції та світової глобалізації.

Здоров'я населення – стратегічна складова сталого розвитку

Стратегічною метою державної політики України у сфері охорони здоров'я є поліпшення стану здоров'я населення, підвищення реальної доступності медичної допомоги для всіх його верств, що на законодавчому рівні закріплюється державними гарантіями.

Законодавство України гарантує всім громадянам право на охорону здоров'я та безоплатну медичну допомогу: ст.49 Конституції наголошує, що «Держава створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно; існуюча мережа таких закладів не може бути скорочена. Держава сприяє розвиткові лікувальних закладів усіх форм власності». Сьогодні в Україні діють понад 340 законів, які прямо чи опосередковано стосуються питань охорони здоров'я.

Ступінь орієнтованості держави на покращення здоров'я громадян, удосконалення діяльності системи охорони здоров'я (СОЗ) стають своєрідним тестом на подальшу гуманізацію національного розвитку, підтвердження статусу соціальної орієнтованості держави. На жаль, реальна ситуація з дотриманням гарантій у СОЗ останнім часом суперечить нормам чинного законодавства і стоїть на заваді впровадження в Україні європейських стандартів життя та виходу нашої держави на провідні позиції у світі.

Процеси реформування системи охорони здоров'я в Україні є одними з найскладніших. Тривалий час української незалежності система охорони здоров'я зберігала риси радянської «системи Семашка», яка була ледве не ідеальною в теорії, але абсолютно нереальною на практиці. Вона передбачала фінансування закладів охорони здоров'я за кількістю

ліжко-місце. У часи, коли в селах проживали багато людей, а в містах не було приватних медичних закладів, які створювали конкуренцію державним, ця система була абсолютно виправданою. Проте вона не враховувала нових реалій, як, зокрема, соціально-демографічні зміни, розвиток недержавного сектору медицини, а також хронічний дефіцит коштів на її фінансування.

Сфера медичних послуг не залишилась осторонь від ринкових перетворень. Не дивлячись на те, що головна увага приділяється реформі державної медицини, приватний сектор також стрімко розвивається.

За даними Ліцензійного реєстру МОЗ України, наразі в Україні працюють 5 034 заклади охорони здоров'я приватної та колективної форм власності, що перевищує загальну кількість державних (801) та комунальних (3 421) закладів охорони здоров'я. Серед приватних закладів дещо більше половини (2 534) спеціалізується на стоматологічній допомозі. Іншими розвинутими напрямками приватної медицини є терапія, ультразвукова діагностика, акушерство та гінекологія, неврологія. Крім того, у сфері приватної медицини працюють 13 553 (59,3%) фізичні особи – підприємці, серед яких: стоматологи – 8 818 (65,1%), спеціалісти УЗД – 726 (5,3%), акушерства та гінекології – 583 (4,3%), дерматовенерології – 418 (3%), урології – 163 (1,2%), хірургії – 92 (0,7%).

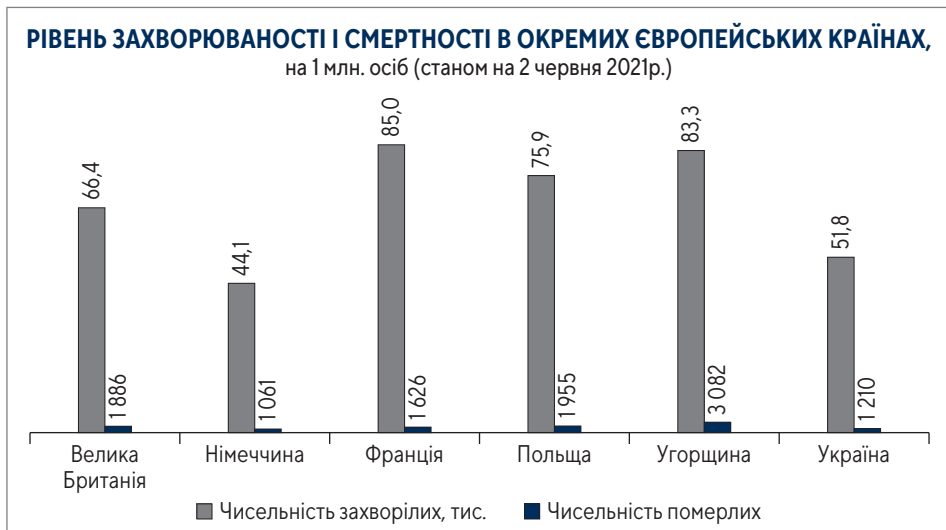
Медична реформа, що розпочалась з 2014р., принципово змінює підходи системи медичного обслуговування – тепер держава фінансує не ліжко-місце, а послуги, надані конкретному пацієнту. З 2018р. розпочато впровадження першого етапу реформи – нового механізму фінансування медичних закладів, що надають первинну медичну допомогу. Було створено Національну службу здоров'я України (НСЗУ) – центральний орган виконавчої влади, який реалізує основний принцип медичної реформи «гроші йдуть за пацієнтом» – оплачує вартість реально наданих медичних послуг. У галузі фінансування медицини здійснюватиметься поступовий перехід на договірні відносини між медичними закладами або лікарями-ФОПами та НСЗУ. Для громадян реальністю стало підписання контрактів із сімейними лікарями. У 2019р. Україна вприпул наблизилася до другого етапу медичної реформи – вторинної ланки, спеціалізованої медичної допомоги. Але реформа загальмувалася через брак фінансування і політичну невизначеність, а також через початок пандемії COVID-19. Очікує своєї реалізації реформа третьої ланки – стаціонарів.

Поки медична реформа неоднозначно оцінюється у суспільстві. Значна частка населення прихильніше ставляться до більш зрозумілої, «радянської» моделі організації медицини. Дається взнаки і той фактор, що конституційна норма про «безкоштовну медицину» значною мірою виявилася декларативною, оскільки зобов'язання держави не підкріплені відповідним фінансуванням, як наслідок – громадяни України не мають фінансового захисту на випадок хвороби, сплачуючи власним коштом за надання послуг з охорони здоров'я (за ліки, медичне приладдя тощо).

За даними опитування Центру Разумкова, у 2020р. громадяни оцінили перебіг медичної реформи у 2,77 бали за 10-бальною шкалою.

З 2020р. Україна і світ борються з новою загрозою – пандемією коронавірусу *COVID-19*. Перед українською владою постали нові виклики – боротьба з невідомим вірусом, оперативне лікування інфікованих, закриття кордонів і карантинні обмеження для всіх секторів економіки, соціальна нестабільність. Попри численні проблеми у вітчизняній системі охорони здоров'я, кількісні показники ураженості від пандемії в Україні виглядають навіть краще, ніж у багатьох розвинутих і висхідних країнах. Так, рівні захворюваності і смертності від *COVID-19* в Україні є відносно меншими, ніж у головних європейських партнерів (діаграма «Рівень захворюваності і смертності...»).

Головні виклики у сфері охорони здоров'я формуються з боку демографії. Україну в більшості публікацій (як наукових, так і аналітичних) називають країною Європейського регіону з незадовільними показниками здоров'я, низькими показниками середньої очікуваної тривалості життя, поширеною «не здоровою» поведінкою населення (вживання тютюну та алкоголю, ожиріння, низький рівень фізичної активності, високий рівень стресів).

Тим не менше, за роки незалежності Україні вдалося досягти певних успіхів. **Значного прогресу Україна досягла у сфері збереження життя немовлят**, що інтенсивно зростала у I половинні 1990-х років, а впродовж наступних років – вже мала стати тенденцію до зниження. У цілому, з початку 1990-х років коефіцієнт смертності немовлят в Україні зменшився майже на 51%: з 15,1‰ у 1991р. до 7,4‰ у 2016р. У 2016р. було зареєстровано 2 955 дітей, померлих у віці до 1 року, що на 10,9% менше, ніж у 2015р.

З 1995р. став помітним спад дитячої смертності. У 2018-2019рр. в Україні зареєстровано рекордно низьку за останні 20 років смертність дітей віком до 1 року – сім випадків на 1 000 народжених живими, що є у 2 рази нижчим за показник 1991р. Позитивну динаміку показників дитячої смертності було забезпечено шляхом впровадження заходів Загальнодержавної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН «Про права дитини»» на період до 2016р., Державної програми «Репродуктивне здоров'я нації» на період до 2015р. та Концепції подальшого розвитку перинатальної допомоги.

Наразі у країні діє мережа з 22 перинатальних центрів на засадах об'єднання діяльності акушерської, неонатальної та педіатричної служб, що є новелою у системі перинатальної допомоги, створення замкнутого циклу надання допомоги (тобто в одному закладі охорони здоров'я допомога надається жінкам з високим і середнім ризиком для вагітності, майбутнім матерям та новонародженим дітям). Медичну допомогу новонародженим у складних неонатальних випадках визначено пріоритетною послугою у Програмі медгарантій. Це означає, що вона є безоплатною для родин передчасно народженого та/або хворого немовля.

У країні **зростає показник очікуваної тривалості життя (ОТЖ)** – один з ключових показників у розрахунку індексу розвитку людського

потенціалу – головного інтегрального показника для міждержавних порівнянь рівня та якості життя населення, стану громадського здоров'я.

У 2010р. в Україні ОТЖ при народженні досягла рівня показників останнього благополучного стосовно ситуації зі смертністю 1990р., а максимального значення ОТЖ досягла у 2019р. – 72,01 року. У 2018р. в Україні був досягнутий історичний максимум ОТЖ для жінок – 76,98 року. Для чоловіків цей показник становив 66,92 року.

Навіть зважаючи на можливу похибку в розрахунках, зумовлену непевністю розрахункових даних статеві-вікового розподілу населення від бази перепису 2001р., фактом є прогрес у підвищенні життєздатності населення в Україні. Зміна ОТЖ може бути наслідком проведення економічних, політичних, соціальних реформ в Україні, а також зміною ідеології українського соціуму.

ЗМІНИ ОЧІКУВАНОЇ ТРИВАЛОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ, роки			
	Обидві статі	Чоловіки	Жінки
1990р.	70,42	65,60	74,82
1991р.	69,56	64,62	74,21
1996р.	67,08	61,52	72,80
2001р.	67,89	62,32	73,63
2006р.	68,10	62,38	74,06
2011р.	71,02	65,98	75,88
2016р.	71,68	66,73	76,46
2019р.	72,01	66,92	76,98

Водночас, за сучасними європейськими мірками за ОТЖ Україна відстає від більшості розвинутих країн, і це відставання наростає, іноді перевищуючи 10, а у чоловіків – майже 15 років.

З огляду на сучасну кризову медико-демографічну ситуацію в Україні, **збереження та поліпшення здоров'я населення стає одним з найважливіших пріоритетів державної політики.** Саме тому головним завданням на сьогодні є кардинальне, системне реформування сфери охорони здоров'я, спрямоване на створення системи, орієнтованої на пацієнта,

здатної забезпечити медичне обслуговування для всіх громадян України на рівні розвинутих європейських держав. Орієнтиром у проведенні реформи стала програма ЄС «Європейська стратегія здоров'я – 2020».

Європейські орієнтири розвитку вітчизняної житлової сфери

Забезпеченість житлом є цінністю, яка стоїть в одному ряду з іншими базовими цінностями людського життя, зокрема, такими як забезпеченість продуктами харчування, фізичне і психічне здоров'я, безпека існування. Не випадково у конституціях сучасних демократичних держав право на житло визнається невід'ємним правом кожного громадянина.

Україна не є винятком. Стаття 47 Конституції України визначає, що «кожен має право на житло. Держава створює умови, за яких кожен громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону».

У період СРСР чи не найгострішою соціальною і суспільною проблемою була катастрофічна нехватка житла. Після здобуття незалежності приватна власність (зокрема й на житло) була проголошена основою для побудови ринкової економіки. Масова безкоштовна приватизація житла в Україні дозволила дещо поглинути шок ринкових трансформацій. Наслідки приватизації спершу призвели до скорочення нерівності: передача власності на житло відбувалася більш рівномірно, ніж, наприклад, на інші приватизовані активи – фабрики чи заводи. Приватизація житла та його перетворення на товар (комодифікація) або інвестицію мали серйозні наслідки для української економіки загалом: житло стало найдорожчим активом у бюджетах домогосподарств, а досвід інфляції тільки закріпив уявлення про нерухомість як стабільну малоризиковану інвестицію. Стимули щодо власності дозволяють частині домогосподарств підтримувати добробут, перетворюючись на рантьє, а держава втратила здатність безпосередньо управляти житловою політикою через публічний житловий фонд.

Однак приватизація також закріпила нерівності: ті, в кого були кращі квартири, виграли від передачі великого багатства, а ті, в кого було невелике житло або його не було на момент приватизації – програли, внаслідок скорочення житлового фонду в суспільній власності.

В Україні до макроекономічної стабілізації 2000-х років держава, міста й підприємства не мали достатніх ресурсів для продовження будівництва житлового фонду. Лише починаючи з 2000р. разом з економічним зростанням спостерігається тенденція поступового збільшення обсягів будівництва житла (діаграма «Обсяги житлового будівництва...»).

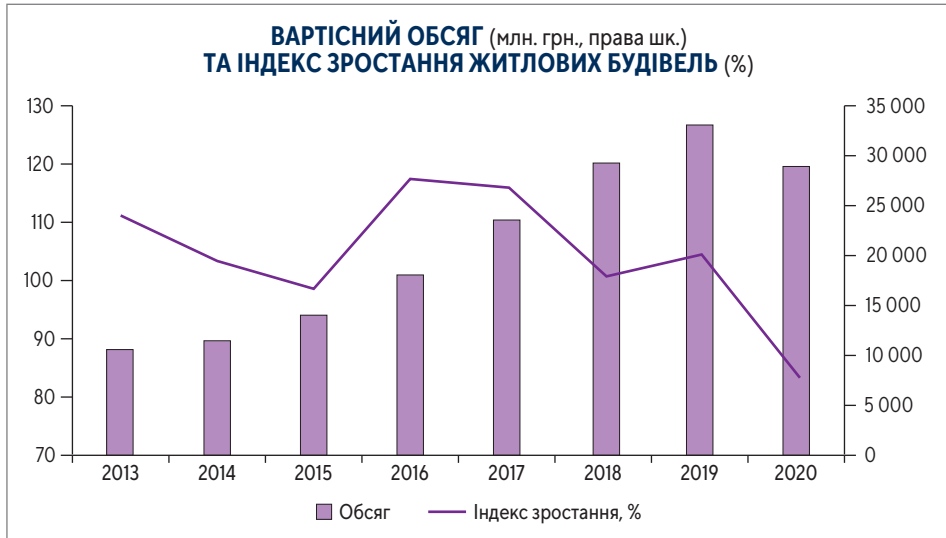

Відновлення житлового будівництва відбувалося на нових – суто ринкових, комерційних – засадах. Житло будувалося на кошти приватних інвесторів, що призвело до того, що з інструменту реалізації державної соціальної політики житлове будівництво перетворилося на високоприбутковий бізнес, який у процесі функціонування намагається розв'язати два досить різних завдання – з *одного боку*, задовольнити економічні інтереси приватних будівельних та девелоперських компаній, а з *іншого* – задовольнити житлову потребу певної (платоспроможної) частини українського суспільства (середнього класу та вищого класу).

Незважаючи на економічні ускладнення в окремі роки (в т.ч. пов'язані з російською агресією і втратою значної території, економічна діяльність на якій не піддається врахуванню в офіційній статистиці країни), житлове будівництво продовжувало послідовно зростати, поступово задовольняючи споживчий попит на різні категорії квартир і будинків.

Останніми роками спостерігається висока динаміка в будівництві житла і житлових будинків, переважно за власні кошти громадян. З початку

2010-х років обсяги житлового будівництва зростали прискореними темпами (діаграма «Вартісний обсяг та індекс зростання житлових будівель»), причому переважна більшість новобудов були затребуваними.

Хоча останніми роками динаміка будівництва дещо послабила швидкість, однак на новобудови попит залишається стабільним. При цьому, варто підкреслити, що практично все житло має комерційний характер, тобто населення витрачає саме власні кошти – іпотечне кредитування поки залишається обмеженим, дорогим і не може задовольнити потреби. Так, наприкінці 2020р. із загальних обсягів близько 210 млрд. грн. кредитів, наданих банками домогосподарствам, іпотечні кредити становили лише трохи більше 30 млрд. грн. (менше 15% загальних) за ставками понад 30%.

Європейський вибір України змушує звернути особливу увагу на досвід деяких країн ЄС у сфері вирішення житлової проблеми. За останні 60–70 років країни ЄС досягли в цій сфері значних успіхів, про що свідчать такі цифри: рівень забезпеченості населення ЄС житлом у середньому на одного жителя у різних країнах-членах ЄС коливається в діапазоні від 26 м² (Словаччина, 2001р.) до 74 м² (Норвегія, 2006р.). Франція мала 37,5 м² (2002р.), Німеччина – 40,1 м² (2002р.), Швеція – 44,4 м² (2003р.).

Значною мірою доступності житла населенню країн-членів ЄС сприяє політика європейських урядів, спрямована на розвиток сектору соціального житла. Частка такого житла є досить значною. Так, у розрахунку на 1 000 жителів Нідерланди мали 150 соціальних квартир; Велика Британія, Швеція, Данія, Німеччина – 100; Франція – 70; Італія – 20; Греція та Іспанія – менше 10.

Наведені вище цифри безумовно вказують на активний характер житлової політики, яку проводять європейські уряди та, як наслідок, відносно високий рівень задоволення житлових потреб громадян європейських країн. Проте, вони не дають підстав говорити про повне вирішення країнами-членами ЄС житлової проблеми. Житлова бідність має місце також і в сучасній Європі.

Наприклад, у 2008р. частка домогосподарств, які жили в помешканнях недостатньої площі, серед домогосподарств з доходом меншим за 60% медіанного рівня та більшим за 60% медіанного рівня складала, відповідно: в Австрії – 34,7% і 12,3%; Бельгії – 11,6% і 2,8%; Данії – 22,5% і 5,2%; Фінляндії – 16,8% і 4%; Франції – 25,4% і 7,2%; Німеччині – 18,8% і 4,9%; Греції – 35,2% і 24,6%; Португалії – 25,1% і 13,6%; Іспанії – 7,2% і 2,7%; Польщі – 67,2% і 47,5%. За даними Євростату, 12,5% населення ЄС-27 витрачали на житло 40% або більше свого доходу. Найбільшу кількість такого населення мали Німеччина – 24,7%, Греція – 22,6%, Румунія – 18,9%, а також Велика Британія – 16,7%.

У площині суб'єктивного сприйняття домогосподарствами рівня їх витрат на житло частка домогосподарств, для яких ці витрати були серйозним фінансовим тягарем, складала: в Бельгії – 31%; Фінляндії – 20,1%; Франції – 29,5%; Німеччині – 23,8%; Греції – 30,7%; Італії – 58,6%; Польщі – 37,7%; Іспанії – 51,5%. Навіть у сучасній Європі, як стверджують фахівці ВООЗ, незадовільне житло є причиною більш ніж 100 тис. смертей і викликає або сприяє виникненню багатьох хвороб і травм.

Досягнуті країнами-членами ЄС позитивні показники могли б слугувати базовими орієнтирами для подальшого розвитку житлового сектору України, оскільки поки вітчизняні кількісні показники поступаються європейським навіть десятирічної давнини (діаграма «Рівень забезпеченості житлом в Україні», с.53). А деякі сторони європейського досвіду вирішення житлової проблеми могли б бути досить ефективно використані в Україні у процесі реалізації органами державної влади відповідної державної стратегії.

Концептуальні проблеми на шляху до якісного соціального розвитку

Приймаючи виклики сьогодення, українське суспільство прагне модернізуватися на інноваційній основі, аби набути прискорення, характерного для глобального світового поступу. Але широке коло проблем України пов'язане з тим, що країна потрапила в ситуацію **економіки виживання**, яка суперечить **економіці розвитку**.

Економічні реформи почалися без попередньої оцінки їх впливу на людський потенціал, без включення необхідних соціальних амортизаторів, без виявлення допустимих меж погіршення людського капіталу країни, і тим самим не завжди позитивно впливали на якість та рівень життя. Більше того, реалізація реформ досить часто відбувалася непослідовно і була нерезультативною. І наразі необхідно визнати, що «соціальною державою» Україну можна вважати лише частково.

Концептуальна неусвідомленість соціальної складової та практично «відокремлене» розуміння «економічного» та «соціального» призвели до того, що соціальні цілі фактично отримали вторинне значення, порівняно з економічними, адміністративними та політичними пріоритетами. Перевага надається, головним чином, трансформації економічних і політичних інститутів, тоді як цілям соціального розвитку, підвищенню рівня і якості життя громадян не приділяється необхідної уваги. Як наслідок, ілюзія, що економічне зростання автоматично призведе до зростання добробуту широких верств населення, не виправдалась.

Україні необхідна кардинальна зміна парадигми розвитку, перехід на нові принципи стратегічного планування, в основі якого лежать висока якість життя населення і національного людського капіталу, яка має стати ядром нової парадигми і стратегії розвитку України.

2. ЕКОНОМІЧНИЙ ВИМІР

Особливості економічної динаміки 1991-2021рр.

Успішний розвиток суспільно-економічних трансформацій у країнах, яким вдалося за відносно короткий час перейти від стагнації чи депресії до високих темпів розвитку економіки, значною мірою залежить від того, наскільки правильно були визначені пріоритети розвитку та наскільки послідовно й ефективно ці пріоритети реалізовувалися правлячою елітою. Український шлях у цьому контексті виглядає досить складним і суперечливим. Відтак, звернемося, насамперед, до стислого аналізу історичних передумов втрат і проблем процесу економічних реформ у нашій країні.

«Обтяжлива» спадщина – складова неконтрольованого економічного обвалу

В Україні на момент проголошення незалежності існувала система централізованої планової економіки, створеної за часів перебування у складі СРСР. Ця система не вимагала самостійності у прийнятті рішень і часто не передбачала відповідальності за (не)виконання взятих зобов'язань. Хоча окремі елементи ринкової економіки в Україні почали впроваджуватись ще за радянських часів, проте це радше була данина «моді», аніж практичні кроки в напрямі економіки на ринкових засадах, які вже активно втілювались у життя у країнах колишньої соціалістичної співдружності і Балтії. Слабка бюджетна дисципліна, відсутність сильного та ефективного власника, політизація економічних рішень, розширення адміністративних та обмежуючих бар'єрів для підприємництва нині визнаються як основні чинники економічного провалля, в якому опинилась Україна у перше десятиліття творення незалежної держави та ринкової економіки.

Доводиться констатувати, що замість очікуваного (в період розпаду СРСР) багатьма дослідниками економічного зростання, Україна продемонструвала глибоке падіння, що тривало чи не найдовше з-поміж країн колишнього СРСР, на території яких упродовж 1990-х років не велося бойових дій. Дослідженню причин глибокого і тривалого падіння української економіки в перші роки незалежності присвячено чимало досліджень. Ми ж звернемося лише до нагадування про окремі

принципові недоліки і втрати, які мали довгострокові негативні наслідки для соціально-економічних трансформацій.

Передусім, потрібно нагадати, що Україні в системі планового господарства Радянського Союзу відводилося, з *одного боку*, чільне місце в системі промислового потенціалу країни і, насамперед, важкого машинобудування та військової техніки (з очевидним централізованим фінансуванням). З *іншого* – така концентрація призводила як до вимивання створюваної доданої вартості за межі республіки (країни), так і слабо конкурентного рівня виробництва товарів кінцевого споживання. Тому разом з розпадом СРСР лише продукція військово-промислового комплексу та окремих видів металургійної і хімічної галузей змогли стати конкурентоспроможними на нових для України ринках.

Застаріла структура економіки, в якій переважали великі, часто не ефективні підприємства, сильне лобі т.зв. червоних директорів призвели до стримування процесів структурної перебудови, закриваючи можливості входження у нові ринкові структури, які формувались на європейському просторі, значною мірою на теренах країн, колишнього соціалістичного табору. Марнування часу означало, що потенційно привабливі для української економіки ніші зайняли країни, які, визначившись у своїх пріоритетах, швидкими темпами перейшли до реорганізації на ринкових засадах свого ринкового середовища.

І, як правило, чим більшою була політична воля керівництва країни, тим вищою підтримкою користувалися лідери країн та ініціатори суспільних трансформацій, і тим ширше й успішніше відбувались докорінні зміни в економіці й суспільстві. Досить нагадати, як В.Гавел, Л.Валенса, В.Ландсбергіс та інші лідери постсоціалістичних країн Європи відкинули комуністичну ідеологію побудови країни та суспільства, активно і цілеспрямовано запроваджували реформаторські зусилля, користувалися незаперечною повагою своїх співвітчизників, що ставало додатковим чинником результативності перетворень.

Іншим вагомим чинником довгострокового спаду української економіки був різкий і неочікуваний перехід від надзвичайно дешевих цін на енергоносії часів СРСР до цін міжнародного (і навіть вищого) рівня. Тому підвищення ще на початку 1990-х років цін на нафту та газ (у понад 10 разів) і необхідність врахування нової ціни як проміжного споживання під час виробництва, спричинило значне здорожчання переважної більшості українських товарів на міжнародних і внутрішніх ринках. Втрата конкурентоспроможності вимагала «компенсації» шляхом субсидювання чи впровадження тарифних і квотних обмежень, що з плином часу ще більше ускладнювало здійснення і розвиток структурних змін. Тому в перші роки після здобуття незалежності не могло бути й мови (з точки зору тогочасного керівництва країни) про запровадження політики жорстких бюджетних обмежень на всіх рівнях, починаючи від державного і місцевих бюджетів, до бюджетів великих державних підприємств (які домінували в економічній структурі).

Не можна не згадати і про ще одну складову спадщини управлінського стилю Радянського Союзу – т.зв. «колективну відповідальність» (або найчастіше безвідповідальність). І донині часто практично немає можливості визначити, хто безпосередньо відповідає чи повинен нести відповідальність за невпровадження необхідних заходів для економічного відновлення.

Такий деструктивний стиль посилювався політичною інертністю і невизначеністю. В Україні, так само як і в інших країнах колишнього СРСР (крім країн Балтії), історично не могли виникнути міцні групи, зацікавлені у стрімких і незворотних перетвореннях. Утворювалося замкнуте коло – відсутність реформаторських груп управлінців і бізнесу унеможлиблювала впровадження широких і глибоких економічних реформ, а відсутність реформ чи їх хибне та непослідовне впровадження провокували сумнів у доцільності реформаторських кроків. Ця ситуація істотно різниться від тієї, що існувала в інших країнах Центральної і Східної Європи та Балтії, де як швидко зростаючий приватний бізнес, так і демократична частина політикуму були зацікавлені у змінах і могли виступити рушіями прискорених трансформацій.

Вибір орієнтирів. Як зазначалося, І половина 1990-х років виявилася ледь не катастрофічною для України – обвал економіки загалом і добробуту громадян зокрема виявився найбільшим серед усіх

пострадянських і постсоціалістичних країн. Це при тому, що серед перших ухвалених після проголошення незалежності України законів була низка тих, що спрямовувалися на розбудову і зміцнення господарських механізмів, формування нових форм економічної діяльності, залучення інвестицій.

У подальшому розуміння майбутнього вектора розвитку економічної моделі України поступово ставало більш визначеним. Так, у 1993р. Верховна Рада у Постанові «Про основні напрями зовнішньої політики України» одним із пріоритетів визначила співробітництво із західноєвропейськими державами як підґрунтя майбутнього інтегрування її економіки до загальноєвропейського економічного простору. Закріплення європейського вектора відбулося у 1998р., із затвердженням Указом Президента «Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу», де безпосередньо згадувалося майбутнє членство України в ЄС. Звичайно, природне й цілком зрозуміле бажання українців відчувати себе частиною європейської спільноти неодмінно мало бути підкріплене практичними діями, наслідком яких було б покращання показників соціально-економічного розвитку країни. Натомість, невдачі на шляху реформ слугували аргументом на користь ідеї відновлення колишнього «братерського» «народногосподарського комплексу» та ревізії проєвропейського вектора.

Доречно нагадати, що на початку творення незалежності Україна виглядала досить непогано в міжнародній системі координат. Так, згідно з міжнародним Індексом людського розвитку, Україна посідала 48 місце у світовому рейтингу, в багатьох аспектах не поступаючись економічно близьким висхідним країнам (таблиця «Позиції окремих країн в Індексі людського розвитку», с.58). Однак, подальша невизначеність у пріоритетах і напрямках політики зростання і розвитку, а також відсутність послідовності у здійсненні реформ суттєво загальмували соціально-економічний розвиток України.

Усе це не дало можливості швидко та ефективно використати потенціал, що його мало українське суспільство – відносно високий інтелектуальний і культурний рівень, гарні природні та кліматичні умови, віковічне прагнення українського народу утвердитись як незалежна держава. Хоча Україна намагалася законодавчо закріпити напрями трансформацій у різних сферах, практичне втілення навіть переходу

ПОЗИЦІЇ ОКРЕМИХ КРАЇН В ІНДЕКСІ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ			
	1990р.		2019р.
	Рейтинг	ВВП на душу населення, \$ за ПКС*	Рейтинг
Латвія	35	6 457	37
Литва	29	4 913	34
Польща	45	4 237	35
Туреччина	73	4 652	54
Україна	48	5 433	74

* ПКС – паритет купівельної спроможності.

до ринкової економіки мало суперечливий, а тому й слабо результативний характер.

Кроки до стабілізації. У перші роки незалежності Україна намагалася «балансувати» між господарськими «традиціями» минулого та новими вимогами і потребами. Тому масштаби втрат у ті роки навіть важко оцінити. Так, річна інфляція 1993р. перевищувала 10 000%, що унеможливило реалістичність будь-яких кількісних економічних показників, допускаючи лише орієнтовні оцінки (які мали сенс винятково для офіційних статистичних потреб, а не відображення реальних ситуацій в економіці). Незважаючи на глибоке економічне падіння, яке супроводжувалося значним розчаруванням у суспільстві, вітчизняними та міжнародними фахівцями здійснювався наполегливий пошук стабілізаційних шляхів і заходів.

Започаткування стабілізаційної політики, а з тим і формування передумов для стійкої позитивної економічної динаміки значною мірою пов'язувалось з підтримкою України найвпливовішими міжнародними фінансовими інститутами (МФІ). Україна вже у 1992р. — менше, ніж за рік після проголошення незалежності, стала членом Міжнародного валютного фонду (МВФ), Міжнародного банку реконструкції та розвитку (Світового банку), Міжнародної фінансової корпорації та ін. Хоча і раніше, і сьогодні ставлення значної частини до ролі МФІ в Україні є скептичним, однак незаперечним є те, що саме завдяки міжнародним фінансовим організаціям уже упродовж перших років незалежності були створені перші стабілізаційні програми, отримані ресурси для

валютних резервів новоствореного Національного банку (1991р.), почалося формування інститутів, притаманних ринковим економічним середовищам (Антимонопольного комітету (1993р.), Рахункової палати (1996р.) та ін.).

Важливою системною подією була грошова реформа, яка стала можливою завдяки підтримці МФІ, урядів і центральних банків провідних розвинутих країн – США, Канади, Великої Британії, Японії та ін. Протягом I половини вересня 1996р. введено в дію повноцінну національну грошову одиницю України – гривню.

Водночас слід визнати, що результативність використання допомоги МФІ в Україні виявилася не належною. Так, переконливий позитивний досвід країн Балтії, які під час виходу зі складу СРСР мали не вищий потенціал для зростання і розвитку, аніж Україна, і які також запроваджували стабілізаційні програми за сприяння МФІ, не був належно застосований (врізка «*Стабілізація у Латвії та Литві на початку 1990-х років*», с.60), а тому й не зміг надати Україні додаткових шляхів пошуку раціональних рішень у розбудові країни.

Усе ж до середини 1990-х років (хоча ще тривало економічне падіння, супроводжуване високими інфляцією і девальвацією) в Україні вдалося закласти базис соціально-економічних перетворень. Виняткового значення для стабілізації і запровадження політики розвитку мали доповідь Президента України Л.Кучми «Шляхом радикальних економічних реформ. Про основні засади економічної та соціальної політики», а також Економічна доповідь Президента України за підсумками 1994р.

У них було сформульовано такі найважливіші елементи антикризової програми, як здійснення принципів заходів у частині лібералізації економічного простору, важливість формування нових форм господарювання і прискорення приватизаційного процесу, посилення прозорості і лібералізації податкової політики, активізація інвестиційного процесу, послідовне здійснення аграрної реформи, впорядкування енергетичного сектору, виведення соціальної сфери на пріоритетний рівень економічної політики. Однак, хоча цілі і завдання були визначені раціонально (що на той час вже було значним успіхом), до належного їх втілення було ще далеко.

СТАБІЛІЗАЦІЯ У ЛАТВІЇ ТА ЛИТВІ НА ПОЧАТКУ 1990-х років

Перша половина 1990-х років для країн Балтії, як і всього пострадянського простору, була вкрай напруженою і супроводжувалася значними втратами як у виробничому потенціалі, так і у добробуті населення. Зокрема виробничий потенціал скоротився удвічі. З метою виходу з кризи запроваджувалися різні варіанти т.зв. шокової терапії, що означало прискорений розвиток підприємницької ініціативи, впровадження жорсткої бюджетної дисципліни, зміцнення національної грошової одиниці, відмову в субсидюванні неефективних чи збиткових підприємств країни.

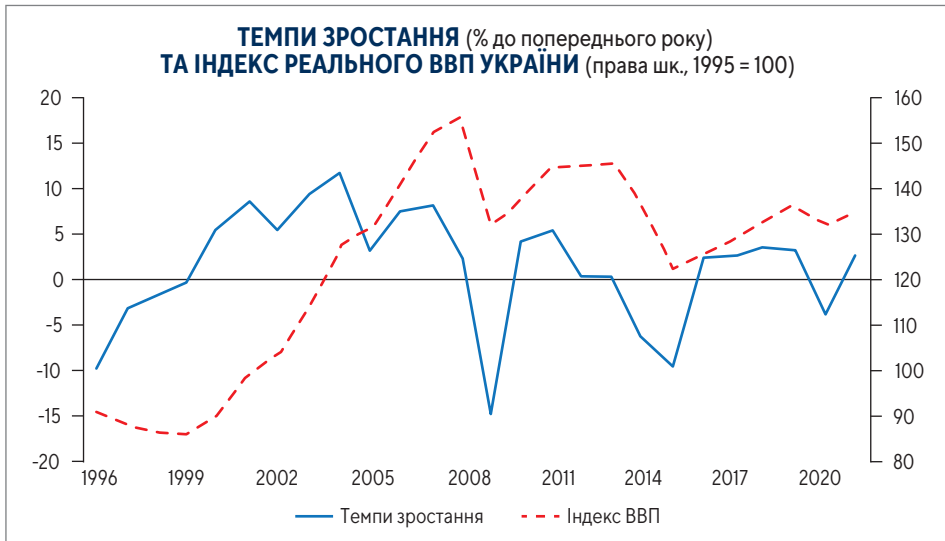
Основою макроекономічної стабілізації у країнах Балтії стала активна антиінфляційна політика, а більшість соціально-економічних цілей були поставлені в залежність від досягнення інфляційних показників. При цьому завдання підтримки зайнятості (недопущення високого безробіття) не відігравали вирішальної ролі. Радше увага концентрувалася на гідній оплаті праці та її зростанні (як стимулі для виробничої ініціативи). І хоча знизити інфляцію до однозначних показників у Латвії та Литві вдалося лише у 1997р., проте завдяки зрозумілості і прозорості запроваджуваної політики відбувся швидкий перехід від економічного обвалу до позитивної макроекономічної динаміки (таблиця «Зростання реального ВВП у перші роки незалежності»).

ЗРОСТАННЯ РЕАЛЬНОГО ВВП У ПЕРШІ РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ, % до попереднього року

	1990р.	1991р.	1992р.	1993р.	1994р.	1995р.	1996р.
Латвія	-2,3	-11,1	-35,2	-14,8	2,0	0,4	2,4
Литва	-5,0	-13,4	0	-18,4	1,0	3,5	5,1
Україна	-3,6	-11,9	-17	-13,0	-21,8	-12,2	-10,0

Економічні хвилі: падіння і зростання

Загалом динаміка економічної ситуації в Україні за 30 років незалежності має виразно циклічний характер (діаграма «*Темпи зростання та індекс реального ВВП України*», с.61). Значною мірою це є відображенням того, що формування ринкових і позаринкових інститутів в Україні виявилось набагато складнішим і тривалішим, ніж початково припускалося.

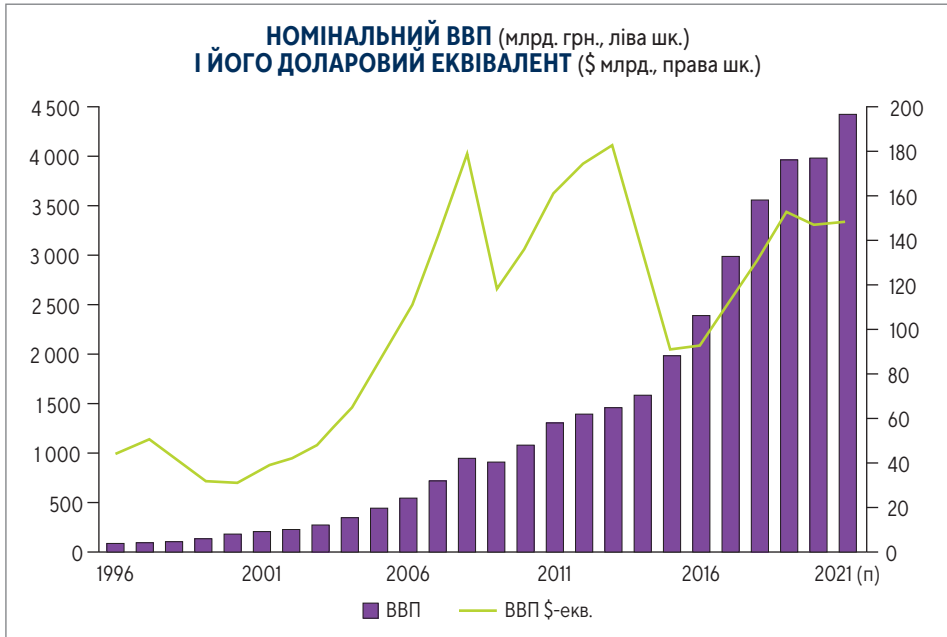

Так, нові інституційні підвалини, а також набуття певних теоретичних знань стосовно ринкової економіки і практичної реалізації (часто стихійних) бізнес-задумів сприяли послабленню кризових явищ наприкінці першої п'ятирічки незалежності. Однак, навіть друге п'ятиріччя – 1996–1999рр., попри наявні ознаки послаблення негативної динаміки, все ж залишалося складними й неоднозначними для країни. Поряд з ціновою і валютною стабілізацією після впровадження гривні в серпні 1996р. і до серпневої азійської кризи 1998р., Україна не змогла активізувати бюджетні і структурні перетворення, внаслідок чого наприкінці 1998р. знову опинилася на межі фінансової кризи. Утім, економічні втрати від азійської, а потім і російської криз виявилися не надто критичними для України, якій вдалося локалізувати негативні складові, насамперед у зовнішньоекономічному середовищі. На той час це вже могло бути ознакою правильності обраного шляху та очікуваних подальших позитивних змін.

І дійсно – вже з 2000р. Україні вдалося започаткувати досить стійку першу хвилю економічного зростання, яка тривала до глобальної фінансової кризи 2008–2009рр. Однак, саме 2000–2007рр. продемонстрували потенціал і можливості прискореного відновлення, поліпшення бізнес-клімату, зниження рівня безробіття, підвищення доходів

населення і прибутків підприємств, послідовного виходу на зовнішні ринки. Середньорічні темпи приросту ВВП (у вказаний період) склали близько 7,5% (загальне збільшення на 80%) (діаграма «Номінальний ВВП і його доларовий еквівалент»).

Хоча така економічна динаміка переважно була зумовлена високим зовнішнім попитом, однак вона, *по-перше*, стала джерелом ресурсів для піднесення більшості сфер і галузей. *По-друге*, стала надійним базисом нової соціальної політики, в результаті реалізації якої були зафіксовані суттєві досягнення, поліпшення якості життя громадян.

Швидкі позитивні економічні зміни зміцнили усвідомлення правильності обраного напрямку розвитку країни. У цей період була закріплена стратегічна спрямованість України до європейського товариства. Так, у квітні 2002р. Президентом країни було оголошено позачергове послання «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки», в якому визначена проєвропейська стратегія розвитку України. Попри складнощі і

суперечності, Стратегія почала втілюватися, і навіть політична криза під час президентських виборів 2004р. не змінила, а навіть посилила стратегічні європейські напрями і перспективи.

Проте, на заваді подальшій реалізації реформ стала Глобальна фінансова криза 2008-2009рр. Україна на той час була вже достатньо інтегрована в міжнародну торгівлю, долучалася до світових інвестицій і потоків капіталів. У таких умовах висхідні економіки виявилися вкрай чутливими до зовнішніх негараздів. Падіння зовнішнього попиту і складність входження у конкурентні середовища у 2008-2009рр., що супроводжувались негараздами на фінансових ринках і значною девальвацією гривні призвели до значного зниження обсягів ВВП у реальному і доларовому вимірах. І хоча у наступні роки Україна знову продемонструвала високі темпи зростання, кризові втрати у кращому разі лише надолужувалися (у 2012-2013рр. ВВП України у доларовому еквіваленті вийшов на рівень 2007-2008рр.).

Між тим, слід визнати, що країні не вдалося забезпечити послідовний поступ у розбудові соціально-економічного середовища, що залишало його вразливим до внутрішніх і зовнішніх шоків, які перешкождали або навіть унеможливлювали позитивні задуми. Головним чинником слабкості трансформаційних процесів виступала низька спроможність владних інститутів у формуванні стратегічних засад та їх реалізації у складних суперечливих умовах глобального розвитку. Однак, розгляд економічної динаміки останніх семи років не буде коректним, якщо не врахувати втрати, завдані російською агресією 2014р., що триває донині, і які Україна відчуватиме ще упродовж десятиліть.

Кризовий злам 2014р. Сьогодні є підстави стверджувати, що в Україні найсильніший економічний шок, а з тим і глибоке падіння, були зумовлені російською агресією, яка почалася у 2014р. і триває (хоча в меншому масштабі) донині. Унаслідок агресії країна втратила значний гуманітарний та економічний потенціали, що визначалося втратами людських життів, руйнуванням економічних і соціальних зв'язків. Тому аналізувати результати економічного розвитку країни в останні сім років необхідно з урахуванням принаймні безпосередніх втрат, спричинених агресією.

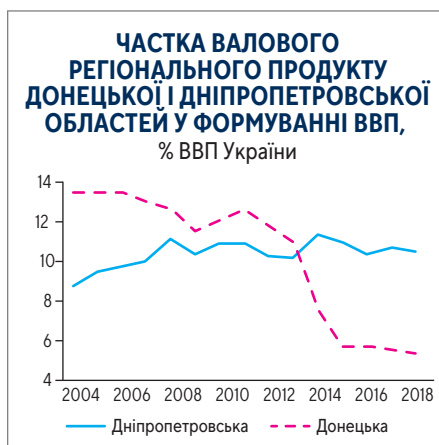
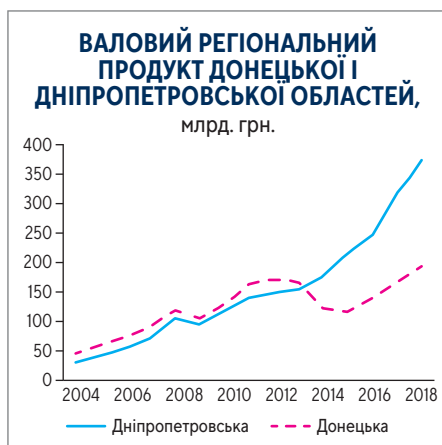
Так, у 2017–2018рр. безпосередні втрати у виробленні ВРП Донецького регіону, а з тим і України загалом можна оцінити на рівні 200–250 млрд. грн. щорічно (врізка «Порівняльні втрати Донецької області...»).

ПОРІВНЯЛЬНІ ВТРАТИ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ВНАСЛІДОК РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ

Для наочності аналізу втрат Донецької області від окупації звернемося до порівняння її з сусідньою Дніпропетровською областю, яка не зазнала окупації.

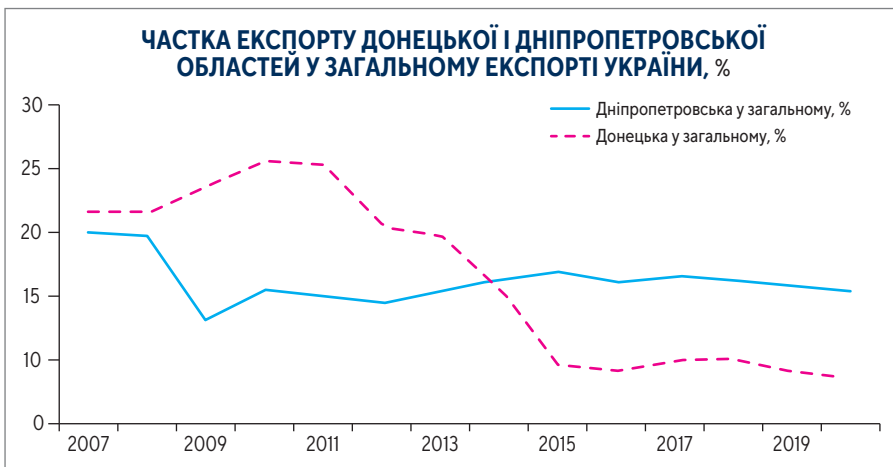
До 2013р. валовий регіональний продукт (ВРП) Донецької обл. незначно перевищував ВРП Дніпропетровської обл. (діаграма «Валовий регіональний продукт Донецької і Дніпропетровської областей»), при цьому частка ВРП Донецької обл. складала 11–13% вітчизняного ВВП (Дніпропетровської – 9–11%) (діаграма «Частка валового регіонального продукту Донецької і Дніпропетровської областей у формуванні ВВП»). Російська агресія на Донбасі створила кризовий шок, пов'язаний із втратою території, виробничого потенціалу, порушенням інфраструктури і налагоджених зв'язків як у самій області, так і з сусідніми областями.

Відтак, з відносної економічної «рівності» двох вказаних областей, агресія на Донбасі призвела до того, що ВРП Донецької обл. останніми роками став практично вдвічі менше ВРП Дніпропетровської обл., яка утримує економічну динаміку, співмірну із загальнонаціональними показниками. Більше того, Дніпропетровська обл. закріпила лідерство серед регіонів країни, в т.ч. внаслідок переміщення людей і капіталів з окупованих територій до тих регіонів, в яких проукраїнські позиції виявились міцними.

Ще більші втрати агресія спричинила для експорту товарів – упродовж десятиріччя до 2014р. частка експорту Донецької обл. у загальному експорті України складала 20-25%, що мало принципове значення як для посилення валютного потенціалу країни (наповнення міжнародних резервів), так і зміцнення макро-економічного середовища загалом. Після 2015р. вказана частка знаходиться на рівні 7-8% (діаграми «Обсяги експорту товарів України і Донецької області», «Частка експорту Донецької і Дніпропетровської областей у загальному експорті України»).

Оскільки навряд чи варто сподіватися на швидке розв'язання російсько-українського конфлікту, відновлення територіальної цілісності України та економіки окупованих регіонів, рівень економічної динаміки доречно вимірювати, зважаючи на сьогоднішній потенціал країни.

Протидія коронавірусному нападу. Не встигла Україна належно адаптуватися до втрат, спричинених російською агресією, як знову попала під негативний тиск глобальних чинників. Коронавірусна криза, що охопила всю планету у 2020р., продемонструвала слабкість і неготовність країн світу до узгодженої протидії глобальним викликам. Україна знову виявилася враженою черговим соціально-економічним шоком, значною мірою зумовленим не лише глобальними негараздами, але й слабкістю вітчизняного державного управління.

Входження країни у коронавірусну кризу не було катастрофічним, і, хоча дії влади у протидії коронавірусу мали непослідовний і суперечливий характер, Україні вдалось уникнути першого шоку і зареєстровані показники темпів падіння виявилися меншими, порівняно навіть з успішними країнами Європи (діаграма «Зростання реального ВВП в окремих європейських країнах»). Між тим слід нагадати, що українська влада, вчасно оголосивши про запровадження досить жорстких карантинних заходів, не мала належного інструментарію збереження заробітних плат, доходів населення, підтримки бізнесу.

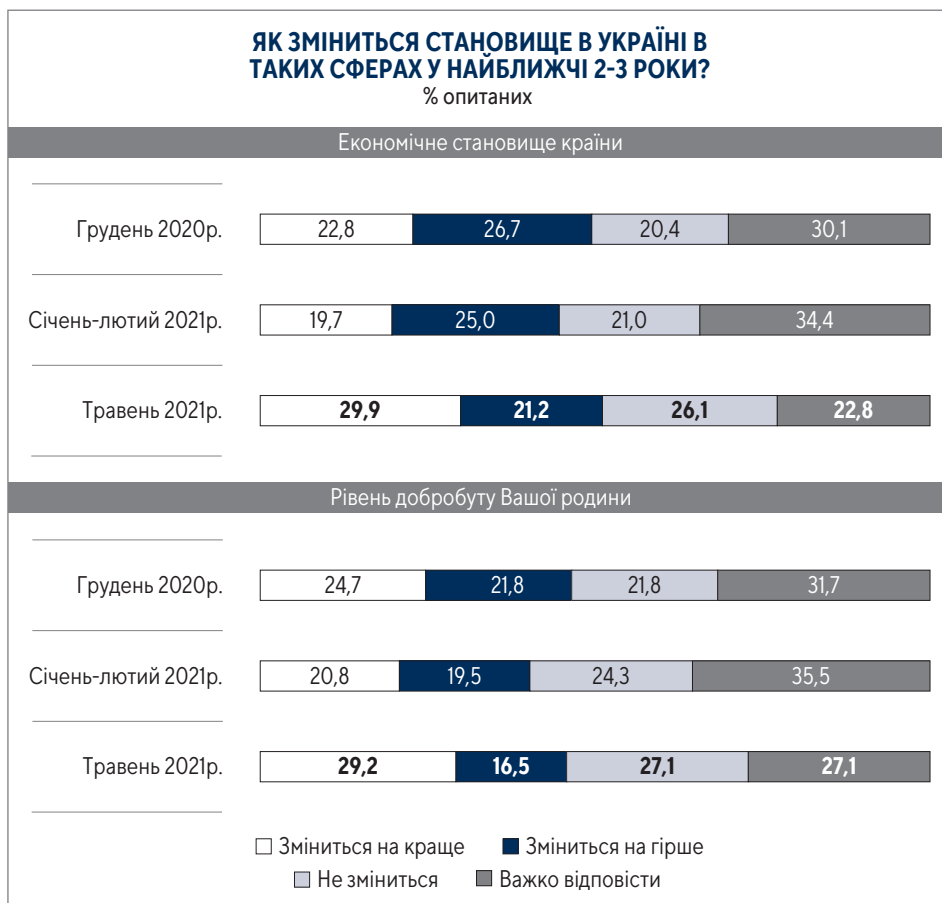
Як і слід очікувати, з рівнями захворюваності пов'язана поточна та очікувана економічна динаміка. І навіть у цьому контексті перспективи подолання кризових результатів 2020р. для України виглядають достатньо обнадійливо.

ЗРОСТАННЯ РЕАЛЬНОГО ВВП В ОКРЕМИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ*, % до попереднього року						
	Велика Британія	Німеччина	Франція	Польща	Угорщина	Україна
2020р.	-9,9	-4,9	-8,2	-2,7	-5,0	-4,2
2021р.	5,3	3,6	5,8	3,5	3,5	4,0

* За даними МВФ, можуть незначно відрізнятись від показників національних статистичних органів.

Підтвердженням помірних позитивних очікувань також є зростання оптимістичності настроїв громадян за результатами соціологічних опитувань, які проводить Центр Разумкова, у т.ч. оцінок подолання коронавірусної кризи (діаграма «Як зміниться становище в Україні в таких сферах у найближчі 2-3 роки?»).

Коронавірусна криза вкотре підкреслила високу готовність і спроможність українського суспільства долати економічні негаразди. А з тим – Україна підтвердила внутрішній потенціал для покращання економічної динаміки і нарешті започаткування довгострокових позитивних трендів.

Українська економіка: виміри зміни

Україна за роки незалежності дедалі більше інтегрувалася до світової економіки, прискорювала формування оновлених світогосподарських зв'язків. Економічні «внутрішні» хвилі в поєднанні з конкурентними змінами і трансформаціями міжнародного економічного середовища призводили до змін у структурі формування доданої вартості (ВВП) країни.

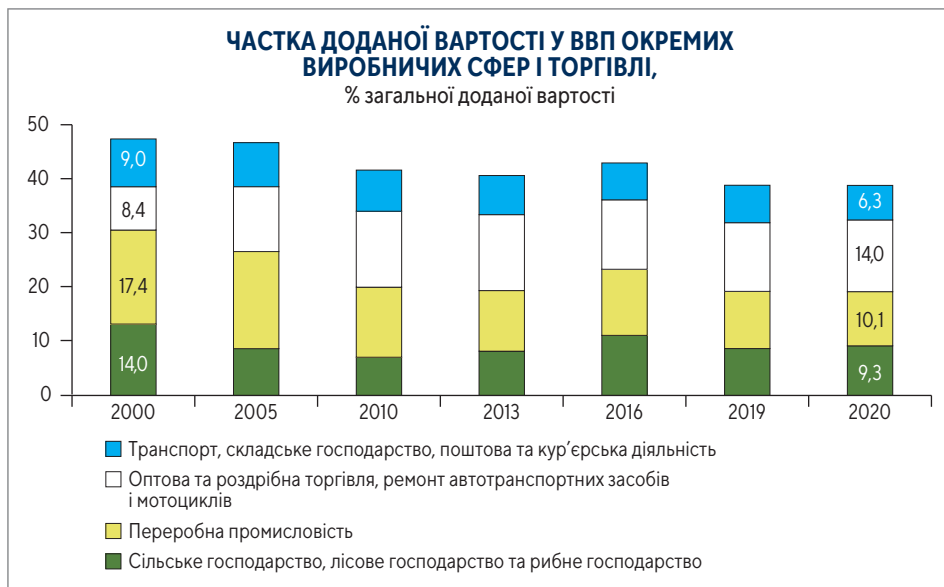
Галузеві зміни. Як уже зазначалося, Україна у спадщину отримала значною мірою викривлену структуру виробництва, в якій переважала енерго- і ресурсонеєфективна промисловість. Зокрема, виокремлювався значний гірничо-металургійний комплекс (ГМК), який довгий час залишався «візитною карткою» України і на підтримку якого спрямовувались значні ресурси.

Хоча така структура ставала дедалі більшим тягарем для конкурентного оновлення, однак у 1990–2000-і роки саме завдяки ГМК формувалися значні обсяги виробництва металургійної промисловості, внаслідок чого нарощувались і експортні поставки. Це, з одного боку, в період до 2008р. дозволяло підтримувати високу динаміку номінального та реального ВВП, з іншого – наповнювало країну валютними ресурсами (від продажу металургійних товарів на міжнародних ринках). Однак, наслідки Глобальної фінансової кризи 2008–2009рр. значно вплинули на структуру глобального попиту, а з тим і на структуру вироблення доданої вартості. Зокрема, суттєвого зниження зазнав попит на вітчизняні промислові товари, в т.ч. внаслідок їх високої енерго- і капіталомісткості, невідповідності їх якості потребам конкурентних ринків. Звичайно, це відбилось на загальній структурі вітчизняної економіки.

Відтак, для України досить помітним було зменшення обсягів виробничих секторів (діаграма «*Частка доданої вартості у ВВП окремих виробничих сфер і торгівлі*», с.69). Натомість сфери послуг

(насамперед, фінансові, страхові, професійні) дедалі розширювали масштаби діяльності (діаграма «Частка доданої вартості у ВВП окремих складових сфери послуг»).

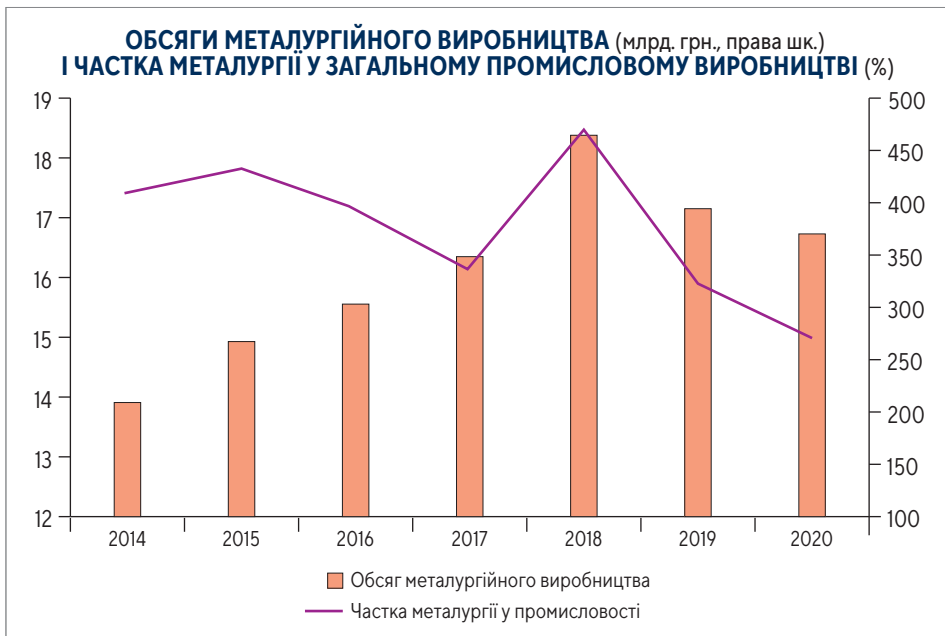
Так, частка доданої вартості, створюваної у промисловості, за 20 років (з урахуванням втрат Донбасу) зазнала падіння на понад 7 процентних пунктів (п.п.) – з 17,4% до 10,1% загально створеної доданої вартості. Поряд з цим, частка, створювана в інформаційно-телекомунікаційній сфері, збільшилася майже вдвічі, що є позитивним знаком в епоху цифровізації.

Загалом, за 30-річний період державної незалежності Україна вписалася у глобальний тренд постіндустріалізації, забезпечивши випереджаючий розвиток сектору послуг. Його частка у ВВП країни в період 1990-2019рр. практично подвоїлась – з 28,5% до 54,4%. Однак цей масштабний процес зміни структурних пропорцій був значною мірою зумовлений суттєвим стисненням сектору промисловості – з майже 42,6% ВВП (у 1991р. цей показник навіть досягав 54,5%) до 22,6%, що, як зазначалося, стало наслідком втрати конкурентоспроможності багатьох промислових виробництв у відкритій для конкуренції економіці.

Нагадаємо, головним критерієм успішності економічних трансформацій залишається спроможність використання відносних переваг на світових ринках. У цьому контексті, позитивні результати демонструє аграрний сектор і сектор виробництва продуктів харчування, які мають завойовані ніші у світовій торгівлі. Так, частка продовольчих товарів в українському експорті зросла з 9,2% у 2000р. до 39,1% у 2018р. (у 2016р. було навіть 41,9%), тобто більше ніж учетверо за майже 20-річний період (діаграма «Частка продовольчих товарів у сукупному товарному експорті»).

Звернемо увагу, що зміни в попиті-пропозиції після Глобальної фінансової кризи 2008–2009рр. прискорили і зміну внутрішнього виробництва в тих галузях, які ще нещодавно відігравали провідну роль в українській економіці. Насамперед йдеться про ГМК, який, незважаючи на територіальні і виробничі втрати (внаслідок агресії), прискорено відновлювався на нових конкурентних базисах і продовжував демонструвати досить стійкі результати (хоча його значимість для всього економічного середовища помітно зменшувалась) (діаграма «Обсяги металургійного виробництва...»).

Сьогодні Україна стоїть перед новим викликом, зумовленим значними структурними змінами внаслідок коронавірусних впливів у всьому світі. Подальший розвиток української промисловості значною мірою залежатиме від того, наскільки раціональними та якісними будуть основоположні для розвитку стратегічні документи, що визначають стратегічний курс, інструменти та механізми реалізації державної промислової політики. Насамперед, йдеться про Стратегію розвитку промислового комплексу на період до 2025р. і Стратегію розвитку високотехнологічних галузей до 2025р.

Зміни у структурі власності. Як зазначалося, однією з найбільших проблем, яку отримала у спадщину вітчизняна економіка, було домінування великих державних неефективних і неконкурентних підприємств. А з тим, значним **недоліком у проведенні реформ в Україні було повільне акціонування державних підприємств**, тобто їх перехід на ринкові відносини. Одним з найвагоміших інструментів, завдяки якому очікувалося позбавити державу монополії у виробничому секторі і прискорити формування інституту приватного власника, мала стати приватизація (великого масиву державних підприємств).

Нагадаємо, в Україні в 1991р. налічувалось 45 тис. невеликих та 18 тис. великих і середніх державних підприємств. Лише 2,9% всього робочого населення працювало у приватному секторі економіки, а 94% української робочої сили було залучено до роботи в державному. А власність, що підлягала приватизації, оцінювалась у сотні мільярдів доларів.

Офіційно приватизація в Україні була започаткована практично з початку незалежності — ухваленням 31 жовтня 1991р. «Концепції роздержавлення і приватизації підприємств, землі та житлового фонду». Концепцією декларувалося право кожного українського громадянина на частину державної власності, а також безоплатний і грошовий способи її приватизації. Однак, із самого початку формуванням приватизаційних моделей (1992-1994рр.) займалися переважно ті сили, які прямо та безпосередньо були причетні до тіньового перерозподілу власності ще наприкінці 1980-х років, що затягнуло реальні приватизаційні процеси на десятиліття, а непрозорість і зловживання під час застосування механізмів розподілу привілейованих акцій та ваучерної приватизації залишило у населення уявлення про несправедливість приватизації загалом.

В останнє десятиріччя в Україні у сфері приватизації значних інституційних та економічних зсувів досягти не вдалося. Одним з результатів стало те, що в цей період держава жодного разу не отримала до бюджету очікуваних коштів від приватизації. Однак, слід нагадати, що важливість приватизації полягає не стільки в наповненні бюджету, скільки у формуванні інституту ефективного приватного власника. Так, успішні приватизаційні процеси та збільшення інвестицій, у т.ч. з допуском міжнародних інвесторів, посилюють результативність одне одного. Підприємства ж з іноземними інвестиціями, зазвичай, краще вписані в міжнародні мережі, мають краще технологічне забезпечення і вищу кваліфікацію працівників, що дозволяє підтримувати технологічні переваги.

Незважаючи на загальні прорахунки і втрати у приватизаційних процесах, Україні все ж вдається (хоча й повільне, як і у більшості інших економічних сфер) просування у впровадженні цивілізованих і прозорих правил гри, а з тим і позитивних результатів. Так, у жовтні 2005р. найбільший український металургійний комбінат «Криворіжсталь» було перепродано компанії «*Mimtal Steel*» за рекордну суму – \$4,8 млрд. (у 6 разів перевищила суму першого його продажу). Цей випадок досі лишається найуспішнішим. Мала приватизація з серпня 2018р. відбувається через державну систему електронних торгів *Prozorro.Sale*. Це також можна вважати успіхом як у забезпеченні прозорості, так і в результативності – за перший рік діяльності було проведено 1142 аукціони, через які державний бюджет отримав 570 млн. грн., а місцеві – 910 млн. грн.

Окремої уваги потребує земельне питання, насамперед приватної власності на землю і купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення, що найвірогідніше відіграватиме визначальну роль в економіці України і в майбутньому. Зазначимо, прискіплива увага до аграрного сектору значною мірою зумовлена тим, що саме в ньому зосереджені великі трудові ресурси, а самі галузі готові до інвестиційного розширення, що (вже в середньостроковій перспективі) зможе підтримати суттєве збільшення виробництва та експорту, а з тим і заробітних плат і доходів (сільських жителів), сприятиме загальному розвитку сільських територій.

Формуючи нові механізми в сільськогосподарському секторі, не вдалось уникнути ускладнень. Засновані ще за сталінського тоталітарного режиму радгоспи і сільгоспи не могли забезпечити елементарні потреби держави, наповнити внутрішній ринок сільськогосподарською продукцією. Як альтернатива державному аграрному сектору економіки України, в 1991-1993рр. почали поступово створюватися фермерські господарства, чому значною мірою слід завдячувати ухваленому Закону «Про селянське (фермерське) господарство», яким визначались основи діяльності таких господарств.

Нагадаємо, на початку 1990-х років велика частина земель сільськогосподарського призначення у країні належала колишнім радгоспам і колгоспам, які пізніше були перейменовані на «колективні сільськогосподарські підприємства» (КСП). У березні 1991р. набув чинності перший український Земельний кодекс, а умовою прийняття кодексу з приватною власністю на землю ліві політичні сили висунули вимогу запровадження відповідного мораторію на шість років. Це було зафіксовано в новій редакції Земельного кодексу в березні 1992р.

Указом Президента від 8 серпня 1995р. передбачалася програма поступового реформування КСП шляхом надання їх дійсним і колишнім членам земельних часток (паїв). У результаті цього процесу мільйонам нових власників були видані акти на право власності на конкретні земельні ділянки. З початку 2000р. започаткувались акти купівлі-продажу таких ділянок, і хоча обсяги торгівлі були незначними, однак уже у 2001р. був запроваджений т.зв. тимчасовий мораторій (спочатку на один рік, потім неодноразово подовжений).

Нарешті, у розпал коронавірусного карантину, в ніч з 30 на 31 березня 2020р., Верховна Рада ухвалила Закон, яким запроваджується ринок земель. Хоча до ухваленної редакції були внесені численні позитивні положення (які унормовували цивілізований напрям розвитку земельного ринку), однак ця частина аграрних реформ, з одного боку, поки викликає спротив переважної більшості сільського населення, з іншого – не може належно реалізовуватись внаслідок відсутності кваліфікованої практики, сільськогосподарської інфраструктури тощо. Також далеко не однозначним є положення про те, що скасування мораторію додасть стимулів для розвитку сільськогосподарських галузей, спричинить приплив інвестицій (у т.ч. іноземних у відповідні галузі).

Поряд з цим, якщо державі вдасться дотриматися виваженої раціональної політики підтримки і сприяння у найвагомійшій сфері економічної діяльності – сільськогосподарському секторі – це дозволить забезпечити прискорене зростання і розвиток усієї вітчизняної економіки.

Ще один напрям прискорення трансформаційних процесів у сфері власності пов'язується із використанням **механізмів державно-приватного партнерства**. Насамперед, концесії – завдяки яким держава чи місцева громада можуть надавати приватному інвестору за плату права на створення, будівництво та управління (найчастіше) інфраструктурними об'єктами (на визначений строк чи з подальшим повним викупом). А рішення про концесії першочергово стосується автомобільних доріг і морських портів, розбудова і підвищення якості яких уже дійсно може стати «проривним» інструментом зростання і розвитку. Поки в Україні ухвалений лише один концесійний договір, але те, що «зсув» відбувся вже має вітатись.

Україна на зовнішніх ринках

Україна у просторі світової економіки з року в рік утверджується у якості надійного і зростаючого торговельного партнера. Традиційно наша держава вважалася виробником і експортером енерго- та ресурсомістких товарів з переважно низькою доданою вартістю, у галузях, які суттєво залежали від зовнішньої кон'юнктури. Однак сьогодні конкурентні позиції країни демонструють помітне покращення. Втрати експортних потужностей внаслідок російської агресії, досить швидко були компенсовані виходом на інші, навіть більш привабливі ринки. Пасивність в отриманні зовнішніх цінових і конкурентних сигналів послідовно змінюється на активну участь країни у світових біржових ринках. Ситуація у сфері торгівлі послугами демонструє позитивні тенденції і значний потенціал.

Нагадаємо, зовнішньоекономічні конкурентні позиції і конкурентоспроможність національної економіки значною мірою визначаються **обсягами та структурою експорту** як товарів, так і послуг, і сьогодні є підстави стверджувати, що Україна нарешті навчилася завойовувати конкурентні ніші.

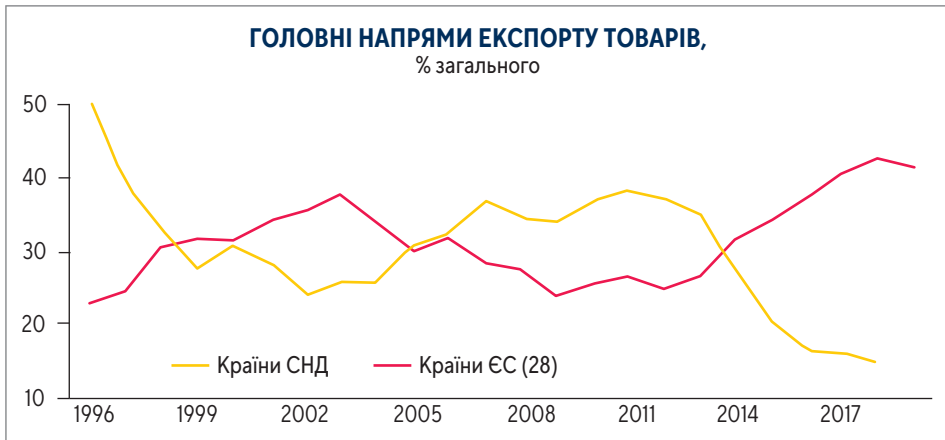
Інтеграційна спрямованість. Належність України до «єдиного народногосподарського» комплексу СРСР з перших років будівництва

незалежної держави означала для країни довгострокові втрати. Проголошена і в багатьох аспектах політично підтримувана «нерозривність» економічних і торговельних зв'язків України з Росією одним з наслідків мала підпорядкування вітчизняної економіки вимогам і потребам північного сусіда, що, зокрема, проявлялось в утриманні значного торговельного дефіциту нашої держави.

Переламними для усвідомлення перспективних напрямів зовнішньої торгівлі України стало п'ятиріччя після Глобальної фінансової кризи 2008-2009рр., коли в міжнародній економіці посилювався перегляд конкурентних позицій. Саме в цей період, коли Україна виявилася «на роздоріжжі» між ЄС та СНД, багатьма «експертами» були представлені численні «аргументи» і «сценарії» того, що послаблення (у той час про розірвання не могло бути і мови) зв'язків з СНД загалом і Росією зокрема, насамперед, призведе до краху української економіки. Однак, історія засвідчила зворотнє.

Після 2014р. відбулася кардинальна зміна зовнішньоекономічних пріоритетів і торговельних партнерів — **Україна швидко переорієнтувалась на європейський вектор** (діаграма «Головні напрями експорту товарів»).

Саме розірвання залежності, відрив України від «газової голки» Росії сприяли становленню у країні відкритіших і зрозуміліших правил гри, покращенню умов входження в європейські ринки. А безумовне

визначення європейського вектора суттєво прискорило переорієнтацію потоків вітчизняних товарів на Захід зі швидкістю, яку мало хто очікував.

Утворення зони вільної торгівлі (ЗВТ) України з ЄС не стало чинником пригнічення українського виробництва. Скоріше навпаки, зорієнтованість на європейські ринки допомогла Україні стабілізувати внутрішнє виробництво і зовнішній сектор, а з тим – сприяла прискореній трансформації експортної спроможності. Уже у 2019р. експорт до країн ЄС-28 склав \$20,8 млрд., перевищивши на 24% відповідний показник 2013р. (останній рік перед агресією, коли угоди ЗВТ ще не існувало), і це з урахуванням експортних втрат, зумовлених російською агресією. А частка експорту до країн ЄС у загальних обсягах експорту товарів України зросла з 26,5% у 2013р. до 41,5% у 2019р.

Так, слід визнати, що поки в експорті України до ЄС домінують сільськогосподарська сировинна продукція, залізні руди та концентрати, окремі види харчових товарів. Експорт продукції машинобудування і виробів товарів з високою доданою вартістю, а також входження вітчизняного бізнесу до європейських ланцюгів доданої вартості мають поки епізодичний характер і не стали новою ознакою експортної структури України. Однак, важливим є те, що українські експортери в певних галузях закріплюються на європейських ринках, торуючи шлях до входження й в інші торговельні ніші.

Позитивними складовими подальшого зростання і розвитку є те, що Україна намагається створювати міцне інституційне підґрунтя інтеграційним економічним процесам. Так, у 2020р. відбулися позитивні зрушення у частині укладення Угоди про оцінку відповідності та прийнятність промислових товарів (АСАА), або т.зв. «**промисловий безвіз**», що має посилити конкурентоспроможність українського промислового експорту. Водночас, Україна та ЄС досягли домовленості про **оновлення Угоди про асоціацію**. Зокрема йдеться про двостороннє послаблення (або навіть скасування для України) квот на безтарифну торгівлю, від чого зможе виграти насамперед Україна. Відпрацювання відповідних механізмів, попри певні суперечності (зокрема питання «локалізації» вітчизняної промисловості), все ж продовжується, і може мати перші позитивні результати вже у 2022р.

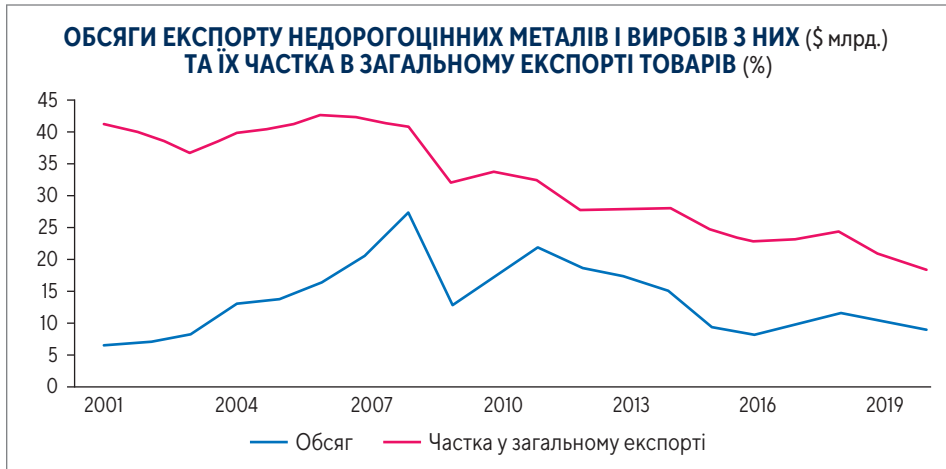
У цьому контексті додатковим аргументом і стимулом (для інтеграційного прискорення України) може стати **Угода про політичне співробітництво, вільну торгівлю і стратегічне партнерство між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії**, підписана в жовтні 2020р. Висока значимість Угоди для України полягає не лише в підтвердженні статусу партнера в режимі «вільної торгівлі» з європейськими країнами, а й доступі до одного з найбільш поглинаючих ринків сільськогосподарської продукції, виробником якої є Україна. При цьому, доступ для вітчизняних виробників і експортерів на споживчі ринки Великої Британії буде практично таким самим, як на ринки ЄС, оскільки вказана Угода базується на положеннях Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Цим, значною мірою, вирішуються суперечності, які могли б виникнути під впливом *Brexit* у частині торговельних режимів України з ЄС і України з Великою Британією.

Інституційне зміцнення виявиться важливим стимулом для вдосконалення вітчизняної інфраструктури і вписання її у транс'європейські мережі. Причому не лише як транспортні коридори, але й як логістичні вузли. Зокрема, наприкінці грудня 2020р. Урядом було схвалено оновлену *Стратегію розвитку морських портів*. Якщо дійсно у процесі реалізації стратегії вдасться збільшити обсяги переробки вантажів, підвищити ефективність перевантажувальних комплексів, покращити якість послуг — це суттєво вплине на європейські морські позиції України, насамперед у Чорноморському регіоні, що також вкрай важливо для системи безпеки.

Стосовно інтеграційної спрямованості України слід зазначити, що, хоча європейський вектор є безумовним і пріоритетним, проте він, звичайно, є не єдиним. Зокрема, перспективним виглядає напрям Південно-Східної Азії (насамперед, країни *АСЕАН*), і Україні важливо отримати найбільш сприятливий доступ до висхідних ринків цього регіону, що динамічно розвивається.

Зміни у найвагоміших експортних сферах. Слід визнати, що експортний потенціал України поки має вузький діапазон. Фактично виокремлюються дві групи, які формують лівову частку загального товарного експорту. Група недорогоцінних металів (продукція гірничо-металургійної промисловості), а також група аграрних товарів і продукція харчової промисловості.

Якщо ще на початку 2000-х років експорт металів домінував у структурі експорту України (його частка перевищувала 40% загального експорту), то з часом вказана частка впала нижче 20% (діаграма «Обсяги експорту недорогоцінних металів і виробів з них...»), що певною мірою зумовлено російською агресією і загарбанням «традиційних» металургійних потужностей на Донбасі.

На жаль, поки не вдалося покращити експортну спроможність в інших промислово значимих експортних групах. Так, частка групи машин і устаткування (що на початку трансформаційних процесів розглядалось як потенціал країни) стабільно утримується у діапазоні 9-11% загального товарного експорту, і поки що не видно потенційних можливостей більш широкого задіяння промислового потенціалу України. Поки невиразною залишається динаміка постачань Україною високотехнологічних груп товарів, до яких міжнародна статистика відносить вироби аерокосмічної, фармацевтичної, електротехнічної галузей, виготовлення електронно-обчислювальної техніки, наукових приладів. Їх частка у 2018р. становила лише 5,6% (у 2015р. – 8,7%), тоді як середній показник країн ЄС становив у 2018р. та 2019р. відповідно, 15,5% і 16,2%.

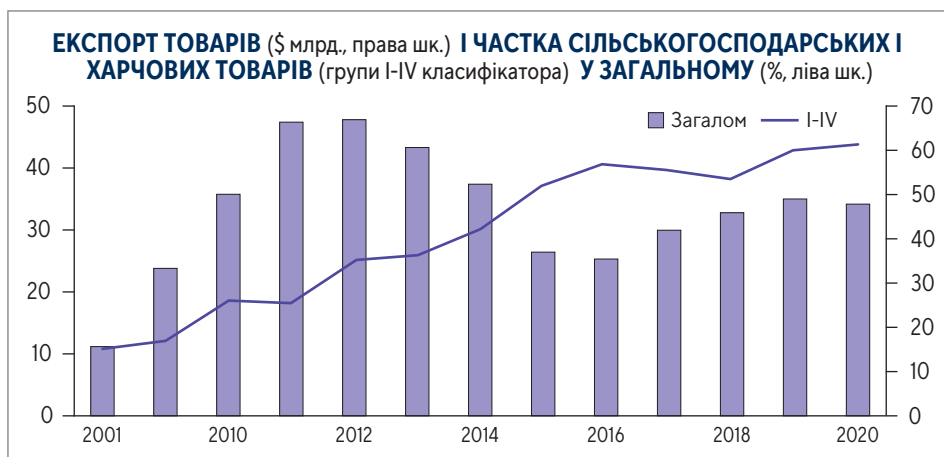
Водночас, позитивні перспективи для промислового сектору та його виходу на міжнародні ринки пов'язуються із розробкою та впровадженням стратегій розвитку промислового комплексу і високотехнологічних галузей, які зможуть бути вписані в «зелені», «цифрові» та ін.

пріоритети формування у ЄС **технологічного суверенітету і стратегічної автономії**.

Інша, стратегічно важлива для України, група експортних товарів стосується аграрних і харчових виробництв. Загалом, у структурі експорту товарів України частка сільськогосподарських і харчових товарів (I-IV група товарів відповідно до міжнародної класифікації УКТЗЕД) має чітку тенденцію до зростання (діаграма «Експорт товарів і частка сільськогосподарських і харчових товарів у загальному»). Якщо на початку 2000-х років ця частка незначним чином перевищувала 10% загальних обсягів експорту товарів, то у 2016-2019рр. досягла 41-44%.

Саме зміцнення міжнародних позицій України в таких важливих економічних сферах, якими є виробництво сільськогосподарських і харчових товарів, дає підстави сподіватися на стійкість зовнішньоторговельних позицій країни загалом. Справа в тому, що тенденції нарощування глобального попиту на продукти харчування вже мають сталий характер — з року в рік попит на продовольство, в т.ч. органічного походження, зростатиме. А Україна вже має відносні конкурентні вигоди і належить до групи країн-лідерів з експорту зернових, зокрема пшениці (таблиця «Окремі найбільші світові експортери пшениці», с.81), експорт якої з України складає 8-10% світових поставок. Звичайно, конкурентні позиції України не повинні замикатися лише вказаними галузями, проте ці напрями економічної діяльності не варто недооцінювати.

ОКРЕМІ НАЙБІЛЬШІ СВІТОВІ ЕКСПОРТЕРИ ПШЕНИЦІ, липень-червень маркетингового року, млн. т					
	2016/2017	2017/2018	2018/2019	2019/2020	2020/2021, I кв.
Австралія	22,1	15,5	9,8	10,1	18,0
ЄС	27,4	23,4	23,3	38,4	27,0
Канада	20,3	22,0	24,5	23,5	26,5
США	29,3	23,2	26,1	26,3	27,0
Україна	18,1	17,8	16,0	21,0	17,5
Загалом	182,6	184,3	175,5	191,3	193,1

Є підстави стверджувати, що Україна спроможна утримуватися у вказаній групі країн, а з тим і брати участь у формуванні світових цін на окремих біржових ринках. Однак слід мати на увазі, що світовою тенденцією дедалі більше стає якість, екологічність і безпека продуктів харчування. Тому вже найближчими роками потрібна буде чітка зорієнтованість на відповідність оновлюваним світовим стандартам.

Експорт послуг. Так само, як і у частині товарів, структура експорту послуг України також зазнала помітних змін. Загалом, експорт послуг зростає стрімкими темпами – загальний обсяг експорту послуг зріс з \$4-5 млрд. наприкінці 1990-х років до \$12-14 млрд. у 2010-2013рр., і після зменшення у роки російської агресії і окупації окремих регіонів країни, у 2018-2019рр. повернувся до усталеного рівня \$12-15 млрд.

При цьому відбувалася суттєва переорієнтація експортної спрямованості (послуг) зі Сходу на Захід. Так, якщо на початку 2000-х років частка ЄС охоплювала близько 20% загального експорту послуг, а країн СНД – понад 60% (значною мірою внаслідок послуг з транзиту російського газу), то у 2018-2019рр. вказані частки зрівнялися на рівні 30% (діаграма «*Географічна структура експорту послуг*», с.82).

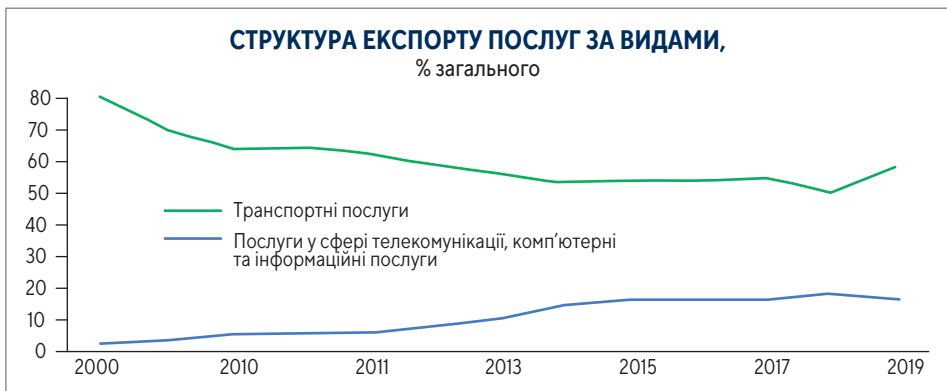
Водночас, відбувається **суттєве розширення географії надання послуг** Україною – послідовно (хоча й незначними темпами) зростає експорт послуг до країн Північної Америки та Азії. Зважаючи на економічну міць вказаних регіонів, є підстави очікувати подальше

захоплення «ніш» для українського експорту (що буде не легко, зважаючи на високу конкуренцію у вказаних регіонах національних і міжнародних корпорацій).

Позитивні зміни відбуваються і у структурі видів наданих послуг. Як і раніше, найбільшу частку мають транспортні послуги (60–70% загальних обсягів), насамперед, трубопровідні, що пов'язано з продовженням транзиту нафти і газу до країн ЄС. Утім, частка інших видів послуг, у т.ч. сучасних технологічних, послідовно зростає. Так, останніми роками помітно зросла частка послуг у сфері телекомунікацій. Зокрема, частка вказаної сфери зросла з 3–5% на початку 2000-х років до 16–18% у 2018–2019рр. (діаграма «Структура експорту послуг за видами»). Ще вищими темпами зростає експорт комп'ютерних послуг – з менше ніж 1% до 12–14% у відповідні періоди.

Саме прискорений розвиток високотехнологічних комп'ютерних та інформаційно-комунікаційних послуг у II половині 30-річного періоду державної незалежності дозволяє Україні вписатися в існуючі глобальні та європейські тренди розвитку в цьому секторі. Зокрема, частка інформаційно-комунікаційних послуг в експорті послуг у цілому збільшилася в Україні в період 1995–2017рр. з 6% до 19,4%, тоді як у світі в цілому таке зростання становило від 3,1% до 10,4%, серед країн ЄС – від 2,7% до 12,7%. Таким чином, Україна стала одним з провідних в Європі експортерів ІКТ-послуг, хоча вона й істотно відстає від країни-лідера Ірландії.

Зміни відбуваються і в розподілі послуг у рамках окремих видів. Так, частка послуг трубопровідного транспорту останніми роками складає приблизно чверть усього експорту послуг. Водночас, частка послуг повітряного транспорту міцно утримується на рівні 10%. Це позитивна тенденція, зважаючи на те, що вірогідним є суттєве поживлення у експорті надання авіаційних послуг. Зокрема, в лютому 2021р. Україна вийшла з Угоди з країнами СНД про цивільну авіацію та про використання повітряного простору. Натомість, є підстави очікувати, що вже у 2021р. зможе бути підписана Угода про Спільний авіаційний простір з ЄС, що розширить можливості участі України в наданні авіаційних послуг не лише в Європі, але й у світі загалом.

Позитивний потенціал для сектору послуг також пов'язується з оновленням та інтеграцією транспортно-логістичної інфраструктури України до європейської транспортної мережі (*TEN-T*) та імплементацією європейських стандартів і вимог. Зазначимо, долучення до *TEN-T* – одна з передумов інфраструктурної євроінтеграції України і розглядається Єврокомісією як невід'ємна складова транспортно-логістичної системи ЄС.

2021р. також міг би стати результативним у підготовці до приєднання України до Системи спільного транзиту, що в поєднанні з «промисловим безвізом» і розбудовою транспортної інфраструктури стало б важливим стабілізаційним кроком для вітчизняної промисловості та розширення зовнішньої торгівлі. Тобто **за наполегливості влади** із втілення вже започаткованих ініціатив для України вже найближчим часом може стати реальністю входженню до світових інфраструктурних проектів, а з тим – зміцнення власної експортної спроможності.

Звернемо особливу увагу на те, що потенціал розширення участі України в наданні послуг в інформаційно-комунікаційних сферах оцінюється досить високо. Підтвердженням цьому є, зокрема те, що у 2020р. Україна піднялася на 29 позицій у рейтингу Індексу електронної участі ООН і посідає 46 місце (із 193 країн світу). Водночас, Україна піднялася на дві сходинки і посіла 45 місце (із 131 країни) у глобальному рейтингу інновацій, який опублікувала Всесвітня організація інтелектуальної власності (*WIPO*). Такі характеристики країни мають підтримуватись і визнаватись як надбання сучасного українського суспільства.

Фінансовий сектор економіки

Усупереч багатьом песимістичним прогнозам, упродовж років незалежності публічні фінанси країни є відносно збалансованими, приватні фінанси слугують основою забезпечення добробуту, зовнішньоторгові позиції є достатньо стійкими. Водночас слід визнати, що здійснення в Україні трансформацій у сфері державних фінансів і банківського забезпечення мало суперечливий характер.

Публічні фінанси. Ситуація у публічних фінансах була і залишається природнім відбиттям економічного стану країни. Періодичність кризових проявів і непослідовність у бюджетно-податковому реформуванні поки не дозволили створити належну фіскальну систему, яка б узгоджувалась з європейськими взірцями. На наше переконання, головною проблемою є надмірний податковий і адміністративний тиск, який призводить до тінізації економічної діяльності і доходів від неї, а також до фактичного вимивання потенційних податкових ресурсів, які могли б ефективно використовуватись на державному рівні.

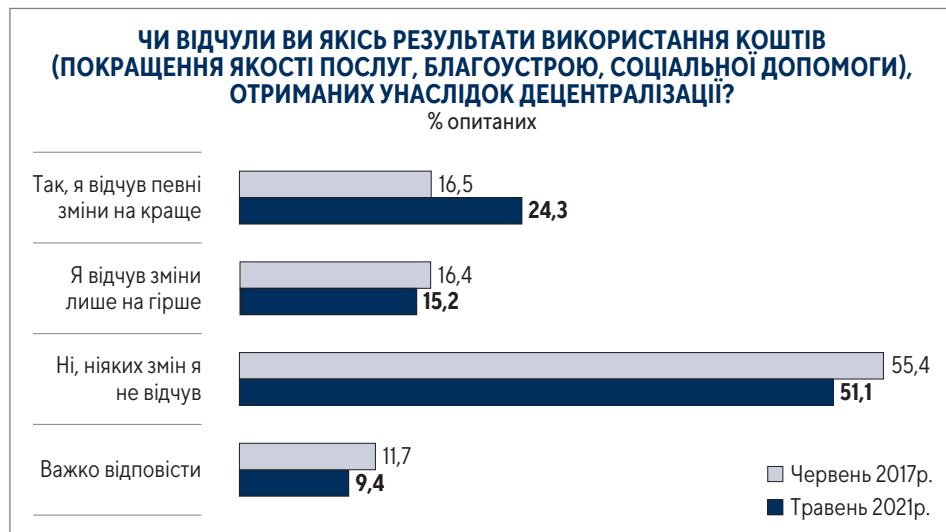
Звернемо увагу на те, що економічна спроможність держави значною мірою визначається обсягами і якістю використання ресурсів, які перерозподіляються через бюджетно-податкову систему. Країни з міцними державними інститутами, прозорими публічними фінансами можуть собі дозволити (і часто платники податків з цим згодні) перерозподіляти значні обсяги, які збираються податковими інститутами. Для висхідних країн, які, навпаки, зазвичай мають слабку систему державного управління, значний «тягар держави» (сукупні доходи, які збираються державою через податкову систему) часто виступає гальмом економічного прискорення і розвитку.

Для України характерними залишаються численні щорічні коригування бюджетно-податкової системи. Між тим, упродовж 2000-х років проявляється тенденція до зменшення частки ресурсів, які перерозподіляються через бюджетно-податкову систему (тобто відбувається зменшення податкового тиску), а тому у бізнесу та домогосподарств залишається більша частка доходів, якою вони можуть розпоряджатися на власний розсуд. Так, незважаючи на кризові (викликані російською агресією) роки, частка надходжень до консолідованого бюджету практично стабілізувалась на рівні 38–40%, що є близьким показником до рівня Польщі – країни, яка в останнє десятиріччя розглядається як одна з найуспішніших висхідних європейських країн.

І є підстави стверджувати, що, якщо вдасться не допустити відновлення посилення податкового тиску, а з тим і зростання частки податкових вилучень (під популістськими гаслами про підвищення соціального захисту), бюджетно-податкова система Україна зможе стати одним з найвагоміших чинників стійкого економічного відновлення.

Водночас, посиленню прозорості та ефективності як бюджетного процесу, так і бюджетних рішень, має сприяти запроваджуваний законодавчий перехід до середньострокового (трирічного) бюджетного планування, що може стати ознакою найголовнішої складової бюджетної реформи України. Більше того, середньострокове бюджетування є однією з необхідних умов послідовного наближення до норм і рекомендацій ЄС. На жаль, поки дієвість такого стратегічного підходу до оновленого бюджетного процесу не вдалося перевірити на результативність та ефективність – на початку 2020р. за розгортання коронавірусної кризи Уряд був вимушений терміново формувати антикризовий бюджет країни (який, звичайно, не вписувався у трирічний цикл), що також перейшло на 2021р.

Певні позитивні зрушення у вдосконаленні бюджетного процесу пов'язані з фінансовою децентралізацією. Поки позитивні зміни від неї відчували меншість громадян, однак їх частка, порівняно з 2017р., помітно зросла (діаграма «*Чи відчували Ви якісь результати використання коштів (покращення якості послуг, благоустрою, соціальної допомоги), отриманих унаслідок децентралізації?*», с.86).

Ще однією позитивною характеристикою державних фінансів є те, що попри політичні та економічні ускладнення, а також численні ризики і сценарії втрати платоспроможності, Україні вдавалося вчасно і в повному обсязі розрахуватися за зовнішніми зобов'язаннями. Лише в окремі періоди країна вдавалася до реструктуризації зовнішніх платежів і завжди знаходила конструктивні позиції з кредиторами.

Більше того, попри кризові епізоди останнього періоду Україні вдалося стабілізувати сумарний обсяг зовнішнього державного боргу (боргу сектору загального державного управління) і заборгованості НБУ на рівні 35-40% ВВП, що за міжнародними стандартами може вважатися цілком прийнятним рівнем. Так, консолідований державний борг наприкінці 2020р. у США сягнув 131% ВВП країни, Канади – 115%, Великої Британії – 108%, Франції – 119%.

Стійкість боргових позицій ще раз засвідчує, що попри складнощі та суперечності, попри множинні сценарії банкрутства і краху країни, Україна довела власну спроможність до послідовного втілення і дотримання цивілізаційних принципів у сфері публічних фінансів, що безумовно сприятиме входженню у глобальне економічне співтовариство.

Кошти домогосподарств у банківській системі. Ділова та інвестиційна привабливість країни значною мірою визначаються міцністю

банківської системи, спроможною акумулювати ресурси домогосподарств і бізнесу для потреб і фінансування реального сектору економіки. Слід визнати, що поки банківська система України не змогла забезпечити належну стабільність національної грошової одиниці і не змогла зіграти роль економічного прискорювача внаслідок обмежень (у т.ч. антикризових) на грошових ринках.

Нагадаємо, Україна входила у незалежність, маючи у 1991р. лише п'ять державних банків, згодом три з них змінили форму власності. У 2000р. (першому році відновлення після затяжних кризових 1990-х років, які, втім, прискорили формування банківських структур, які «заробляли» швидкі гроші в умовах гіперінфляції і девальвації) у країні налічувалося 196 банків, з яких 30 – створені за участю іноземного капіталу. Після складних і неоднозначних процесів т.зв. очищення банківської системи у 2014-2017рр., структура банківської системи України набула стійкості – з 2019р. кількісні показники залишаються незмінними. Зокрема, з 73 діючих банків – п'ять державних, 20 іноземних, 48 приватних (також візка «Небанківські фінансові послуги»).

НЕБАНКІВСЬКІ ФІНАНСОВІ ПОСЛУГИ

Фінансова система країни значною мірою залежить від діяльності не лише системи комерційних банків, але й т.зв. небанківських фінансових установ (НБФУ – страхових і фінансових компаній, кредитних спілок та ін.). Довгий час регулювання і контроль діяльності НБФУ відставало від потреб і вимог макроекономічної і фінансової стабільності. Нарешті, 1 липня 2020р. Національний банк прийняв повноваження з регулювання ринків небанківських фінансових послуг, чим починається новий етап розвитку небанківського ринку, який несе великі можливості як для ринку, так і споживачів.

Це, крім внутрішніх потреб фінансового зміцнення, сприятиме подальшій інтеграції України до ЄС у межах нормативних документів ЄС та приведення національного законодавства у відповідність до міжнародних стандартів. А одним з важливих етапів регулювання є встановлення прозорості структури власності, і з початку 2021р. розпочалось активне розкриття та спрощення структур власності НБФУ.

Зауважимо, що НБФУ в акумуляції ресурсів суттєво поступаються обсягам ресурсів, сконцентрованих у банківській системі. Так, активи страхових і фінансових компаній складають приблизно по 5% загальних активів банківської системи. Між тим, хоча НБФУ в обсягах активів суттєво поступається банківським установам, однак, *по-перше* – світовий досвід засвідчує їх [НБФУ] значний потенціал в акумуляції ресурсів домогосподарствами і бізнесом, *по-друге* – єдність вимог і системи регулювання всього фінансового спектра дійсно має посилити фінансову систему країни.

Також відбулася стабілізація в обсягах кредитів, наданих банками — цей обсяг коливається навколо 1 трлн. грн. (кредити домогосподарствам — приблизно п'ята частина цього). Однак, така «стабільність» радше засвідчує вкрай обережне ставлення банківської системи до фінансування реального сектору національної економіки, що суперечить потребам зростання. Наразі статистичні спостереження вказують на те, що упродовж 30 років високі темпи економічного зростання досягались у роки, коли відбувалося суттєве розширення пропозиції грошей (2001–2008рр., 2017–2019рр.). При цьому, зростаюча економіка нейтралізує інфляційні ризики, які можуть виникнути за т.зв. монетарної експансії.

Особливу увагу доречно звернути на ресурси домогосподарств, які акумулюються у вітчизняній банківській системі. Попри складнощі на грошових і валютних ринках, населення все ж використовує банківську систему для заощаджень, що може виступати певним індикатором довіри громадян до банківської системи. Так, обсяги депозитів (переважно короткострокових) продовжують зростати (діаграма «Депозити населення»), проте їх значимість для кредитування реального сектору все ще залишається незначною.

Інша складова ресурсів домогосподарств пов'язана з валютною лібералізацією і розширенням електронних банківських послуг (у т.ч. з іноземною валютою). Визначальними тут стали послаблені умови вільного руху приватних капіталів, насамперед у частині отримання переказів з-за кордону (допомоги від родичів, які працюють за кордоном для

підтримки родин в Україні) і здійсненні громадянами переказів за кордон (значною мірою на навчання, лікування) (діаграма «Обсяги переказів фізичних осіб в іноземній валюті»).

Важливо звернути увагу на те, що оздоровчий ефект нарощування обсягів переказів з-за кордону (які суттєво перевищують обсяги зворотного потоку) проявляється не лише через підвищення добробуту населення (яке отримує додаткові ресурси на будівництво власного житла, товари тривалого вжитку та ін.), але й через макроекономічний вплив (аккумуляцію «вільних» валютних ресурсів у резервах країни).

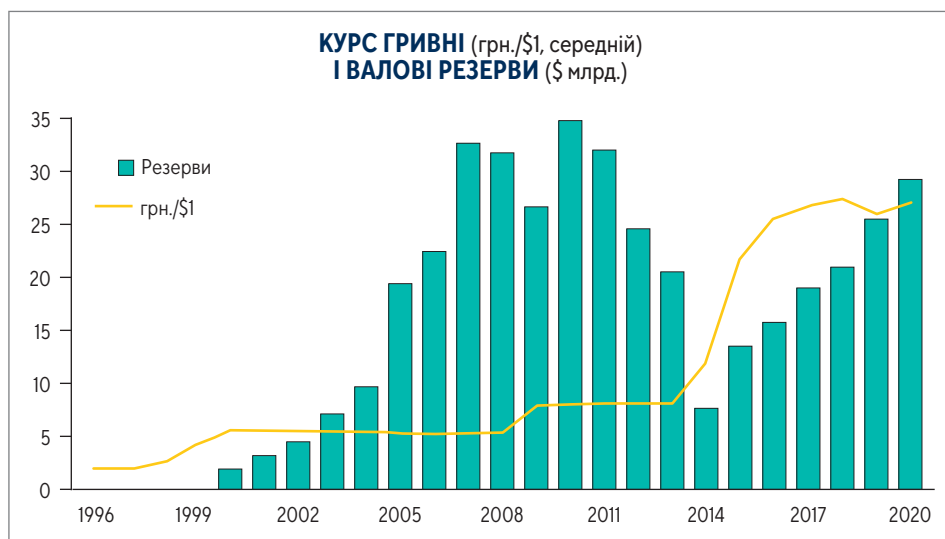
Боротьба за міцну гривню. Слід зауважити, що довіра населення до банківської системи зростає, якщо вдається забезпечити валютну стабільність. Вірогідно, багато українців серед найвагоміших розчарувань або навіть втрат років незалежності вважають нестабільність курсу національної валюти та її вартість, порівняно з основними світовими валютами.

Між тим, яким би суперечливим не був шлях становлення вітчизняної грошової одиниці, проте сьогодні в Україні поступово будується сучасна грошова система, а банківська система лібералізується і розширює можливості населення, спрямовані на заощадження та аккумуляцію фінансових ресурсів. Сучасні платіжні засоби, кредитні і дебітові картки, практично вільний доступ населення і бізнесу до валютних коштів – уже стали повсякденною реальністю українців.

Нагадаємо, історія гривні носить вельми суперечливий характер. Після успішного запровадження гривні у 1996р. Україна вийшла на новий рівень завдань стабілізаційної політики, оскільки запровадження нової грошової одиниці у країнах з перехідною економікою часто розглядається як важливий і необхідний крок започаткування реального відродження економіки. Однак, три потужні кризові девальваційні хвилі в рази здешевлили гривню.

Більше того, для обмеження девальваційного тиску та локалізації валютних ризиків НБУ вимушений був застосовувати валютні інтервенції на задоволення попиту на валютні ресурси, наслідком чого ставало вимивання значних обсягів валютних резервів (діаграма «Курс гривні і валові резерви»), що також періодично викликало обґрунтоване занепокоєння і вилучення депозитів населення з банківської системи.

Поряд з цим, «боротьба за гривню» демонструє зусилля Національного банку України із забезпечення курсової стійкості у спробах збереження вартості гривні відносно міжнародних валют (передусім, долара США). При цьому, засоби такої боротьби були різними.

Нагадаємо, формування законодавства з валютного регулювання у 1990-ті роки початково призводило до запровадження низки

«забороняючих» або «зобов'язуючих» інструментів на валютних ринках, зокрема, таких як: обов'язковий продаж валюти експортерами, граничний строк повернення валютної виручки, заборона відкривати рахунки фізичним особам-резидентам України за кордоном та ін. Однак, періоди посилення кризових ризиків вимагали й особливих заходів.

Зокрема, не зважаючи на значні зовнішні негаразди в період розгортання азійської кризи 1997-1998рр. і втечу капіталів із нестійких ринків, динаміка нововведеної гривні демонструвала курсову стабільність саме завдяки жорсткості монетарної політики (врізка «Епізод 1. Протидія зовнішньому валютному тиску»).

ЕПІЗОД 1. ПРОТИДІЯ ЗОВНІШНЬОМУ ВАЛЮТНОМУ ТИСКУ

З початку 1997р. в Україні, яка ще перебувала в пострадянській кризі, був запроваджений фактично фіксований курс на рівні 1,857 грн./\$1, який протримався до кінця вересня. Однак, азійська криза, яка неочікувано виникла у висхідних країнах Південно-Східної Азії влітку 1997р. і швидко набула глобальних рис, спричинила серйозне випробування для вітчизняної грошової одиниці.

Перша хвиля валютної кризи торкнулась України влітку-восени 1997р. – вихід нерезидентів з українських фінансових ринків взагалі та ринку ОВДП зокрема змусив НБУ продавати значні валютні обсяги. І хоча восени 1997р. обвалу валюти не сталось, перша валютна криза через рік після впровадження гривні була несподіваним і тяжким випробуванням для центрального банку країни.

Загалом, **комплекс заходів** НБУ восени 1997р. був **адекватним ситуації**, що «заблокувало» розкручування кризових проявів на валютному ринку. Для запобігання жорсткій фінансовій кризі НБУ запровадив низку економічних і адміністративних заходів, спрямованих на стабілізацію, передусім, валютного ринку, зокрема – підвищення облікової ставки і ставки ломбардного кредитування, збільшення резервних вимог, започаткування депозитних аукціонів НБУ високої прибутковості та заборони використання рахунків іноземних банків із спекулятивною метою та ін.

Подібні заходи, як правило, мають суттєво обмежуючий характер, створюючи складнощі в розвитку банківського сектору та кредитування реального сектору. Однак саме завдяки цим заходам у вказаний період вдалося за короткий час – до середини грудня – стабілізувати ситуацію на валютному ринку України. Можна сперечатися, наскільки виваженою та успішною була політика підтримки гривні у 1997р., і чи була вона взагалі потрібною. Проте вагомість стабілізації як психологічного фактора не викликає сумніву. Нова грошова одиниця в Україні

тільки-но була запроваджена, а тому її крах став би крахом багатьох сподівань, крахом, від якого, вірогідно, оговтатися було б набагато складніше.

Хоча банківська система донині перебуває у стані формування і «завантаження» і поки не позбавилася повністю політичних впливів, однак навіть за таких умов, через заходи, спрямовані на її [банківської системи] зміцнення, країні (навіть у роки внутрішніх і зовнішніх негараздів) вдавалося суттєвим чином послаблювати політичний тиск і зберігати цілісність економічного середовища країни. Показовим у цьому контексті є період Помаранчевої революції 2004р., коли саме своєчасні й виважені (хоча й обмежуючі) заходи сприяли не лише запобіганню панічним настроям (спричиненим перебігом президентських перегонів і зловживань влади на них), але й стабілізації макроекономічного середовища (*врізка «Епізод 2. Монетарна протидія політичній кризі»*).

Аналіз тих подій дає підстави стверджувати, що значною мірою саме завдяки тим терміновим діям вдалося втримати фінансово-банківську систему від обвалу, економіку від довгострокової кризи, а з тим – зміцнити політичний базис економічного відновлення. Нагадаємо, зростання реального ВВП у 2005р. склало 3,1%, 2006р. – 7,6%, 2007р. – 8,2%.

ЕПІЗОД 2. МОНЕТАРНА ПРОТИДІЯ ПОЛІТИЧНІЙ КРИЗИ

Нагадаємо, хоча економіка у 2004р. демонструвала високу позитивну динаміку (за перші три квартали реальний ВВП зріс на понад 13%), однак посилювалося невдоволення суспільства діями влади, яка дедалі демонструвала ознаки тотальної корумпованості. Результатом стала політична криза, яка загострилася наприкінці листопада. Недовіра громадян до влади швидко перекинулася на фінансово-банківську систему, все ще слабка платіжна дисципліна вилилася у невиконання контрактів і припинення поставок, виникла загроза виконання Україною зовнішніх платежів.

Наприкінці 2004р. в Україні відбувалися визначальні (і навіть доленосні) події – Помаранчева революція, зумовлена політичною кризою упродовж президентських виборів. Кульмінаційним моментом став з'їзд у Северодонецьку, на якому голови східних областей заявили, що мають наміри створити автономну республіку у складі України. Відтак, наприкінці 2004р. над Україною повисла справжня загроза політичного, економічного, фінансового краху. І ключові ризики швидко

перекинулися з політичної у фінансову площину. Однак, саме продемонстрована спроможність НБУ до збереження гривні і недопущення банківського колапсу стало одним з ключових стримуючих факторів.

Для «заспокоєння» громадян Уряд вдався до збільшення зарплат, пенсій (переважно у вересні-жовтні, напередодні виборів), що, однак, радше розбурхало населення. І у II половині листопада 2004р. розпочалася хвиля виведення значних обсягів депозитів з банківської системи і переведення «додаткових» коштів у готівкову валюту, а також «поповнення валютних запасів» (шляхом закупівлі доларів на міжбанківському ринку) бізнесом. При цьому, потрібно було здійснювати зовнішні платежі, а також не допустити обвалу гривні, оскільки навіть незначна її девальвація могла посилити панічні прояви.

НБУ змушений був проводити значні валютні інтервенції для підтримки курсу гривні, послаблення паніки на валютних ринках, що призвело до стрімкого зменшення валютних резервів, а з тим і пропозиції грошей.

Водночас, були підготовлені термінові антикризові заходи, спрямовані на недопущення вказаної політичної «автономії». Для цього НБУ підготував постанову (яка не була введена у дію), якою передбачалося припинення усіх розрахунків у «відокремлених» областях, зупинка інкасації, позбавлення «автономії» готівкових коштів та ін., що повністю загальмувало б функціонування регіону. Це був реально конфліктний сценарій, який ще в той час міг призвести до непередбачуваних наслідків. Однак, саме він продемонстрував системність протидії політично-економічній кризі, з чим Україна в період Помаранчевої революції впоралася.

Термінове запровадження обмежень на ринках депозитів фізичних осіб і кредитів для бізнесу цілком відповідало стабілізаційним потребам і навіть сприяло очищенню банківських активів. Слід нагадати, що лише на початковому етапі запровадження згаданих обмежень реакція населення була негативною. Проте швидко прийшло усвідомлення раціональності заходів і значних соціальних збурень не відбулося. І, незважаючи на кілька місяців нестабільності, Україна вистояла та «повернулася до нормального життя» одразу по закінченню Помаранчевої революції.

Хоча запроваджені заходи і не спрацювали миттєво (в окремі періоди курс гривні зростав з 5 до 8 грн. за долар, однак уже наприкінці січня 2005р. курс повернувся до позначки децю вище 5 грн.), банки повернули платоспроможність, жоден вкладник не втратив заощаджень.

На жаль, досвід Помаранчевої революції 2004р. із «локалізації» валютної кризи та збереження вартості національної грошової одиниці не був використаний у період Революції Гідності 2014р. та у подальшому, під час розгортання російської агресії.

3. РЕФОРМУВАННЯ ЕНЕРГЕТИЧНОГО СЕКТОРУ: ДОСЯГНЕННЯ ТА ВИПРОБУВАННЯ

Формування нової енергетичної політики

Україна в 1991р. у спадок від СРСР отримала величезний енергетичний комплекс, цілковито зорієнтований на досягнення планів, визначених ще радянським керівництвом. На той час у структурі української економіки, що була тісно інтегрована з країнами пострадянського простору, лівова частка припадала на важке машинобудування, військово-промисловий комплекс та металургійну промисловість.

Відповідно, головна роль паливно-енергетичного комплексу в радянську добу полягала в забезпеченні енергоресурсами цих базових галузей, що були надзвичайно енерговитратними та екологічно шкідливими й працювали на задоволення потреб усього СРСР. Унаслідок цього, енергетичні потужності в Україні в 1990р. у кілька разів перевищували реальні економічні потреби країни, а їх утримання та експлуатація у повному обсязі не лише не мали жодного економічного сенсу, але й були не під силу молодій Українській державі.

Частка вугілля у загальному виробництві енергії в Україні у 1991р. становила 62%. Вугілля видобувалося на застарілих шахтах із вкрай занедбаним шахтним фондом, які потребували гігантських державних дотацій. Залежність від імпорту газу становила 80%, а від імпорту нафти – понад 91%, від поставок ядерного палива – 100%. Ситуація в енергетиці ще більше ускладнювалася тим, що методи планової економіки вже не працювали, проте ринкові механізми ще були не сформовані. Майже всі підприємства енергетики перебували в неефективній державній власності, а інститутів приватної власності тоді ще не було.

Стан української енергетики на початку 1990-х років вже не відповідав потребам часу, натомість здійснення радикальних реформ в енергетиці стало питанням існування нової країни, що постала на уламках СРСР. До першочергових реформ і завдань, які необхідно було виконати, належали:

- ✓ перехід від системи жорсткого адміністративного планування до ринкових механізмів;

- ✓ реструктуризація державних монополій та формування інститутів приватної власності;
- ✓ приведення структурних галузей у відповідність до потреб економіки;
- ✓ диверсифікація джерел поставок енергоносіїв;
- ✓ радикальне скорочення енергоємності ВВП;
- ✓ створення національного регулятора у сфері енергетики;
- ✓ адаптація українського енергетичного законодавства до європейського.

Незважаючи на великий дефіцит фінансових ресурсів та проблеми державного управління, пов'язані із системними змінами в 1992-2002рр., головні завдання з реструктуризації й трансформації енергетичного сектору України для надійного забезпечення промисловості та домогосподарств паливно-енергетичними ресурсами були в цілому виконані. Українська енергетика стала тим надійним фундаментом, на якому базувалося стрімке економічне зростання держави в період 2000-2008рр.

Дотепер Україна залишається найбільшим транзитером природного газу в Європі. Попри постійні спроби Росії дискредитувати НАК «Нафтогаз України», зокрема шляхом незаконного обмеження поставок у зимовий період 2005-2006рр. та 2008-2009рр., українська державна компанія завжди на 100% виконувала власні контрактні зобов'язання. Україна протягом усіх 30 років незалежності була надійним партнером ЄС щодо транзиту газу, тим самим роблячи вагомий внесок у забезпечення енергетичної безпеки Європи.

Україна однією з перших приєдналася до Паризької кліматичної Угоди, але на особливу увагу заслуговує той факт, що за роки незалежності вона досягла вражаючого результату в питанні декарбонізації, ставши світовим лідером за показником зниження викидів парникових газів. Таке скорочення відбулося більшою мірою через структурні зміни економіки. Однак останніми роками в Україні посилюється сучасний європейський тренд, коли у процесі декарбонізації стали відігравати більше значення такі чинники, як розвиток ВДЕ, заходи з енергозбереження та енергоефективності.

У період 1991–2019рр. загальне постачання первинної енергії (ЗППЕ) скоротилося з 252 до 90 тис. т нафтового еквіваленту, або майже утричі. Водночас, частка вугілля у виробництві енергії знизилася за цей час з 62,2% до 23,4%, або у 2,7 раза (діаграма «Структура виробництва енергії»).

У серпні 2017р. Уряд ухвалив найважливіший документ, що окреслює перспективний розвиток української енергетики, – Енергетичну стратегію на період до 2035р.: безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність (ЕСУ).

Європейський вектор енергетичних реформ: досягнення та виклики

Запровадження та розширення Україною нормативно-правової бази ЄС з енергетики, довкілля, конкуренції та відновлюваних джерел енергії – важливий фактор поглиблення співпраці між Україною та ЄС.

Тому приєднання нашої держави у 2011р. до Договору про заснування Енергетичного співтовариства стало важливим кроком на цьому шляху, надавши потужний імпульс із поглиблення ринкових перетворень в енергетиці та інтеграції її енергосистеми з Європейською мережею системних операторів передачі електроенергії (ENTSO-E).

У рамках членства в Енергетичному співтоваристві Україна взяла на себе певні зобов'язання із формування ефективно функціонуючих та прозорих внутрішніх енергетичних ринків за допомогою імплементації відповідного законодавства ЄС. Насамперед, це стосується Третього енергетичного пакета, що охоплює, зокрема, Директиву з лібералізації ринку електричної енергії (2009/72/EC) та Директиву з лібералізації ринку природного газу (2009/73/EC).

Участь в Енергетичному співтоваристві також забезпечила Україні отримання дієвих механізмів з поліпшення інвестиційного клімату, сприяння фінансовій стабільності енергетичного сектору на довгостроковій основі та вирішення проблем боротьби з кліматичними змінами. Для вдосконалення моделі функціонування ринків електричної енергії та природного газу суттєва методологічна та консультативна допомога українським державним органам надається з боку Секретаріату Енергетичного співтовариства. Своєю чергою, Угода про асоціацію між Україною та ЄС не лише підтвердила незмінність курсу української енергетики на євроінтеграцію у рамках співробітництва з Енергетичним співтовариством, але й істотно його поглибила та конкретизувала.

Ринок електричної енергії

Українська частина енергосистеми СРСР встановленою потужністю 55,4 ГВт до 1993р. перебувала у складі об'єднаної енергосистеми колишніх соціалістичних країн Центральної Європи (ЦЄ) «Мир». Однак, невдовзі після розпаду Радянського Союзу, енергосистеми постсоціалістичних країн ЦЄ відокремилися від неї та інтегрувалися до єдиної енергосистеми країн ЄС, а українська – залишилася працювати в паралельному режимі з енергосистемами Росії, Білорусі, Молдови та інших пострадянських країн. Глибока економічна криза 1990-х років, що охопила всі галузі української економіки, та складний процес її докорінної перебудови безпосередньо позначилися й на енергетичному секторі. Криза неплатежів, бартерні операції,

постійні аварійні відключення електроенергії стали повсякденними явищами в період трансформаційного переходу до цивілізаційних ринкових відносин.

Першим кроком до врегулювання системної кризи в енергетиці шляхом здійснення реформ на засадах створення конкурентного середовища, прозорості та захисту прав споживачів можна вважати утворення у 1994р. національного регулятора – Національної комісії, що здійснює регулювання у сфері енергетики (НКРЕ), що згодом розробила відповідні правила з регулювання ринку електроенергії.

У 1995р. відбулася реструктуризація сектору електричної енергії, яка підготувала підґрунтя для запровадження ринку через забезпечення відокремлення функцій виробництва від розподілу та постачання електроенергії. У 1996р. в Україні обрано ринкову модель єдиного покупця (пулу) та створено Оптовий ринок електроенергії (ОРЕ). Запровадження такої моделі дозволило ліквідувати кризу неплатежів та стабілізувати роботу Об'єднаної енергетичної системи України (ОЕС), яка, починаючи з 2000р., демонструвала надійність щодо забезпечення споживачів електроенергією. Проте цю модель доцільно вважати лише одним із перехідних етапів лібералізації ринку, оскільки вона забезпечувала конкуренцію винятково в сегменті теплової генерації, а ціни для усіх інших видів генерації встановлювалися НКРЕ. Крім того, серйозними вадами моделі єдиного пулу була відсутність двосторонніх договорів та неможливість споживачів вільно обирати постачальників.

До помітних досягнень української енергетики варто віднести реалізацію у 1995–2002рр. у західному регіоні країни проекту зі створення «Бурштинського острова» для роботи відокремленої частини ОЕС у синхронному режимі з європейською мережею *ENTSO-E*. Цей проєкт став передвісником майбутньої синхронізації усієї ОЕС з європейськими мережами, що планується розпочати у 2023р.

Для виконання цього стратегічного проекту серед інших обов'язкових умов визначена лібералізація ринку електроенергії відповідно до положень Директиви 2009/72/ЄС. Адже діюча до 2019р. в Україні модель єдиного покупця значною мірою з нею не узгоджувалася та не стимулювала інвестиції в реконструкцію застарілої енергетичної інфраструктури. Згідно з вимогами Закону «Про ринок електричної енергії» в Україні з 1 липня 2019р. запрацювала нова модель ринку, покликана забезпечити його функціонування за принципами зазначеної Директиви.

Закон, зокрема, передбачає:

- ✓ запуск функціонування всіх сегментів ринку: ринок двосторонніх договорів; ринок «на добу наперед»; внутрішньодобовий ринок;
 - ✓ балансуючий ринок; ринок допоміжних послуг;
 - ✓ затвердження умов діяльності роздрібного ринку та визначення постачальників універсальних послуг та постачальників «останньої надії»;
 - ✓ ліквідацію перехресного субсидіювання між споживачами, приведення цін для побутових споживачів до ринкового рівня.
-

Імплементация цього Закону стала історичною подією для усієї держави, адже це максимально наблизило входження українського ринку електроенергії до єдиного енергетичного правового простору ЄС. Водночас, у процесі імплементации виявилися окремі недоліки роботи нової моделі ринку, обумовлені, насамперед, складністю адаптації європейського законодавства до українських соціально-економічних умов та недоліками в роботі державних інститутів. Наразі Міністерство енергетики разом із іншими центральними органами виконавчої влади активно працює над удосконаленням існуючої моделі ринку, що лежить у площині вилучення адміністративних обмежень, усунення причин для спекуляцій з боку трейдерів, ліквідації перехресного субсидіювання та ринкового формування цін для усіх категорій споживачів.

До однієї із найбільш важливих реформ в українській енергетиці на шляху до євроінтеграції потрібно віднести затверджену у 2020р. НКРЕКП нову методику стимулюючого тарифоутворення (*RAB*-тарифи) для операторів систем розподілу. Вона передбачає запровадження ставки прибутковості на базу активів, що діятимуть упродовж трьох років

(першого регуляторного періоду). Ця методологія добре зарекомендувала себе в більшості країн ЄС, що дозволило істотно наростити інвестиції у модернізацію розподільних мереж.

Ринок природного газу

Газотранспортна система України (ГТС) протягом усіх 30 років незалежності виконувала важливу функцію забезпечення загальноєвропейської енергетичної безпеки. Разом з тим, лібералізація газового сектору залишається одним з ключових елементів економічних перетворень України, що сприяють стійкому зростанню економіки держави та інтеграції енергетики до спільної з ЄС правової бази.

Україна посідає друге місце серед країн Європи після Норвегії за доведеними запасами природного газу, які становлять 1,1 трлн. м³, а потенційні ресурси – близько 5,4 трлн. м³. Це утворює потенційну можливість для самозабезпечення країни власним газом. На цей час рівень задоволення потреб економіки українським природним газом перебуває на достатньо високому рівні – 66% внутрішнього попиту. Для порівняння: у країнах ЄС середній рівень забезпечення газом власного видобутку складає лише 21%.

Умови видобутку на введених у експлуатацію родовищах постійно ускладнюються. Зараз існує лише чотири родовища, що мали початкові видобувні запаси понад 100 млрд. м³, але вони вже виснажені більш ніж на 70%. Отже, виконання завдання Енергетичної стратегії України до 2035р. щодо досягнення видобутку обсягом 30–35 млрд. м³/рік стане можливим лише в разі відкриття та освоєння нових великих покладів.

З часу проголошення незалежності України структура газового балансу країни зазнала вражаючих змін. Споживання скоротилося із 115 млрд. м³ до 30,9 млрд. м³, або майже вчетверо, а його видобуток – з 28,1 млрд. м³ до 20,2 млрд. м³, або на 28%. Натомість, рівень імпортозалежності за 30 років знизився із 79,7% до 34%, або більше ніж удвічі. В останні 10 років показник виробництва газу стабілізувався на рівні 20–21 млрд. м³.

Варто відзначити факт різкого падіння споживання газу в період 2013–2019рр. з 50,4 млрд м³ до 29,8 млрд. м³, або на 41%, що пов'язано з економічним спадом у країні через російську агресію та заходами з

енергозбереження та енергоефективності, які посилися у зв'язку з різким зростанням цін на газ, починаючи з 2016р.

Останніми роками також спостерігається позитивна тенденція нарощування виробництва приватними компаніями, що пов'язано з модернізацією законодавства у сфері надрокористування. Так, у період 2014–2020рр. вони змогли збільшити видобуток із 3,3 млрд. м³ до 4,6 млрд. м³, або на 40%, що свідчить про позитивні зрушення у створенні сприятливих інвестиційних умов у газовидобувній галузі.

Процес реформування ринку природного газу в Україні через непрозорість його функціонування внаслідок олігархічного впливу та залежності від ПАТ «Газпром» затягнувся на довгі роки й проходив з великими труднощами. Для Росії поставки «блакитного» палива завжди були не лише комерцією, але й інструментом політичного впливу з метою протидії реалізації євроатлантичного вектора розвитку України та реалізації власних експансіоністських прагнень. Найбільш яскравим підтвердженням цієї тези стало укладання у 2010р. між Україною та Росією т.зв. Харківських угод, що продовжили перебування російського Чорноморського флоту в Криму до 2042р. в обмін на отримання Україною знижки на газ. Харківські угоди фактично створили потужний військово-політичний плацдарм для окупації Росією АР Крим у 2014р.

Перемога Революції гідності та укладання між Україною та ЄС Угоди про асоціацію у 2014р. надали додаткову динаміку реформуванню газового сектору. Базовим елементом реформ став Закон «Про ринок природного газу», ухвалений у 2015р. Закон визначив правові засади функціонування ринку природного газу України, заснованого на принципах вільної конкуренції, захисту прав споживачів та безпеки постачання. Він також створив правові механізми інтеграції українського ринку природного газу з ринком ЄС.

Поворотним етапом у реалізації реформи стало приведення у 2015–2016рр. регульованих цін на газ для потреб населення до рівня імпортного паритету, що дозволило у стислі терміни стабілізувати фінансовий стан НАК «Нафтогаз України», яка до цього мала дефіцит коштів на рівні 6,2% ВВП. Після цінової реформи Уряд докорінно змінив систему субсидювання. Субсидії для усіх домогосподарств у формі занижених цін були замінені на адресну допомогу для малозабезпечених категорій

громадян у грошовій формі. Ця реформа не тільки зекономила десятки мільярдів гривень для державного бюджету, але й надала потужні економічні стимули споживачам ефективніше використовувати газ.

З 1 серпня 2020р. відбулася дерегуляція роздрібного ринку газу для населення через скасування системи ПСО (покладання спеціальних обов'язків), що дозволило споживачам обирати постачальників, залежно від ціни та якості сервісу. Завершальним етапом дерегуляції газового ринку стало припинення з 20 травня 2021р. дії механізму ПСО на ринку газу для підприємств теплової комунальної енергетики, що відкрило для них можливість купувати паливо на вільному ринку.

У сфері транспортування газу до ключових реформ насамперед потрібно віднести заснування у 2019р. компанії-оператора газотранспортної системи України (ОГТСУ) внаслідок відокремлення від НАК «Нафтогаз України» функції транспортування газу (*unbundling*). Виконання Україною цього ключового зобов'язання перед Енергетичним співтовариством сприятиме інтеграції ОГТСУ до мережі операторів газотранспортних систем ЄС *ENTSO-G*.

До визначних досягнень України в газовому секторі слід також віднести перемогу НАК «Нафтогаз України» над ПАТ «Газпром» у результаті двох рішень Стокгольмського арбітражу — від 22 грудня 2017р. щодо контракту на постачання газу за принципом «бери або плати» та від 28 лютого 2018р. стосовно транзитного контракту.

Доленосною подією щодо усунення історичної залежності від імпорту російського газу стала відмова НАК «Нафтогаз України» закупувати ресурс у ПАТ «Газпром» з 26 листопада 2015р. Це стало можливим завдяки зниженню споживання на внутрішньому ринку та диверсифікації поставок із країн Європи. Упродовж уже майже шести років Україна не здійснює закупівлю російського газу.

Диверсифікація постачання ядерного палива

Однієї з найгостріших проблем з початку утворення суверенної української держави була повна залежність українських АЕС від поставок ядерного палива з РФ. Про важливість цієї проблеми для енергетичної безпеки України свідчить той факт, що частка ядерної енергії у

структурі виробництва балансу електричної енергії перевищує 50%, що є одним з найвищих показником у світі.

Міністерство енергетики США та Міністерство енергетики України в 1996р. на основі Міжурядової угоди в галузі атомної енергетики затвердили проект кваліфікації ядерного палива для України. Відповідальним організатором проекту з американського боку визначена компанія *Westinghouse*.

Питання диверсифікації поставок ядерного палива ускладнювалося тим, що всі 15 водо-водяних енергоблоків, які експлуатуються в Україні, створені за радянськими проектами — два ВВЕР-440 та 13 ВВЕР-1000. Їх особливістю є те, що вони працюють на російському паливі дизайну «шестигранного типу». Однак, цю непересічну технологічну проблему вперше у світовій практиці компанії *Westinghouse* вдалося вирішити в конструктивній співпраці з українськими партнерами з НАЕК «Енергоатом». Попри труднощі, пов'язані з дискредитацією проекту російською стороною шляхом масштабних інформаційних кампаній та лобістського впливу, у 2005р. на енергоблоці №3 Південно-Української АЕС було вперше розпочато дослідну експлуатацію шести тепловидільних збірок *Westinghouse*.

Успішні випробування ядерного палива компанії *Westinghouse* дозволили розширити програму його поставок на АЕС України. Так, лише у 2014-2017рр. за рахунок диверсифікації частка російської компанії *ТВЕЛ* у поставках палива для українських АЕС скоротилася майже удвічі — з 90-95% до 50%. Наразі є всі підстави говорити про успішну реалізацію проекту зі зменшення залежності України від поставок ядерного палива з Росії, а також констатувати, що НАЕК «Енергоатом» стала єдиною у світі енергогенеруючою компанією, якій вдалося реалізувати проект з диверсифікації ядерного палива для реакторів типу ВВЕР-1000.

Стратегічно важливим проектом, що зараз успішно реалізується в ядерній галузі України, є також спорудження Централізованого сховища відпрацьованого ядерного палива (ЦСВЯП). Його метою є зниження залежності від вивозу відпрацьованого ядерного палива до РФ, що дозволить Україні щорічно економити близько \$200 млн. Головний партнер НАЕК «Енергоатом» у цьому проекті – американська компанія *Holtec*.

Також до перспективного напрямку співпраці між цими компаніями належить проект з дослідження використання в Україні малих модульних реакторів *SMR-160*. Цей проект передбачає, що Україна може стати європейським хабом для розповсюдження технології *SMR-160* та забезпечити нові замовлення для вітчизняних підприємств.

Досягненням України в безпековій сфері загальноєвропейського значення стала реалізація упродовж 2007-2019рр. проекту «Будівництво нового безпечного конфайнмента (НБК) на Чорнобильській АЕС». Для виконання проекту НБК Україні вдалося залучити 45 країн-донорів, що дозволило акумулювати €1,5 млрд. й залучити до роботи 10 тис. працівників із 40 країн світу. Завдяки реалізації проекту НБК рівень радіації у секторі будівництва знизився більш ніж удесятеро, перетворюючи укриття на екологічно безпечну зону.

Становлення сектору ВДЕ в Україні

За часів незалежності Україна отримала стимул для розвитку сектору відновлюваних джерел енергії (ВДЕ). Для цього у країні існує значний потенціал: вдале географічне розташування та сприятливі кліматичні умови, державна підтримка у вигляді високого тарифу та податкових пільг.

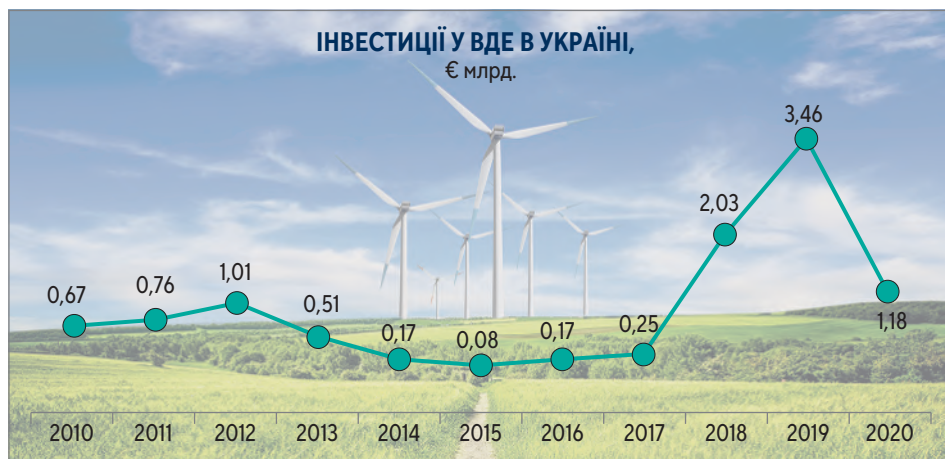
Попри випробування, які спіткали нашу державу через світовий економічний спад 2008р. (що супроводжувався високою інфляцією та кризою банківської системи), анексію Росією АР Крим та окупацію окремих територій Донецької та Луганської областей у 2014р. (унаслідок чого втрачені об'єкти енергетики на півострові та тимчасово окупованих територіях), тривалі карантинні обмеження (у зв'язку з пандемією *COVID-19*), можна констатувати, що Україна стала на шлях енергетичного переходу для досягнення декарбонізації економіки/енергетики,

інтеграції українських енергосистем з європейськими, що підтверджує незворотність тренду широкого використання ВДЕ.

Справжнім поштовхом до розвитку ВДЕ стало запровадження у квітні 2009р. «зеленого» тарифу та зафіксовано в Євро для захисту інвесторів від інфляційних ризиків. Крім того, чинним законодавством забезпечено гарантований викуп усієї виробленої електроенергії з ВДЕ до 2030р. У 2010р. частка ВДЕ в енергобалансі країни складала лише 2%, але займала 9% обсягу розрахунків за електроенергію.

Сприятливим для виробників електроенергії з ВДЕ було запровадження у вітчизняному законодавстві пільг і стимулів для підприємств, які працюють у сфері використання ВДЕ, зокрема, шляхом прийняття відповідних законів та внесення змін до Митного, Податкового, Земельного кодексів України. Такі заходи сприяли поширенню використання ВДЕ у різних сферах, зокрема, у виробництві електроенергії, системах опалення та охолодження, транспортному секторі (таблиця «*Частка ВДЕ в енергетичному балансі*»). Упродовж 2014–2020рр. частка ВДЕ у валовому кінцевому енергоспоживанні збільшилася з 3,9% до 11%, тоді як у 2010р. цей показник склав 2,9%.

ЧАСТКА ВДЕ В ЕНЕРГЕТИЧНОМУ БАЛАНСІ, %								
		2014р.	2015р.	2016р.	2017р.	2018р.	2019р.	2020р.
Частка ВДЕ у валовому кінцевому споживанні	ціль	5,6	6,7	7,4	8,3	9,1	10,1	11,0
	факт	3,9	4,9	5,8	6,7	7,0	8,0	11,0
Частка ВДЕ у виробництві електроенергії	ціль	7,6	8,3	8,8	9,7	10,4	10,9	11,0
	факт	7,4	7,9	7,9	8,6	8,9	10,7	13,5
у т.ч. без великих ГЕС	факт	1,1	1,2	1,2	1,5	1,7	3,5	5,5
Встановлені генеруючі потужності ВДЕ, ГВт	ціль	5,5	6,1	6,7	7,4	8,0	8,6	9,2
	факт	5,5	5,6	5,7	6,0	6,9	11,5	13,0
у т.ч. без великих ГЕС, ГВт	факт	0,9	1,0	1,1	1,4	2,3	6,9	8,4
Частка ВДЕ в системах опалення та охолодження	ціль	5,7	6,7	7,7	8,9	10,0	11,2	12,4
	факт	3,5	4,7	6,3	7,7	8,0	9,2	10,4
Частка ВДЕ у транспортному секторі	ціль	4,1	5,0	6,5	7,5	8,2	9,0	10,0
	факт	2,0	2,1	2,1	2,4	2,2	3,1	3,1

За оцінками міжнародного агентства з відновлюваної енергетики *IRENA*, Україна має значний потенціал у цій сфері, що означає вагомий внесок у модернізацію енергосистеми України, створення нових робочих місць, активізацію економічних процесів і оновлення енергосистеми.

Загалом, за оцінками Держенергоефективності, за останні 10 років Україна залучила у відновлювану енергетику близько €10 млрд., а для реалізації Енергетичної стратегії до 2035р. потрібно ще близько €30 млрд.

У 2020р. рівень інвестицій у сектор ВДЕ зменшився майже у 3 рази, порівняно з попереднім роком, у зв'язку зі змінами в законодавстві (зниженням «зеленого» тарифу), але є всі підстави вважати, що в галузі буде відновлене сприятливе інвестиційне середовище з огляду на зростання попиту українського суспільства на «чисті» джерела енергії.

Розвиток сектору ВДЕ в Україні був нерівномірним: найшвидшими темпами розбудовувалися сонячні (СЕС) та вітрові (ВЕС) електростанції (таблиця «*Приріст потужностей ВДЕ*», с.107).

Стрімкий розвиток СЕС в Україні обумовлений відносно нескладною технологією реалізації проектів (порівняно з іншими технологіями ВДЕ), невисокими експлуатаційними витратами (за рахунок високої автоматизації і незначних витрат на техобслуговування), істотним

падінням цін на обладнання (вартість 1 кВт потужності поступово знизилась з \$900 (1000) – до \$505 (750)) та короткими строками реалізації проекту (півроку разом з проектуванням), а також нетривалим терміном окупності інвестицій (5-7 років, залежно від типу та потужності СЕС).

Динаміка зростання потужностей вітрової енергетики поступалася сонячній: спорудження ВЕС потребувало чималих капіталовкладень і досить тривалого періоду часу (від 2 до 3 і більше років), їх реалізація була складнішою, особливо в періоди економічного спаду та низької інвестиційної привабливості України (як, наприклад, у 2014р. та у 2020р.).

Розвиток сонячної та вітроенергетики характеризувався великою концентрацією на півдні України. Цей фактор важливо враховувати під час планування розбудови майбутніх об'єктів (зокрема, визначення аукціонних квот для сонячної та, особливо, вітрогенерації) також і в інших регіонах з наявним дефіцитом «зелених» потужностей, водночас слідуючи тенденції розміщення генерації ближче до споживача.

ПРИРІСТ ПОТУЖНОСТЕЙ ВДЕ (за даними НЕК «Укренерго»), МВт, порівняно з попереднім роком								
	2013р.	2014р.	2015р.	2016р.	2017р.	2018р.	2019р.	2020р. прогн.
ВЕС	43,7	8,7	1,3	10,9	-138,1	60,6	690,0	500,0
СЕС	111,7	5,0	1,6	98,9	300,4	466,4	1470,0	1600,0
БіоЕС	2,5	12,0	3,8	10,2	34,3	1,8	11,0	20,0

Станом на 2020р., Україна в 1,5 рази перевищила зобов'язання з будівництва потужностей сонячних електростанцій (СЕС), тоді як план зведення вітрової генерації (ВЕС) виконаний лише на 50%. Найбільше зросла встановлена потужність СЕС, пік виробництва яких у весняно-літній період припадає на години денного зниження споживання, що потребує гнучких інструментів для їх балансування. Саме балансування ВДЕ, переважно СЕС, у денні години було і залишається на сьогодні основною проблемою інтеграції ВДЕ в енергосистему України. Одним з напрямів вирішення цієї проблеми є запровадження високоманеврових потужностей та системи накопичення енергії.

Ключовою метою стимулювання розподіленої електрогенерації є наближення виробництва електроенергії до споживача, орієнтованого на покриття власного споживання і продажу надлишків виробленої електроенергії у мережу.

Упродовж останніх 5-6 років попит українців на сонячні панелі стрімко зростає: якщо наприкінці 2015р. налічувалося близько 240 родин із власними СЕС, то наприкінці першого кварталу 2021р. (за даними Держенергоефективності) – майже 32 тис. домогосподарств, які виробляють 1 млн. кВт*год. електроенергії на рік. Сумарна потужність встановлених ними СЕС досягла 835 МВт, обсяг інвестицій складає €640 млн.

Загалом, розвиток проектів ВДЕ сприятиме забезпеченню енерго-незалежності держави, модернізації мереж та їх інтеграції з європейськими енергосистемами, а також прискорить декарбонізацію енергетики та економіки. Світовий попит на «чисту» енергію продовжує зростати (попри важкий час пандемії) і розглядається Міжнародним агентством з відновлюваних джерел енергії як шлях до економічного «зеленого відновлення» – пакета екологічних реформ у різних сферах для відновлення добробуту після пандемії *COVID-19*, до якого долучилась і Україна.

Погляд у майбутнє. Досягнення цілей кліматичної нейтральності

Україна, як переважна більшість країн ЄС, ставить довгострокову мету з досягнення вуглецевої нейтральності, зокрема Національною економічною стратегією України до 2030р. передбачається досягнення країною такої цілі до 2060р.

Доєднавшись до «Європейського зеленого курсу» (ЄЗК, *The European Green Deal*) – амбітної стратегії Євросоюзу щодо перетворення європейського континенту на кліматично нейтральний до 2050р. – Україна прийняла виклики щодо здійснення енергетичного переходу та визначення рівня кліматичних амбіцій, які відповідатимуть заявленим цілям.

Боротьба з наслідками змін клімату – це один з основоположних елементів ЄЗК, а серед шляхів її вирішення – масштабне скорочення викидів парникових газів (ЄС представлено програму боротьби зі

зміною клімату «Fit for 55», яка має на меті скорочення до 2030р. викидів парникових газів (ПГ) не менше ніж на 55% у 2030р., порівняно з 1990р.).

Одним з ключових елементів міжнародних кліматичних зобов'язань України є підготовка національно-визначеного внеску (НВВ) в рамках Паризької угоди у (набула чинності 4 листопада 2016р.). Перший НВВ (*First Nationally Determined Contribution, First NDC*) прийнято у 2016р., згідно з яким передбачається скорочення викидів ПГ на **40% до 2030р. від рівня 1990р.** (або зобов'язання не перевищити 60% у 2030р. від рівня викидів у 1990р.). Нещодавно завершено підготовку Другого НВВ, яким встановлено мету скорочення викидів **на 65% до 2030р.**, порівняно з 1990р. Таке рішення визнане ЄС компромісним. Вкрай важливим є знаходження балансу між можливостями країни та реальними перспективами інвестування в модернізацію активів, спрямовану на зменшення викидів.

Наша держава докладает максимум зусиль для досягнення цілей декарбонізації економіки та енергетичної галузі, щоб забезпечити гармонізацію сектору ВДЕ з європейським (відповідно до стратегічних документів України та для забезпечення свого внеску у світові процеси протидії змінам клімату (таблиця «*Стратегічні документи України для досягнення цілей зростання ВДЕ*», с.110).

Україна слідує основним європейським трендам, спрямованим на реалізацію «Європейського зеленого курсу». Зокрема, Європейська Комісія визначила Україну одним із пріоритетних партнерів ЄС у виробництві та постачанні (експорті) водню з огляду на природні ресурси, взаємопов'язаність інфраструктури та рівень технологічного розвитку. Понад 20 українських компаній вже приєдналися до водневого альянсу ЄС (наприклад, НАЕК «Енергоатом», ТОВ «Оператор ГТС України»). Міністерство енергетики України координуватиме зусилля згаданих компаній у контексті розвитку водневої енергетики, а також здійснюватиме консультації з широким колом країн і компаній, які розвивають водневу енергетику в Європі.

Важливою складовою декарбонізації є збільшення кількості електромобілів, але для досягнення цілей зниження обсягу викидів CO₂ необхідно широке їх застосування разом з розвитком інфраструктури

СТРАТЕГІЧНІ ДОКУМЕНТИ УКРАЇНИ ДЛЯ ДОСЯГНЕННЯ ЦІЛЕЙ ЗРОСТАННЯ ВДЕ	
2011р. – приєднання України до Енергетичного співтовариства (Договір підписаний Україною у 2005р.)	Зобов'язання України щодо адаптації національного законодавства ЄС, визначення графіку імплементації <i>acquis communautaire</i> .
2012р. – ухвалення рішення щодо імплементації Директиви 2009/28/ЄС (Розпорядження КМУ №791 від 3 вересня 2014р.)	Удосконалення за європейським зразком законодавства про відновлювані джерела енергії. Доповнення переліку відновлюваних джерел енергії такими видами, як аеротермальна, геотермальна та гідротермальна.
2013р. – схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2030р. (Розпорядження КМУ №1071 від 24 липня 2013р.)	Підвищення частки ВДЕ до 12,6% у 2030р. (8 ГВт встановленої потужності).
2014р. – укладення Угоди про асоціацію України з ЄС (ратифікована Законом України від 16 вересня 2014р.)	Пріоритетні напрями співробітництва – розвиток та підтримка ВДЕ, охорона довкілля.
2014р. – затвердження Національного плану дій з відновлюваної енергетики на період до 2020р. (Розпорядження КМУ №902 від 1 жовтня 2014р.)	Досягнення 11% ВДЕ у валовому кінцевому споживанні до 2020р. (11 ГВт встановленої потужності).
2015р. – схвалення Стратегії сталого розвитку «Україна 2020» (Указ Президента України №5 від 12 січня 2015р.)	Використання ВДЕ та зростання енергоефективності – основні важелі забезпечення енергонезалежності.
2017р. – схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2035р. «Безпека, енергоефективність, конкурентоздатність» (Розпорядження КМУ №605 від 18 серпня 2018р.)	Цільовий показник 2030р.: частка ВДЕ у ЗППЕ – 17%; у генерації електроенергії – 13%. Цільовий показник 2035р.: частка ВДЕ у ЗППЕ – 25%; у генерації електроенергії – 25%.
2020р. – розроблення Концепції «зеленого» енергетичного переходу України до 2050р. (Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України)	Передбачає досягнення частки ВДЕ у виробництві електроенергії на рівні 70% до 2050р. (у разі прийняття).

зарядних пристроїв. Заохочення до використання електромобілів стимулюється Національною транспортною стратегією до 2030р., яка ставить мету збільшення електромобілів на 75% у 2030р. (станом на березень 2021р. кількість електромобілів складала 26 тис.). Водночас, розвиток електротранспорту означає збільшення споживання електроенергії, тому вкрай важливо здійснювати її виробництво не з викопного палива, а з ВДЕ, для запобігання викидів CO₂.

У цілому, на шляху до кліматичної нейтральності невідворотним є послідовне впровадження реформ: це створення системи торгівлі викидами, реформування податкових інструментів стосовно вуглецю, відмова від субсидіювання галузей викопного палива. Вчасне реагування на зміни клімату та використання можливостей, які створює «зелений» перехід, дозволить усунути залежність між процесом скорочення шкідливих викидів та економічним зростанням, залучити в Україну інвестиції, а також посилити заходи з декарбонізації енергетики/економіки.

За роки незалежності в енергетичному секторі докладено чимало зусиль для здійснення переходу від довгострокового планування до впровадження ринкових механізмів, диверсифікації джерел поставок енергоносіїв, адаптації українського енергетичного законодавства до європейського.

Продовжується реформування ринків природного газу та електричної енергії з метою підвищення конкуренції серед постачальників, поліпшення якості надання послуг для споживачів з дотриманням принципів економічно обґрунтованого та прозорого тарифоутворення. Пріоритетними залишаються завдання з підвищення рівня енергетичної безпеки, оптимізації енергетичного балансу країни, розвитку проєктів ВДЕ, зниження енергоємності ВВП.

Україна обрала шлях енергетичного переходу для досягнення декарбонізації економіки/енергетики, інтеграції українських енергосистем з європейськими, що підтверджує незворотність процесів сталого розвитку.

4. УКРАЇНА У ГЛОБАЛЬНИХ ВИМІРАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТА ЦИФРОВІЗАЦІЇ

Сталий розвиток

Одним із головних пріоритетів України останніми роками є перехід країни до сталого розвитку — трансформація економічної системи у відповідь на зростаючі виклики ресурсних обмежень, кліматичних змін та конкуренції на міжнародних ринках.

Послідовно в Україні формується відповідна державна політика, впроваджуються механізми, спрямовані на підвищення рівня енергоефективності та зниження ресурсоемності економіки. Як наслідок, зниження рівня ресурсоемності ВВП останніми роками відбувається майже за усіма складовими, за винятком зменшення обсягу утворення відходів (таблиця «Ресурсоемність ВВП»).

РЕСУРСОЕМНІСТЬ ВВП, Індекс, 2015=100				
	2016р.	2017р.	2018р.	2020р.*
Енергоемність ВВП	102,3	94,7	95,3	90
Матеріалоемність ВВП	100,0	98,2	97,2	90
Вуглецеємність ВВП	105,8	85,1	83,8	90
Водоемність ВВП	98,2	91,6	95,2	90
Відходоемність ВВП	92,5	111,6	104,0	90

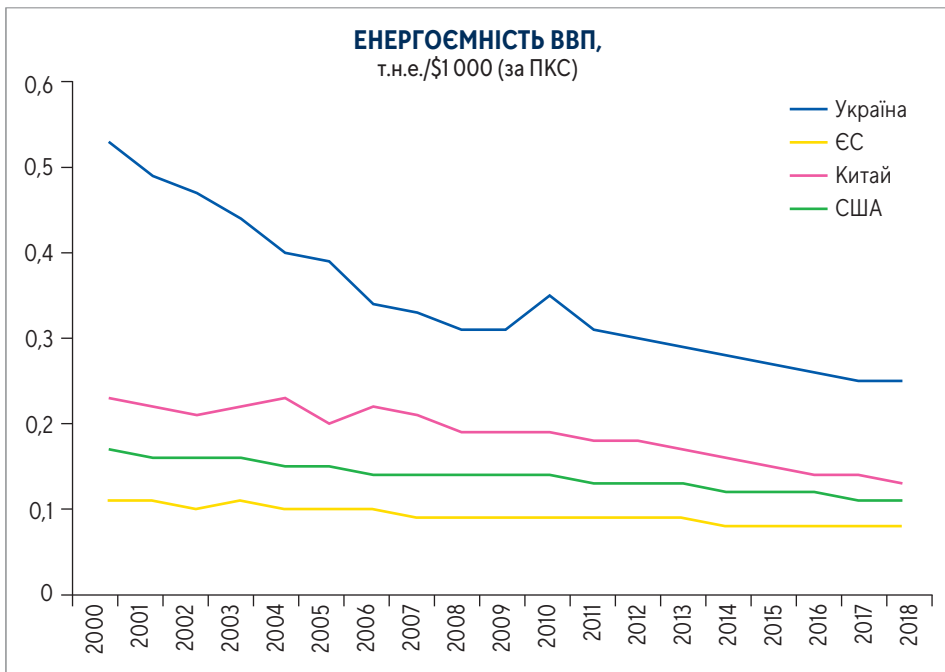
* Цільовий орієнтир.

Одним із завдань Цілей сталого розвитку (ЦСР) є необхідність підвищення рівня енергоефективності економіки. І хоча Україна за рівнем енергоемності ВВП поки вдвічі перевищує середньосвітовий та європейський рівні, а також рівень провідних економік світу (діаграма «Енергоемність ВВП», с.113), за роки незалежності країні вдалося досягти суттєвого поступу. За даними Міжнародного енергетичного агентства, енергоемність ВВП України у 2018р. (0,25) скоротилася більше ніж удвічі, порівняно з 1996р. (0,6).

Така динаміка зумовлена низкою чинників, серед яких скорочення виробництва в енергоемних секторах економіки, активізація модернізації виробничих потужностей, зростання капітальних інвестицій у

секторах металургії та енергетики. Є підстави очікувати наближення України до цільових орієнтирів, зважаючи на продовження впровадження відповідних заходів і державою, і бізнесом.

Разом з тим, досягти більшого прогресу все ще заважають зношеність матеріально-технічної бази промислових підприємств у головних енергоємних секторах економіки (насамперед у металургії), недостатність повсюдного використання енергоефективних технологій та переходу виробництв на ВДЕ, переважання в економіці галузей, що займаються первинною переробкою сировини, а також дефіцит необхідних фінансів для проведення комплексної модернізації промисловості.

Не залишається поза увагою нашої держави **глобальне потепління**, яке сьогодні визнається однією з найбільш гострих проблем сучасності. Україна є стороною Рамкової конвенції ООН про зміну клімату (РКЗК ООН), Кіотського протоколу, а також Паризької угоди. Приєднання до останньої відкрило перед країною можливість запровадження стратегії «зеленого» зростання, переходу від ресурсозалежної та енерговитратної до енергоефективної моделі економіки.

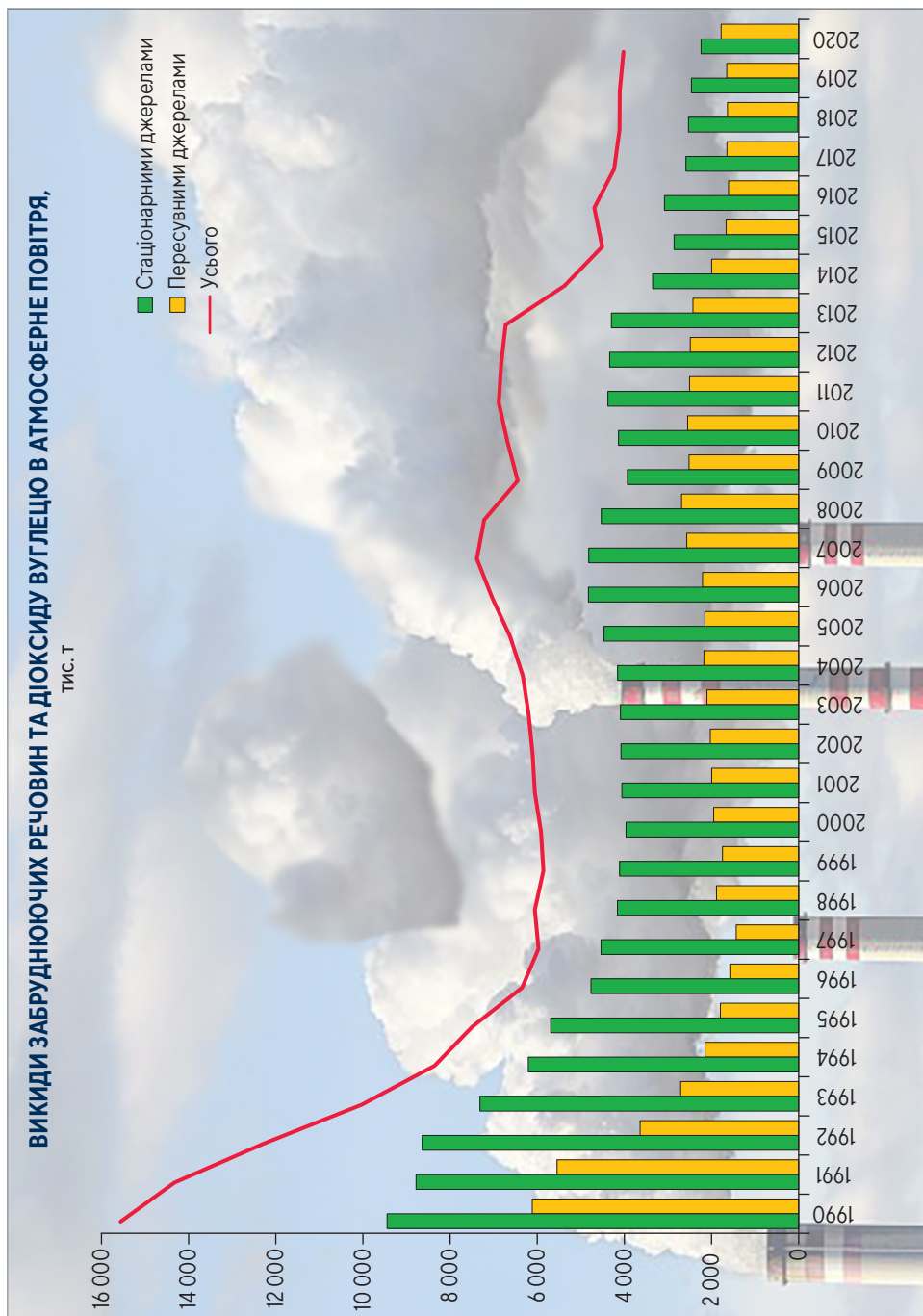

Індикатором, який засвідчує прогрес України в боротьбі зі зміною клімату, є зміна обсягів викидів парникових газів: порівняно з 1990р. їх сумарні викиди та поглинання скоротилися на 61,2%. До скорочення викидів протягом періоду незалежності України призвело зменшення рівнів виробництва у промисловості та сільському господарстві (порівняно з періодом перебування країни у складі Радянського Союзу), зниження споживання палива в енергетичному секторі, реструктуризація економіки та розвиток сектору послуг, наслідки Глобальної фінансової кризи 2008-2009рр., а також втрата частини промисловості через окупацію Росією АР Крим та частини територій Донецької та Луганської областей.

Свою роль відіграла активна реалізація політики у сфері енергоефективності, що розпочалася з 2014р. (програма «теплі кредити»), та поступове приведення тарифів на електроенергію, гарячу воду та тепло до ринкових цін, що пришвидшило впровадження енергоефективних заходів. Загалом, це сприяло зменшенню викидів забруднюючих речовин (таблиця «Викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря України», діаграма «Викиди забруднюючих речовин та діоксиду вуглецю в атмосферне повітря», с.115).

ВИКИДИ ЗАБРУДНЮЮЧИХ РЕЧОВИН В АТМОСФЕРНЕ ПОВІТРЯ УКРАЇНИ, 1000 т/рік							
	1990р.	1995р.	2000р.	2005р.	2010р.	2015р.	2020р.
Діоксид сірки (SO ₂)	2 782,3	1 639,1	984,8	1 132,8	1 235,2	854,0	621,9
Оксиди азоту (NO ₂)	760,8	530,3	440,6	523,9	603,7	453,0	371,2
Неметанові леткі органічні сполуки	н/д	н/д	н/д	96,5	359,3	225,8	215,9
Аміак (NH ₃)	23,1	13,6	8,3	17,9	25,1	18,8	17,6
Оксид вуглецю	3 273,7	2 905,6	2 776,8	2 975,2	2 951,9	1 971,9	2 065,7
Загальний обсяг ЗЧ (ЗЗЧ)	2 018,8	1 014,0	729,6	741,7	594,5	377,4	276,6
ТЧ ₁₀ /PM10	н/д	н/д	н/д	175,7	133,2	67,9	55,3
ТЧ _{2,5} /PM2.5	н/д	н/д	н/д	70,2	40,7	19,7	22,3

* ЗЧ (ЗЗЧ) – загальний вміст зважених часток; ТЧ – тверді частини.

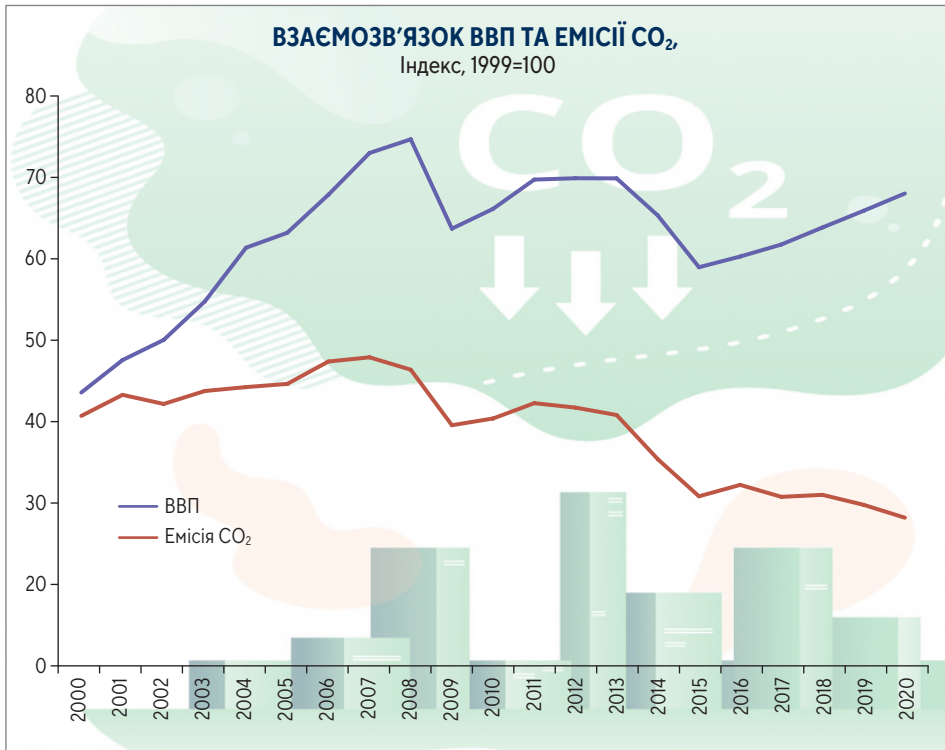

Підтримка належного довкілля характеризується зростанням капітальних інвестицій на охорону довкілля з 2,2 млрд. грн. у 2006р. до 13,2 млрд. грн. у 2020р., а також поточних витрат підприємств у понад 10 разів – з 2,6 млрд. грн. до 28,1 млрд. грн. (таблиця «Поточні витрати на охорону навколишнього природного середовища за видами природоохоронних заходів»).

ПОТОЧНІ ВИТРАТИ НА ОХОРОНУ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА ЗА ВИДАМИ ПРИРОДООХОРОННИХ ЗАХОДІВ, (у фактичних цінах), млн. грн.					
	Усього	У т.ч.:			
		охорону атмосферного повітря і проблеми зміни клімату	очищення зворотних вод	поводження з відходами	захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод
2000р.	2 618,4	350,4	1 715,3	279,2	66,9
2005р.	5 313,6	877,4	2 910,9	925,5	121,7
2010р.	10 366,6	1 314,8	5 035,5	2 599,6	476,3
2015р.	16 915,6	1 519,9	6 644,3	6 801,9	1 152,7
2020р.	28 092,6	2 375,8	10 746,8	11 197,1	1 577,0

Здобутком України в боротьбі зі зміною клімату стало скорочення викидів CO₂ – на 42,3% (у 2019р. їх кількість становила 185,4 млн. CO₂), порівняно з 2006р. (321,3 млн. CO₂), яке відбулося завдяки структурним змінам в економіці (енергоємні галузі частково почали заміщуватися сектором послуг та сільським господарством), запровадженню енергоефективних технологій та заходів у промисловому секторі та секторі житлово-комунальних послуг, а також інтенсивному розвитку ВДЕ.

В Україні впроваджується модель розвитку на засадах сталого виробництва та споживання, ефективного використання ресурсів, а також сприяння діяльності бізнесу у спосіб ресурсо- та енергоефективного, екологічно безпечного виробництва. Так, з 2016р. поступово відбувається послаблення взаємозв'язку емісії CO₂ та ВВП (*eco-economic decoupling*): зростання рівня промисловості та активізація економічної діяльності не спричиняє збільшення викидів CO₂ (діаграма «Взаємозв'язок ВВП та емісії CO₂», с.117).

Зазначеним позитивним змінам передували ряд кроків, а саме прийняття ключових і стратегічно важливих документів у сфері сталого розвитку (ухвалено та введено у дію ряд законів, стратегій, програм і планів), де захист довкілля, модернізація промислового сектору, впровадження інновацій та заходів з ресурсо- та енергозбереження, а також розвиток ВДЕ визначені в якості пріоритетів.

Для просування ідей сталого розвитку необхідним кроком є формування екологічно відповідальної поведінки не лише держави і бізнесу, але й населення. Результати соціологічного дослідження, проведеного Центром Разумкова у червні 2021р., засвідчують небайдужість населення до екологічних питань. Зокрема, понад 56% опитаних респондентів відзначили, що захист довкілля та економічне зростання мають однаковий пріоритет, а чверть – 25% – вважають, що захист довкілля є важливішим за економічне зростання (діаграма «З яким із тверджень Ви найбільше згодні?», с.118).

З ЯКИМ ІЗ ТВЕРДЖЕНЬ ВИ НАЙБІЛЬШЕ ЗГОДНІ?

% опитаних

ЯК ВИ ОЦІНЮЄТЕ ЕКОЛОГІЧНУ СИТУАЦІЮ В НАСЕЛЕНОМУ ПУНКТІ, В ЯКОМУ ВИ ЖИВЕТЕ?

% опитаних

	2002р.*	2010р.*	2016р.*	Червень 2021р.
Вкрай неблагополучна	19,2	10,2	6,8	9,0
Неблагополучна	40,0	30,9	21,0	27,3
Важко сказати, благополучна чи ні	22,1	21,3	15,3	23,9
Відносно благополучна	17,3	33,4	44,8	34,6
Цілком благополучна	1,3	4,1	11,9	5,3
Не відповіли	0,1	0,1	0,2	0,0

* Результати дослідження Інституту соціології НАН України.

Україна упевненими кроками рухається у напрямі посилення своєї конкурентоспроможності на західних ринках, експортуючи продукцію, що є менш енергоємною та вуглецеємною, водночас знижує потребу у традиційних джерелах енергії, підвищуючи рівень енергоефективності та сприяючи забезпеченню енергетичної безпеки країни.

Поступ України у сфері цифровізації

Сьогодні світ переживає глибинні технологічні зміни у сфері інформаційно-комунікаційних технологій. Передусім, йдеться про «цифровізацію» різних сфер життєдіяльності людини, суспільства, держави. Останніми роками, попри проблеми для соціально-економічного та технологічного розвитку, створені російською агресією, Україна змогла упевнено заявити про себе як про «цифрову» країну.

Зокрема, нашій державі вдалося досягти значного поступу у сфері відкритих даних (*open data*) та цифровізації державних послуг. Так, у країні функціонують портали відкритих даних, на яких розміщується структурована інформація щодо будівництва та бюджету, земельних відносин, безпеки, охорони здоров'я та освіти, діє «гід з державних послуг» – офіційний інформаційний *online*-портал про сервіси та державні послуги в Україні, що надаються органами виконавчої влади та місцевого самоврядування. Наприклад, у режимі *online* можна змінити місце реєстрації, задекларувати доходи, сплатити податки та збори ФОП, подати електронну петицію тощо. У 2020р. за Індексом розвитку е-урядування (*E-Government Development Index*), що формується ООН, Україна посіла 69 сходинку з-поміж 193 країн-членів організації, тоді як у 2014р. Україна знаходилася на 87 позиції.

Долучаючись до світового тренду, Уряд країни та органи місцевого самоврядування доволі наполегливо працюють у напрямі розбудови *smart*-інфраструктури, що має результатом впровадження цифрових технологій та підвищення рівня «інтелектуалізації» міського середовища. В українських містах активно впроваджуються «розумні» системи освітлення, майже в усіх містах діє єдиний електронний квиток, встановлюються «розумні» світлофори тощо. Неабияку прихильність до процесів цифровізації мають громадяни України – головні споживачі цифрових послуг – відзначаючи позитивний вплив процесів цифровізації та автоматизації на повсякденне життя (діаграма «Яким є вплив процесів цифровізації та автоматизації у повсякденному житті?», с.120).

Для поширення цифрових технологій та можливості скористатися послугами в режимі *online* вагоме значення має наявність широко-смугового фіксованого чи мобільного Інтернету. За даними Світового банку, доступ до мережі Інтернет в Україні протягом останніх 10 років

ЯКИМ Є ВПЛИВ ПРОЦЕСІВ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ТА АВТОМАТИЗАЦІЇ У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ?

% опитаних

Доступ до адміністративних послуг

Online-розклад та online-продаж квитків на громадський транспорт

Пошук роботи та працевлаштування

Послуга online-консультації з медичними працівниками

Мобільні застосунки, які показують затори на дорогах та здійснюють пошук паркувальних місць

Вплив камер відеоспостереження на Ваш рівень безпеки

Можливість започаткувати бізнес

Можливість через мобільний додаток контролювати рівень забруднення повітря

□ Позитивним ■ Негативним ■ Немає впливу ■ Важко відповісти

Червень 2021р.

динамічно розширювався (діаграма «Доступ до мережі Інтернет»). У рейтингу мережевої готовності Всесвітнього економічного форуму (*The Network Readiness Index*) за 2020р. Україні вдалося посісти 64 місце серед 134 країн світу, тоді як у 2010р. країна перебувала на 90 сходинці.

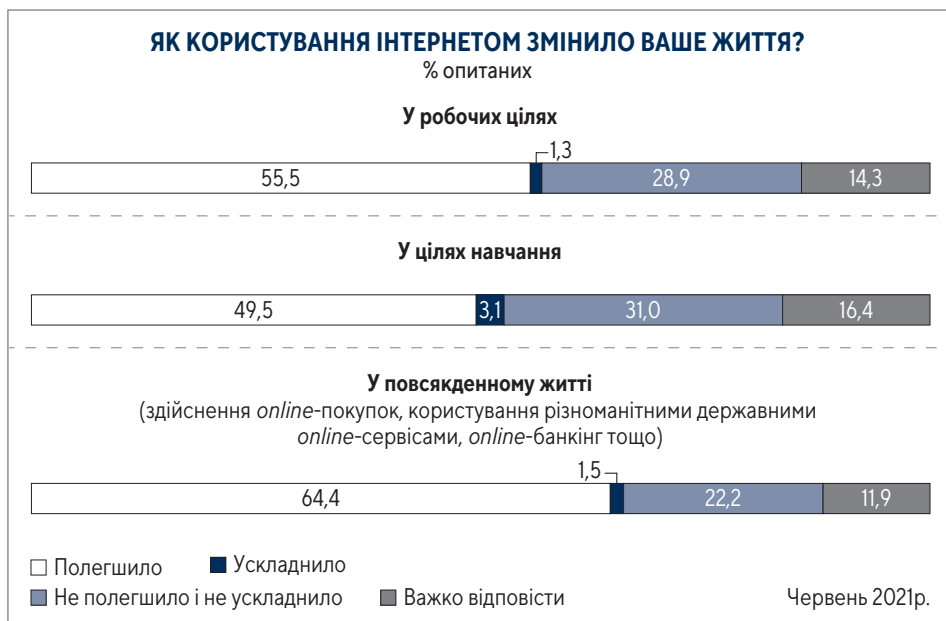
Важливість цифрових мереж, у першу чергу Інтернету, визнана у світі як прискорювача розвитку через його критичне значення для економічного зростання, соціальної включеності та захисту довкілля. Пандемія *COVID-19* лише підтвердила вагомість Інтернету, оскільки завдяки йому та наявності різноманітних комунікаційних систем вдалося мінімізувати «зриви» у ділових операціях, підвищити рівень соціальної обізнаності, пришвидшити обмін знаннями у сфері освіти та охорони здоров'я.

Україна продемонструвала значний поступ у частині поширення користування Інтернетом, що і засвідчують результати соціологічного дослідження. Частка осіб, які ніколи не користувалися Інтернетом та не мали у цьому потреби, знизилася з понад 80% у 2002р. до 16,3% у 2021р. (таблиця «*Чи користуєтеся Ви Інтернетом?*», с.122). Переважна більшість респондентів підтвердили, що Інтернет позитивно впливає на їх життєдіяльність, незалежно від сфери користування (діаграма «*Як користування Інтернетом змінило Ваше життя?*», с.122).

ЧИ КОРИСТУЄТЕСЯ ВИ ІНТЕРНЕТОМ?*					
% опитаних					
	2002р.*	2010р.*	2015р.*	2018р.*	Червень 2021р.
Користуюсь з мобільного пристрою (мобільний телефон, смартфон, планшет тощо)	-	-	-	35,6	60,6
Користуюся вдома	1,1	21,4	59,9	61,4	58,5
Користуюся на роботі	2,6	9,5	14,8	21,6	29,9
Не маю потреби і ніколи не користуюсь	80,7	59,8	29,0	21,2	16,3
Користуюся в Інтернет-кафе, комп'ютерному клубі тощо	1,5	4,7	3,7	6,6	7,1
Маю потребу, але не маю можливостей користуватися	13,0	9,8	6,7	2,1	3,1
Не відповіли	2,5	0,2	0,2	0,0	0,9

* Результати дослідження Інституту соціології НАН України.

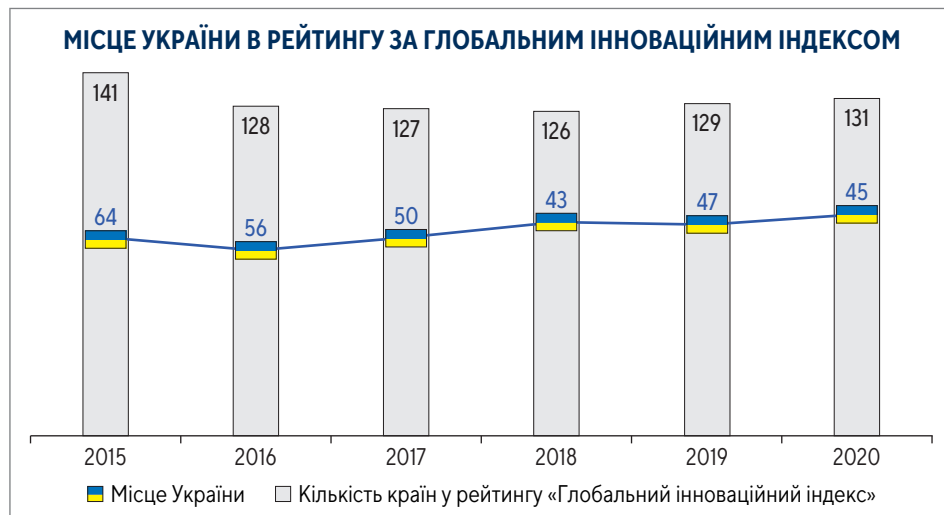
Зробити Інтернет універсальним і доступним для населення є одним із завдань, визначених ЦСР. Сьогодні ситуація з підключенням до оптичного Інтернету в містах України є досить непоганою, однак рівень охоплення Інтернет-послугами в сільській місцевості все ще залишається недостатнім. До якісного оптичного Інтернету також не підключено 40% шкіл, 92% бібліотек, 37% лікарень. Відтак, не всі школи у змозі організувати якісне дистанційне навчання, а лікарні – впроваджувати телемедицину та консультувати в режимі *online*.

З метою формування «цифрових» вмій і навичок серед різних верств громадян з 2020р. діє Національна платформа цифрової грамотності «Дія: Цифрова освіта». Одночасно, з кожним роком дедалі більша кількість українських ЗВО затверджує освітні програми, за якими готують фахівців за напрямом розвитку цифрових технологій. Наприклад, у 2020р. чисельність абітурієнтів, які прагнули обрати ІТ-спеціальність в українських ЗВО, досягла рекордних 138 тис., що на 20% більше, ніж у 2018р.

Прискореними темпами в Україні розвиваються такі сектори, як кібербезпека, автоматизація управління бізнесом і електронна торгівля, а також акумулюються значні обсяги інвестицій у сферах застосування інформаційно-комунікаційних технологій: штучний інтелект, Великі дані, Інтернет речей, блокчейн, хмарні обчислення, адитивне виробництво, віртуальна, доповнена та змішана реальність, геоінформаційні технології та системи тощо.

Доволі затребуваними у світі є такі українські стартапи як *GitLab* (розробка програмного забезпечення), *Bitfury* (програмне забезпечення для майнінгу криптовалют), *People.ai* (штучний інтелект в е-комерції), *Grammarly* (*online*-сервіс граматики та стилістики текстів на базі штучного інтелекту), *Ring* (Інтернет речей для *Smart Home*), *Genesis* (е-комерція, цифрові медіа та реклама), *UniExo* (виробництво екзоскелетів з вирішення проблем з опорно-руховим апаратом), *PetCub* (відеокамери для власників домашніх тварин) та інші.

Усе це сприяло тому, що Україна у 2020р. посіла 45 місце з-поміж 131 країни світу за рівнем інноваційності економіки згідно з дослідженням *Global Innovation Index*, перевершивши цільовий орієнтир – 50-те місце, встановлений на 2020 рік, відповідно до ЦСР (діаграма «Місце України в рейтингу за Глобальним інноваційним індексом», с.124).

Попри відсутність належного фінансування наукових досліджень і розробок, Україні вдалося укріпити позиції на глобальному ринку ІТ-продуктів. Українська ІТ-галузь у часи світової пандемії змогла не лише уникнути масових банкрутств, але й зберегла динаміку зростання. Ключовим чинником зростання стала успішна інтеграція галузі у світові ринки: експорт продукції українського ІТ-сектору у 2020р. склав \$5,03 млрд. (у 2013р. – \$1,3 млрд.), що дозволило стати другою в Європі країною за обсягами експорту ІТ-послуг.

ІТ є доволі інвестиційно привабливою індустрією: протягом 2013–2018рр. в українські ІТ-стартапи та компанії різного ступеня зрілості венчурним і приватним капіталом інвестовано \$1,3 млрд., у т.ч. у 2018р. обсяг оприлюднених угод в ІТ-секторі України становив \$323 млн., що на 22% більше, порівняно з 2017р. Якщо у 2012р. частка ІТ у ВВП становила 0,8% ВВП, то у 2020р. – 4%. За прогнозами *IT Ukraine Association*, ІТ-ринок країни стабільно зростатиме на 22–30% на рік, а чисельність фахівців збільшиться у 2 рази до 2024р.

Сьогодні Україна має великі шанси посісти гідну позицію на світовому ринку інноваційних послуг, а також можливості повного технологічного оновлення. Та попри ряд здобутків, попереду чекає велика робота. Для України найближчим часом вкрай необхідно докласти більших зусиль до: (1) створення принципово нової технічної бази

виробництва з метою збільшення вітчизняного експорту технологічної продукції на міжнародні ринки та формування людського капіталу, здатного ефективно використовувати новітні інформаційні технології; (2) формування та прийняття нормативно-правової бази у сфері цифрової безпеки; (3) розширення повсюдного доступу до мережі Інтернет.

Глобальні технологічні зрушення та перспективи структурних змін: виклики для України

Принципово нові технології виробництва і бізнесу, які поширюються у світі в рамках Четвертої промислової революції, у т.ч. під впливом чинників і результатів коронавірусної кризи, упродовж найближчих двох-трьох десятиліть кардинально змінюватимуть економічний ландшафт світу. Йдеться про системну реструктуризацію економіки під впливом технологічних змін, яка породжує новий технологічний уклад в економіці та суспільстві в цілому. А з тим і кардинальні соціальні зрушення, зумовлені змінами у способах сприйняття світу, системах життєвих смислів, цінностей, ідентичностей та формах комунікацій і людської взаємодії, а отже – в культурі в її найширшому розумінні.

Це визначає і нову роль держави, новий рівень взаємодії держави та національного бізнесу, головним завданням яких стане посилення готовності і спроможності формування та запровадження політики зростання і розвитку на базі технологічної та інноваційної готовності. Звичайно, це вельми амбітне завдання, і його досягнення не видається легким. Однак, роки незалежності чітко довели, що Україна за підтримки міжнародних партнерів спроможна у відносно короткий час створювати нову якість соціально-економічного та суспільно політичного середовища.

Звичайно, новітні виклики не будуть простими, а протидія їм ускладнюватиметься відсутністю «іммунітету» до їх впливів. Так, прихід новітніх технологій може зумовити суттєве скорочення потреби в низці професій і відповідно робочих місць. Зокрема, фахівці Всесвітнього економічного форуму передбачають вірогідне зникнення близько половини нині існуючих робочих місць, насамперед у сфері послуг. Впровадження блокчейн-технологій може призвести до зниження загальної потреби в посередниках – торговельних, фінансових, юридичних та ін. Зрозуміло, що не йдеться про цілковите зникнення професій, радше про

зростання вимог у відповідних професійних середовищах, де вигоди отримуватимуть найбільш конкурентоспроможні.

Поряд з цим, нівелюватимуться переваги дешевої робочої сили, яка, скоріш за все, вже не буде забезпечувати значущих порівняльних переваг у світовій економіці. Тобто традиційний для України акцент на відносно дешевизну робочої сили – буде позбавлений сенсу, адже працевістка промисловість, як шлях до процвітання, втрачатиме значення, а більш ефективні технології ведення сільського господарства будуть неодмінно виштовхувати людей зі сфери ведення сільського способу життя.

У зв'язку з цим перед Україною постає нагальне завдання забезпечити розробку та ухвалення національної програми розвитку та адаптації новітніх технологій в рамках Четвертої промислової революції, розрахованої на 15-20 років, як основи стратегічно орієнтованої економічної політики на всіх рівнях управління. Найбільшого значення набувають зміна моделей бізнесу та державного регулювання, зміна самої філософії, що лежить в основі економічної поведінки, формування своєї «культури довгостроковості».

Новий курс стратегічно орієнтованого інноваційного розвитку неможливий без спеціальних стимулів з боку держави чи інших регуляторних інститутів, які б вирівнювали тимчасово несприятливі умови для здійснення інновацій, допомагали долати пастки невизначеності. Це може означати необхідність перегляду нині домінуючої парадигми мінімізації економічної ролі держави. Адже «консервація» такого курсу може мати руйнівні наслідки, якщо економіка країни втратить довгострокове бачення новітніх мегатрендів. За таких умов реформи можуть мати наслідком подальше структурне спрощення економіки, перехід від більш складних до більш простих і навіть примітивних її видів.

Альтернативою вбачається необхідність політики розумного державного регулювання довгострокових економічних процесів. Таке регулювання повинно зосередитись на наступних пріоритетах:

- ✓ надання інформаційних послуг на безоплатній основі чи пільгових умовах з метою зниження рівня невизначеності під час здійснення інновацій;

- ✓ створення постійних і прозорих для суспільства, захищених від корупції інституційних рамок для консультацій влади і бізнесу, а також представників громадянського суспільства в питаннях розробки та реалізації стратегії соціально-економічного розвитку та адаптації новітніх технологій;
- ✓ впровадження прозорих механізмів підтримки пріоритетних досліджень і розробок, адаптації відповідних новітніх технологій — за умови дотримання вимог мінімізації викривлень ринкової конкуренції. Інституційними рамками такої підтримки могли б стати національні та регіональні фонди технологічного розвитку.

Підкреслимо, важливим принципом інноваційно спрямованої довгострокової економічної політики має бути стимулювання попиту на інноваційні продукти та відповідних змін у споживчих преференціях, що є невіддільним від завдання підвищення рівня доходів населення і платоспроможного попиту.

Кардинальні технологічні зміни вимагатимуть величезних обсягів капіталу. Це потребуватиме перегляду усталених уявлень щодо оптимального співвідношення розподілу доходів між споживанням та утворенням капіталу. Водночас критично важливим принципом політики стає диверсифікація і зміна у структурі форм капіталу, із наданням пріоритету таким його формам, як людський (гуманітарний) та інтелектуальний капітал. Саме вони найбільшою мірою впливають на темп і характер змін в економіці та суспільстві.

Нарешті, соціальний капітал суспільства, як міра його зв'язаності та довіри, також набуває критично важливого значення з позиції довгострокової економічної ефективності. Рівень соціального капіталу прямо впливає на процеси формування бізнесової інфраструктури, її технологічний рівень і, тим самим, на придатність тієї чи іншої компанії до інтенсивних високотехнологічних зв'язків і кооперації.

Незважаючи на нинішні відносно слабкі економічні позиції України, досвід, набутий протягом 30 років незалежності державою та вітчизняним бізнесом, дає підстави для оптимістичного погляду в майбутнє.

5. ГРОМАДЯНИ І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Соціальні та економічні трансформації, що відбувалися у країнах Східної Європи наприкінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст., були значною мірою унікальним явищем, що не має прямих історичних аналогів. Трансформаційні процеси охопили всі сфери життя цих країн – економічну, політичну, соціальну, сферу суспільної свідомості.

Україна не є винятком. Як свідчать результати соціологічних досліджень, за 30 років незалежності українське суспільство значно змінилося. Відбулися помітні зміни в ідентичності громадян України, передусім, це стосується її громадянського та соціокультурного вимірів. Відходять у минуле стереотипи, успадковані від радянської доби та «підживлювані» агресивним спадкоємцем СРСР. Масштаб і багатомірність суспільних трансформацій не могли не позначитись на ціннісних орієнтаціях громадян. Українці здолали «шок» від реформ і не лише сприйняли європейські демократичні цінності, але й довели здатність їх захищати в буквальному сенсі.

Демократизація суспільного життя, утвердження ідеологічного плюралізму, набуття громадянами досвіду самоорганізації з метою реалізації своїх прав і інтересів мали наслідком формування в Україні підвалин розвинутого громадянського суспільства, здатного виступити гарантом забезпечення демократичного характеру Української держави.

**Розрив із «радянським минулим» та «російським світом»:
зміни в ідентичності громадян України**

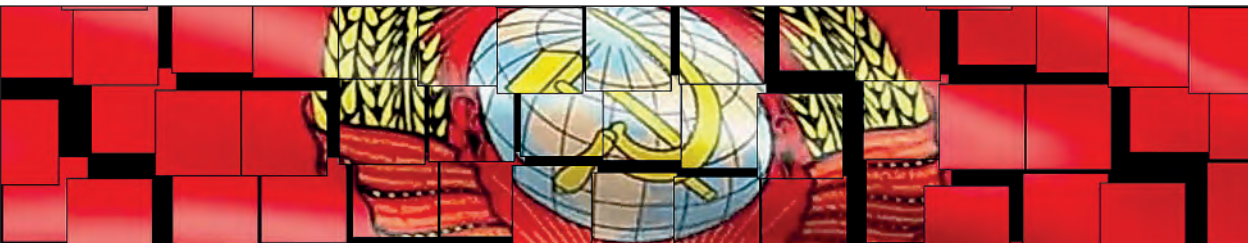
Зміни в суспільній свідомості проявляються як у змінах пануючих у ній стереотипів громадської думки, так і у зміні менталітету. Зміни у стереотипах громадської думки – це зміни нормативних уявлень (наприклад, про шляхи розвитку суспільства, трактування історичних подій). У «переламні» історичні періоди вони можуть відбуватися досить швидко. Наприклад, у Радянському Союзі наприкінці 1980-х на – початку 1990-х років громадська думка всього за кілька років змінилася в бік підтримки ринкових реформ, тоді як ще на початку 1980-х гасла «ідеалів соціалізму» (принаймні, на рівні декларування) мали загальну підтримку. Зміни в менталітеті відбуваються значно повільніше, оскільки

для зміни ментальності необхідна зміна світобачення, світосприйняття і світовідчуття, які укорінені в глибинних пластах свідомості.

В Україні останніми роками зміни суспільної свідомості можна охарактеризувати як процес подолання стереотипів, сформованих у період перебування України як у складі Радянського Союзу, так і у складі Російської імперії. Ці стереотипи були породжені авторитарним (у Російській імперії) та тоталітарним (у Радянському Союзі) суспільними устроями, тобто були результатом пристосування спільноти до існування в авторитарному та тоталітарному суспільствах. У цьому контексті можна також говорити і про стійкість українців до стереотипів, які поширювались і поширюються пропагандою та масовою культурою сучасної Росії, що є прямою спадкоємницею авторитарних і тоталітарних традицій Російської імперії та СРСР.

Процес розриву з СРСР та «російським світом» почався ще у 1980-х роках, з часів розчарування радянськими реаліями, розчарування в офіційній радянській комуністичній ідеології, і був пов'язаний з пошуками «ідейної альтернативи», зміною бачення українцями бажаних шляхів розвитку країни. 1990-ті роки — це період адаптації українців до нових історичних реалій — ринкової економіки, життя у новій незалежній державі, яка, однак, вимушена була існувати, якщо використовувати поширену тоді ідеологему, «в єдиному економічному, культурному, інформаційному просторі країн СНД». Існування єдиного інформаційного простору практично зводилося лише до можливості односторонньої трансляції Росією громадянам інших країн СНД власних «матриць світосприйняття», що, по суті, не відрізнялося від ситуації, що існувала у Радянському Союзі.

Ці «матриці», в т.ч. впливали і на формування суспільної свідомості, зокрема, і на сприйняття українцями самих себе як етносу, і на взаємне сприйняття жителів різних регіонів, громадську думку стосовно побудови відносин між Україною та Росією. Та й Росія на початку 1990-х

років сприймалася (і не лише в Україні) як лідер реформ на пострадянському просторі, а інші колишні радянські республіки, згідно з цією логікою, мали копіювати Росію. Що в Україні значною мірою і відбувалося.

Однак період «демократичної ейфорії» в Росії досить швидко закінчився. Росія стала на шлях побудови «державно-олігархічного капіталізму», у сфері відносин з національними автономіями в РФ гасло «беріть стільки суверенітету, скільки зможете» змінилося на прагнення повернення до сильної владної вертикалі, сильної центральної влади.

Посилення авторитарних тенденцій в Росії стимулювало посилення аналогічних процесів в Україні (значною мірою під впливом зазначеної вище логіки «копіювання» російських соціально-політичних процесів). За таких умов боротьба в українському суспільстві за його демократизацію неминуче призводила до актуалізації гасла «Геть від Москви», тобто вибір між демократією та авторитаризмом черговий раз в українській історії ототожнювався з геополітичним вибором між зближенням з західними демократіями (насамперед з ЄС) чи з Росією. Хоча слід сказати, таке ототожнення простежується ще у Т.Шевченка: «Коли ми діждемося Вашингтона з новим і праведним законом? А діждемось-таки колись».

З іншого боку, запит українського суспільства на інтеграцію до Європи завжди брався до уваги українською владою у період після проголошення незалежності під час формування зовнішньої політики (навіть за часів президентства В.Януковича). Курс на європейську інтеграцію впродовж останніх десятиліть був важливою складовою зовнішньополітичної доктрини Української держави. Однак його реалізації заважала не лише протидія з боку Росії, але насамперед небажання української влади здійснювати докорінні зміни, спрямовані на демократизацію суспільного життя, боротьбу з корупцією, без чого інтеграція до Європи є неможливою.

Багатовекторність (а якщо точніше – двовекторність) української зовнішньої політики значною мірою була спричинена тим, що в українському суспільстві як соціальний взірець частіше сприймалися західні демократії, однак при цьому укорінені в суспільстві стереотипи соціальної поведінки та масової свідомості більше тяжіли до «радянського

минулого» і «російського світу» (в якому, власне, ці стереотипи і сформувалися). Тому реалізація євроінтеграційного курсу України була неможливою без подолання цих стереотипів, як без подолання цих стереотипів неможливою є реалізація в українському суспільстві цінностей західної демократії (того, що називають «європейськими цінностями») – забезпечення прав і свобод людини, плюралізм, толерантність, відкритість і прозорість політичних процесів.

Процеси «витіснення» цих стереотипів із масової свідомості в Україні відбувалися протягом 1990-х і 2000-х років, але мали «тихоплинний» характер. Однак події 2013-2014рр. послужили стимулом істотного їх прискорення.

«З Росією чи з Європою?»

Розпочавши «гібридну війну» проти України, Росія власними зусиллями істотно зіпсувала свій імідж не лише в Україні, але й загалом у світі. Насамперед це торкнулось іміджу державного керівництва Росії. За даними опитування, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова у квітні 2014р., тобто невдовзі після початку Росією «гібридної війни», частка тих, хто негативно ставився до Президента Росії, становила 71%. За даними опитування, що проводилося Центром Разумкова спільно з Фондом «Демократичні ініціативи ім.І.Кучеріва» у червні 2017р., вона зросла до 79%, а за даними опитування, що проводилося Центром Разумкова в березні 2021р. – до 82%.

Громадянами України Росія сприймається як країна-агресор, яка незаконно анексувала Крим і продовжує збройну агресію проти України (за даними березневого 2019р. опитування Центру Разумкова, так вважали 76% громадян України), а метою політики нинішнього російського режиму є знищення незалежності та суверенітету України (таку думку поділяли 67% респондентів).

На думку двох третин (66,5%) респондентів, для України є непринятною російська модель державно-політичного розвитку (прийнятною її вважають лише 16% опитаних). За даними опитування, що проводилося соціологічною службою Центру Разумкова спільно з Фондом «Демократичні ініціативи ім.І.Кучеріва» у грудні 2017р., відповідаючи на питання: *«Яка модель суспільного розвитку здається Вам більш*

привабливою?», 58% дали відповідь «європейська модель», лише 4% – «російська модель».

Якщо, за даними цього ж опитування, у 76% респондентів Європейський Союз асоціюється більшою мірою з прогресом і розвитком, то Росія у 51% опитаних більшою мірою асоціюється з відсталістю і регресом, і лише у 16% – з прогресом і розвитком.

Відповідаючи на питання, з чим на їх думку, з Україною чи Росією, у них насамперед асоціюються такі поняття як «демократія», «добробут», «стабільність», «свобода», «агресія», «гуманність», «справедливість», «жорстокість», «диктатура», «повага до прав особистості», з Україною респонденти найчастіше асоціюють поняття «демократія» (42%), «свобода» (40%) і «гуманність» (36%) (таблиця «З чим – з Україною чи Росією – у Вас у першу чергу асоціюється...?»). Лише 2% респондентів асоціюють насамперед з Росією поняття «демократія», лише 3% – «гуманність», 4% – «свобода», «справедливість» і «повага до прав особистості». З Росією насамперед асоціюються поняття «агресія» (66%), «диктатура» (60%), «жорстокість» (57%).

З ЧИМ – З УКРАЇНОЮ ЧИ РОСІЄЮ – У ВАС У ПЕРШУ ЧЕРГУ АСОЦІЮЄТЬСЯ КОЖНЕ З ПОНЯТЬ?					
% опитаних					
	З Україною	З Росією	З обома країнами однаковою мірою	З жодною з них	Важко відповісти
Демократія	41,5	2,0	9,5	35,0	11,9
Свобода	39,6	3,5	8,2	35,1	13,6
Гуманність	36,4	2,8	8,3	34,8	17,7
Справедливість	24,5	3,5	7,6	47,0	17,5
Повага до прав особистості	20,6	3,7	7,9	47,0	20,7
Добробут	17,9	8,8	9,8	50,7	12,8
Стабільність	12,1	11,6	8,6	55,0	12,7
Диктатура	4,1	59,6	11,8	10,4	14,1
Жорстокість	3,4	56,9	11,1	13,2	15,4
Агресія	2,6	65,7	9,1	11,0	11,5

Грудень 2017р.

Ностальгія за СРСР чи спрямованість у майбутнє?

Однією із складових сучасної російської політичної міфології є уявлення про те, що крах радянської суспільно-політичної системи, розпад Радянського Союзу, був для Росії та союзних республік колишнього СРСР соціальною катастрофою. Відомо, що В.Путін охарактеризував розпад СРСР як «найбільшу геополітичну катастрофу ХХ століття». Ностальгія за радянськими часами культивується офіційною російською пропагандою. Внаслідок чого, зокрема, навіть найбільш одіозний радянський керівник – Й.Сталін – став сприйматися в Росії позитивно.

Чи існує ностальгія за радянськими часами в Україні? Під час уже згаданого грудневого 2017р. опитування, респондентам ставилося питання, чи хотіли б вони, щоб зараз відновилися порядки часів СРСР. Результат: не хотіли б цього – 63%, хотіли б – 21%.

Вибираючи між судженнями «народовладдя для нашої країни важливіше, ніж суворий порядок» і «суворий порядок у країні важливіший за народовладдя», противники повернення до порядків часів СРСР частіше вибирали перше (відповідно 44% і 30%), а прихильники повернення до радянських порядків, навпаки, частіше вибирали друге (відповідно 31% і 44%). Отже прагнення до побудови демократичного суспільства та забезпечення народовладдя у громадян України пов'язано з прагненням «розриву» з радянським минулим.

Результати грудневого 2017р. опитування показують, що серед громадян України 59% вважали, що розвал СРСР був не лише закономірною, але й прогресивною історичною подією, лише 27% – що це було історичною катастрофою.

За даними **всеросійського** опитування, що проводився Левада-центром у листопаді 2017р. (опитано 1 600 осіб віком від 18 років, статистична похибка не перевищує 3,4%), відповідаючи на питання «*Чи жалкуєте Ви про розпад СРСР?*», 58% опитаних громадян Росії дали позитивну відповідь, лише 26% – негативну (16% не визначилися). А 52% респондентів вважали, що розпаду Радянського Союзу можна було уникнути (29% вважали, що він був неминучим, інші – не визначилися).

У червні 2021р. лише 10% опитаних українців відповіли, що прагнуть відновлення Радянського Союзу, ще 21% – що хотіли б цього, але вважають це нереальним, а 69% дали негативну відповідь.

Причому з часом частка тих, хто однозначно негативно ставиться до ідеї відновлення СРСР, зростає (у листопаді 2016р. таких було 65%). До того ж, ностальгію за СРСР відчувають частіше люди старшого віку. Серед тих, кому 50 і більше років, 18% відповіли, що прагнуть відновлення Радянського Союзу, ще 32% – хотіли б цього, але вважають це нереальним (але навіть у цій віковій групі 51% не хотіли б відновлення СРСР). Серед молоді віком до 35 років прагнуть відновлення Радянського Союзу лише 4%, 7% хотіли б цього, але вважають це нереальним, а 89% – проти ідеї відновлення СРСР. Противниками відновлення СРСР є жителі всіх макрорегіонів України – від 55% на Сході до 88,5% – на Заході країни.

Громадська думка України орієнтована на майбутнє – за даними грудневого 2017р. опитування, серед усіх опитаних 57% поділяють точку зору, що найкращі часи для нашої країни настануть у майбутньому, і лише 26% вважають, що вони були в минулому.

Орієнтованість на минуле і на майбутнє пов'язана з ностальгією (чи її відсутністю) за радянським минулим. Серед тих, хто хотів би відновлення порядків часів СРСР, 63% вважають, що найкращі часи для нашої країни вже були (і лише 24% – що найкращі часи для неї настануть у майбутньому). Тоді як серед респондентів, які не хочуть відновлення порядків часів СРСР, 72% дотримуються думки, що найкращі часи для нашої країни настануть у майбутньому (і лише 12% вважають, що вони були в минулому).

«Українці й росіяни – братерські народи?»

Однією з основоположних міфологем радянських часів була – «братерства російського та українського народів». Вона прийшла на зміну концепції *«триєдинства русського народу»* – офіційної доктрини часів Російської імперії, згідно з якою російський народ складався із трьох складових – великоросів, малоросів і білорусів. У сучасній політичній думці Росії дедалі більше поширюється позиція, характерна для офіційної ідеології часів Російської імперії – ніякого окремого українського народу (так само, як і білоруського) не існує, насправді малороси і білоруси – частини одного «великоруського» народу. Цю тезу останнім часом часто повторює російський Президент В.Путін.

У статті «Про історичну єдність росіян та українців» (оприлюдненій 12 липня 2021р.) він висловлює думку, що український народ — це переважно «польська вигадка», остаточно «оформлена» пізніше більшовиками: «... Саме радянська національна політика — замість великої російської нації, триєдиного народу, що складається з великоросів, малоросів і білорусів — закріпила на державному рівні положення про три окремих слов'янських народи: російський, український і білоруський». Далі він продовжує: «Сучасна Україна — цілком і повністю дітище радянської епохи. Ми знаємо і пам'ятаємо, що значною мірою вона створювалася за рахунок історичної Росії... Очевидно одне: Росія фактично була пограбована».

З усього сказаного, за логікою В.Путіна випливає, що, *по-перше*, особливих підстав для існування України як самостійної держави немає (оскільки немає окремого народу, так само як теза про те, що австрійці та німці — один народ, слугувала для А.Гітлера обґрунтуванням «аншлюсу» Австрії та Німеччини), *по-друге*, що більшість територій України безпідставно до неї приєднані.

«Гібридна війна» Росії проти України істотно дискредитувала ідеї «єдності» та «братерства» російського та українського народів. Недаремно вже невдовзі після її початку широкий громадський резонанс як в Україні, так і в Росії мав написаний російською мовою вірш української поетеси А.Дмитрук «*Никогда мы не будем братьями*». Примітно, що в тексті вірша жодного разу не вживаються слова «Росія» та «росіяни», але з контексту читачі як в Україні, так і в Росії розуміють, що йдеться саме про взаємини між українцями та росіянами.

Як сприймається міфологема такого братерства в сучасній Україні? Респондентам пропонувалося зробити вибір із трьох суджень — «українці і росіяни завжди були і залишаються братніми народами», «українці і росіяни раніше були братніми народами, але вже такими не є» та «українці і росіяни ніколи не були братніми народами».

З першим судженням («українці і росіяни завжди були і залишаються братніми народами») погодилися дещо більше чверті (27%) опитаних. Не поділяють тезу про братерство двох народів дві третини (66%) респондентів — це ті, хто вважають, що українці і росіяни раніше були братніми народами, але вже такими не є (50%), і ті, хто дотримуються думки, що українці і росіяни ніколи не були братніми народами (16%).

За даними березневого 2019р. опитування, для 64% українців неприйнятними є формули «стратегічного партнерства», «братніх народів», «добросусідства» як засади українсько-російських відносин (як ідеологічні кліше, що «покривають» прагнення Росії до гегемонії над Україною).

«Різні українці» та сусідні народи. Хто кому ближче?

У політиці як російської, так і радянської влади стосовно України та українців простежувалася тенденція протиставлення різних частин українського етносу, одна з яких трактувалася як «лояльна», «проросійська», інша – сепаратистська чи націоналістична.

Свого часу як така «сепаратистська» частина українського етносу розглядалося козацтво, аж до того, що козаків могли зовсім не відносити до українців (малоросіян), а розглядати як окреме «слов'яно-татарське» плем'я. Пізніше такою «стигматизованою» (з точки зору нелояльності до Росії) групою стали західні українці (насамперед галичани). Серед найбільш поширених у російській історіографії міфів – наступні: за походженням, вірою, культурою, Галичина та Україна менш близькі між собою, ніж Україна та Білорусія, ніж Україна та Великоросія; мова галичан, яку вони називають українською – насправді «зіпсована» російська. Загальна тенденція у представленні образу західних українців – вони більш «зіпсовані» іноземним впливом, але рано чи пізно все одно «повернуться» до Росії, хоча їх шлях у цьому напрямі буде важчим і довшим, ніж у інших українців.

Подібний пропагандистський вплив мав наслідком «ідеологічну стигматизацію» жителів західних областей України, що спостерігалася не лише в СРСР, але під впливом сформованих у СРСР стереотипів – ще тривалий час після здобуття Україною незалежності. Це зокрема, проявилось у формуванні негативного образу жителів Західної України як «бандерівців», «буржуазних націоналістів» та у спонуканні соціального дистанціювання від них жителів інших регіонів України.

Процес подолання цих стереотипів істотно прискорився після 2014р. Розв'язування Росією «гібридної війни» проти нашої держави значною мірою було зумовлено визнанням російським керівництвом

неспроможності включити всю Україну до «російського світу», тому курс був взятий на включення до нього окремих українських територій. І як такі розглядалися не лише Крим і Донбас, а загалом те, що російські ідеологи називають Новоросією, тобто весь Південь і Схід України.

Російська офіційна ідеологія трактувала і трактує південні та східні терени України як «російські території, подаровані Україні більшовиками», тому підбурювання міжрегіонального розколу в Україні було ключовим елементом політики Росії на «українському напрямі». З точки зору картини реальності, сформованої під впливом власних ідеологем, східні і південні області України бачилися російському керівництву «легкою здобиччю». У цьому сенсі відмінності між українськими регіонами (в т.ч. у стереотипах свідомості та менталітеті) набували надзвичайно великого значення. Як показав перебіг подій, вони виявилися не настільки великими, як декому хотілося б.

При цьому не можна говорити про те, що існування регіональних відмінностей є однозначно негативним для українського суспільства. Регіональні відмінності (в т.ч. соціокультурні) існують у всіх великих країнах, до того ж, уніфікація є ідеалом тоталітарного суспільства, але аж ніяк не демократичного. Регіональна різноманітність сама собою ще не передбачає конфлікт між різними регіональними спільнотами, так само як факт співіснування різних етносів не означає, що відносини між ними повинні будуватися як конфліктні. Як подолання між-етнічних конфліктів аж ніяк не передбачає «злиття» етносів, так само і подолання соціальних ризиків, пов'язаних з міжрегіональною різноманітністю, не означає ліквідацію цієї різноманітності.

Разом з тим, це не виключає усвідомлення того, що міжрегіональні відмінності (так само, як і проблеми у міжетнічних відносинах) можуть бути використані для дестабілізації суспільства (що і сталося в Україні у 2014р.). Тому дослідження таких відмінностей має бути предметом прискіпливого аналізу.

Під час опитування, що проводилося Центром Разумкова у травні 2006р., оцінюючи наскільки жителі різних регіонів України та деяких сусідніх країн близькі до них за характером, звичаями, традиціями, загалом громадяни України оцінювали близькість до них жителів західних регіонів країни (Галичини, Буковини, Волині, Закарпаття) нижче, ніж жителів інших регіонів України, а жителі Південного і Східного регіону навіть значно нижче, ніж жителів Росії. Так, жителі Південного регіону оцінювали власну близькість за характером, звичаями, традиціями із жителями Галичини 4,3 балами, тоді як близькість із жителями Росії – 7,3 балами, а жителі Східного регіону – відповідно 4,4 і 8,4 балами (таблиця «*Наскільки жителі різних регіонів України та деяких сусідніх країн близькі Вам за характером, звичаями, традиціями?»*», с.139-140, а також діаграма на с.358).

Якщо порівнювали результати 2021р. з результатами 2006р., то можемо констатувати у Східному регіоні зростання самооцінки культурної близькості із західними регіонами країни (наприклад, оцінка близькості з Галичиною зросла з 4,4 до 5,1 бала), і зниження самооцінки близькості з південними та східними регіонами, за незмінності оцінки культурної близькості з Центральним регіоном.

У Південному регіоні спостерігається зростання самооцінки культурної близькості з більшістю західних регіонів, Центральним регіоном, Слобожанщиною. На статистично значущому рівні не змінилась оцінка культурної близькості з Донбасом і знизилась оцінка культурної близькості з Кримом.

Загалом по країні у 2021р. самооцінка близькості з жителями таких регіонів як Слобожанщина, Південь, Крим, Донбас виявилася нижчою, ніж вона була у 2006р., тоді як самооцінка культурної близькості з жителями Центрального регіону, Галичини, Волині, Буковини, Закарпаття, порівняно з 2006р., статистично значуще не змінилася.

Спостерігається тенденція зниження рівня культурної близькості з жителями Росії – з 6,8 бала у 2006р. вона опустилася до 3,5 бала у 2021р. (нижчим є лише показник культурної близькості з жителями Туреччини, який становить 3 бала). Але, на відміну від оцінки близькості з Росією, оцінка близькості з жителями Туреччини за останні роки зросла (у 2006р. вона становила лише 1,6 бала).

**НАСКІЛЬКИ ЖИТЕЛІ РІЗНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ ТА ДЕЯКИХ СУСІДНІХ КРАЇН
БЛИЗЬКІ ВАМ ЗА ХАРАКТЕРОМ, ЗВИЧАЯМИ, ТРАДИЦІЯМИ?**

середній бал*

	УКРАЇНА		Захід		Центр		Південь**		Схід	
	Травень 2006р.	Червень 2021р.	Травень 2006р.	Червень 2021р.	Травень 2006р.	Червень 2021р.	Травень 2006р.	Червень 2021р.	Травень 2006р.	Червень 2021р.
Центральний регіон (без Києва)	7,5	7,4	6,8	6,8	8,5	8,2	7,0	7,3	6,9	6,8
Київ	7,7	7,4	6,7	6,6	8,5	8,2	7,3	7,8	7,4	6,9
Слобожанщина (Північний Схід України)	7,3	6,6	5,3	5,3	7,3	6,1	7,3	7,7	8,4	7,9
Південний регіон	7,3	6,5	5,5	5,4	7,2	6,0	8,6	8,4	7,8	7,3
Галичина	5,9	6,0	8,6	8,1	6,2	5,6	4,3	4,7	4,4	5,1
Буковина	5,8	6,0	7,6	7,5	6,2	5,8	4,4	5,1	4,6	5,3
Волинь	5,9	5,9	8,0	7,6	6,3	5,7	4,5	4,7	4,6	5,1
Закарпаття	5,7	5,8	7,4	7,0	6,1	5,6	4,4	5,1	4,6	5,3
Крим	7,1	5,7	4,7	4,6	6,9	4,9	7,9	7,5	7,8	7,1
Донбас	7,3	5,4	4,4	4,0	6,9	4,3	7,4	7,2	9,0	7,4
Білорусь	6,0	4,6	3,9	3,3	5,7	4,3	6,6	5,9	7,1	5,5
Польща	3,7	4,4	4,4	4,4	3,8	4,5	3,6	4,7	3,3	4,1
Словаччина	3,2	4,1	3,8	4,2	3,4	4,1	3,2	4,2	2,9	4,0
Молдова	3,0	3,8	3,1	3,7	3,2	3,7	3,0	4,5	2,8	3,8
Угорщина	2,8	3,7	3,3	3,6	3,0	3,6	2,7	3,8	2,5	3,7
Росія	6,8	3,5	3,7	1,5	6,4	3,0	7,3	5,2	8,4	5,7
Румунія	2,5	3,5	2,9	3,6	2,8	3,3	2,5	3,7	2,3	3,6
Туреччина	1,6	3,0	1,5	2,9	1,8	3,0	1,4	3,2	1,5	2,9

* За 11-бальною шкалою від 0 до 10, де «0» означає, що жителі цього регіону/країни не мають нічого спільного з Вами у характері, звичаях, традиціях, а «10» – жителі цього регіону/країни максимально схожі на Вас за характером, звичаями, традиціями.

** Для порівнюваності з результатами, отриманими в Південному регіоні у 2021р. (коли опитування на території окупованого Криму не проводилося), результати за 2006р. по Південному регіону також подані без урахування Криму.

НАСКІЛЬКИ ЖИТЕЛІ РІЗНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ ТА ДЕЯКИХ СУСІДНІХ КРАЇН БЛИЗЬКІ ВАМ ЗА ХАРАКТЕРОМ, ЗВИЧАЯМИ, ТРАДИЦІЯМИ?			
	середній бал* (продовження)		
	18-35 років	36-49 років	50 років і старші
Центральний регіон (без Києва)	7,5	7,6	7,3
Київ	7,6	7,7	7,2
Слобожанщина (Північний Схід України)	6,5	6,7	6,5
Південний регіон	6,5	6,6	6,4
Галичина	6,3	6,0	5,8
Буковина	6,2	6,0	5,8
Волинь	6,1	5,9	5,7
Закарпаття	6,1	5,8	5,6
Крим	5,7	5,9	5,7
Донбас	5,2	5,6	5,4
Білорусь	4,4	4,5	4,7
Польща	4,6	4,6	4,2
Словаччина	4,3	4,3	3,9
Молдова	3,9	3,9	3,8
Угорщина	3,8	3,8	3,5
Росія	3,2	3,7	3,7
Румунія	3,7	3,6	3,3
Туреччина	3,2	3,0	2,7

Червень 2021р.

Порівняно з 2006р. знизилася самооцінка культурної близькості з жителями Білорусі (з 6 до 4,6 бала), тоді як з жителями країн, що межують з Україною на Заході та Південному Заході (Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія, Молдова) зросла. Самооцінка культурної близькості з Росією і Білоруссю, порівняно з 2006р., знизилася у всіх без винятку регіонах країни. Тоді як самооцінка культурної близькості до жителів Румунії, Молдови і Туреччини зросла в усіх регіонах, а близькості до жителів Польщі, Словаччини та Угорщини – у Центральному, Південному та Східному регіонах, наблизившись до показників, які фіксувалися раніше і зараз у Західному регіоні.

Отже, можемо констатувати останніми роками тенденцію зміщення «вектора самооцінки культурної близькості» зі Сходу на Захід — це стосується як оцінок культурної близькості з жителями різних регіонів країни, так і з жителями сусідніх країн.

Чим молодші респонденти, тим культурно ближчими вони відчувають себе до жителів західних регіонів країни, більшості західних і південно-західних країн-сусідів України та Туреччини, і тим більш культурно дистанційованими — стосовно жителів Росії та Білорусі.

*Культурні традиції та культурна спорідненість:
більше України, більше Європи*

Даючи відповідь на питання, до якої культурної традиції вони себе відносять, у червні 2021р. респонденти найчастіше відповідали, що відносять себе до української культурної традиції (73%). Частка таких, порівняно з травнем 2006р., істотно зросла (тоді вона становила 56%). З 7% до 10% зросла також частка тих, хто відносять себе до загальноєвропейської культурної традиції, і знизилася — тих, хто відносять себе до російської (з 11% до 3%) та радянської (з 16% до 10%) культурних традицій (таблиця «До якої культурної традиції Ви себе насамперед відносите?», а також на с.357).

ДО ЯКОЇ КУЛЬТУРНОЇ ТРАДИЦІЇ ВИ СЕБЕ НАСАМПЕРЕД ВІДНОСИТЕ?								
% опитаних								
	Захід		Центр		Південь*		Схід	
	Травень 2006р.	Червень 2021р.	Травень 2006р.	Червень 2021р.	Травень 2006р.	Червень 2021р.	Травень 2006р.	Червень 2021р.
Загальноєвропейська	9,0	9,4	6,2	11,2	6,9	6,3	5,0	9,8
Радянська	4,4	2,3	13,3	7,0	24,5	14,2	22,7	18,7
Українська	79,9	85,2	71,9	75,7	50,2	67,5	37,2	60,2
Російська	1,5	1,5	3,0	1,7	9,7	7,1	20,0	5,7
Інша	1,4	0,2	0,7	0,4	2,1	1,7	1,6	1,3
Важко відповісти	3,8	1,5	4,9	4,0	6,6	3,3	13,5	4,3

* Для порівнюваності з результатами, отриманими у Південному регіоні у 2021р. (коли опитування на території окупованого Криму не проводилося), результати за 2006р. у Південному регіоні також подані без урахування Криму.

Слід зазначити, що найбільш помітні зміни в культурній самоідентифікації відбулися у період між 2008р. і кінцем 2013р. – за цей час частка тих, хто відносять себе до української культурної традиції, зросла з 58% до 68%, а тих, хто відносять себе до російської культурної традиції, скоротилася з 15,5% до 6%. Більшість цього періоду припала на час перебування на посаді Президента України В.Януковича, який здійснював проросійську політику, в т.ч. в культурній сфері, тому подібні зміни в масовій свідомості могли бути реакцією суспільства на політику влади, наслідком її несприйняття.

Якщо порівнювати дані за 2021р. і 2006р., то зростання числа тих, хто відносять себе до української культурної традиції, відбулося у всіх регіонах, але найбільшою мірою – у Південному і Східному. У Південному їх частка зросла з 50% до 67,5%, а у Східному – з 37% до 60%.

Статистично значуще зростання частки тих, хто відносять себе до загальноєвропейської культурної традиції, відбулося у Центральному (з 6% до 11%) та Східному (з 5% до 10%) регіонах. Віднесення до радянської культурної традиції зменшилася у Південному (з 24,5% до 14%) та Центральному (з 13% до 7%) регіонах, до російської – у Східному (з 20% до 6%).

Зростання віднесення себе до української культурної традиції відбулося майже винятково за рахунок російськомовного населення – серед них частка таких зросла удвічі (з 29% до 58%), тоді як серед україномовних вона статистично значуще не змінилася.

Серед етнічних українців віднесення себе до української культурної традиції зросло з 66% до 76%, до загальноєвропейської – з 6% до 10,5%, до радянської – зменшилося з 14% до 8%, до російської – з 6% до 2%. Тоді як серед етнічних росіян віднесення себе до української культурної традиції зросло більш помітно – з 21% до 49%, а до російської – зменшилася з 35% до 18%. Отже, якщо серед етнічних росіян у 2006р. відносна більшість відносили себе до російської культурної традиції, то у 2021р. – до української.

Як серед україномовних, так і серед російськомовних респондентів знизилася віднесення себе до радянської культурної традиції, а серед російськомовних респондентів – також до російської культурної традиції (з 26% до 8%).

Віднесення себе до української культурної традиції частіше проявляється у молодшій та середній вікових групах, порівняно зі старшою (відповідно 76%, 78% і 67,5%). Чим молодші респонденти, тим частіше вони відносять себе до загальноєвропейської традиції (від 6% серед тих, кому 50 і більше років, до 15% серед тих, кому менше 36 років) і тим рідше – до радянської (відповідно 17% і 2%).

Порівняно з 2007р. з 42% до 49% зросла частка респондентів, які відповідають, що за культурними і духовними орієнтаціями вони найбільшою мірою пов'язані з Україною. З 29,5% до 35% – тих, хто найбільше пов'язаний зі своїм регіоном, і з 16% до 3% зменшилося число тих, хто відчуває себе пов'язаним з Росією (діаграма «За Вашими культурними і духовними орієнтаціями Ви найбільшою мірою пов'язані...?»).

Чим молодші респонденти, тим частіше вони пов'язують себе з європейськими країнами (їх частка зростає з 6% серед тих, кому 50 і більше

років, до 15,5% серед тих, кому не більше 35 років), і рідше — з регіоном, в якому живуть (відповідно 40% і 29%), а також з Росією (відповідно 4% і 1%).

Якщо серед етнічних українців частка тих, хто пов'язує себе з Україною, змінилася незначною мірою (зростання з 48% до 51%), то серед етнічних росіян — помітно більше (з 18% до 28%). Так само серед етнічних росіян спостерігається помітне зростання частки тих, хто пов'язує себе з регіоном проживання (з 33,5% до 46%), тоді як серед етнічних українців ця частка зросла не так істотно — з 28% до 34%.

Частка етнічних росіян, які пов'язують себе з Росією, зменшилася з 40% до 15%, етнічних українців — з 10% до 2%. Якщо у 2007р. частка тих етнічних росіян, які пов'язували себе з Росією, більш ніж удвічі перевищувала частку тих, які пов'язували себе з Україною, то тепер вона є майже вдвічі меншою за частку тих, хто пов'язує себе з Україною.

Порівняно з 2005р. з 36% до 41% зросла частка респондентів, які відчувають себе європейцями, відчувають свою належність до культури й історії європейського співтовариства, і з 58% до 49% зменшилася частка тих, хто себе європейцем не відчуває (таблиця «*Чи відчуваєте Ви себе європейцем...?*», с.357).

Серед представників найстаршої вікової групи більшість (58%) становлять ті, хто не вважає себе європейцем, у середній віковій групі частки тих, хто вважає, і тих, хто не вважає себе європейцем, статистично значуще не відрізняються (відповідно 44% і 48%), а серед молоді більшість (52%) становлять ті, хто вважає себе європейцем.

Підсумовуючи, можемо констатувати, що в масовій свідомості України після 2014р. зміцнився негативний імідж Росії, яка асоціюється у громадян України насамперед з агресією, жорсткістю і диктатурою. Якщо Європейський Союз переважно асоціюється з прогресом і розвитком, то Росія — з відсталістю і регресом, що породжує у громадян України прагнення дистанціюватися від Росії.

Російська модель суспільного розвитку є привабливою лише для незначної частки громадян України. Для більшості українців зараз є неприйнятними формули «стратегічного партнерства» з Росією, «братніх народів» (як ідеологічні кліше, що «покривають» прагнення Росії до

гегемонії над Україною). Більшість громадян України не відчувають ностальгії за СРСР і вважають, що розвал СРСР був не лише закономірною, але й прогресивною історичною подією.

Останніми роками серед громадян України спостерігається тенденція зміщення «вектора самооцінки культурної близькості» зі Сходу на Захід (а саме зростання сприйняття західних регіонів країни та західних сусідів України як близьких за характером, звичаями, традиціями та дистанціювання від Росії). І найбільшою мірою це проявляється у Східних та Південних регіонах України. Чим молодші респонденти, тим більшою мірою культурно дистанційованими вони себе відчувають стосовно Росії та Білорусі та частіше відчувають культурну близькість із більшістю західних та південно-західних сусідів України та Туреччиною.

За останні 15 років істотно зросла частка громадян, які відносять себе до української культурної традиції. Меншою мірою, але також зросла частка тих, хто відносять себе до загальноєвропейської культурної традиції. Водночас знизилася віднесення себе до російської та радянської культурних традицій. Порівняно з 2007р. зросла частка респондентів, які відповідають, що за культурними і духовними орієнтаціями вони найбільшою мірою пов'язані з Україною та зі своїм регіоном та істотно (особливо в Південному та Східному регіонах) зменшилася частка тих, хто культурно і духовно пов'язаний з Росією.

Порівняно з 2005р. зросла частка тих, хто відчувають себе європейцями, відчувають свою належність до культури й історії європейського співтовариства. Найбільшою вона є серед молоді, більшість представників якої вважають себе європейцями.

Українське суспільство: життєві і соціальні цінності

Глибокі соціально-економічні трансформації, що відбувались у країнах Центральної і Східної Європи, серед іншого, мали своїми наслідками культурний шок, руйнацію ідейних і ціннісних основ попереднього соціального порядку, підрив довіри, взаємне відчуження та загальну аномію. В Україні цей період був досить тривалим, проте від початку 2000-х років, мірою економічної стабілізації і зростання, підвищення суспільного добробуту, відбувається процес формування нових нормативно-ціннісних основ суспільної єдності та життєвих орієнтацій

громадян. Результати соціологічних досліджень свідчать, що в суспільній свідомості спостерігаються стійкі тенденції до консолідації і солідарності, відновлення довіри та віри в майбутнє.

Особливий інтерес у цьому контексті становить з'ясування ціннісних орієнтацій молодшого покоління – людей 18–35 років, які отримали освіту (в т.ч. професійну), вийшли на ринок праці, створили сім'ї в умовах незалежності та економічної стабілізації і зростання з початку 2000-х років. Порівнюючи ці характеристики з відповідними даними стосовно старшого покоління (50 років і більше), можна бачити, чи відтворюються в молодшому поколінні залишкові стереотипи, ностальгійні настрої, «фантомні болі» старшого покоління, чи молоді люди орієнтуються на інші цінності, притаманні сучасним розвинутим суспільствам.

Усі цінності є соціальними явищами, проте умовно вони можуть бути поділені на життєві – що реалізуються на особистісному, індивідуальному рівні, визначають життєві стратегії індивіда та міжособистісні відносини «обличчям до обличчя», та власне соціальні – що визначають орієнтації спільноти загалом і відносини в широкому анонімному соціальному просторі.

Життєві цінності

Дослідження Центру Разумкова упродовж 2000–2021рр. засвідчили, що структура та ієрархія життєвих цінностей є досить стійкою і змінюється повільно. Водночас, простежується їх зміна в напрямі від «цінностей виживання» до «цінностей самовираження та самореалізації». Наразі перелік головних цінностей, притаманних українцям, та в багатьох випадках їх ієрархія є подібною до тієї, яку вибудовують і громадяни європейських країн, що підтверджується, зокрема результатами сьомої хвилі *Світового дослідження цінностей 2020р.*

Так, першу позицію в ієрархії життєвих цінностей незмінно посідає сім'я: у 2021р. ту чи іншу міру її важливості відзначили 99% респондентів (таблиця «*Наскільки важливо для Вас...?*», с.369–371). Доречно зауважити, що в більшості країн, охоплених *Світовим дослідженням*, важливість сім'ї відзначають понад 90% респондентів.

Другу позицію поділили чесність і порядність, а також матеріальна забезпеченість (по 97%), на третій позиції виявилось взаєморозуміння

з іншими людьми (96%), на четвертій – друзі і знайомі (92%). Приблизно така ж послідовність зберігається, якщо вирізнити лише одну міру важливості – «дуже важливо»: тоді до чотирьох названих цінностей долучиться робота (60%) і щире кохання (58%).

Рівень важливості життєвих цінностей відчутно залежить від віку респондентів. Виняток становлять лише вже згадані вище сім'я, чесність і порядність, взаєморозуміння з іншими людьми, а також матеріальна забезпеченість – ці цінності відзначалися практично однаково часто в усіх вікових групах. Що стосується решти позицій, то представники молодшої групи частіше відзначали, зокрема успіх у суспільстві (83% проти 57% старшої групи); лідерство (75% проти 47%, відповідно); власний бізнес (69% проти 35%); громадську активність (54% проти 43%, відповідно).

Отже, у повсякденному житті на перші місця українці ставлять цінності, пов'язані із забезпеченням не лише первинних потреб матеріального і психологічного комфорту, але й потреби вищого порядку – чесність і порядність, а також взаєморозуміння з іншими людьми. Тут можна простежити певний вихід індивіда з найближчого кола (сім'я, друзі і знайомі) на ширший соціальний простір і взаємодію з анонімними Іншими. Для молодших респондентів важливою є також орієнтація на власну справу, успіх, лідерство, громадську активність.

Уявлення про життєві цінності респондентів дають також їх відповіді на питання про особистісні якості, які слід виховувати в дітях для того, щоб вони досягли успіху в житті. Упродовж усього періоду моніторингу першу позицію в переліку зазначених якостей незмінно посідає працелюбність (у 2021р. її відзначили 78% респондентів). Другу позицію респонденти віддали почуттю відповідальності (68%), третю – терпимості та повазі до інших (59%).

Доречно відзначити, що в цій частині українці є дуже близькими до європейців: згідно з даними *Світового дослідження цінностей*, відповідальність і терпимість у багатьох країнах «старої» Європи так само належать до трійки найважливіших якостей. Як правило, до неї входить також незалежність, якій українці наразі відвели лише сьому позицію. Значно рідше останнім часом відзначають респонденти таку якість як слухняність: якщо у 2000р. її відзначили 28% опитаних, то у 2020р. – лише 18%.

Привертають увагу також певні відмінності в ієрархії якостей залежно від вікової групи респондентів. Перші три позиції в усіх вікових групах посіли, як відзначено вище, працелюбність, почуття відповідальності та терпимість і повага до інших людей. Однак, якщо важливість цієї якості відзначили 59% старшої вікової групи, то молодшої і середньої – по 53%. При цьому, на третю позицію молодша група вивела також незалежність (54%), рішучість і наполегливість (по 54%), які у старшій групі демонструють значний відрив від першої трійки: ці якості відзначили лише 43% і 45%, відповідно, також до першої трійки в середній і старшій групах потрапила ошадливість.

Рідше молоді люди відзначали такі якості як релігійність (11% проти 16% у старшій групі), вміння ділитися (13% і 17%, відповідно). Натомість частіше – вже названі незалежність, рішучість і наполегливість, а також уяву, яка, як відомо, є необхідною складовою креативності, творчої, інноваційної діяльності в усіх сферах: її відзначили 14% респондентів молодшої групи проти 8% у старшій групі.

ЯКІ З ЯКОСТЕЙ, ЩО ЇХ МОЖНА ВИХОВАТИ В СІМ'І У ДІТЕЙ, Є НАЙБІЛЬШ ВАЖЛИВИМИ?				
% опитаних				
	УКРАЇНА	18-35 років	36-49 років	50 років і старші
Працелюбність	71,6	70,2	71,7	72,7
Почуття відповідальності	60,4	58,9	58,2	62,7
Терпимість та повага до інших людей	55,9	53,2	53,4	59,0
Рішучість, наполегливість	49,7	54,4	52,4	45,0
Незалежність	47,4	53,6	48,1	42,6
Вміння тримати себе в товаристві	43,6	46,4	45,0	40,8
Бережливість (обачне ставлення до грошей і речей)	42,5	40,8	44,5	42,5
Слухняність	17,8	16,8	16,3	19,3
Вміння ділитися	15,1	12,5	14,1	17,4
Релігійність	13,6	11,4	12,2	16,0
Уява	11,4	13,7	14,3	8,1
Важко відповісти	2,1	1,6	2,2	2,5

Отже, молодь відчутно більшою мірою зорієнтована на індивідуалістичні якості, що формують активну життєву позицію. Це виявляється в зорієнтованості на успіх, власну справу, лідерство, громадську активність, загалом – на цінності самовираження і самореалізації. Водночас, високе місце в ієрархії життєвих цінностей матеріальної забезпеченості свідчить про актуальність проблеми доходів, достатніх для забезпечення потреб людини (сім'ї) на прийнятному в сучасних вимірах рівні.

Особиста свобода: розуміння і цінність

Українцям часто приписують особливе волелюбство і тяжіння до особистої свободи, що межує зі стихійністю та безвідповідальністю. Тому цікаво знати, як українські громадяни розуміють особисту свободу та як це розуміння співвідноситься з визначенням прав і свобод особистості в сучасній демократичній державі.

З'ясувалося, що **більшість українців свідомі того, що особиста свобода не є вседозволеність і свавілля, її межа – це свобода і права Іншого** й порушувати цю межу не можна. Такий висновок впливає з того, що більшість опитаних з двох тверджень – «Свобода – це визнавати й не порушувати свободу і права іншої людини» та «Свобода – це бути самому собі господарем і самому визначати межі дозволеного» – обирають перше. У 2021р. такий вибір зробили 61% респондентів. І примітно, що таку думку однаково часто висловлюють представники всіх вікових груп.

ОБЕРІТЬ ТВЕРДЖЕННЯ, З ЯКИМ ВИ БІЛЬШОЮ МІРОЮ ЗГОДНІ, % опитаних				
	УКРАЇНА	18-35 років	36-49 років	50 років і старші
Свобода – це визнавати й не порушувати свободу і права іншої людини	61,4	62,0	59,8	61,9
Свобода – це бути самому собі господарем і самому визначати межі дозволеного	31,3	31,5	34,1	29,7
Важко відповісти	7,3	6,5	6,2	8,5

При цьому права і свободи особи є для українців самодостатніми цінностями, що мають пріоритет перед інтересами держави. Таке розуміння впливає з відповідей на питання про можливості обмеження прав і свобод. Отже, можливість обмеження прав, «якщо цього вимагають інтереси держави», визнали лише 17% опитаних. Голоси решти розділилися практично порівну між категоричним запереченням можливості обмеження прав (37%) і випадком, коли «ці права використовуються для порушення конституційних прав інших громадян чи груп громадян» (39%). Таким чином, українці допускають лише обмеження, спрямовані знов-таки на захист прав Іншого і готові лише в цьому випадку миритися з певним обмеженням їх власних прав.

Молоді люди рідше, порівняно зі старшими, погоджуються з обмеженнями прав і свобод в інтересах держави: погодилися з цим лише 13% представників молодшої групи – проти 18% старшої. Молоді також є дещо більш категоричними в запереченні будь-якої можливості обмежень: 41% проти 35% представників старшої групи.

ЧИ МОЖУТЬ БУТИ ОБМЕЖЕНІ ПРАВА ОСОБИ?				
% опитаних				
	УКРАЇНА	18-35 років	36-49 років	50 років і старші
Так, можуть бути обмежені, якщо цього вимагають інтереси держави	16,6	13,3	18,7	17,7
Можуть бути обмежені лише в тому випадку, якщо ці права використовуються для порушення конституційних прав інших громадян чи груп громадян	38,5	38,4	40,3	37,5
Не можуть бути обмежені за жодних обставин	36,9	40,5	34,8	35,4
Важко відповісти	8,1	7,8	6,2	9,4

Права і свободи українці цінують також вище за власний добробут – можливо, саме в цьому і проявляється згадане їх особливе волелюбство. Так, якщо йдеться про вибір між достатком, добробутом, з одного боку, і свободою і правами – з іншого, то відносна більшість (43%) громадян не готові поступитися державі частиною своїх прав і громадянських свобод в обмін на власний добробут – це число значно зросло,

порівняно з 2010р., коли таку позицію заявили 32% опитаних. Відповідно зменшилося число тих, хто не визначився у виборі – з 38% у 2010р. до 26% на цей час.

Частка готових до обробки «достаток в обмін на свободу» залишається приблизно однаковою, коливаючись у діапазоні 25-30% (у 2021р. – 31%) (таблиця «Яке з цих суджень Вам ближче?»). Думки розподілилися практично однаково в усіх вікових групах.

ЯКЕ З ЦИХ СУДЖЕНЬ ВАМ БЛИЖЧЕ?				
% опитаних				
	УКРАЇНА	18-35 років	36-49 років	50 років і старші
Звичайно, важливими є і свобода і достаток, при цьому в обмін на власний добробут я готовий поступитися державі часткою своїх прав та громадянських свобод	30,8	29,9	30,8	31,6
Звичайно, важливими є і свобода і достаток, при цьому заради особистої свободи та гарантії дотримання всіх громадянських прав я готовий терпіти певні матеріальні труднощі	43,1	42,9	46,0	41,5
Важко сказати	26,1	27,1	23,2	26,9

Що стосується добробуту, то відповідальність за нього українці схильні брати на себе. Із двох суджень «Держава повинна забезпечити всім громадянам пристойний рівень життя, хай не дуже високий, але всім» і «Держава повинна створити умови для того, щоб громадяни самі могли забезпечити собі гідний рівень життя» більшість (60%) опитаних обрали друге, тоді як з першим судженням погодилися 36%; не змогли визначитися – лише 4%.

Вибір між судженнями цілком передбачувано виразно залежить від віку респондентів: на забезпечуваний державою «не дуже високий» рівень життя погодилися лише 27% представників молодшої групи – і 43% старшої. І навпаки – самостійно забезпечувати собі гідний рівень життя, залишаючи за державою обов'язок створення умов для цього, готові 68% молодих людей – і дещо більше половини (52%) представників старшої групи.

З ЯКИМ ІЗ НАВЕДЕНИХ ТВЕРДЖЕНЬ ВИ БІЛЬШОЮ МІРОЮ ЗГОДНІ?				
% опитаних				
	УКРАЇНА	18-35 років	36-49 років	50 років і старші
Держава повинна забезпечити всім громадянам пристойний рівень життя, хай не дуже високий, але всім	35,9	27,0	35,3	42,6
Держава повинна створити умови для того, щоб громадяни самі могли забезпечити собі гідний рівень життя	59,8	68,0	62,6	52,3
Важко відповісти	4,3	5,0	2,1	5,1

Соціальні цінності

Події 2013–2014рр. прискорили процес формування корпусу спільних соціальних цінностей як основи солідарності, запоруки єдності та цілісності суспільства. Революція Гідності отримала свою назву саме тому, що це був масовий виступ українців проти приниження їх людської і громадянської гідності, проти порушення їх права на власну думку та позбавлення голосу та участі в державних справах. Ідеться також про поглиблення усвідомлення цінності державної незалежності України, демократичних засад державно-політичного устрою і суспільних відносин, громадянських прав і свобод.

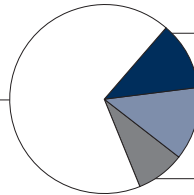
Цінність державної незалежності. Про усвідомлення цінності державної незалежності України свідчать насамперед результати гіпотетичного голосування у випадку, «якби референдум відбувався сьогодні». Число тих, хто підтримав би незалежність «сьогодні», зросло з 51% у 2001р. до 68% у 2021р. (не підтримали б – лише 12%, ще 13% не брали б участі в референдумі) (діаграма «Якби референдум стосовно проголошення...?», с.153). Число прихильників незалежності переважає в усіх вікових групах, однак найчастіше підтримку незалежності висловлюють представники молодшої групи: з-поміж них віддали б свої голоси за незалежність 77% опитаних, а виступили б проти – лише 5%.

ЯКБИ РЕФЕРЕНДУМ СТОСОВНО ПРОГОЛОШЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ ВІДБУВАВСЯ СЬОГДНІ, ТО ЯК БИ ВИ НА НЬОМУ ПРОГОЛОСУВАЛИ?

% опитаних

УКРАЇНА

Підтримав би
незалежність України
67,5

Не підтримав би
незалежність України
11,7

Не брав би участі
в референдумі
12,6

Важко відповісти
8,2

18-35 років

36-49 років

50 років і старші

□ Підтримав би незалежність України ■ Не підтримав би незалежність України
■ Не брав би участі в референдумі ■ Важко відповісти

Також, порівняно з початком 2000-х років, відчутно, майже вдвічі, зросла також частка тих, для кого День Незалежності України є дійсно великим святом: якщо у 2002р. таких було 17%, то у 2021р. вже 31% респондентів засвідчили, що цей День для них є великим святом (таблиця «Як Ви ставитеся до свята – Дня Незалежності України?», а також діаграма на с.343). Це число є практично однаковим у всіх вікових групах.

ЯК ВИ СТАВИТЕСЯ ДО СВЯТА – ДНЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ?

% опитаних

	УКРАЇНА	18-35 років	36-49 років	50 років і старші
Для мене це дійсно велике свято	30,5	31,2	31,3	29,7
Для мене це звичайне свято, як і інші офіційні свята	43,9	49,5	42,4	40,7
Для мене це не свято, а звичайний вихідний день	16,7	12,2	17,9	19,4
Для мене це не свято, і я вважаю, що цей день повинен бути робочим	5,4	3,9	5,6	6,3
Важко відповісти	3,4	3,3	2,9	3,8

Сприйняття Дня Незалежності як великого або офіційного свята притаманне переважній більшості (74%) громадян і представників усіх вікових груп (зокрема, молодшої – 81%, старшої – 70%), і воно так само свідчить про рівень ставлення до державної незалежності як до цінності.

Цінність демократії. Результати соціологічних досліджень показують, що для українців важливо жити саме в демократичній країні. Так, у 2021р. важливість цієї позиції оцінена в 7,9 бала. При цьому оцінка молодих людей є відчутно вищою, ніж у представників старшого покоління: 8,3 проти 7,5 бала, відповідно.

* За 10-бальною шкалою від 1 до 10, де «1» означає «зовсім не важливо», а «10» – «дуже важливо».

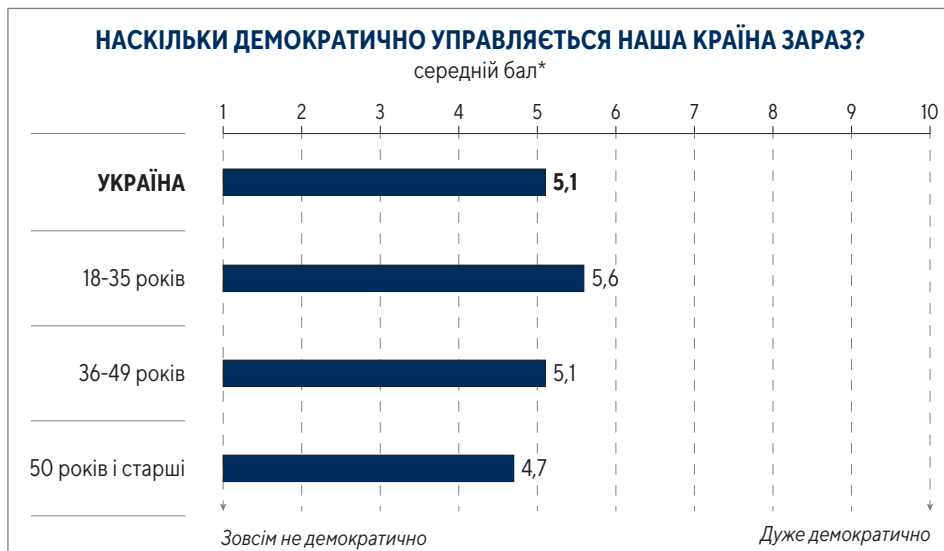
Також більшість українців упевнені, що «демократія є найбільш бажаним типом державного устрою для України»: у 2021р. таку впевненість висловили 54% опитаних, і лише 24% вважають, що «за певних обставин авторитарний режим може бути кращим, ніж демократичний» (таблиці «З яким із наведених суджень Ви більше згодні?», с.155, 353). Показово, що вибір на користь демократії переважає в усіх вікових групах, але найбільшою мірою – в молодшій: прихильників демократії в цій групі майже вчетверо більше, ніж тих, хто може схилитися до авторитарного режиму.

З ЯКИМ ІЗ НАВЕДЕНИХ СУДЖЕНЬ ВИ БІЛЬШЕ ЗГОДНІ?				
% опитаних				
	УКРАЇНА	18-35 років	36-49 років	50 років і старші
Демократія є найбільш бажаним типом державного устрою для України	53,6	65,7	54,2	44,3
За певних обставин авторитарний режим може бути кращим, ніж демократичний	23,8	16,9	26,1	27,5
Для такої людини, як я, не має значення, демократичний режим у країні чи ні	14,8	9,8	13,6	19,2
Важко відповісти	7,9	7,6	6,2	9,0

Високо цінуючи демократію як бажаний тип державного устрою, громадяни свідомі того, що Україна наразі перебуває лише на етапі руху до бажаного і прийняттого її рівня, що підтверджується відповідями на пряме питання «чи є Україна демократичною державою?». Більшість (52%) обрали відповідь «Україна ще не є цілком демократичною державою, але рухається в напрямі демократії»; 18% вважають її вповні демократичною, а ще 18% є скептиками в цьому питанні і стверджують, що «Україна не є демократичною державою і не рухається в напрямі демократії» (таблиця «Чи є Україна демократичною державою?», с.351).

При цьому спостерігається підвищення оцінок рівня демократії у країні, порівняно з початковим періодом незалежності. Так, якщо у 2001р. переважали думки про погіршення, порівняно з 1991р., ситуації в цій частині (погіршення відзначили 44% опитаних, покращення – 24%), то у 2021р. картина є зовсім іншою: покращення ситуації засвідчили 51%, погіршення – 22% опитаних, вважають, що ситуація не змінилася – 15% (діаграма «Яким чином змінилося становище України в таких сферах, порівняно з 1991р.? (рівень демократії)», с.349).

Водночас, досягнутий наразі рівень демократичності врядування в Україні оцінюється досить критично – у 5,1 бала за 10-бальною шкалою (діаграми «Наскільки демократично управляється наша країна зараз?», с.156, 357).

* За 10-бальною шкалою від 1 до 10, де 1 означає «зовсім не демократично», а 10 – «дуже демократично».

Критичні оцінки можна розглядати не лише як констатацію актуального стану справ, але й як суспільний запит на його покращення, у цьому випадку – як запит на підвищення рівня демократичності державного врядування в Україні.

Розуміння демократії: демократія пропорційна і консенсусна.

З-поміж двох тверджень «Усі соціальні проблеми мають вирішуватися на користь більшості громадян, а не меншості» та «Усі соціальні проблеми мають вирішуватися з урахуванням інтересів меншості, потрібно знаходити компроміс між інтересами різних суспільних груп» – більшість (або відносна більшість) громадян незмінно обирають перше, друге – лише близько третини (у 2021р. – 49% і 33%, відповідно). Це свідчить про те, що демократію більшість українців розуміють переважно саме як пропорційну – рішення приймаються більшістю. Але водночас, значима частка громадян демонструють розуміння демократії в її консенсусній формі – з урахуванням інтересів меншості і пошуком загальноприйнятних (компромісних) рішень.

З ЯКИМ ТВЕРДЖЕННЯМ ВИ БІЛЬШОЮ МІРОЮ ЗГОДНІ?				
% опитаних				
	УКРАЇНА	18-35 років	36-49 років	50 років і старші
Усі соціальні проблеми мають вирішуватися на користь більшості громадян, а не меншості	48,9	43,8	49,5	52,3
Усі соціальні проблеми мають вирішуватися з урахуванням інтересів меншості, потрібно знаходити компроміс між інтересами різних суспільних груп	32,9	35,4	33,3	30,9
Важко відповісти	18,2	20,8	17,2	16,8

Урахування інтересів меншості є однією із сучасних провідних ідейних і політичних тенденцій, тому доречно відзначити, що розуміння демократії як консенсусної притаманне дещо частіше саме молодим людям (35% проти 31% у старшій віковій групі).

Рівність. Більшість українців не сприймають рівності як зрівнялівки в рівні та якості життя, властивої соціалізму в його радянській версії. Водночас не сприймають вони і надмірної поляризації суспільства за рівнем доходів – що цілком відповідає сучасним тенденціям, характерним для розвинутих країн. При цьому вони усвідомлюють різницю рівності в соціально-економічній площині, з одного боку, і в соціально-політичній – з іншого.

Так, з-поміж двох тверджень – *«Люди повинні бути рівними в соціально-економічному, матеріальному плані. Не повинно бути багатих і бідних»* і *«Люди повинні бути рівними перед законом, мати рівні права. А матеріальний рівень має залежати від праці і здібностей»* – майже дві третини (65%) респондентів обрали друге, перше твердження припало до вподоби лише менш ніж третині (30%) опитаних.

Показово, що вибір тут виразно залежить від віку респондентів: прихильність до рівності в соціально-економічному плані зростає з віком (від 23% у молодшій віковій групі до 37% – у старшій). І навпаки – падає соціально-політичне розуміння рівності: якщо таке розуміння відзначили 73% представників молодшої групи, то старшої – 57%, хоча слід зауважити, що це також більшість.

Між двома судженнями «У суспільстві не повинно бути великої прірви між більш забезпеченими і менш забезпеченими людьми» та «Не потрібно штучно зменшувати різницю в доходах найбагатших і найбідніших прошарків населення, навіть якщо ця різниця є великою» 51% обрали перше, друге – близько 35%.

З ЯКИМ ІЗ НАВЕДЕНИХ ТВЕРДЖЕНЬ ВИ БІЛЬШОЮ МІРОЮ ЗГОДНІ?				
% опитаних				
	УКРАЇНА	18-35 років	36-49 років	50 років і старші
Люди повинні бути рівними перед законом, мати рівні права. А матеріальний рівень має залежати від праці і здібностей	65,1	72,7	69,0	57,4
Люди повинні бути рівними в соціально-економічному, матеріальному плані. Не повинно бути багатих і бідних	30,1	22,5	27,5	37,1
Важко відповісти	4,8	4,8	3,5	5,5
У суспільстві не повинно бути великої прірви між більш забезпеченими і менш забезпеченими людьми	50,9	41,9	47,5	59,2
Не потрібно штучно зменшувати різницю в доходах найбагатших і найбідніших прошарків населення, навіть якщо ця різниця є великою	35,3	42,2	35,8	30,1
Важко відповісти	13,8	16,0	16,7	10,7

Показовим є розподіл голосів у молодшій групі: фактично позиції молодих людей розділилися порівну – 41,9% та 42,2%. Отже, запропонований вибір є для молоді проблемою – що, можливо, не дивно, оскільки до процесів поляризації суспільств за майновою ознакою і проблем державного регулювання та перерозподілу доходів сьогодні прикута увага практично в усіх розвинутих країнах, включно з європейськими *державами загального добробуту*. Наразі реалістичні і прийнятні шляхи розв'язання зазначеної проблеми лише розробляються.

Що стосується реалізації в Україні принципу рівності перед законом, то на цей час ситуація оцінюється критично: лише 23% респондентів упевнені, що реальна рівність громадян перед законом в Україні існує, натомість 70% – дотримуються протилежної точки зору. Співвідношення цих позицій дещо покращилося, порівняно з 2012р., коли воно складало 17% і 78% (діаграма «*Чи існує в Україні реальна рівність громадян перед законом?*», с.352). Проте, велика кількість негативних відповідей свідчить про значний суспільний запит на реальне впровадження у країні зазначеного демократичного принципу.

Толерантність. Визнання рівності всіх у правах і свободах виводить на найвищі позиції в ієрархії соціальних цінностей *толерантність* – терпиме ставлення до відмінностей у культурі, традиціях і способі життя Інших. Наведені вище відповіді на питання про особисту свободу показують, що більшість українців розуміють її межі і згодні бути терпимими до «червоної лінії», за якою використання кимось прав і свобод обмежує права і свободи Іншого. Доречно нагадати також, що терпимість і повага до інших увійшли до першої трійки якостей, які громадяни вважають за необхідне виховати у дітей.

Чутливими до нетерпимості спільнотами є меншини, зокрема етнічні та релігійні. Результати опитувань свідчать, що у громадській думці переважають позитивні оцінки змін як у сфері міжнаціональних стосунків, так і в становищі етнічних і релігійних меншин. Так, покращення у сфері міжнаціональних стосунків, порівняно з 1991р., відзначили 35% опитаних проти 28% тих, хто дотримується протилежної думки; 22% засвідчили думку про те, що ситуація в міжнаціональних стосунках не змінилась; покращення у становищі етнічних і релігійних меншин відзначили 31% опитаних проти 22% тих, хто вказує на її погіршення, 28% вважають, що ситуація не змінилася (таблиця «*Яким чином змінилося становище в Україні в таких сферах, порівняно з 1991р.? (міжнаціональні відносини; становище етнічних і релігійних меншин)*», с.347).

Довіра. Довіра – як інституційна, так і міжособистісна – вважається однією з найвищих соціальних цінностей, а деякими дослідниками фактично ототожнюється із соціальним капіталом суспільства загалом. Саме довіра уможливорює взаємодію, є основою солідарності та можливості об'єднання зусиль у співпраці та розв'язанні спільних проблем.

Очікувати високого рівня довіри в українському суспільстві після згаданої вище глибокої і тривалої трансформаційної кризи, яку воно пережило, було б надто оптимістичним.

Водночас, спостерігаються ознаки повільного, але сталого підвищення рівня міжособистісної довіри. Так, на пряме питання про можливість довіри до більшості людей у 2000р. позитивно відповіли 27% респондентів, натомість 67% – заявили, що слід бути «дуже обережним у стосунках з людьми»; у 2005р. це співвідношення складало 29%:62%, а в червні 2021р. – 32%:60%. Тобто, якщо у 2000р. число «обережних» майже у 2,5 разу перевищувало число «довірливих», то наразі – менш ніж удвічі (діаграма «Більшості людей можна довіряти...?», а також на с.360). При цьому рівень довіри/недовіри є практично однаковим у всіх вікових групах.

Крім прямих питань, рівень довіри до співгромадян можна простежити також у відповідях на опосередковані питання, які, можливо є більш коректними. Отже, кожен другий (50%) респондент, погодився з тим, що більшість громадян України готові прийняти належні, *європейські* норми і правила повсякденного життя (дотримання закону, несприйняття хабарництва, ухиляння від сплати податків тощо). Не

ЧИ ГОТОВІ В УКРАЇНІ ПРИЙНЯТИ ЯК ПРАВИЛО ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ТАКІ МОРАЛЬНІ НОРМИ ЯК ДОТРИМАННЯ ЗАКОНУ, НЕСПРИЙНЯТТЯ ТАКИХ НЕГАТИВНИХ ЯВИЩ ЯК ХАБАРНИЦТВО, УХИЛЯННЯ ВІД СПЛАТИ ПОДАТКІВ, КОРИСТУВАННЯ СЛУЖБОВИМ СТАНОВИЩЕМ В ОСОБИСТІХ ЦІЛЯХ АБО ПІЛЬГАМИ, НА ЯКІ НЕ МАЮТЬ ПРАВА...?				
% опитаних				
	УКРАЇНА	18-35 років	36-49 років	50 років і старші
Ви особисто				
Так	69,5	72,4	68,4	68,0
Ні	14,9	12,2	16,4	16,0
Важко відповісти	15,6	15,3	15,2	16,0
Більшість громадян України				
Так	50,2	53,3	50,3	48,0
Ні	26,5	23,6	27,9	27,8
Важко відповісти	23,2	23,1	21,8	24,1
Більшість представників державного управлінського апарату				
Так	16,3	19,7	16,4	13,9
Ні	67,1	60,4	67,8	71,7
Важко відповісти	16,5	19,9	15,8	14,4
Керівники держави, представники політичної еліти				
Так	16,0	18,9	16,0	13,8
Ні	67,6	61,8	70,2	70,3
Важко відповісти	16,4	19,3	13,8	15,9

погодилися — дещо більше чверті (27%) опитаних. Тобто кожен другий вірить, що більшість його співгромадян вчинять як належить, а 27% — це, ймовірно, і є реальний рівень недовіри в суспільстві.

І в цьому випадку помітно, що рівень віри в належну поведінку більшості співгромадян серед молодих людей є дещо вищим, ніж у старшій групі: 53% проти 48%, відповідно. Отже, можна припустити, що серед молодих людей рівень довіри, як міжособистісної, так і анонімної (до анонімного Іншого), є дещо вищим, ніж серед представників старшої групи.

Майбутнє як цінність. У більшості українців переважає оптимістичне бачення майбутнього, майбутнє виступає як ціль, *позитивно бажане* — і в такій якості як цінність. Таке припущення можна зробити, виходячи з оцінок і бачення громадянами майбутнього України, тобто їх спільного соціального середовища.

Так, упродовж усього періоду моніторингу, попри всі поточні труднощі країни, відносна більшість українських громадян висловлювали впевненість у тому, що *«Україна буде високорозвинутою, демократичною, впливовою європейською державою»*. Але якщо у 2003р. таку впевненість засвідчили менше третини (31%) опитаних, то у 2021р. — 40%. Ще 8% і 13%, відповідно, бачать шлях розвитку України як особливий (подібно до Китаю). Число скептиків, які відводили Україні майбутнє слаборозвинутої країни «третього світу», додатку Заходу або Росії, чи передбачали її зникнення як самостійної країни, зменшилося з 31% до 28%; байдужих до долі своєї країни наразі — лише один із сотні.

Показово, що серед молодшої групи респондентів впевненість у тому, що *«Україна буде високорозвинутою, демократичною, впливовою*

європейською державою», висловили 51% опитаних, тоді як серед старшої – 31%; число скептиків серед молоді – 20% проти 35% представників старшої групи (таблиця «Яким Ви бачите майбутнє України?», а також на с.352).

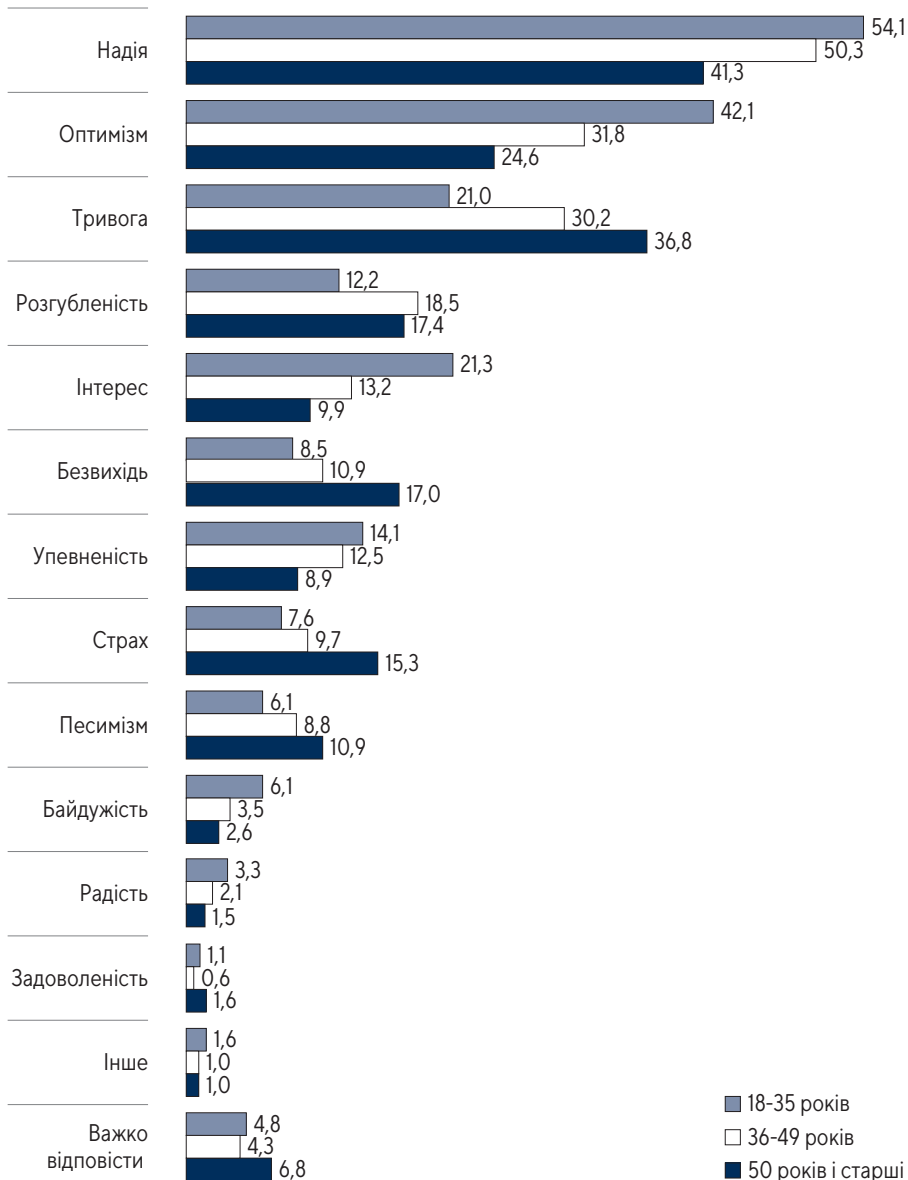
ЯКИМ ВИ БАЧИТЕ МАЙБУТНЄ УКРАЇНИ?			
% опитаних			
	18-35 років	36-49 років	50 років і старші
Україна буде високорозвинутою, демократичною, впливовою європейською країною	51,1	41,8	31,0
Україна буде країною, що йде особливим шляхом розвитку (як, наприклад, Китай)	10,2	15,8	14,2
Україна назавжди стане країною «третього світу», нерозвинутою і маловпливовою	7,5	9,9	13,6
Україна буде слаборозвиненим придатком Заходу	7,6	9,9	11,8
Україна зникне як самостійна держава	3,0	4,5	7,2
Україна буде слаборозвиненим придатком Росії	2,0	1,2	2,4
Мені не цікаво майбутнє цієї країни	1,9	0,6	0,7
Інше	1,6	2,7	1,6
Важко відповісти	15,2	13,6	17,5

У почуттях громадян, коли вони думають про майбутнє України переважають надія та оптимізм: 48% опитаних засвідчили надію, 32% – оптимізм. Так, водночас з'являються й почуття негативного спектра, але позитивні настрої відчутно переважають (діаграми «Які почуття у Вас виникають, коли Ви думаєте про майбутнє України?», с.164, 362).

Насамперед це стосується молодих людей: про оптимістичне бачення майбутнього країни повідомили 42% представників молодшої групи – проти 25% старшої; про надію на майбутнє – 54% проти 41%, відповідно.

ЯКІ ПОЧУТТЯ У ВАС ВИНИКАЮТЬ, КОЛИ ВИ ДУМАЄТЕ ПРО МАЙБУТНЄ УКРАЇНИ? % опитаних

Нарешті, основу для єднання суспільства більшість українців бачать насамперед у розв'язанні спільних проблем, які стоять перед країною сьогодні та у спільному баченні майбутнього напрямку її розвитку. Саме ці позиції відзначили 56% та 57% опитаних, відповідно. Спільну історію вважають основою єднання 39% респондентів, спільну державну мову – 26%. Значима частина (31%) опитаних бачать основу єднання у спільному ворогу, якому наразі протистоїть Україна (таблиця «Що може бути основою для єднання жителів України?», а також на с.361). Показово, що ці позиції дістали практично однакову підтримку в усіх вікових групах.

ЩО МОЖЕ БУТИ ОСНОВОЮ ДЛЯ ЄДНАННЯ ЖИТЕЛІВ УКРАЇНИ?			
% опитаних			
	18-35 років	36-49 років	50 років і старші
Спільне бачення майбутнього напрямку розвитку держави	58,1	57,4	56,9
Спільні проблеми, які стоять перед громадянами України сьогодні	55,6	56,3	55,9
Спільна історія та спільні оцінки подій і діячів історичного минулого	35,0	42,1	39,6
Спільний ворог	32,5	30,8	30,2
Спільна державна мова	27,8	24,8	26,0
Інше	0,9	1,4	1,0
Важко відповісти	5,6	4,3	4,6

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

До сказаного можна додати також віру громадян у здатність України подолати існуючі труднощі впродовж найближчих кількох років (21%) або в більш віддаленій перспективі (52%). Зневіру у здатності своєї країни подолати труднощі засвідчили лише 18%. Ці настрої є виразно ситуативними, але навіть під час війни, що триває, зневіра ніколи не переважала (діаграма «Чи здатна Україна подолати існуючі проблеми і труднощі?», с.342).

Отже, можемо стверджувати, що життєві цінності українців мають загальнолюдські виміри (цінність сім'ї, взаєморозуміння, кохання), вони

орієнтовані на чесність, порядність, терпимість та повагу до інших. Українці високо цінують особисту свободу і права людини, не готові поступатися ними навіть заради підвищення власного добробуту. Добробут вони схильні забезпечувати власними силами, залишаючи за державою обов'язок створення для цього відповідних умов.

Громадянам нашої держави притаманні орієнтація на майбутнє, на подолання труднощів та успіх. На особливу увагу заслуговує та обставина, що найчастіше прихильність до таких цінностей відзначають молоді люди 18–35 років, які наразі вступили в активне соціальне і професійне життя та визначатимуть майбутні напрями, характер і темпи розвитку країни. Молодь також більшою мірою орієнтована на власну справу та лідерство, цінності самовираження і самореалізації, пріоритет яких є характерним для сучасних розвинутих суспільств.

До головних соціальних цінностей українці відносять державну незалежність, демократію, рівність у правах і свободах, толерантність і довіру. Їм притаманна орієнтація на майбутнє, глибока віра в майбутнє своєї країни та її здатність подолати існуючі труднощі. Тому критичні оцінки щодо нинішнього стану реалізації цих цінностей можна розглядати як суспільний запит і стимул до розвитку.

Українське громадянське суспільство: стан і перспективи розвитку

Конституція України визначає українську державу як демократичну, соціальну і правову. Побудова такої держави неможлива без громадянського суспільства. Його формування і розвиток потребує тривалого часу і значних цілеспрямованих зусиль як з боку громадян, так і самої держави, яка відповідає за створення умов сприятливого середовища для діяльності організацій громадянського суспільства (ОГС).

Українське суспільство демонструвало риси, притаманні саме громадянському суспільству, ще в часи радянського тоталітаризму. Поряд з тогочасними громадськими організаціями – формально масовими, але одержавленими, централізованими та тотально контрольованими, поза державними формалізованими рамками діяли самодіяльні громадські рухи, об'єднання однодумців, дисидентські і правозахисні осередки (шістдесятники (1960–ті роки), Українська Гельсінська група (1976р.), Комітет захисту Української католицької церкви (1982р.)).

Період «перебудови і гласності» позначився справжнім вибухом самодіяльної громадської активності: створюється Український Культурологічний клуб (1987р.), Українська асоціація незалежної творчої інтелігенції (УАНТІ, 1987р.), Українська Гельсінська спілка з прав людини (1988р.), екологічна асоціація «Зелений світ» (1988р.), Товариство української мови ім. Тараса Шевченка (1989р.), Спілка незалежної української молоді (1989р.), історико-просвітницьке товариство «Меморіал» та інші культурологічні, національно-культурні, історико-просвітницькі, молодіжні організації. На 1987-1989рр. припадає формування громадсько-політичного Народного Руху України та його перетворення в 1993р. на впливову політичну партію.

Отже, громадянське суспільство України вступило до періоду відновлення державної незалежності маючи значний досвід громадської активності. На цей час суспільство має також досвід масових виступів проти спроб влади обмежити права і свободи громадян, ігнорування громадської думки і громадянської гідності українців. Ці виступи призводили до зміни влади та були названі революціями. І хоча нова влада, що приходила на революційній хвилі, через певний час давала громадянам привід для розчарування, безсумнівним результатом цих зусиль громадянського суспільства було збереження в Україні демократичного політичного режиму та закріплення європейського вектора розвитку країни.

Сьогодні постає питання готовності нинішнього українського суспільства до зміцнення засад самоорганізації і солідарності, з одного боку, як запобіжника від можливих авторитарних намірів у діях влади, з іншого — готовності до партнерства із владою в побудові правової держави і європейського майбутнього України.

Організації громадянського суспільства: умови та особливості діяльності

Громадянське суспільство складають вільні, захищені законом громадяни, наділені громадянськими правами і свободами, насамперед — правом на асоціацію, правом вільно виражати свої погляди, мати вільний доступ до інформації, тобто мати свободу слова і свободу засобів масової інформації (ЗМІ). Ідеться також про загальний рівень демократії у країні.

Правовою підставою для створення та діяльності громадських організацій є Конституція України, яка гарантує кожному право на вільне об'єднання з іншими «для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей». При цьому «Усі об'єднання громадян рівні перед законом» і «Ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян чи обмежений у правах за належність чи неналежність до політичних партій або громадських організацій» (ст.36).

На цей час сформована досить розвинута законодавча база, яке регулює створення та діяльність громадських організацій, зокрема базовий Закон «Про громадські об'єднання» (2013р.) та ряд спеціальних законодавчих актів, що стосуються особливостей діяльності громадських організацій у різних сферах (наприклад, закони «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991р.), «Про профспілки, їх права та гарантії діяльності» (1999р.), «Про політичні партії в Україні» (2001р.) та ін.).

Держава здійснює підтримку діяльності частини громадських організацій у вигляді державного фінансування (наприклад, у 2019р. на ці цілі було виділено 887 млн. грн.) Громадським організаціям також надано можливості отримувати гранти на виконання їх проектів на конкурсних засадах від фондів. Так, від Українського культурного фонду впродовж 2018-2020рр. отримали 70 млн. грн. фінансової підтримки понад 90 культурно-мистецьких проектів, поданих на конкурс організаціями етнонаціональних спільнот. Велику фінансову та консультативну підтримку розвитку громадянського суспільства в Україні надають її міжнародні та зарубіжні партнери – міжнародні організації, фонди, уряди зарубіжних країн. Так, лише ЄС від 2014р. надав підтримку понад 200 українським громадським організаціям та об'єднанням. Водночас, проблема забезпечення стійкої життєдіяльності організацій громадянського суспільства в Україні, передусім їх фінансової спроможності, залишається надзвичайно актуальною.

Окреслені вище умови створення та діяльності громадських організацій є на цей час досить сприятливими – про що свідчить, зокрема значна їх кількість та постійне збільшення. Так, за даними Державної служби статистики, станом на початок 2020р., в Україні налічувалося

понад 88 тис. громадських організацій, близько 2 000 громадських спілок, понад 36 тис. релігійних організацій, понад 28 тис. профспілок та їх об'єднань, понад 300 творчих спілок, понад 19 тис. благодійних організацій, а також близько 33 тис. ОСББ та понад 1000 органів самоорганізації населення. Упродовж 2020р., за даними Мін'юсту, зареєстровано, зокрема 14 громадських організацій та понад 4 000 громадських об'єднань.

Серед організацій громадянського суспільства найбільш активними є правозахисні, антикорупційні, волонтерські, культурно-просвітницькі організації та організації національних меншин. Загалом, українські громадські рухи, організації та об'єднання домоглися публічного діалогу з владою та участі в державних справах через створені при державних відомствах дорадчі органи: координаційні, громадські ради (лише при обласних органах виконавчої влади створено майже 1 000 таких структур). Значну роль у суспільно-політичному житті та поширенні європейських цінностей відіграють неурядові аналітичні центри, за кількістю яких Україна належить як до регіональних, так і до світових лідерів. Суттєвим є рівень контролю громадськості над виборчими процесами через моніторингові організації та інститут офіційних спостерігачів. Так, на виборах Президента 2019р. були задіяні спостерігачі із 139 ОГС, на парламентських виборах 2019р. – із 163 організацій, на місцевих виборах 2020р. – спостерігачі із 116 громадських організацій.

Якості, що характеризують громадянське суспільство (солідарність, взаємодопомога), найбільш виразно виявляються в Україні у кризові періоди, коли вимога солідарності та потреба допомоги найменш захищеним є найбільш гострою. Так, події 2014р. мобілізували громадян на допомогу добровольцям і військовим у зоні АТО, мирному населенню, яке постраждало від бойових дій, внутрішньо переміщеним особам, пораненим у військових госпіталях, сім'ям загиблих українських воїнів. За даними соціологічних досліджень, проведених Центром Разумкова спільно з Фондом «Демократичні ініціативи ім.І.Кучеріва», найвищого

показника участь громадян у благодійній діяльності досягла у 2015р., коли 47% опитаних надавали грошову чи матеріальну допомогу конкретним людям чи організаціям. Надалі цей показник дещо знизився, однак, активність благодійників і волонтерів сприяла сталому покращенню позицій України в рейтингу Світового індексу благодійності (*World Giving Index*).

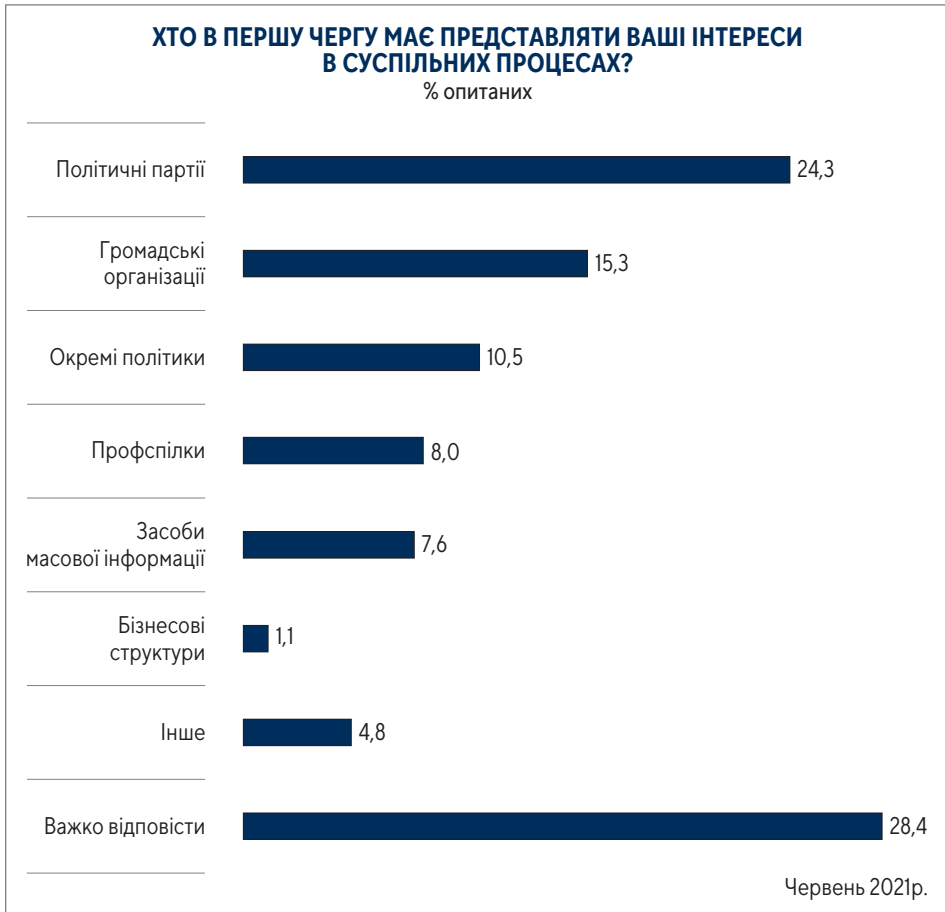
Показово, що в рік пандемії, коли навіть деякі розвинуті країни демонстрували скорочення благодійної діяльності, Україна увійшла в цьому рейтингу до Топ-20 країн з найкращими показниками благодійності. Вона посіла 20 позицію серед 114 країн світу, між США (19 позиція) і ПАР (21). За складовими Індексу найвищою є її позиція (21) за показником «допомога незнайомим», яку під час дослідження засвідчили 66% опитаних, дещо нижчими – позиції за показниками «грошові пожертви» (28 позиція, 43% опитаних), «волонтерство» (44 позиція, 19%). У рейтингу *Індексу-2021* Україна також увійшла до Топ-10 країн, які впродовж 2016-2020рр. продемонстрували найвищі темпи розвитку благодійності. Слід, щоправда, зауважити, в дослідженні 2020р., з огляду на внутрішні епідемічні ситуації, взяли участь менше країн, ніж зазвичай.

Наразі немає, мабуть, жодної соціальної групи, яка б не презентувала себе в загальносуспільному просторі через створення та діяльність відповідної ГО, жодної сфери життєдіяльності суспільства, де б не діяли інститути громадянського суспільства – формалізовані чи ні. При цьому, громадські організації користуються високим рівнем суспільної довіри. Зокрема у 2021р. ту чи іншу міру довіри до них засвідчили 50% українців, недовіри – лише 14%; волонтерським організаціям довіряють 69% – проти 9%, відповідно. Вказані рівні довіри є значно вищими, ніж до всіх вищих державних інститутів і структур (виняток становлять Збройні Сили України, яким довіряють 70% українців проти 25% тих, хто їм не довіряє).

Молоді люди виявляють відчутно вищу довіру до названих структур громадянського суспільства: громадським організаціям довіряють 57% проти 45% представників старшої вікової групи; волонтерським організаціям – 73% проти 66%, відповідно.

Попри високий рівень довіри, громадські організації дещо рідше, ніж політичні партії, розглядаються як інститути, покликані представляти

інтереси певних соціальних груп у суспільних процесах: якщо таку функцію на політичні партії постійно покладають близько чверті опитаних, то на громадські організації – менше 20% (діаграма «Хто в першу чергу має представляти Ваші інтереси в суспільних процесах?»).

Привертає увагу та обставина, що у представленні своїх інтересів українці дедалі менше покладаються на профспілки, які власне покликані представляти і захищати одне з найважливіших соціально-економічних прав громадян – право на працю, її гідні умови та гідну винагороду. Так, якщо у 2010р. бачили у профспілках захисників їх інтересів 16% респондентів, то у 2021р. це число зменшилось удвічі (до 8%).

Загальне уявлення про створені на цей час умови діяльності громадських організацій, їх поширення в Україні та їх діяльність може дати Індекс сталості організацій громадянського суспільства (*Civil Society Organisations Sustainability Index, CSOSI*), який охоплює 73 країни світу, поділених на субрегіони. Україна належить до пострадянського субрегіону, до якого також входять Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Молдова і Росія. Під час обрахування Індексу оцінюються сім показників: правове середовище, організаційна спроможність та фінансова стійкість організацій громадянського суспільства, здатність досягати системних змін на рівні політик, надання послуг, секторальна інфраструктура та публічний імідж.

За результатами оцінювання цих показників у своєму субрегіоні Україна утримує найкращі позиції. За підсумками 2019р. її Індекс склав 3,2 (оцінка від 1 до 7, де 1 – найвищий бал). Відзначалося, що у 2019р. покращилося, зокрема правове середовище діяльності організацій громадянського суспільства (а саме: відбулося скасування електронного декларування для активістів і громадських організацій, запровадження *online*-реєстрації для ОГС, надання можливості для громадських організацій здійснювати підприємницьку діяльність)

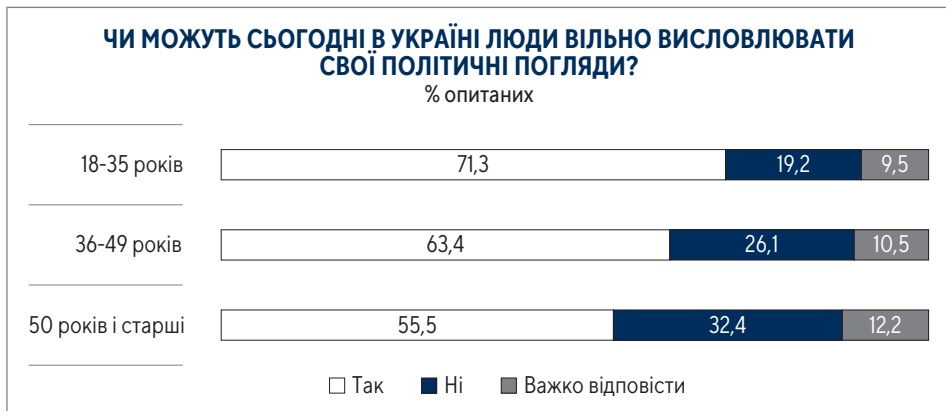
Водночас, рівень громадянської активності українців є невисоким. Так, у грудні 2019р. лише 10% опитаних назвали себе залученими до активної громадської діяльності. При цьому, вищий рівень залученості є характерним для громадян середнього віку.

ЧИ МОЖЕТЕ ВИ СКАЗАТИ, ЩО ЗАЛУЧЕНІ ДО АКТИВНОЇ ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ?				
% опитаних				
	УКРАЇНА	18-35 років	36-49 років	50 років і старші
Так	9,8	9,7	13,1	8,1
Ні	86,5	85,2	83,7	89,1
Важко відповісти	3,6	5,0	3,2	2,8

За рівнем членства в різних видах об'єднань громадян, станом на 2017р., Україна поступалася країнам ЄС, які були представлені в опитуванні (Нідерланди, Німеччина, Польща), але випереджала Росію.

Громадянські права і свободи: можливості реалізації

Загальноновизнано, що для розвитку громадянського суспільства важливе значення має впровадження в суспільно-політичне життя принципів плюралізму. Наразі майже дві третини (61%) українців упевнені в тому, що можуть вільно висловлювати свої політичні погляди, дотримуються протилежної думки – лише 27% (діаграма «Чи можуть сьогодні в Україні люди вільно висловлювати свої політичні погляди?», а також на с.353). У поєднанні з наявністю політичних партій, які представляють фактично весь спектр політико-ідеологічних орієнтацій, такі оцінки свідчать про високий рівень політичного плюралізму в Україні.

Молодь оцінює політичні свободи відчутно вище, ніж представники не лише старшої, але й середньої вікових груп. Так, упевнені в можливості вільного висловлення політичних поглядів 71% молодих людей – проти 63% респондентів середнього і 56% старшого віку; не вірять у таку можливість лише 19% з-поміж молоді – 26% та 32% середньої і старшої груп, відповідно.

Стан дотримання громадянських прав українцями оцінюється досить високо. За результатами опитування Центру Разумкова в червні 2021р., дотримання права на свободу слова, думки, совісті, виявлення поглядів оцінено у 3,6 бала за п'ятибальною шкалою – так само, як і права на асоціацію і свободу мирних зібрань.

**НАСКІЛЬКИ ДОТРИМУВАЛИСЯ В УКРАЇНІ ПРОТЯГОМ 2020р.
НАВЕДЕНІ ПРАВА ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА?**

середній бал*

Право на свободу слова, думки, совісті і релігії, на свободу виявлення поглядів	3,6
Право на свободу мирних зборів і свободу асоціації з іншими	3,6
Право на гарантію прав і свобод без дискримінації за ознакою статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного або соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження або інших обставин	3,5
Право на створення організацій працівників і роботодавців для захисту своїх економічних і соціальних інтересів	3,3
Право вільно обирати та бути обраним до представницьких органів влади, а також право здійснювати контроль за діями влади	3,2

*За п'ятибальною шкалою від 1 до 5, де «1» означає, що права дотримуються дуже погано, а «5» – дуже добре.

Для розвитку демократії та громадянського суспільства принципове значення має свобода засобів масової інформації (ЗМІ). Загалом, покращення у сфері свободи слова, порівняно з 1991р., у 2021р. відзначили більшість (54%) громадян; лише 21% висловили протилежну думку; 15% – не помітили жодних змін, а 11% – не змогли їх оцінити.

Позитивні зміни у сфері свободи ЗМІ в Україні відзначають також міжнародні інституції. Від 2016р. в рейтингу Світового Індексу свободи преси (*Worldwide Press Freedom Index*) Україна піднялася із 129 позиції на 97 (серед 180 країн), в Індексі-2021 – дещо погіршивши попередню позицію (96 в Індексі-2020), однак у цілому демонструючи стійку позитивну динаміку. Для порівняння: Білорусь посіла 158 місце, Росія – 150. Втрата Україною однієї сходинки пояснюється досить частими випадками нападів на журналістів і перешкоджання їх діяльності (у 2020р. – 170 випадків). Однак, 2020р. позначився і подвійним збільшенням таких випадків у ЄС.

Привертає увагу та обставина, що свободу слова і свободу ЗМІ українці цінують на рівні особистої свободи і прав людини, про що йшлося вище. Так, лише 16% погоджуються з обмеженням свободи слова і свободи ЗМІ в інтересах держави; 40% – категорично заперечують будь-яку можливість обмеження, а 37% допускають обмеження у випадку, «якщо ці свободи використовуються для порушення конституційних прав окремих громадян чи груп громадян».

При цьому, молоді люди меншою мірою здатні погодитися з обмеженням свободи слова і свободи ЗМІ в інтересах держави (12% проти

ЧИ МОЖУТЬ БУТИ ОБМЕЖЕНІ СВОБОДА СЛОВА І СВОБОДА ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ?				
% опитаних				
	УКРАЇНА	18-35 років	36-49 років	50 років і старші
Не можуть бути обмежені за жодних обставин	39,8	43,9	39,0	37,3
Можуть бути обмежені лише в тому випадку, якщо ці свободи використовуються для порушення конституційних прав окремих громадян чи груп громадян	36,5	35,7	36,8	36,9
Можуть бути обмежені, якщо цього вимагають інтереси держави	16,1	12,4	18,3	17,5
Важко відповісти	7,6	7,9	6,0	8,3

18% у старшій групі) і більшою мірою – заперечують саму можливість такого обмеження (44% проти 37%, відповідно).

Значний прогрес досягнуто у сфері забезпечення права доступу до публічної інформації. **Останніми роками, на виконання вимог Міжнародної хартії відкритих даних (до якої Україна приєдналася у 2016р.), здійснювалася цілеспрямована політика відкритості урядових даних, що розглядається як один із принципів боротьби з корупцією.** Значний вплив на відкриття урядових даних справляють також громадські організації і ЗМІ.

У 2020р. Україна взяла участь в європейському рейтингу *Open Data Maturity Report 2020* і увійшла до переліку «країн, що швидко розвиваються». Україна отримала 2180 балів із 2600 можливих і посіла 17 позицію серед 35 країн Європи, демонструючи кращу відкритість даних: середній показник України склав 84%, що на 6% краще за середній показник країн ЄС (78%).

За всіма іншими показниками Україна показала рівень, вищий за середній по країнах Європи: у категорії державна політика (554 бали, або 85%, результат відповідає країнам ЄС, де середній показник – 85%); Єдиний державний веб-портал відкритих даних оцінений у 569 балів (або 88%, результат – вищий за середній рівень країн ЄС у 79%); вплив відкритих даних у різних сферах (550 балів, або 85%, результат – вищий за середній рівень країн ЄС у 72%); якість даних, що публікуються на порталі, їх відповідність міжнародному DCAT-AP стандарту (492 бали, або 78%, результат – вищий, ніж середній рівень у країнах ЄС у 76%).

Загалом, за оцінками авторитетних міжнародних організацій, Україна демонструє прогрес у сфері розвитку демократії.

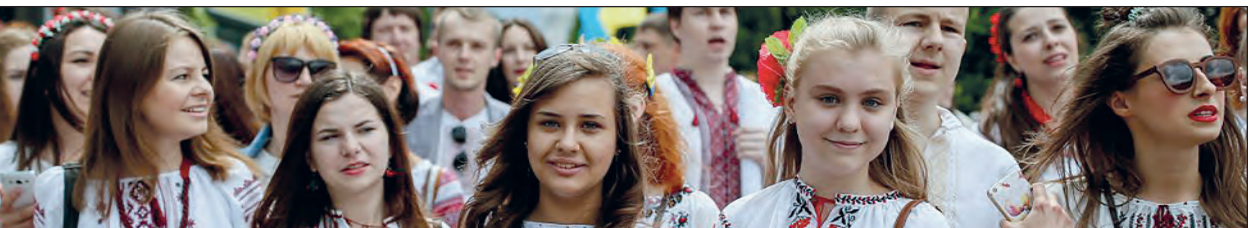
Так, за підсумками 2020р. Україна з показником 5,81 посіла 79 позицію серед 167 країн світу у Світовому Індексі демократії (*EIU Democracy Index*). Це залишило її в числі країн з «гібридним режимом» демократії, але слід зауважити, що від 2014р. Україна піднялася з 92 позиції до вказаної 79, тобто на 13 сходинок, демонструючи стійку тенденцію до покращення ситуації. *Для порівняння:* сусідні з Україною Білорусь (148 позиція) і Росія (124) визначені як країни з авторитарним режимом; водночас Словаччина (47 позиція), Польща (50), Угорщина (55), Румунія (62) — як країни «з небездоганною демократією».

Так само від 2010р. спостерігається позитивна динаміка розвитку демократії в Україні за її позиціями в рейтингу рівня демократії, який обраховує *Freedom House*, і в якому Україна поки залишається серед країн з «перехідним чи гібридним режимом».

Соціально-психологічні передумови розвитку громадянського суспільства в Україні

Подальший розвиток громадянського суспільства в Україні пов'язаний з формуванням загальнонаціональної громадянської ідентичності, громадянської (політичної) української нації, а також із ствердженням у свідомості громадян таких якостей, як відчуття себе вільною людиною, відчуття себе господарем своєї держави та інтерес до державних справ, тобто інтерес до політики.

Громадянська ідентичність визначається через ототожнення себе з країною загалом (тобто всією спільнотою співгромадян). Дослідження показують, що число респондентів, які засвідчують ототожнення себе з Україною, зростає: так, у 2021р., порівняно з 2006р., воно зросло з 33% до 45%; відповідно з 44% до 34% зменшилося число тих, хто ототожнює себе з населеним пунктом проживання, практично незмінною

залишилася частка тих, хто ототожнює себе з регіоном проживання (15% і 14%, відповідно), з Росією (1,5% і 1%, відповідно), з Радянським Союзом (3% і 1,5%, відповідно) та Європою (1% і 2%, відповідно) (таблиця «З чим із наведеного Ви найбільше пов'язуєте (ототожнюєте) себе...?», а також діаграма на с.359).

Чим молодші респонденти, тим частіше вони ототожнюють себе з Україною (частка таких зростає з 41% серед тих, кому 50 і більше років, до 50% серед тих, кому менше 30 років), і рідше – з містом чи селом, в якому живуть (відповідно 37,5% і 30%).

З ЧИМ ІЗ НАВЕДЕНОГО ВИ НАЙБІЛЬШЕ ПОВ'ЯЗУЄТЕ (ОТОТОЖНЮЄТЕ) СЕБЕ В ПЕРШЕ ЧЕРГУ?				
% опитаних				
	УКРАЇНА	18-35 років	36-49 років	50 років і старші
З Україною	44,7	50,2	44,3	41,0
З населеним пунктом проживання	34,3	29,2	35,1	37,5
З регіоном проживання	14,3	13,7	15,5	14,1
З Європою	1,9	3,1	2,1	0,9
З Радянським Союзом	1,5	0,2	0,8	2,8
З Росією	1,3	1,1	0,8	1,6
Інше	0,3	0,8	0,2	0,0
Важко відповісти	1,8	1,9	1,2	2,0

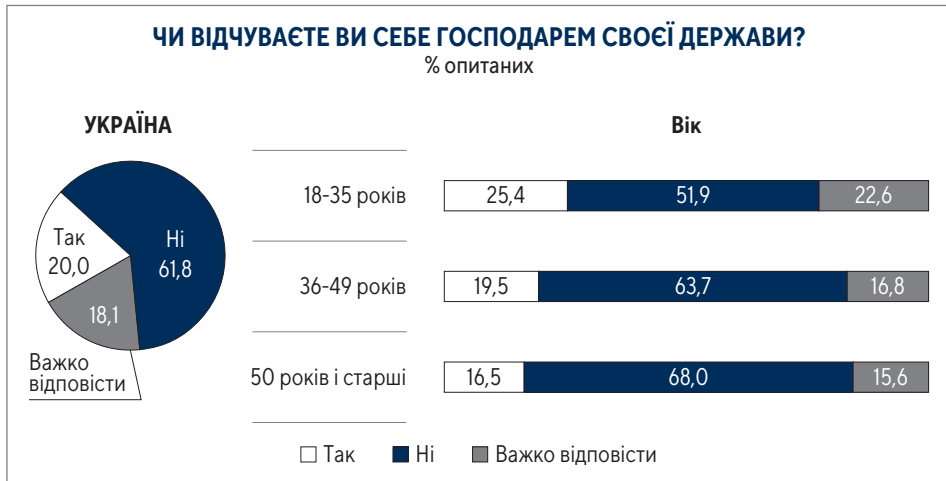
У суспільстві зростає розуміння української нації як громадянської, або політичної. Так, у 2021р., порівняно з 2006р., число тих, хто вважає, що «українська нація – це всі громадяни України, незалежно від їх етнічної належності, мови, якою вони спілкуються, національних традицій, яких вони дотримуються і на яких виховують своїх дітей», зросло із 43% до 51%, відповідно (таблиці «Яке з наведених визначень української нації є для Вас найбільш прийнятним?», с.178, 361). Разом з тим, понад 40% громадян надають перевагу етнічним або культурній концепції нації.

ЯКЕ З НАВЕДЕНИХ ВИЗНАЧЕНЬ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ Є ДЛЯ ВАС НАЙБІЛЬШ ПРИЙНЯТНИМ?				
% опитаних				
	УКРАЇНА	18-35 років	36-49 років	50 років і старші
Українська нація – це всі громадяни України, незалежно від їх етнічної належності, мови, якою вони спілкуються, національних традицій, яких вони дотримуються і на яких виховують своїх дітей	51,3	48,6	53,6	52,1
Це громадяни України (незалежно від етнічної належності), які спілкуються українською мовою, дотримуються українських національних традицій, виховують на них своїх дітей	18,3	17,7	19,1	18,4
Це громадяни України, які є етнічними українцями за походженням (мають українців серед своїх предків)	14,8	15,1	13,6	15,3
Це всі етнічні українці за походженням (мають українців серед своїх предків), незалежно від місця їх проживання та громадянства	9,7	12,6	9,2	7,8
Важко відповісти	5,8	6,1	4,5	6,4

Соціологічні дослідження показують, що дедалі більше українців відчувають себе вільними людьми. Співвідношення позитивних і негативних відповідей на питання «*Чи відчуваєте Ви себе вільною людиною?*» демонструє сталу тенденцію до переваги у громадян саме позитивного відчуття свободи. Так, якщо у 2000р. вільними відчували себе 46% респондентів, не відчували себе такими 49%, то у 2021р. це співвідношення склало 62% і 32%, відповідно (діаграма «*Чи відчуваєте Ви себе вільною людиною?*», с.351). Показово, що відчуття свободи переважає в усіх вікових групах.

Дещо нижчим є рівень відчуття громадян як господарів своєї держави (діаграма «*Чи відчуваєте Ви себе господарем своєї держави?*», с.179, а також таблиця на с.356). Однак, число громадян, яким таке відчуття притаманне, демонструє стійку тенденцію до збільшення. Так, якщо у 2002р. таке відчуття засвідчили лише 7% опитаних, то у 2021р. – кожен п'ятий (20%); натомість число позбавлених цього відчуття значно знизилася – з 86% до 62%, відповідно. Молоді люди відчутно частіше відзначають наявність у себе такого відчуття: у 2021р. його

відзначив кожен четвертий представник молодшої групи (25%) проти 17% – старшої; не мають такого відчуття 52% 68%, відповідно.

Значне число позбавлених названого відчуття може свідчити як про відчутний рівень відчуження від влади, яка в очах суспільства уособлює державу, так і про недостатній на цей час рівень активності самих громадян, їх залученості до участі в державних справах.

Рівень інтересу українців до політики є невисоким – 55% громадян зовсім або не дуже цікавляться нею (діаграма «*Наскільки Ви цікавитесь політикою?*», с.180). Привертає увагу те, що найнижчим він є серед молоді: певний інтерес до неї засвідчили лише 32% представників молодшої групи – проти 51% респондентів старшого віку. Натомість дві третини (67%) молодих людей «не дуже цікавляться нею» (45%), або не цікавляться зовсім (21%).

Порівняно з іншими країнами, українці виявляють інтерес до політики більший, ніж росіяни, дещо менший за поляків і значно менший за жителів Нідерландів чи Німеччини (діаграма «*Наскільки Вас цікавить політика?*», с.180).

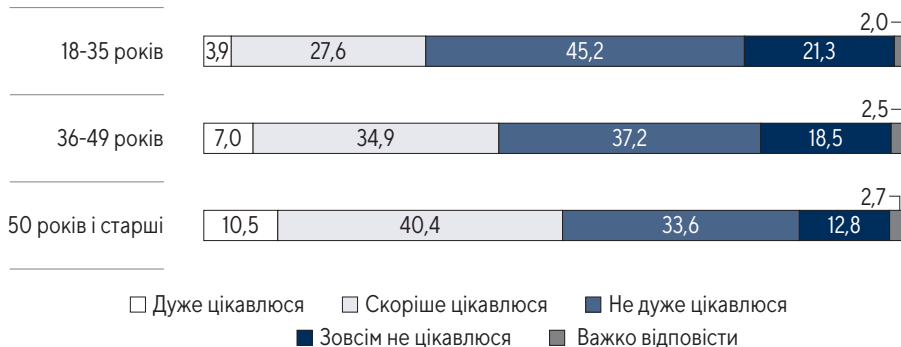
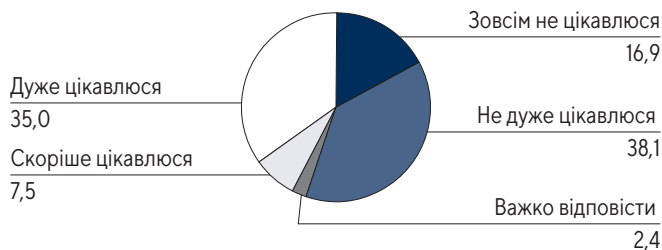
Можливо, низький інтерес до політики у громадян України зумовлений низьким рівнем впливу, який можуть справляти громадяни на дії влади в умовах нинішньої політичної системи. Те, що ця система дозволяє

НАСКІЛЬКИ ВИ ЦІКАВИТЕСЯ ПОЛІТИКОЮ?

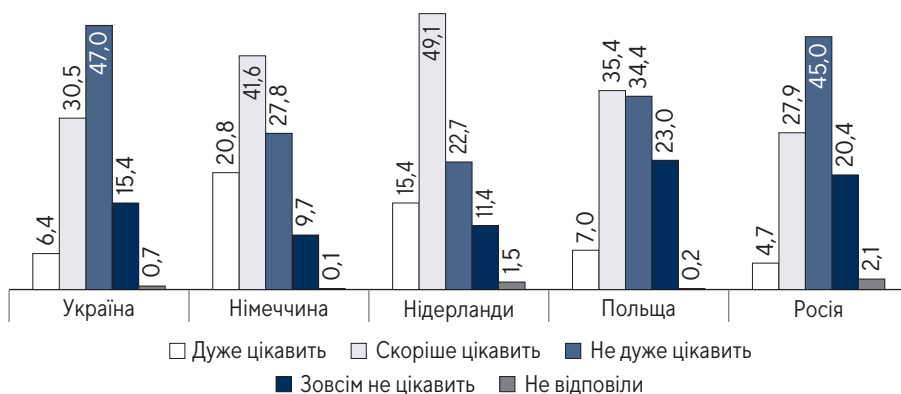
% опитаних

УКРАЇНА

НАСКІЛЬКИ ВАС ЦІКАВИТЬ ПОЛІТИКА?

% опитаних

справляти такий вплив «цілком» або «великою мірою», засвідчили лише близько 5% респондентів, тоді як відповіді «дуже слабо дозволяє» або «зовсім не дозволяє» обрали 62%. Щоправда, молодь є менш категоричною, ніж старші громадяни: 23% проти 35% представників старшої групи обрали варіант «зовсім не дозволяє».

НАСКІЛЬКИ ІСНУЮЧА В УКРАЇНІ ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА ДОЗВОЛЯЄ ВПЛИВАТИ НА ДІЇ ВЛАДИ ТАКИМ ЛЮДЯМ, ЯК ВИ?				
% опитаних				
	УКРАЇНА	18-35 років	36-49 років	50 років і старші
Зовсім не дозволяє	28,8	22,8	25,1	35,1
Дуже слабо дозволяє	33,4	32,1	37,9	31,8
Деякою мірою дозволяє	23,5	28,4	23,5	20,0
Великою мірою дозволяє	3,7	3,6	4,3	3,4
Цілком дозволяє	0,8	0,9	0,4	0,9
Важко відповісти	9,9	12,1	8,8	8,9

Доречно нагадати також, що стан дотримання права громадян здійснювати контроль за діями влади оцінене респондентами нижче, ніж дотримання інших громадянських прав (у 3,2 бала за п'ятибальною шкалою). Такий контроль (не враховуючи згаданих вище революцій) українці здійснюють переважно під час загальнонаціональних виборчих кампаній, демонструючи високий рівень електоральної активності – що теж є одним із показників розвитку громадянського суспільства. Так, у 2019р. у другому турі президентських виборів взяли участь 63% громадян, у парламентських виборах – 50%. У періоди між виборами відносини громадян з політичною, у т.ч. владною елітою є проблемними, що можливо, зумовлюється тією обставиною, що як громадянське суспільство, так і політична еліта України на цей час перебувають у процесі становлення.

Таким чином, за 30 років незалежності в Україні закладені підвалини громадянського суспільства, створені досить сприятливі умови формування та розвитку громадянської активності та діяльності громадських організацій. На цей час у країні налічується близько 200 тис. громадських організацій, об'єднань, органів самоорганізації населення та ін., які діють практично в усіх сферах суспільного життя; найбільш

активними є правозахисні, антикорупційні, волонтерські, культурно-просвітницькі організації та організації національних меншин. Активним є міжнародне співробітництво у сфері розвитку громадянського суспільства в Україні.

Частка громадян, які засвідчують активну громадську діяльність та/або членство в ОГС, є невисокою (близько 10%), однак слід взяти до уваги значне переміщення спілкування, особливо молоді, до соціальних мереж, які сприяють горизонтальній структуризації суспільства і є на цей час головним засобом комунікації ОГС з громадянами та між собою.

Відносини між громадянами і державою складаються на цей час не безпроблемно. Українці цінують державну незалежність, проте у нинішньому стані держава не повною мірою відповідає суспільним очікуванням, що спричиняє недовіру і критичне ставлення до тих, хто її [державу] уособлює – до владної і загалом політичної еліти.

Водночас, в українському суспільстві накопичуються настрої, тенденції, необхідні для подальшого утвердження демократії, культури довіри, готовності до діалогу з владою у справі побудови правової держави. Ідеться про перевагу орієнтацій на майбутнє, толерантності, розуміння демократії як консенсусної, віри у здатність країни подолати труднощі. Відчутним є запит на запровадження європейських норм і правил, а також певний рівень готовності громадян будувати своє життя відповідно до цих норм.

Українці високо цінують як особисту свободу, так і свободу ЗМІ; вони категорично заперечують будь-які посягання на ці свободи, погоджуючись з їх обмеженням лише в тому випадку, якщо вони використовуються «для порушення конституційних прав окремих громадян чи груп громадян».

Визначальною для подальшого розвитку громадянського суспільства є позиція молодих людей (яким зазначені настрої і якості притаманні більшою мірою, ніж старшим поколінням), що слугує однією з підстав оптимістичного бачення його перспектив. Водночас, відмінності між поколіннями не є критичними, а зміна поколінь – не єдиний чинник позбавлення від стереотипів минулого. Необхідними є такі обставини, які підтверджують переконання в тому, що зміни постійні, неперервні і незворотні. Це має виявлятися в економічному зростанні, підвищенні рівня і якості життя, зниженні рівня корупції, утвердженні принципів демократичної правової держави.

II. ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТІВ НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ, ПРЕДСТАВНИЦЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ ТА ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

Головним досягненням 30 років стало те, що, попри проблеми та суперечності становлення, незалежна Українська держава має демократичний суспільний устрій та систему політичних інститутів, цілком співставну з країнами-членами ЄС. На відміну від низки пострадянських країн, в Україні забезпечено регулярну змінюваність влади шляхом загальних прямих виборів на основі багатопартійного плюралізму. Демократичний суспільний лад є свідомим вибором українського народу: громадяни України неодноразово доводили свою готовність захищати демократію навіть ціною власного життя.

1. ЕВОЛЮЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ЗАСАД УКРАЇНИ: 1991-2021рр.

Конституювання незалежної держави

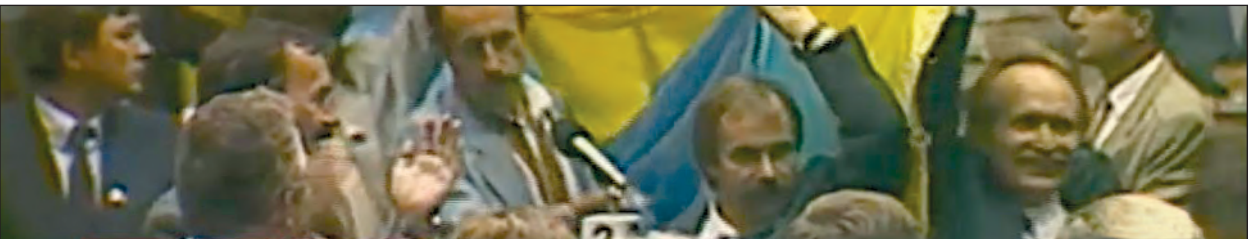
Шлях, пройдений Україною у своєму конституційному розвитку, виходить далеко за межі 30 років незалежності. Яскраву сторінку зокрема становить поява у 1917-1920рр. Української Народної Республіки (УНР) і Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) та їх добровільне об'єднання в єдину конституційну державу. Мета створення такої держави, її основні завдання та цілі відповідали тогочасному загальноєвропейському демократичному поступу. «Відновивши своє державне право, як Українська Народна Республіка, – говорилося у ст.1 Конституції УНР (1918р.), – для кращої оборони свого краю, для певнішого забезпечення права і охорони вольностей, культури і добробуту своїх громадян, проголосила себе і нині є державою суверенною, самостійною і ні від кого незалежною».

З проголошенням державної незалежності України в 1991р. розпочався сучасний період її конституційного розвитку. Важливе значення для загального процесу конституційних перетворень у пострадянській Україні мали документи останніх років СРСР та Української РСР в його складі. Знаковими серед них були «Декларація про державний суверенітет України» (від 16 липня 1990р.) і «Концепція нової Конституції України» (від 16 червня 1991р.). У них чітко проглядалася тенденція до відновлення національної державності українського народу, перетворення Української РСР (перед тим винятково адміністративної, фактично невід'ємної складової радянської «імперії зла») на державу незалежну та демократичну. При цьому, доля СРСР, зміст і характер майбутнього зв'язку з ним відновленої Української держави, як видається, вже особливо не хвилювали ні авторів проектів цих документів, ні тим більше їх безпосередніх реалізаторів.

Ухвалюючи «Декларацію про державний суверенітет України», Верховна Рада Української РСР виходила з того, що саме вона «виражає волю народу України, прагне створити демократичне суспільство, визнає необхідність побудови правової держави...» і тому проголошує «державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах»; при цьому, Українська РСР декларувалась як «суверенна національна держава, яка розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення».

Попри наявність у Декларації положень, непритаманних радянській політико-правовій системі (наприклад, інститут поділу влади), вона фактично ще не передбачала демонтажу системи Рад, визначала лише найбільш загальні принципи побудови системи державної влади. Водночас, положення Декларації мали стати основою для нової Конституції та законів України, а її принципи – для укладання союзного договору, що планувалося на 1991р.

У «Концепції нової Конституції України» зазначалося, що нова Конституція Республіки має засновуватися на Декларації про державний суверенітет України, закріпити, розвивати, конкретизувати її положення; через всю Конституцію мають бути проведені ідеали правової держави; в центрі уваги нової Конституції має бути людина як найвища соціальна цінність, її права і свободи та їх гарантії. Основним об'єктом конституційного регулювання мали стати відносини між громадянином, державою і суспільством; Конституція мала визначити пріоритет загально-людських цінностей, закріпити принципи соціальної справедливості, утвердити демократичний і гуманістичний вибір народу України, чітко показати прихильність України загальновизнаним нормам міжнародного права. Норми нової Конституції мали стати нормами прямої дії, а сама Конституція мала стати стабільною із жорстким механізмом її змін і доповнень.

Паралельно з цими процесами протягом 1990-1991рр. вносилися зміни до чинної тоді Конституції УРСР 1978р. (скасування ст.6 – про керівну роль КПРС, встановлення багатопартійності, зміни економічних та соціальних засад держави і т.ін.), ухвалювались закони в «дусі перебудови» («Про економічну самостійність Української РСР», «Про мови в Українській РСР», «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про державну податкову службу в Українській РСР» та десятки інших нормативних актів республіканського рівня), запроваджувались нові державно-правові інститути, зокрема, інститут Президента Української РСР та посада Генерального прокурора Української РСР. На основі затвердженої «Концепції нової Конституції України», Комісії з її розробки було доручено підготувати проект нової Конституції України і подати його на розгляд четвертої сесії Верховної Ради Української РСР.

Події серпня 1991р. в Москві, створення сумнозвісного «ГКЧП» (Державний комітет з надзвичайного стану – рос. *Государственный комитет по чрезвычайному положению*, самопроголошений орган, що намагався 18-21 серпня 1991р. здійснити в СРСР державний переворот), спроба здійснення державного перевороту з відстороненням від влади Президента СРСР М.Горбачова значно посилили відцентрові процеси, прискорили суверенізацію та перехід до самостійних методів державного управління.

24 серпня 1991р. Верховна Рада УРСР, «виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року»,... із права на самовизначення, «здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, проголосила незалежність України та створення самостійної української держави – України».

З цього часу територія України оголошувалась неподільною і недоторканною, на якій мали мати чинність винятково Конституція і закони України. При цьому, окремим пунктом Постанови Верховної Ради УРСР «Про проголошення незалежності України» було передбачено проведення 1 грудня 1991р. «республіканського референдуму на підтвердження Акту проголошення незалежності».

Ухвалюючи Постанову Верховної Ради України «Про проведення всеукраїнського референдуму в питанні про проголошення незалежності України», українські парламентарі 11 жовтня 1991р. у своєму Зверненні до українського народу зазначали:

«1 грудня ми маємо зробити свій вибір – висловитися щодо Акту проголошення незалежності України. Це вибір для себе, для своїх дітей та онуків, для поколінь прийдешніх. Ми не маємо права помилитися. Хай кожен з нас у хвилину визначення залишиться сам на сам зі своєю совістю і своїм розумом, щоб ніхто і ніщо, окрім відповідальності перед народом і майбутнім, не могло вплинути на волю кожного, бо в наших руках – доля молодій незалежній державі, доля Батьківщини, рідної землі.»

Акт проголошення незалежності України – це не витвір політиків, депутатів чи партій. Незалежність – мрія наших батьків і прадідів, рівність з іншими народами, величезна праця й безмежна відповідальність, почуття гордості за свій народ і його державність, любов до отчого дому і вірна дорога в майбутнє. Це об'єктивна потреба.»

Зміст і риторика цього «Звернення» загалом відповідали тогочасним суспільним настроям значної частини населення УРСР і до певної міри гармонізували із суспільними настроями в інших радянських республіках. Результати всенародного голосування 1 грудня 1991р. в Україні були більш ніж переконливими. У всеукраїнському референдумі взяли участь 31 891 742 особи – 84,18% населення України; з них 28 804 071 особа (90,32%) проголосували «За».

Такі події об'єктивно вимагали суттєвого оновлення чинного законодавства, а також прискорення процесу підготовки та прийняття нової Конституції України. У зв'язку з цим, важливе значення мала поява Закону «Про правонаступництво України» (від 12 вересня 1991р.). Відповідно до його положень:

- ✓ з моменту проголошення незалежності України найвищим органом державної влади України є Верховна Рада України в депутатському складі Верховної Ради Української РСР;
- ✓ до ухвалення нової Конституції України на території України діє Конституція (Основний Закон) Української РСР;
- ✓ закони Української РСР та інші акти, ухвалені Верховною Радою Української РСР, діють на території України, оскільки вони не суперечать законам України, ухваленим після проголошення незалежності України;
- ✓ органи державної влади і управління, органи прокуратури, суди та арбітражні суди, сформовані на підставі Конституції (Основного Закону) Української РСР, діють в Україні до створення органів державної влади і управління, органів прокуратури, судів та арбітражних судів на підставі нової Конституції України;
- ✓ державний кордон СРСР, що відмежовує територію України від інших держав, та кордон між Українською РСР і Білоруською РСР, РРФСР, Республікою Молдова за станом на 16 липня 1990 року є державним кордоном України;
- ✓ усі громадяни СРСР, які на момент проголошення незалежності України постійно проживали на території України, є громадянами України.

Одночасно, цим же Законом було передбачено, що Україна «підтверджує свої зобов'язання за міжнародними договорами, укладеними Українською РСР до проголошення незалежності України», що вона «є правонаступником прав і обов'язків за міжнародними договорами Союзу РСР, які не суперечать Конституції України та інтересам республіки і дає згоду на обслуговування зовнішнього боргу Союзу РСР за станом на 16 липня 1990 року».

Згодом, під час урочистого засідання Верховної Ради України 22 серпня 1992р. Президент Української Народної Республіки в екзилі М.Плав'юк передав грамоту Державного центру УНР Президентові України Л.Кравчуку із «взаємоузгодженим твердженням» про те, що «проголошена 24 серпня і утверджена 1 грудня 1991 року народом України Українська Держава продовжує державно-національні традиції УНР і є правонаступницею Української Народної Республіки».

Кінець 1991р. - І половина 1992р. стали часом законодавчого закріплення процесу повноцінного відновлення державної незалежності України. Було ухвалено десятки необхідних законів, парламентських постанов та урядових рішень. Серед них — закони «Про державний кордон України», «Про Збройні Сили України», «Про Службу безпеки України», «Про міліцію», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ України», «Про громадянство України», «Про національні меншини в Україні», «Про статус народного депутата України», «Про статус автономної Республіки Крим», «Про Представника Президента України», «Основи законодавства України про охорону здоров'я», «Про інформацію» та багато інших важливих нормативних актів. Кожен з них виконував надзвичайно важливі завдання — від встановлення (запровадження) необхідних для механізму функціонування конституційної держави інститутів (явищ) до правового врегулювання новопосталих суспільних відносин, притаманних власне перехідному періоду від тоталітарних до демократичних форм правління.

Особливу роль у процесі конституційного розвитку міг відіграти прийнятий 3 червня 1992р. Закон «Про Конституційний Суд України». Передбачалося, що Конституційний Суд України (КСУ) є «незалежним органом в системі судової влади, покликаним забезпечувати відповідність законів, інших нормативних актів органів законодавчої і виконавчої влади Конституції України, охорону конституційних прав та свобод особи». Цей орган мав приймати до провадження справи з питань невідповідності Конституції законів та інших нормативно-правових актів, прийнятих вищими органами влади України та АР Крим, а також розглядати справи щодо порушення компетенцій різними органами влади і місцевого самоврядування та їх посадовими особами, про законність виборів і референдумів, про дотримання під час прийняття нормативних актів прав і свобод людини і громадянина, про конституційність

діяльності та ліквідацію політичних партій, міжнародних та всеукраїнських громадських організацій та ін.

Однак передача такого значного обсягу державно-владних повноважень новостворюваному та, головне невідомому до тих пір органу, була у тогочасних українських політико-правових реаліях ще неможливою. Це стало головною причиною того, що персональний склад Конституційного Суду не було сформовано, а сам орган конституційної юрисдикції так і не зміг приступити до виконання повноважень.

У 1992р. настав час повернення українським національним символам статусу державних. 15 січня 1992р. Указом Президії Верховної Ради України музикою Державного гімну України була затверджена мелодія пісні «Ще не вмерла Україна» М.Вербицького (слова гімну будуть затверджені тільки у 2003р.). 28 січня 1992р. Верховна Рада затвердила національний прапор Державним прапором України, а 19 лютого 1992р. — «тризуб як малий герб України» (в якості «головного елемента великого герба України»).

Знаковим для процесу конституційного розвитку України стало винесення на всенародне обговорення першого (офіційного) проекту нової Конституції України (1 липня 1992р.). Верховна Рада спеціальним (окремим) актом постановила «винести проект Конституції України на всенародне обговорення», визначити термін його проведення до 1 листопада 1992р. та рекомендувала «Радам народних депутатів усіх рівнів обговорити на сесіях проект Конституції України, висновки і зауваження надіслати до Конституційної комісії».

Проектом нової Конституції України передбачалось уконституювати Україну як державу демократичну, правову та соціальну, в якій вся влада мала б належати народові — громадянам усіх національностей. Народ як такий мав стати єдиним джерелом державної влади, місцевого і регіонального самоврядування. При цьому державна влада повинна була б здійснюватися за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу і судову, а держава мала б обов'язково визнавати та підтримувати місцеве і регіональне самоврядування.

Суспільне життя пропонувалося базувати на засадах політичного, економічного та ідеологічного плюралізму, держава зобов'язувалась визнати різноманітність форм власності, жодна ідеологія не повинна

була обмежувати свободу переконань, поглядів, думок так само, як і жодна ідеологія не могла визнаватись офіційною державною. В основу правового статусу особи і громадянина авторами проекту Конституції було покладено низку загальноновизнаних демократичних принципів.

За територіальним устроєм Україна мала стати унітарною державою, до складу якої входитиме автономне утворення – Республіка Крим. Законодавча влада мала належати двопалатним Національним Зборам України, главою держави і виконавчої влади мав стати Президент України, а уряд (Кабінет Міністрів України) повинен був підпорядковуватися главі держави. Правосуддя повинно було б здійснюватися винятково судами у формах конституційного, цивільного, кримінального та адміністративного судочинства. Система «місцевого самоврядування» мала охоплювати міські, селищні та сільські ради, місцеві референдуми та інші форми територіальної самоорганізації населення; натомість «регіональне самоврядування» мало здійснюватися населенням у межах областей (земель) і районів безпосередньо шляхом регіональних референдумів та через обласні (земельні) і районні ради.

Публічне обговорення проекту Конституції України (1992р.) тривало майже півроку. У ньому взяли участь близько 200 тис. громадян, більшість місцевих рад, багато державних органів, а також наукових та освітніх закладів. Загалом до проекту Конституції України було висловлено понад 47 тис. зауважень і пропозицій. Однак у 1992р. ухвалити нову Конституцію України з причин політичного характеру не вдалося. Процес підготовки і ухвалення Основного Закону держави невинновдано затягнувся на кілька років; з'являлися «нові редакції» «офіційного» проекту Конституції України, проекти Конституції України від окремих політичних партій та громадських організацій, авторські проекти тощо. Обговорення проекту Конституції України, дискусії навколо його базових (принципових) положень у Верховній Раді тривали роками, ставали предметом численних форумів, як в Україні, так і поза її межами.

Україна залишалась єдиною державою на просторі колишнього СРСР та країн экс-соціалістичного табору, яка не спромоглася ухвалити новий Основний Закон держави. Це не могло позитивно впливати на процес соціально-економічних і політико-правових перетворень. Певним прискоренням процесу підготовки та прийняття нової Конституції України стало укладення 8 червня 1995р. «Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України».

Конституційні засади нової держави

28 червня 1996р. Верховна Рада 315 голосами ухвалила Конституцію – Основний Закон України. Конституція проголосила нашу державу суверенною, демократичною, соціальною та правовою (ст.1), а людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку визнала найвищою соціальною цінністю в Україні (ч.1 ст.2).

Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в державі було названо Український народ, який здійснює цю владу безпосередньо та через органи державної влади і органи місцевого самоврядування (ч.1 ст.5). В Україні визнано дію принципу верховенства права, а найвищу юридичну силу надано безпосередньо самій Конституції України (ст.8).

Окремо зазначено, що в нашій державі визнається і гарантується місцеве самоврядування (ст.7), а державна влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (ч.1 ст.6). Саму ж систему організації державної влади за Конституцією України 1996р., було названо близькою до «змішаної» моделі президентсько-парламентської республіки. Принаймні, так неодноразово стверджувалось в Україні як на офіційному, так і на науковому рівнях.

Конституція чітко визначила чотири базові конституційні характеристики сучасної України як суверенної, демократичної, соціальної та правової держави (ст.1). Однак, цими конституційними положеннями тільки окреслено основу національної доктрини конституційної держави як такої.

Певна деталізація цих положень досягається розміщенням у тексті Основного Закону т.зв. «додаткових» конституційних характеристик,

а також спробою деталізувати зміст ст.1 Основного Закону держави в інших конституційних приписах. Насамперед звертають на себе увагу положення ч.2 ст.2 Конституції, за яким «Україна є унітарною державою» та ч.1 ст.5 – «Україна є республікою». Ці норми деталізують базове розуміння змісту таких конституційних характеристик України як її визначення «суверенною» та «демократичною».

Виходячи із логічного аналізу положень ст.35 Конституції (конституційне право на свободу світогляду і віросповідання), можна стверджувати також і про світський характер сучасної Української держави.

Наявність у тексті Основного Закону ст.16, відповідно до якої забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України є обов'язком держави, в контексті з положеннями ст.50 Конституції (конституційне право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та гарантії вільного доступу до інформації про стан довкілля) дає підстави стверджувати про можливе декларування України в майбутньому і державою «екологічною».

Звідси, за формально-юридичними характеристиками Україна уконституційована суверенною унітарною державою, державою демократичною з республіканською формою правління та такою, що забезпечує свободу світогляду та віросповідання (світською державою); вона також є державою соціальною, яка серед іншого, своїм прямим обов'язком визнає забезпечення екологічної безпеки (екологічною державою) Крім того, Україна в Основному Законі декларується як правова держава, в якій визнається та діє принцип верховенства права, а також гарантуються основоположні права та свободи людини.

Водночас, значну частину сформованого вже на той час політичного та економічного (майнового) істеблішменту країни явно не влаштувала система владних відносин, передбачених новим Основним Законом держави. Допомогти у справі належної реалізації конституційних положень, а також у частині їх охорони від протиправних посягань з боку органів державної влади та їх посадових осіб мав спеціально створений для таких дій Конституційний Суд.

Згідно з Конституцією, до складу КСУ входять 18 суддів Конституційного Суду України. При цьому, Президент України, Верховна Рада та з'їзд

суддів України призначають по шість суддів КСУ (ст.148). Відповідно до конституційних положень, цей орган визначався «єдиним органом конституційної юрисдикції» (ч.1 ст.147), безпосереднім завданням якого було «гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України».

За роки діяльності Конституційний Суд ухвалив сотні рішень і висновків, які безумовно відіграли позитивну роль у конституційному розвитку України. Серед них рішення у справах: про смертну кару (1999р.), яке по суті означало її скасування; про застосування української мови, яким було офіційно роз'яснено її статус як єдиної державної (1999р.); про здійснення влади народом (2005р.), яким визначено, що тільки народ на всеукраїнському референдумі може змінювати суспільний лад; про розповсюдження іноземних фільмів (2007р.), яким було зобов'язано будь-який фільм іноземного виробництва демонструвати державною мовою; про неконституційність проведення місцевого референдуму в АР Крим (2014р.) та багато інших.

Разом з тим, не завжди акти КСУ були такими, які можна назвати проявом його належної діяльності у справі охорони Конституції та забезпечення прав і свобод людини в Україні. Зокрема, в українському суспільстві вкрай негативно були сприйняті рішення КСУ про т.зв. «третій термін Кучми» (1997р.), про легалізацію т.зв. «тушок» (2010р.) під час формування парламентської коаліції, про «повернення» до Конституції 2004р. (2010р.) та ін.

У цілому, через 25 років після ухвалення Конституції України є всі підстави стверджувати, що цей документ виконав два надзвичайно важливих історичних завдання: *по-перше*, конституював відновлення державної незалежності Українського народу; *по-друге*, на найвищому нормативно-правовому рівні заклав (встановив) необхідні політико-правові основи для переходу України від т.зв. радянської (посттоталітарної) до демократичної форми правління.

Чинна Конституція України на момент ухвалення отримала загалом позитивну оцінку як в українському суспільстві, так і науково-експертному середовищі. Однак, практична реалізація проголошених Основним Законом держави низки конституційних положень та приписів через різні об'єктивні та суб'єктивні причини, від самого початку виявилася проблематичною.

Еволюція Конституції

Перші спроби змінити чинну Конституцію України були здійснені вже на четвертому році її функціонування. 16 квітня 2000р. відбувся всеукраїнський референдум щодо змін до Конституції за «народної ініціативи», насправді, ініційований Президентом Л.Кучмою. Згідно з його Указом, на всеукраїнський референдум мало бути винесено шість питань, однак два з них було визнано Конституційним Судом неконституційними (щодо недовіри до Верховної Ради та прийняття Конституції на референдумі). У результаті, українським громадянам пропонувалося визначитись у питаннях щодо зменшення числа народних депутатів України із «450» до «300», перетворення Верховної Ради на двопалатний парламент, встановлення додаткових підстав для її розпуску Главою держави та обмеження депутатської недоторканності. Попри загалом позитивні наслідки голосування по всіх чотирьох питаннях, результати цього референдуму так і не були реалізовані на практиці.

Конституційні зміни 2004р. суттєво перерозподілили владні повноваження між Президентом, Парламентом та Урядом, внаслідок чого Україна мала б перетворитись із «президентсько-парламентської» на «парламентсько-президентську» республіку. Це відобразилося у зменшенні обсягу повноважень Президента України та одночасному розширенні повноважень Парламенту та Уряду.

Від того часу Верховна Рада призначала за поданням Президента України Прем'єр-міністра, міністрів оборони та закордонних справ, а за поданням Прем'єра – інших членів Уряду. При цьому, кандидатури останніх мала вносити винятково коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді.

Своєю чергою, сама коаліція депутатських фракцій могла бути сформована в Парламенті за результатами виборів, на основі узгодження політичних позицій; до її складу повинна була входити більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради. Депутатська фракція у Верховній Раді, до складу якої входить більшість народних депутатів, отримувала права коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді, передбачені Основним Законом держави.

Прикметним у цій ситуації є те, що практична реалізація цього конституційного припису стане вперше реальністю лише через 15 років, після парламентських виборів 2019р.

Конституційними змінами 2016р. було внесено суттєві уточнення щодо організації правосуддя в Україні. Верховний Суд України було «реорганізовано» у Верховний Суд, з одночасною процедурою реформатування його персонального складу та обрання нових суддів. У національній судовій системі з'явився Вищий антикорупційний суд та з часом має бути утворено Вищий суд з питань інтелектуальної власності. З конституційного поля зникла Вища рада юстиції і з'явилася Вища рада правосуддя. Суттєвих змін зазнав інститут прокуратури. Розділ VII Конституції «Прокуратура» було вилучено, а конституційний статус прокуратури висвітлюється у ст.131-1 Конституції, яка стала частиною «Розділу VIII. Правосуддя».

Значних змін зазнали конституційні приписи щодо організації та діяльності Конституційного Суду. Так, КСУ припинив здійснювати судочинство разом із судами загальної юрисдикції, більше не іменується на конституційному рівні «єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні» та позбавлений права офіційного тлумачення законів України.

Натомість, у Конституційного Суду з'явилися повноваження надавати висновки про відповідність Конституції України (конституційність) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою, а також вирішення питань про відповідність Конституції закону України за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України. Суттєві зміни торкнулися також питань гарантій незалежності та недоторканності суддів КСУ.

Деталізація конституційних положень у частині організації діяльності Конституційного Суду знайшла своє відображення у новому Законі «Про Конституційний Суд України», ухваленому у 2017р. Однак ні конституційні зміни 2016р., ні «новий» Закон про Конституційний Суд не змогли уберегти КСУ від «втягнення» його до глибокої політико-правової кризи 2020-2021рр.

Два випадки конституційних змін мали місце у 2019р. Першими змінами було закріплено стратегічний курс України на набуття повноправного членства в ЄС і НАТО. Відповідно до цих змін, преамбулу Основного Закону було доповнено словами «підтверджуючи європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського

та євроатлантичного курсу України». До повноважень Парламенту додалося «визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики, реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору».

Главу держави відтепер визнано додатково «гарантом реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору», а на Уряд покладено обов'язок безпосереднього забезпечення «реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору».

Останні за часом конституційні зміни, внесені 3 вересня 2019р., стосувалися недоторканності народних депутатів України. Ст.80 Конституції було викладено в редакції, за якою «народні депутати України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у Парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образу чи наклеп». Втратили чинність інші положення цієї статті («народним депутатам України гарантується депутатська недоторканність. Народні депутати України не можуть бути без згоди Верховної Ради України притягнені до кримінальної відповідальності, затримані чи заарештовані»). Таким чином, суттєво скорочено депутатський імунітет, який у принципі не є характерним для сучасних демократичних держав.

Негативний вплив на розвиток держави мало Рішення КСУ №20 від 30 вересня 2010р. (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України), яким у позаконституційний спосіб повернуто Конституцію України в редакції 1996р. Своєю чергою, Закон «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» від 21 лютого 2014р. фактично відновив конституційний *status quo*.

Таким чином, за свою 25-річну історію Основний Закон України зазнав змін і доповнень різного характеру. Їх частина була не завжди продуманою і збалансованою, текст Конституції має проблему належної легітимності окремих частин та містить цілу низку положень відверто декларативного характеру. Усе це не сприяє забезпеченню належного конституційного розвитку країни, уповільнює процес її трансформації у напрямі параметрів, визначених творцями Конституції.

2. СТАНОВЛЕННЯ НОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ: КОНФЛІКТИ Й СУПЕРЕЧНОСТІ

Від радянської республіки до незалежної держави

На час проголошення державної незалежності в Україні діяла модернізована радянська система організації влади. Перехід від партійно-радянської системи з домінуванням КПРС і радами всіх рівнів в якості допоміжного органу до створення повноцінного державного механізму розпочався з ухваленням Декларації про державний суверенітет УРСР 17 липня 1990р. Своєю чергою, ухвалення цієї Декларації було б неможливим без руйнування диктатури КПРС/КПУ.

«РЕВОЛЮЦІЯ НА ГРАНІТІ»

Першим успішним прикладом акції громадянської непокори діючій владі, яка при цьому змогла нав'язати владі свій порядок денний, стала студентська революція, або «Революція на граніті», в жовтні 1990р. Ця акція була явищем повністю нового для УРСР порядку, яке продемонструвало наявність у суспільстві сил, готових до справжнього спротиву (на цьому етапі – ненасильницького) радянській системі.

Акція, що тривала 2-17 жовтня 1990р., була організована Українською студентською спілкою та Студентським братством Львівщини, її співорганізаторами виступили О.Доній, М.Іващишин, О.Барков, серед учасників були О.Забужко, О.Ірванець, С.Павличко, В.Кіпіані, А.Рудницька, В.Кириленко, Т.Прохасько, О.Тягнибок, П.Розенко, та ін.

Зміст акції полягав у голодуванні студентів і молоді з різних регіонів України на центральній площі Києва (на той час – пл. Жовтневої революції) до виконання владою УРСР п'яти політичних вимог:

- ✓ недопущення підписання нового «Союзного договору» (про оновлений СРСР);
- ✓ проведення виборів до Верховної Ради УРСР на багатопартійній основі;
- ✓ повернення військових, призваних з УРСР, до України і забезпечення проходження військової служби призовниками з України винятково на її території;
- ✓ націоналізація майна КПУ та ЛКСМУ;
- ✓ відставка голови Ради міністрів УРСР В.Масола.

Уже на початку акції відбулася зустріч голови Верховної Ради УРСР Л.Кравчука з голодуючими.

Поступово телебачення змінило тональність інформування про протести. 17 жовтня 1990р. Верховна Рада ухвалила постанову, якою гарантувалося виконання всіх вимог протестантів. Таким чином, студентські організації висунули й домоглися виконання важливих політичних вимог, на що не спромоглися існуючі на той час опозиційні політичні партії та рухи.

Кияни переважно підтримували «Революцію на граніті». Також уперше Київ виступив центром суспільного життя, відмінного від офіційного (на той час – Москви).

Суспільна значимість «Революції на граніті» – багатоаспектна. Вона полягає, зокрема, в тому, що ця акція стала демонстрацією широкого суспільного запиту на державну незалежність, який реалізувався наступного року. «Революція на граніті» стала одним з перших масштабних проявів початку формування громадянського суспільства в Україні. У цілому «Революцію на граніті» варто вважати предтечею подальших драматичних подій української історії, таких як Помаранчева революція, Революція Гідності.

Напередодні проголошення державної незалежності Верховна Рада УРСР ухвалила пакет законів, що мали установче значення, серед яких: «Про утворення Кабінету Міністрів УРСР» (18 квітня 1991р.), «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР», «Про Президента Української РСР» і «Про вибори Президента Української РСР» (3 липня 1991р.). Вибори першого Президента УРСР були призначені на 1 грудня 1991р.

Декларація про державний суверенітет і необхідні установчі закони приймалися в одних суспільно-політичних умовах, позначених підготовкою до проведення загальносоюзного референдуму з «українським» питанням. Реакція влади на його результати передбачала поступовий рух у напрямі можливого досягнення повної державної незалежності. Акт проголошення державної незалежності та референдум 1 грудня 1991р. на його підтвердження і одночасні вибори Президента України відбувалися у суспільній атмосфері, яка вимагала суттєвого пришвидшення прийняття рішень для забезпечення функціонування держави.

Модернізована Конституція УРСР проголошувала, що «Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу України». Ради всіх рівнів підпорядковувалися Верховній Раді, що утворювало т.зв. «вертикаль рад». Радам підпорядковувалися виконавчі органи – виконкоми. Ця радянська за своєю сутністю

система заповнила певний вакуум, що утворився після руйнування монополії КПРС на владу. Вона базувалась на уявленнях і імперативах попередньої епохи, не передбачала ні повноцінного розподілу влади на три незалежні гілки, ні реального парламентаризму, ні чіткого визначення функцій кожного з державних органів. Питання стратегії розвитку зовсім не порушувалися у публічному дискурсі.

У процесі суверенізації України 1990-1991рр. Верховна Рада УРСР XII скликання, обрана у 1990р. на конкурентних виборах, стала суб'єктом прийняття ключових рішень. У переломний момент 1991р. вона стала Верховною Радою України I скликання шляхом простого перейменування. Значну чисельну перевагу в її складі мали комуністи – «група 239» на чолі з О.Морозом. Головою Верховної Ради був обраний Л.Кравчук, після його обрання Президентом – І.Плющ (до речі, п'ять з шести Президентів України, за винятком В.Зеленського, отримали політичний досвід саме у складі Верховної Ради). Від початку маючи представницьку функцію, Верховна Рада стала єдиним законодавчим органом, при цьому вона сконцентрувала контрольні, розпорядчі функції і виразно претендувала і на виконавчі функції.

Саме в цей час у Верховній Раді закладено підвалини досвіду публічної політики, базовані на боротьбі між комуністичною більшістю («група 239», або «За Радянську суверенну Україну») та демократичною опозицією («Народна Рада»), їх взаємодії, знаходженні необхідних компромісів і прийнятті спільних рішень. Баланс сил і настроїв у стінах Верховної Ради змінювався залежно від суспільно-політичного контексту. Кульмінацією цього процесу стало голосування за Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991р., підтриманий 346 народними депутатами (в т.ч. й комуністичною більшістю).

Лише в 1992р. був ухвалений Закон «Про статус народного депутата України», який уперше визначив, що народні депутати України виконують свої обов'язки на постійній основі (тобто, офіційно зафіксував початок утворення суспільної групи професійних політиків). До того часу чинна Конституція позначала, що народні депутати виконують свої обов'язки «як правило, не пориваючи з виробничою або службовою діяльністю».

Запровадження інституту Президента стало «шоком» для усталеної радянської системи. Президент, згідно з ухваленим у липні 1991р. Законом,

визначався найвищою посадовою особою держави, і одночасно — главою виконавчої влади.

Чинна на той час редакція Конституції визначала, що ради створюють органи державної виконавчої влади (Верховна Рада — центральні, інші — місцеві), які їм підконтрольні й підзвітні. Встановлена форма правління передбачала змішану (подвійну) систему підпорядкування органів виконавчої влади (системі рад та Президенту), що об'єктивно породжувало інституційний конфлікт.

Л.Кравчук, який на посаді Голови Верховної Ради був прихильником домінування парламенту, після обрання Президентом різко змінив думку, поставивши за мету посилення інституту Глави держави за рахунок перерозподілу владних повноважень на свою користь (так надалі чинив кожен наступний Президент).

Важливе місце у процесі становлення органів влади і оформлення відносин між ними посів інститут представників Президента в областях, районах, районах міст, містах Києві і Севастополі. Одночасно виконавчі комітети рад народних депутатів були перетворені на обласні, районні, районні у містах, міські (у Києві та Севастополі) адміністрації, які очолили представники Президента.

Ці державні адміністрації від початку відігравали роль місцевих органів виконавчої влади, що де-факто ставило їх у підпорядкування Президентові. Таким чином, формувалася т.зв. «президентська вертикаль». Майже одразу в боротьбу за вплив на новоутворену вертикаль державної влади включився Кабінет Міністрів в особі Прем'єр-міністра Л.Кучми (1992-1993рр.), що було неминучим, з огляду на загальну невизначеність форми правління, відсутність чітко сформульованих і затверджених у законодавчому порядку обсягів повноважень і відповідальності, балансів, стримувань і противаг між інституціями і гілками влади.

Президент не мав у своєму розпорядженні ключових інструментів, які б забезпечували рівновагу в системі державної влади: права вето на

ухвалені Верховною Радою законодавчі акти і можливості розпустити Верховну Раду та призначити нові парламентські вибори. Водночас, і домінування Верховної Ради було достатньо умовним явищем. Зокрема, Кабінет Міністрів мав право видавати декрети – документи, що мали силу закону, чим ставилося під сумнів положення Конституції про те, що Верховна Рада є єдиним органом законодавчої влади.

На загальному тлі різкого погіршення суспільно-економічної ситуації для переважної більшості населення очевидні прорахунки керівництва держави призвели до політичного послаблення Л.Кравчука, його конфліктів з багатьма групами, що претендували на політичний та інший вплив («червоні директори», колишній «партгоспактив», регіональні еліти, бізнес-групи, що зароджувалися). Верховна Рада з її лівою більшістю не змогла вийти за межі популістських гасел і замість боротьби за політичне домінування запропонувати суспільству стратегії національного розвитку.

Характерною рисою періоду були суперечності інтересів різних груп і владних інститутів, а також відсутність адекватної нормативно-правової бази ефективної моделі державного управління, розподілу обов'язків і повноважень, встановлення ефективної системи стримувань і противаг. Спостерігалось посилення різних лобістських груп, що мали особисті чи групові інтереси, і які отримували дедалі більший вплив як на Верховну Раду, так і на Уряд. Гостра суспільно-економічна криза 1993-1994рр. мала своєю кульмінацією позачергові президентські та парламентські вибори 1994р. Їх результати суттєво вплинули на подальший розвиток державного механізму, еволюцію форми правління, формування «політичного класу» – суспільного прошарку, що складався з професійних політиків.

До безумовних здобутків цього періоду варто віднести досягнення змінюваності влади шляхом демократичних виборів, початок трансформації радянської моделі, закладення основ функціонування державного механізму незалежної держави.

Посилення інституту Президента. Встановлення змішаної форми правління

У період від позачергових виборів 1994р. і до подій, що отримали назву «Помаранчева революція», який збігся з часом двох президентських

каденцій Л.Кучми, переважно сформувалось українське бачення пост-радянського політичного розвитку, причому як його початок, так і його закінчення ознаменувалися гострими фазами суспільно-політичної кризи. Головним здобутком другого етапу розвитку державності стало ухвалення Конституції, відсутність якої суттєво гальмувала подальший розвиток країни.

У суспільстві стали виразно виявлятися лінії поділу, що визначали політичні уподобання різних суспільних груп, а отже, прямо впливали на склад Верховної Ради та рад усіх рівнів. У період 1994–2004рр. відбулося становлення і зміцнення інституту Президента, оформлення Кабінету Міністрів як вищого органу виконавчої влади. Кабмін перебував під постійним впливом як Президента, так і найбільших бізнесових груп. Продовжилась еволюція Верховної Ради в напрямі до парламенту з властивими йому функціями. Значну роль у владній архітектурі вперше стала відігравати президентська адміністрація — орган, який не мав конституційного статусу і повноважень, але володів політичним впливом.

Процеси т.зв. «первісного нагромадження капіталу» в Україні сягнули піку саме в цей період. На суспільній сцені про себе гучно заявили особи, які отримали назву «олігархи». Саме під час двох президентських каденцій Л.Кучми ступінь впливу «олігархів» та очолюваних ними фінансово-промислових груп на всі аспекти життя у країні був найвищим, сам Президент виступав як арбітр у відносинах між ними. Така ситуація мала потужний вплив на функціонування владної системи. «Олігархічний» вплив поширився у Верховній Раді та Уряді, в деяких випадках саме першочерговому захисту «олігархічних» інтересів були підпорядковані місцеві органи влади (як ради, так і державні адміністрації). Відтак, з'явилися нові аспекти у відносинах між органами влади, які перебували під дією різних впливів.

На період 1995–1996рр. припала політична криза, спричинена боротьбою за повноваження між Президентом Л.Кучмою та Верховною Радою, які мають бути закріплені в новій Конституції незалежної України. Ліва більшість Парламенту чинила опір спробам Президента демонтувати існуючу «систему рад» і встановити президентсько-парламентську республіку, частина «демократичної меншості» побоювалася також президентського авторитаризму.

Гострота кризи зрештою була знижена з ухваленням Конституційного договору (1995р.) як тимчасового компромісу, а потім і пришвидшенням конституційного процесу, що завершився ухваленням Основного Закону 28 червня 1996р. Конституція, робота над якою тривала в умовах постійної загрози розпуску Верховної Ради, в деяких аспектах так само мала компромісний характер. Вона встановлювала суверена — народ України єдиним джерелом влади в країні, офіційно проголошувала Україну республікою, фіксувала на той момент уже фактично сформовану змішану президентсько-парламентську форму правління. З ухваленням Конституції стало можливим говорити про ліквідацію системи рад як основного елемента радянської владної конструкції і перехід до побудови державного механізму на нових засадах.

Були значно чіткіше визначені обсяги повноважень Президента, Верховної Ради як єдиного законодавчого органу і парламенту держави (вперше саме в такому формулюванні), Кабінету Міністрів як вищого органу в системі державної виконавчої влади. Президент уже не визначався конституційно як глава виконавчої влади. Відтак, Кабінет Міністрів теоретично отримував більший простір для діяльності, проте це не позбавляло його політичної залежності від Президента. На практиці кандидатури очільників Уряду обиралися насамперед з огляду на їх особисту лояльність до Глави держави, а підозри в нелояльності мали наслідком відставку. Так, у період 1994-1997рр. Президентом Л.Кучмою були відправлені у відставку три прем'єр-міністри: В.Масол, Є.Марчук та П.Лазаренко.

Головною діючою особою в державі вже легітимним чином став Президент, який контролював Уряд, місцеві органи виконавчої влади, силові структури і впливав на значну частину складу Верховної Ради. Президент отримував право вето на рішення Парламенту, з якими він не погоджувався. До важливих елементів системи стримувань і противаг належало право Президента розпустити Верховну Раду та призначити позачергові вибори. У той же час право Парламенту на імпічмент Президента було скоріше декларативним, оскільки реалізувати його було практично неможливо. Вибори Президента ставали ключовою подією суспільно-політичного життя.

Як і Конституційний договір, Конституція надавала Верховній Раді та Президенту різні терміни повноважень (відповідно, чотири та п'ять

років), що мало б сприяти процесу безперервності здійснення влади за рахунок розведення терміну виборів.

Активне втручання Президента та його оточення у діяльність Верховної Ради, їх контроль над державними ЗМІ та «олігархічним» телебаченням призвели до певної демонізації Парламенту в суспільній свідомості. Проте жодна з представлених у Верховній Раді політичних сил не змогла виступити з позитивним і реалістичним маніфестом свого бачення подальшого розвитку країни, який був би підтриманий більшістю громадян. Наближення чергового виборчого циклу (1998р. – парламентські вибори, 1999р. – президентські) перетворювало Верховну Раду на арену політичної боротьби.

За результатами парламентських виборів 1998р., що відбулися за змішаною системою, за участі партій і блоків, найбільшу фракцію сформували комуністи, що в результаті знову призвело до домінування у Парламенті лівих сил з відповідними порядком денним і риторикою. Атомізована внутрішня структура Парламенту (вісім різних фракцій без об'єднаного стрижня) вкрай ускладнювала можливості для конструктивної законодавчої роботи.

Л.Кучма спирався на різні, часто дуже різноманітні сили, що представляли «олігархів», «червоних директорів», регіональні еліти, ділові кола, частину рухів націонал-демократичного спрямування. В його оточенні після перемоги на виборах розпочалася внутрішня боротьба між інтересами, які не завжди збігалися. Ця конкуренція виявилася, зокрема, у вигляді боротьби за кандидатуру нового Прем'єр-міністра. З різних причин партнери Л.Кучми не підтримали його першу пропозицію – В.Пустовойтенка, який не зарекомендував себе вдалим реформатором, але й не демонстрував самостійних поглядів і амбіцій. За підтримки націонал-демократичних сил і міжнародних партнерів Л.Кучма висунув кандидатуру В.Ющенка (голова правління Національного банку, спів-автор політики впровадження національної валюти).

У цьому складі Уряду колишня керівниця компанії «Єдині енергетичні системи України» (у нещодавньому минулому монополіст на ринках газу) Ю.Тимошенко стала віце-прем'єр-міністром з питань паливно-енергетичного комплексу, а Ю.Єхануров, який раніше на посаді керівника Фонду державного майна керував процесом приватизації – першим віце-прем'єр-міністром. Кабінет Міністрів на чолі з В.Ющенком намагався бути самостійним (до певної міри) гравцем у владній системі, що не сприяло позитивному ставленню до нього з боку Президента Л.Кучми та його оточення. У результаті об'єднаних зусиль «олігархів» та комуністів Уряд В.Ющенка був відправлений у відставку навесні 2001р.

Основний вектор зусиль Президента та згуртованих навколо нього сил був спрямований на зміну балансу сил у Верховній Раді. Пропрезидентські фракції заявили про створення більшості у Верховній Раді і про наміри змінити її керівництво, яке представляло ліві партії. Чергова хвиля протистояння могла призвести до застосування Президентом права розпуску Парламенту. Пропрезидентська більшість у Верховній Раді спровокувала подальше загострення ситуації, перенісши засідання до «Українського дому». Попри очевидне порушення Регламенту Верховної Ради, Міністерство юстиції виправдало ці дії.

З цього моменту почався помітний ухил у бік політичного домінування Президента, який у подальшому супроводжувався деякими проявами авторитарних тенденцій. На початку 2000р. Президент Л.Кучма видав Указ про проведення загальнонаціонального референдуму з питань довіри до Верховної Ради та надання Президенту права розпустити Парламент у разі висловлення недовіри на референдумі, а також у разі, коли вона не може сформувати більшість і затвердити протягом трьох місяців поданий Кабінетом Міністрів проект бюджету. Також ставилися питання про скасування депутатської недоторканності, скорочення чисельності народних депутатів до 300, утворення двопалатного Парламенту, прийняття Конституції всеукраїнським референдумом.

Конституційний Суд не схвалив винесення на референдум питань щодо довіри до Парламенту та прийняття Конституції всеукраїнським референдумом. Референдум був проведений у квітні 2000р. За офіційними даними, на всі питання були отримані позитивні відповіді. Однак реформи форми правління не сталося, оскільки Верховна Рада не змогла прийняти рішення на її імплементацію.

Суспільно-політична ситуація значно загострилася внаслідок вбивства опозиційного журналіста Г.Гонгадзе у вересні 2000р. та оприлюднення лідером Соціалістичної партії України О.Морозом записів, нібито зроблених охоронцем Л.Кучми М.Мельниченком, на яких йшлося про причетність Л.Кучми та його оточення як до вбивства Г.Гонгадзе, так і до інших злочинів. У листопаді 2000р. розпочалися масові суспільні протести, відомі як акції «Україна без Кучми».

АКЦІЯ «УКРАЇНА БЕЗ КУЧМИ»

У грудні 2000р. розпочалися акції протесту в Києві, їх очолювали Ю.Луценко (на той час – один з лідерів соціалістів), активісти М.Свистович, В.Чемерис та ін. Акції швидко переросли у громадський опозиційний рух «Україна без Кучми», скерований на відставку Л.Кучми. До акції були причетні кілька політичних сил, що ставили спільну мету (змінити політичний режим), проте сповідували різні, часом протилежні ідеологічні напрями. Зокрема, Соціалістична партія (О.Мороз, Ю.Луценко), УНП «Собор» (А.Матвієнко), УРП (Л.Лук'яненко), партія «Реформи і порядок» (В.Пинзеник, С.Терьохін та ін.), УНА-УНСО (Д.Корчинський, А.Шкіль та ін.), Українська комуністична спілка молоді. Вимогами були відставка Л.Кучми та керівників силових структур (МВС, СБУ), об'єктивне розслідування справи вбивства Г.Гонгадзе.

У центрі Києва було влаштоване наметове містечко (під охороною УНА-УНСО), яке було знесено правоохоронцями 1 березня 2001р.

8-9 березня (Шевченкові дні) відбулися сутички протестантів з міліцією біля пам'ятника Т.Шевченка в Києві та спроба прориву до будинку Адміністрації Президента. Кілька активістів (переважно з УНА-УНСО на чолі з А.Шкілем) були затримані й згодом засуджені до ув'язнення. А.Шкіль був обраний народним депутатом (і завдяки цьому залишив місце позбавлення волі), інші вироки пом'якшені наступними роками вищими судовими інстанціями.

Акція «Україна без Кучми» мала свою інформаційну складову – сайт «Майдан», який згодом відіграв надзвичайно важливу роль у подіях Помаранчевої революції. На базі громадського руху була сформована політична платформа – «Фронт національного порятунку», до координаційної ради якого увійшли Ю.Тимошенко, О.Мороз, О.Турчинов, С.Головатий, С.Хмара, Л.Лук'яненко, Т.Стецьків, В.Філенко, А.Матвієнко та ін.

Протестний рух не набув масового характеру і не отримав широкої суспільної підтримки. Проте саме він виступив своєрідною підготовчою ланкою до Помаранчевої революції.

Режим, вибудований Л.Кучмою, багато в чому наслідував внутрішньополітичний розвиток Росії (до обрання Президентом В.Путіна). Опозиція мала строкатий ідеологічний характер (групи, що пізніше об'єдналися у «Нашу Україну» навколо В.Ющенка, Ю.Тимошенко та орієнтовані на неї групи, частина правоцентристських партій, О.Мороз і соціалісти), не могла похвалитися наявністю позитивної реалістичної програми розвитку країни, проте набирала підтримку на тлі суспільного розчарування політикою Л.Кучми.

Протистояння між силами, згуртованими навколо Л.Кучми, і «новими обличчями» на чолі з В.Ющенком, посилилося після парламентських виборів 2002р., на яких вперше масштабно застосовувалися «брудні» політичні технології. Опозиційні сили вибороли значне парламентське представництво, але не змогли ним скористатися: Головою Верховної Ради був обраний колишній глава Адміністрації Президента В.Литвин, його заступниками – лояльні до Л.Кучми Г.Васильєв (якого потім змінив комуніст А.Мартинюк) та О.Зінченко (СДПУ(о)). Більшість у Верховній Раді вперше не була лівою.

За незмінності загальної архітектури владної системи відбулися певні зміни в ролях, які відігравали різні інституції. Головним центром прийняття ключових рішень у цей час стає Адміністрація Президента, яку очолив В.Медведчук. У внутрішній політиці країни став відчуватися виразний російський вплив. Кабінет Міністрів (який очолювали спочатку А.Кінах, потім – В.Янукович) від початку визнавав підпорядкованість Президенту. Після 2002р. Прем'єр-міністр В.Янукович став відігравати роль «наступника» Л.Кучми.

Верховна Рада IV скликання була краще структурована, ніж попередні склади, оскільки мала сформовану пропрезидентську більшість, що дозволяло приймати рішення. Комуністи часто виступали союзниками влади, попри ліву риторіку. Президент та його оточення справляли потужний вплив на керівництво Парламенту, пропрезидентських фракцій і груп.

Досвід роботи парламентської більшості, на той час не регламентованої жодною правовою нормою, виявився позитивним і для наступних скликань Верховної Ради. Для Президента та Уряду ця ситуація продемонструвала, що лише за підтримки парламентською більшістю політичний курс має шанси на реалізацію. З погляду розбудови стійкого державного механізму це було позитивним кроком.

Перехід до парламентсько-президентської моделі

З початком підготовки сторін до президентських виборів 2004р. було здійснено кілька спроб розпочати т.зв. «політичну реформу», сутність якої полягала б у наступному:

- ✓ політичне послаблення інституту Президента з можливим переходом до його виборів у Парламенті;
- ✓ законодавче оформлення норми про парламентську більшість, яка має надати Президенту кандидатуру Прем'єр-міністра для подачі до Верховної Ради на затвердження;
- ✓ запровадження двопалатного Парламенту, друга палата якого складалася б з представників регіонів і колишніх президентів, зменшення чисельності нижньої палати до 300 народних депутатів;
- ✓ передача повноважень призначати міністрів (крім міністрів закордонних справ, оборони, внутрішніх справ, юстиції) до Парламенту, а голів державних комітетів – до Прем'єр-міністра.

Метою цих пропозицій очевидно було забезпечення безпроблемного відходу Л.Кучми від влади і недопущення до влади нових, конкурентних груп на чолі з В.Ющенком, а не думка про демократичний розвиток держави на засадах республіканської форми правління і парламентаризму.

Частина цих пропозицій була внесена до Конституції у грудні 2004р. Цей хід був вимушеним. Як президентська сторона, так і опозиція погодилися на таке рішення, щоб знизити гостроту політичної кризи, яка виникла внаслідок широкого протестного руху під назвою «Помаранчева революція». Своєю чергою, протести на Майдані в Києві розпочалися через виплески суспільного невдоволення системними маніпуляціями з боку влади і відвертим обманом виборців під час підрахунку голосів, відданих за кандидатів у Президенти В.Ющенка та В.Януковича.

«ПОМАРАНЧЕВА РЕВОЛЮЦІЯ»

Події, що отримали назву «Помаранчева революція», розгорнулися восени 2004р. на тлі президентських виборів, що відбулися з численними порушеннями та фальсифікаціями з боку влади. Кандидатом від діючої влади виступав Прем'єр-міністр В.Янукович, найбільш популярним кандидатом від опозиційних сил був екс-прем'єр-міністр В.Ющенко, показники їх підтримки суспільством були близькими.

Влада, державні та «олігархічні» медіа надавали підтримку В.Януковчу, широко застосовувалися «брудні» технології, що поглиблювали наявні суспільні розколи за соціокультурними маркерами (мова, релігія, культурні особливості, регіональний патріотизм тощо) та геополітичним вибором (зближення з Росією чи з західним світом). Кандидатура В.Януковича активно підтримувалася Росією. В Україні відкрито працювали російські політичні та медіа-технологи (Г.Павловський, М.Гельман та ін.).

Масові протести розпочалися після того, як 21 листопада 2004р. відбувся другий тур голосування, в якому, за даними екзит-полів, переміг В.Ющенко, а за повідомленням ЦВК (яку очолював С.Ківалов) – В.Янукович. В.Путін привітав В.Януковича з перемогою задовго до оголошення офіційних результатів. Символами протесту стали апельсини та помаранчевий колір. Київська міська рада, деякі обласні та міські ради відмовилися визнавати оголошені ЦВК результати виборів. В.Ющенко присягнув з трибуни Верховної Ради і проголосив початок «Помаранчевої революції». Про об'єднання зусиль заявили В.Ющенко, Ю.Тимошенко, А.Кінах. До Києва організовано звозилися люди для демонстрації підтримки В.Януковича. Президент Л.Кучма фактично самоусунувся від керування ситуацією.

Верховний Суд заборонив друкувати результати виборів. Переговори між владою та опозицією про мирне врегулювання кризи завершилися безрезультатно. Верховна Рада ухвалила Постанову «Про політичну кризу в державі, яка виникла в зв'язку з виборами Президента України», якою були визнані недійсними результати другого туру голосування, а також оголошено недовіру ЦВК.

Харківська та Луганська облради оголосили наміри утворити автономії, відбувся з'їзд депутатів усіх рівнів у Сєверодонецьку, де обговорювалося питання проведення референдуму щодо федералізації України та утворення автономії з областей Сходу та Півдня.

Верховний Суд підтвердив наявність численних порушень і недійсність результатів другого туру голосування. Повторне голосування було призначене на 26 грудня 2004р. Верховна Рада змінила склад ЦВК, внесла зміни до Закону про вибори. Були внесені зміни до Конституції щодо перерозподілу владних повноважень між Президентом та Верховною Радою. Під час повторного голосування переміг В.Ющенко, що стало ознакою перемоги Помаранчевої революції і одночасно – першої відчутної поразки політики РФ щодо України.

Ключовими особливостями Помаранчевої революції були:

- ✓ перша після здобуття незалежності масштабна суспільна підтримка, попри інформаційну блокаду і протидію з боку влади. Масовість руху була несподіваною як для влади, так і для опозиції;

- ✓ високий ступінь самоорганізації суспільства;
- ✓ об'єднання зусиль різних політичних і суспільних сил заради вироблення і досягнення спільної мети;
- ✓ підтримка протестного руху з боку значної частини ділових спільнот (від великого до малого бізнесу);
- ✓ поглиблення ліній розколу в суспільстві, передусім за регіональними і соціокультурними маркерами;
- ✓ відсутність у політичних сил - учасників протестів спільного бачення перспектив розвитку держави.

Помаранчева революція продемонструвала готовність активної частини суспільства виступити проти фальсифікацій і маніпуляцій з боку влади на захист демократичного розвитку, вільних виборів і курсу на повернення до Європи. Водночас, революція наочно засвідчила наявність суттєвих соціокультурних відмінностей між громадянами різних регіонів України, що знайшли своє відображення у різних політичних уподобаннях і геополітичних орієнтаціях.

Зміни до Конституції, внесені у грудні 2004р., визначили, що Президент втрачав контроль над виконавчою гілкою влади, тоді як Верховна Рада отримала повноваження призначати Прем'єр-міністра та склад Уряду, посилила установчу функцію. Президент мав право вето на рішення Верховної Ради, повноваження її розпустити через виникнення однієї з причин – відсутність більшості, неспроможність сформувавши Уряд і ухвалити державний бюджет протягом визначеного часу. Також за Президентом залишалося право пропонувати Верховній Раді для призначення на посади кандидатури міністрів закордонних справ і оборони.

Встановлювалися однакові терміни повноважень Президента та Верховної Ради (п'ять років). При цьому Президент не мав права розпустити Верховну Раду в останні шість місяців строку її повноважень або повноважень Президента.

«Політична реформа» набула чинності з 2006р. (за результатами наступних парламентських виборів). Навіть вимушене впровадження елементів парламентаризму, таких як посилення установчої і контрольної функцій Парламенту, обов'язковість формування більшості (що уможливорює процес ухвалення рішень), визначення принципів комунікації між Урядом і Парламентом для успішного проходження необхідних для країни законів було позитивним просуванням. Водночас, у цілому держава за змішаної форми правління була надзвичайно вразливою.

Це виявилось у наступний період, коли утворилася ситуація «співіснування» між Президентом та Урядом, що представляли різні політичні табори. За результатами виборів 2006р. і безуспішної спроби організації коаліції «помаранчевих» сил Президент В.Ющенко був змушений погодитися на формування коаліції на чолі з Партією регіонів і призначення Прем'єр-міністром В.Януковича, який фактично торпедував політичний курс, проголошений В.Ющенком. Подібна ситуація настала і після позачергових парламентських виборів 2007р., коли Прем'єр-міністром була вдруге призначена Ю.Тимошенко. Від моменту формування складу Уряду вона де-факто стала опозиціонеркою до Президента, який мав небагато впливу на ситуацію з формального боку, і до того значною мірою вже втратив підтримку суспільства.

У головних рисах модель організації державної влади, запропонована «політичною реформою» 2004р., є актуальною й донині.

Спроби зміни форми правління розпочалися з наближенням чергових президентських виборів. Так, на тлі загострення конфлікту між Президентом В.Ющенком та Прем'єр-міністром Ю.Тимошенко, яка претендувала на перемогу на виборах, розпочалися консультації між нею та політичними опонентами В.Ющенка, які стосувалися зокрема перегляду Конституції для зміни моделі організації державної влади.

Серед іншого пропонувалося: запровадження фактично двопартійної системи (для партій, очолюваних, відповідно, Ю.Тимошенко та В.Януковичем); зміна форми правління за рахунок посилення Верховної Ради і Кабінету Міністрів (тобто, переходу до «прем'єрської» або «канцлерської» республіки); політичне послаблення інституту Президента, за рахунок скасування його загальнонаціональних виборів і перехід до виборів Президента Верховною Радою. Однак В.Янукович, відчувачи високу ймовірність своєї перемоги на виборах, відмовився від підтримки ідеї послаблення інституту Президента.

Наростання авторитарних тенденцій

Після перемоги на президентських виборах В.Янукович уже в лютому 2010р. розпочав рух до ліквідації парламентсько-президентської республіки і концентрації влади у власних руках. Уже в березні 2010р. відбулося переформатування депутатської коаліції у Верховній Раді на

сумнівних юридичних підставах: до нової коаліції увійшли окремі народні депутати (які раніше були членами інших фракцій), попри конституційну норму про формування коаліції винятково депутатськими фракціями.

30 вересня 2010р. відбувся акт, що отримав назву «конституційного перевороту» – Конституційний Суд своїм рішенням не просто визнав внесення змін до Конституції у грудні 2004р. таким, що не відповідало встановленій процедурі (для цього були певні підстави), а повернув дію редакції Конституції 1996р. Це антиконституційне рішення повністю виводило з рівноваги встановлену систему стримувань і противаг. Уряд знову фактично підпорядковувався Президенту, Парламент втрачав не лише значну частину його установчих повноважень, але й самостійну роль у державній політиці. Оскільки формування парламентської коаліції більше не було необхідністю, знижувалася роль політичних партій у державно-політичній системі, зникали стимули для партійного будівництва. Потужного удару було завдано ідеї розвитку парламентаризму як інституту представництва інтересів суспільства.

Тенденції до концентрації всієї влади у країні в руках групи на чолі з В.Януковичем були продовжені за результатами місцевих виборів 2011р. і виборів до Верховної Ради 2012р. На той час правлячі групи вже розпочали репресії проти найбільш помітних опозиційних лідерів (в ув'язненні перебували Ю.Тимошенко та экс-міністр внутрішніх справ Ю.Луценко). Цьому сприяли масові призначення на керівні посади в силових структурах, органах прокуратури, судах різних рівнів лояльних до В.Януковича осіб, переважно вихідців із Донецького регіону. Попри доволі солідне парламентське представництво опозиційних партій («Батьківщина», УДАР і «Свобода»), вони були позбавлені суттєвого впливу на процес прийняття рішень.

Президент, керівництво і більшість складу Верховної Ради, Кабінет Міністрів представляли один політичний табір. Ця політична група до жовтня 2013р. декларувала відданість європейському вибору, але загалом узгоджувала політику зі стратегічними цілями Росії. Комуністична партія за рідкісними винятками виступала в ролі «молодшого партнера» Партії регіонів. Загальне керівництво ситуацією відбувалося з президентської Адміністрації.

Доволі швидко влада перейшла до репресій проти найбільш помітних опонентів. У жовтні 2011р. до семи років позбавлення волі була засуджена Ю.Тимошенко, що викликало широкий міжнародний резонанс і вимоги західних партнерів звільнити її. Це було зроблено лише після втечі В.Януковича в лютому 2014р. У лютому 2012р. до чотирьох років позбавлення волі був засуджений Ю.Луценко (помилуваний В.Януковичем у квітні 2013р.).

Політика, здійснювана В.Януковичем, швидко набула ознак узгодження з керівництвом Росії як через кадрові призначення, так і через зміст цієї політики.

«ПРОРОСІЙСЬКИЙ РОЗВОРОТ» В.ЯНУКОВИЧА. ГОЛОВНІ ПОДІЇ І ФАКТИ

- ✓ «Блискавичне», без будь-якого експертного обговорення, підписання у квітні 2010р. між президентами В.Януковичем та Д.Медведевим т.зв. «Харківських угод», згідно з якими термін базування Чорноморського флоту РФ у Севастополі та Криму продовжувався після 2017р. (термін виводу ЧФ РФ з території України) на 25 років, в обмін на скасування митних зборів на газ, що поставлявся в Україну. Угоди були одночасно ратифіковані Верховною Радою та Держдумою РФ. Ратифікацію підтримали дев'ять народних депутатів від БЮТ та сім від «Нашої України – Народної самооборони». Ціна на газ для України все одно залишалася серед найвищих у Європі, натомість Україна стрімко втрачала міжнародну правосуб'єктність. Угода була в односторонньому порядку денонсована Держдумою РФ у березні 2014р., під час окупації Криму.
- ✓ Протягом 2010р. відбулося два візити до України Патріарха РПЦ Кирилла – на інавгурацію новообраного Президента В.Януковича та на святкування Хрещення Руси.
- ✓ Ухвалення Закону «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», де зберігався пріоритет набуття членства України в ЄС, але виключалися згадки з попереднього Закону про інтеграцію України до євроатлантичного безпечного простору та членство в НАТО. Проголошувався «позаблоковий» статус України.
- ✓ Кадрова політика, відповідно до якої на посаду Міністра оборони призначалися особи, прихильні до політики Росії (М.Єжель) або тісно з нею пов'язані (Д.Саламатін, П.Лебедев). Головами СБУ за погодженням з РФ були призначені спочатку І.Калінін, потім О.Якименко. Д.Саламатін, П.Лебедев, О.Якименко, як і В.Янукович були заочно звинувачені в державній зраді. На той момент вони були втікачами до РФ. Міністром освіти був призначений Д.Табачник, який запам'ятався проведенням політики фактичної деукраїнізації освіти.

- ✓ Ухвалення Закону «Про засади державної мовної політики» (т.зв. «закон Ківалова-Колесніченка»). Цей Закон фактично нівелював конституційну норму щодо української мови як єдиної державної. Ухвалення Закону тривало на тлі протестів і відбувалося з порушенням Регламенту Верховної Ради. Після набуття цим Законом чинності, кілька місцевих рад проголосили російську та деякі інші мови регіональними.
- ✓ Розпорядження Кабінету Міністрів (на чолі з М.Азаровим) про призупинення процесу підготовки до підписання Угоди про асоціацію з ЄС 21 листопада 2013р.
- ✓ Відмова В.Януковича на саміті «Східного партнерства» у Вільнюсі 29 листопада 2013р. підписати Угоду про асоціацію з ЄС. Обидва рішення, що викликали масштабні суспільні протести, були прийняті після втаємничених зустрічей В.Януковича та В.Путіна.

Суспільство відреагувало на політику влади голосуванням на парламентських виборах 2012р. за політичні сили, що представляли опозицію – «Батьківщину», УДАР і «Свободу», які за пропорційною складовою набрали, відповідно, 25,54%, 13,96% та 10,44% голосів. Найбільш популярними з опозиційних лідерів, за відсутності ув'язненої Ю.Тимошенко, були В.Кличко – лідер УДАРу, та А.Яценюк. За прогнозами різних соціологічних компаній, В.Кличко із значною перевагою долав би В.Януковича у гіпотетичному другому турі президентських виборів.

Оскільки кампанія В.Януковича і подальша політика планувалися з розрахунком на два терміни його президентських повноважень, в оточенні Президента почалися пошуки можливого виходу з такої ситуації. Публічності набули розрахунки влади на те, щоб позбавити В.Кличка участі у виборах на підставі того, що він не проживав постійно в Україні, внесши відповідні зміни до законодавства.

Подальші події не дозволили цим розрахункам здійснитися. Політика, спрямована не лише проти європейського вибору, але й проти інтересів великої частини українського суспільства (в т.ч. інтересів значної частини ділових кіл) викликала суспільний спротив, вона наклалася на накопичене в суспільстві невдоволення розвитком подій і породила восени 2013р. протестний рух, який на початку був спрямований на те, щоб примусити В.Януковича виконати обіцянку і підписати підготовлену на той час Угоду про асоціацію з ЄС. Цей рух отримав назву «Євромайдан».

«ЄВРОМАЙДАН»

Після оприлюднення Розпорядження Кабінету Міністрів про призупинення підготовки до підписання Угоди про асоціацію з ЄС 21 листопада 2013р. опозиційні сили виступили з заявою про державну зраду та наявність підстав для імпічменту В.Януковича. Протягом кількох днів розпочалися мітинги в Києві, Івано-Франківську, Львові, Дніпропетровську, Донецьку, Кіровограді, Одесі, Тернополі, Харкові, Черкасах, Луцьку, Чернівцях, Чернігові, Ужгороді. У Києві заблоковані підходи до Адміністрації Президента і будівлі Уряду. Вже наступного дня відбулися перші сутички демонстрантів з міліцією.

24 листопада в Києві відбулося масове віче «За європейську Україну» за участі не менше 100 тис. учасників. Віче ухвалило резолюцію з політичними вимогами – відставки Уряду М.Азарова за зраду національних інтересів, проведення позачергової сесії Верховної Ради для ухвалення всіх необхідних для європейської інтеграції законів (у т.ч. про звільнення Ю.Тимошенко), підписання Угоди про асоціацію з ЄС, звільнення Ю.Тимошенко. В іншому випадку висувалися вимоги імпічменту В.Януковича за зраду національних інтересів, розпуску Верховної Ради і призначення позачергових виборів. Віче звернулося до Заходу з проханням про запровадження персональних санкцій проти В.Януковича та наближених до нього осіб, і до керівництва ЄС з проханням не закривати двері для України. Студентські організації вимагали звільнення Міністра освіти Д.Табачника. Відбулися зіткнення з силовиками. Міліція вперше застосувала силу й сльозогінний газ.

Організатори «Євромайдану» наполягали на винятково мирному характері протестів і вимагали відсутності будь-яких партійних прапорів і символіки, часто ставилася вимога проведення «Майдану без політиків». У Києві тривали два окремих «Майдани», один з яких був організований опозиційними політичними силами на Європейській площі. Саме він вночі 24 листопада зазнав штурму з боку «Беркуту» та інших підрозділів міліції. 26 листопада обидва Майдани об'єдналися (за умови відмови від партійної символіки).

28 листопада відбувся студентський страйк. 29 листопада, в день саміту у Вільнюсі – великий мітинг за участі лідерів опозиційних політичних сил.

У ніч проти 30 листопада «Євромайдан», який на той час складала близько 300 молодих людей, був жорстко розігнаний «Беркутом» та «тітушками» під приводом необхідності очистки території для встановлення новорічної ялинки. Жертви розгону знайшли прихисток у Михайлівському монастирі. Після цих подій ялинка на Майдані Незалежності більше не встановлювалася. Силевий розгін «Євромайдану» засудили лідери країни Заходу, міжнародні організації. Протести перейшли до іншої фази, що отримала назву Революція Гідності.

Після відмови Президента України підписати Угоду про асоціацію з ЄС, 30 листопада 2013р. «Євромайдан» був жорстоко розігнаний, що спричинило масштабний протестний рух по всій країні і репресії з боку влади у відповідь.

Примітно, що відмова В.Януковича підписувати Угоду про асоціацію з ЄС і рішення Уряду під керівництвом М.Азарова про призупинення процесу європейської інтеграції, що викликали суспільні протести, були результатом кількох зустрічей В.Януковича з Президентом РФ В.Путіним. 16 січня 2014р., всупереч вимогам Регламенту Верховної Ради була ухвалена низка законів, що отримали назву «диктаторських». Цими законами фактично встановлювався диктаторський режим, який суттєво обмежував права громадян (у т.ч. на збори, демонстрації тощо), запроваджувалися поняття «екстремістська діяльність», «іноземний агент», розширювалися повноваження правоохоронних органів. Ці закони, більшість з яких були скопійовані з російських нормативно-правових актів, отримали засудження представників ЄС, США та інших західних країн-партнерів України, міжнародних організацій.

«Диктаторські закони» були скасовані 28 січня 2014р., на тлі значного загострення протистояння між суспільством і владою. На цей час центральна влада вже втрачала керованість процесами, але не бажала поступатися народу з його вимогами. Протистояння досягло піку 18-20 лютого 2014р., коли від прицільного вогню загинули понад 100 протестувальників у Києві (на Майдані Незалежності та оточуючих вулицях). 21 лютого 2014р. В.Янукович втік з країни, що зафіксувало перемогу Революції Гідності, кінець проросійського політичного режиму та одночасно утворило вакуум влади, дезорієнтацію значної частини державних службовців і правоохоронців.

«РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ»

Події, що отримали назву «Революція Гідності», стали розвитком Євромайдану, але вже з іншим порядком денним – вимогою негайної зміни влади у країні (чергові президентські вибори мали відбутися у 2015р.). Початком став масштабний мітинг у Києві 1 грудня 2013р., після жорсткого розгону силовиками Євромайдану (близько 500 тис. учасників).

Опозиційні сили висунули вимогу відставки Уряду М.Азарова. Мітинги відбувалися також у багатьох інших містах. На тлі масових протестів відбулося кілька зустрічей В.Януковича та В.Путіна, після останньої з них повідомлено про рішення Росії розмістити \$15 млрд. в українських цінних паперах і знизити ціни на газ. Поширювалася неофіційна інформація, що в обмін на це Україна повинна найближчим часом вступити до Митного союзу (очолюваного Росією), що остаточно знищувало перспективу європейської інтеграції. Віце-прем'єр-міністр російського уряду Д.Рогозін відвідав кілька українських стратегічних підприємств (у т.ч. «Південмаш»). На підтримку української влади і проти українського Майдану відкрито виступали керівництво Росії.

Політичну платформу протестів склали опозиційні до В.Януковича сили – передусім, Об'єднана опозиція «Батьківщина» (на той час – А.Яценюк, О.Турчинов), УДАР (В.Кличко), «Свобода» (О.Тягнибок), такі політики, як Ю.Луценко, П.Порошенко та ін., тоді як рушійну силу Майдану та Революції Гідності становили численні формальні та неформальні об'єднання і окремі активісти. Основна частина протестантів не завжди повністю підтримувала рішення опозиційних лідерів щодо переговорів з владою. Відомо також, що частина політиків у певний момент схилилася до рішення про згортання протестів, тоді як активісти здебільшого були налаштовані на радикалізацію руху.

На відміну від подій Помаранчевої революції, влада жорстко протистояла протестувальникам. Відбулося кілька масштабних сутичок сил «Беркуту», внутрішніх військ та міліції з протестувальниками, в яких були поранені. Широко застосовувалися спецзасоби (водомети, світло-шумові гранати, сльозогінний газ). Широку практику набуло використання владою проти протестувальників т.зв. «тітушок» – підготовлених до бійок осіб, озброєних кийками, трубами і т.п., для залякування протестувальників і провокації безладу. У ході протестів звичною практикою стали викрадення й катування активістів, потім дійшло і до вбивств. Були сильно побиті Т.Чорновол, І.Луценко, викрадений і замордований активіст Ю.Вербицький, застрелені спочатку С.Нігоян, М.Жизневський, потім – ще близько 100 жертв («Небесна сотня»).

На відміну від періоду Помаранчевої революції, ні Верховна Рада, ні суди аж до моменту найтрагічніших подій не виявили волі й рішучості до відновлення демократичного устрою й зниження напруженості. Навпаки, Верховна Рада з більшістю,

орієнтованою на В.Януковича, ухвалила пакет «диктаторських законів» 16 січня 2014р., (які фактично позбавляли громадян демократичних прав і свобод), що лише радикалізувало протести й викликало реакцію зарубіжних партнерів України.

Спроби переговорів між владою та політичною опозицією були безрезультатними: влада жорстко наполягала на припиненні протестів і звільненні захоплених протестувальниками будівель. Мітинги й протести відбувалися по всій країні. У Дніпропетровську, Черкасах, деяких інших містах протести були жорсткою розіграні владою та «тітушками». Країна знаходилася у глибокій політичній кризі. Переговори в Києві представників міжнародної спільноти (США, ЄС, окремих країн Заходу) призвели лише до скасування законів 16 січня.

18-20 лютого 2014р. відбулася спроба розгону Майдану силовиками після невдалої ходи активістів до Верховної Ради. Влада оголосила антитерористичну операцію, було закрито метро. Почалися розстріли протестувальників. Шок від цих подій змусив більшість народних депутатів повернути собі політичну ініціативу. Відновилися засідання Верховної Ради, яка після втечі В.Януковича 22 лютого 2014р. залишилась єдиним легітимним органом влади. Було, зокрема, обрано нове керівництво Верховної Ради на чолі з О.Турчиновим, усунуто від влади В.Януковича й призначено вибори Президента на 25 травня 2014р., прийнято рішення про відновлення дії Конституції в редакції 2004р., звільнення Ю.Тимошенко з в'язниці, постанову про запобігання сепаратизму.

Революція Гідності вже не мала мирного характеру, як її попередниці – Революція на граніті, Помаранчева революція, Євромайдан. Її головне значення – в тому, що громадяни України виявили готовність відстоювати свої цінності і своє бачення перспектив розвитку країни, навіть ціною життя. Ключова особливість цих подій – у масовості руху, готовності до подолання спровокованих раніше глибоких суспільних розколів заради спільної мети – Європейського вибору України.

Відновлення парламентсько-президентської республіки.

Нові виклики

Після падіння режиму В.Януковича, 22 лютого 2014р. Верховна Рада, залишившись єдиним легітимним органом державної влади, конституційною більшістю відновила функціонування парламентсько-президентської республіки через повернення дії Конституції в редакції 2004р., тим самим уже не вперше в українській історії відігравши позитивну роль у переломні історичні моменти.

Вакуум влади був ліквідований призначенням позачергових виборів Президента (других в історії України) на 25 травня 2014р. У першому

турі переміг П.Порошенко. Одним з його перших рішень після інавгурації було призначення позачергових виборів до Верховної Ради, склад якої не відбивав наявної політичної ситуації у країні. На той час Росія скористалася моментом для анексії Криму і організації масових заворушень у Донецькій і Луганській областях, Харкові (спроба заснувати т.зв. «Новороссию»). Центральній владі на чолі з Головою Верховної Ради О.Турчиновим вдалося не допустити втрати Харкова, але в Донецькій та Луганській областях справа дійшла до участі регулярних підрозділів РФ, захоплення частини території, включно з обласними центрами, розгортанням тероризму й репресій проти тих, хто вважав себе українськими громадянами, виникненню нового для України явища «внутрішньо переміщених осіб» (близько 1,5 млн. людей, за офіційними даними, були змушені виїхати на території, що контролювалися центральною владою).

Позачергові вибори до Верховної Ради відбулися 25 жовтня 2014р. за змішаною системою, встановленою законом 2011р. За пропорційною складовою до нового складу Верховної Ради увійшли п'ять партій – учасниць Революції Гідності – «Народний фронт» (А.Яценюк, О.Турчинов, А.Аваков) – 22,14% голосів, «Блок Петра Порошенка» (П.Порошенко, Ю.Луценко) – 21,82% голосів, Об'єднання «Самопоміч» (О.Сироїд, Ю.Березюк) – 10,97%, «Радикальна партія О.Ляшка» (О.Ляшко) – 7,44%, ВО «Батьківщина» (Ю.Тимошенко) – 5,68%.

«Народний фронт» і БПП були новоутвореними партіями, «Самопоміч» і РПЛ вперше представлені в Парламенті. Лише «Батьківщина» була «старою» політичною силою. Фракції цих партій створили коаліцію «Європейська Україна» (302 народних депутати), яка теоретично існувала до лютого 2016р., але на практиці вона втратила єдність ще в середині 2015р. Противники Революції Гідності були представлені фракцією новоствореної партії «Опозиційний блок» (9,43% голосів), риторика якої повністю відтворювала російську.

В умовах війни було очевидно, що Президент намагатиметься підпорядкувати своєму баченню пріоритетів політики діяльність і Парламенту (через орієнтовану на нього найбільшу фракцію правлячої коаліції («Блок П.Порошенка – Солідарність»), і Кабінету Міністрів, очолюваного А.Яценюком, що провокувало конфліктність. Зростали тертя у парламентській коаліції, у лютому-березні 2016р. керівники

«Самопоміч», «Батьківщини», «Радикальної партії О.Ляшка» заявили про вихід їх політичних сил з коаліції.

У квітні 2016р. коаліція у складі двох партій («БПП-Солідарність» і «Народний фронт») сформували новий Уряду, який очолив В.Гройсман (на той час – креатура П.Порошенка), Головою Верховної Ради був обраний А.Парубій («Народний фронт»). Це дозволило уникнути поза-чергових виборів. Змішана форма правління була збережена завдяки відносно рівному впливу на владу з боку кожного з партнерів по коаліції. Стабілізація державної системи була дуже відносною, а її інституційна слабкість – дуже відчутною.

У результаті чергових президентських виборів 2019р. система стримувань і противаг, яка на той час існувала не без проблем, була майже зруйнована. Переможець президентських виборів В.Зеленський у своїй інавгураційній промові оголосив про розпуск Верховної Ради (чергові вибори мали б відбутися в жовтні 2019р.). Справжньою причиною, очевидно, було те, що у складі наявного скликання Верховної Ради новий Президент мав би не надто значну підтримку. Верховна Рада, обрана в екстремальній ситуації 2014р., за п'ять років уже не представляла пануючі суспільні настрої.

Завдяки перемозі на позачергових виборах орієнтованої на свої інтереси новоствореної партії «Слуга Народу», яка виборола 254 мандати з 450 і вперше в українській історії утворила «монобільшість», В.Зеленський отримав змогу сформувати повністю залежний від нього Уряд (Прем'єр-міністр О.Гончарук) і замінювати його склад, коли вважатиме за потрібне (чим він і скористався в березні 2020р.). Парламентська фракція «Слуги Народу» розглядалася фактично як машина для ухвалення рішень, в яких був зацікавлений Президент. На захист залишків парламентаризму виступив Голова Верховної Ради Д.Разумков, один з очільників виборчої кампанії В.Зеленського.

Максимально можливі реальні повноваження, у т.ч. із застосуванням неформальних інструментів, були сконцентровані в руках В.Зеленського та його найближчого оточення, зокрема, глав Офісу Президента. Новий склад Кабінету Міністрів, який очолив Д.Шмигаль, усупереч Конституції діяв без затвердженої Верховною Радою Програми діяльності Уряду. З початку 2021р. в якості політичного інструменту активно використовувалася РНБО.

Від початку каденції В.Зеленського було здійснено кілька законодавчих ініціатив, які, формально не змінюючи чинної моделі правління, посилювали вплив Президента. Такими були, зокрема, проект змін до Конституції, що надавав Президенту право утворювати незалежні регуляторні органи, призначати та звільняти директорів НАБУ та ДБР. КСУ визнав невідповідність цього проекту Конституції. Проект змін до Конституції у частині децентралізації, який фактично створював «президентську вертикаль», було відкликано. Проект закону про перепідпорядкування Національної гвардії Президенту на цей час не був винесений на розгляд Верховної Ради. Разом з тим, Закон про ДБР надає Президенту право призначати директора цього органу (за поданням відповідної комісії).

Під гаслом зміцнення інститутів прямої демократії відбувалося послаблення інститутів парламентаризму та представницької демократії. Так, Закон про народовладдя через загальнонаціональний референдум надає можливість скасування законів через референдум, і одночасно не дає можливості скасування рішень, ухвалених на референдумі, інакше, як шляхом нового референдуму через три роки. Це послаблює повноваження Парламенту як єдиного законодавчого органу. Так само варто згадати зміни до законодавства, якими позапарламентські партії позбавлені фінансування з державного бюджету – й тим самим звужено поле для політичної конкуренції.

Зосередження практично всієї влади навколо фігури Президента було легітимізовано результатами виборів. Через два роки після виборів дослідження громадської думки засвідчували все ще доволі високий рівень довіри суспільства до В.Зеленського та орієнтованої на нього політичної сили (партії «Слуга Народу»), попри відсутність значних успіхів у розвитку як соціально-економічної ситуації, так і декларованого просування до ЄС і НАТО.

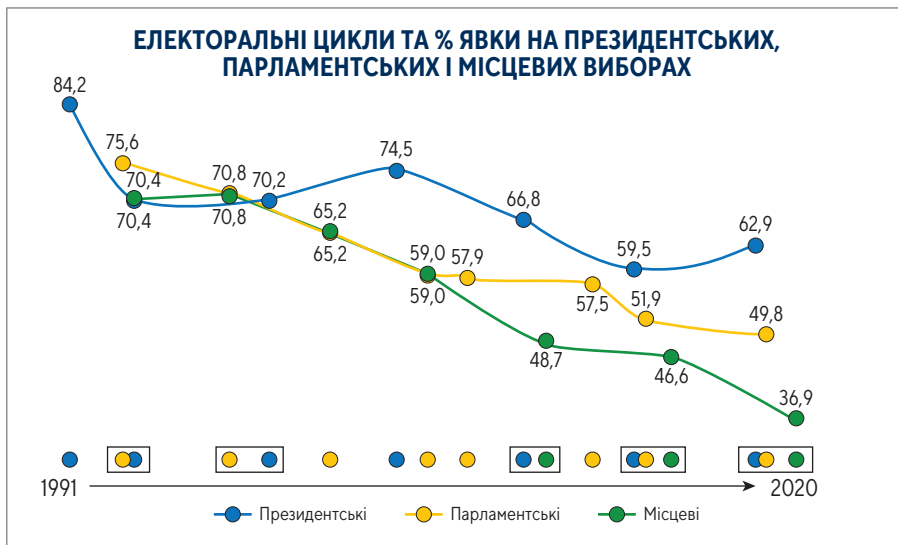

ПРЕЗИДЕНТСЬКІ І ПАРЛАМЕНТСЬКІ ВИБОРИ: ВПЛИВ НА ПОЛІТИЧНУ КОНКУРЕНЦІЮ ТА АКТИВНІСТЬ ГРОМАДЯН

Як свідчить досвід 30 років незалежності, в Україні практика проведення парламентських виборів невдовзі після президентських мала негативний вплив на розвиток партійної системи, зокрема на формування партій як сталих і спроможних політичних інститутів, утвердження внутрішньопартійної демократії. Натомість вона посилювала характерне для України суспільне сприйняття парламентських виборів як другорядних, порівняно з президентськими, закріплює домінування партій лідерського типу, а також заохочувала політичних спонсорів інвестувати в персональні бренди, а не в розвиток партійних організацій.

На відміну від парламентських виборів, президентські вибори протягом 30 років незалежності залишалися відносно сталим інститутом, а виборча система жодного разу не зазнавала суттєвих змін. Так, і Закон «Про вибори Президента Української РСР», що діяв у 1991-1999рр., і Закон «Про вибори Президента України» (1999-2020рр.), і чинний Виборчий кодекс (від 24 жовтня 2020р.) передбачають вибори Глави держави абсолютною більшістю голосів (за потреби – у два тури).

Перші вибори Президента відбулися 1 грудня 1991р., одночасно з референдумом щодо проголошення незалежності України. Явка тоді становила 84,18%. Наступними роками вона проявила виразну тенденцію до зниження, однак переважно була суттєво вищою, ніж на парламентських чи місцевих виборах (діаграма «Електоральні цикли та % явки на президентських, парламентських та місцевих виборах»).

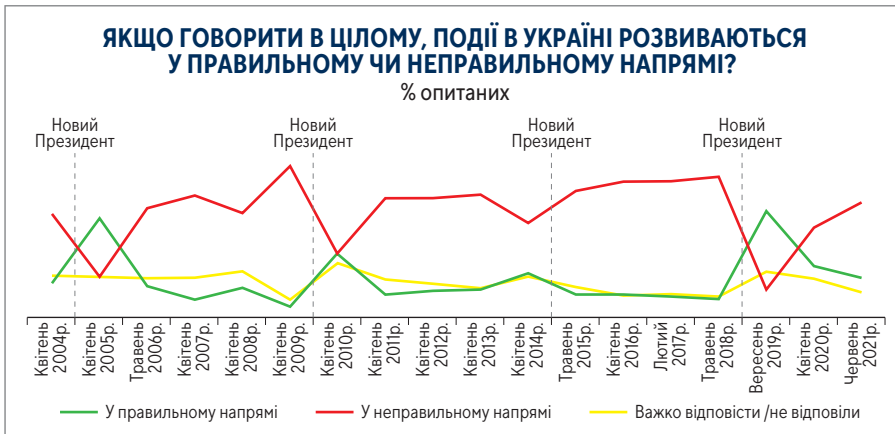

Електоральні цикли – періодичне проведення виборчих кампаній різного виду, що можуть бути розведеними в часі або збігатися. Збіги електоральних циклів призводять до «стрибокподібного» розвитку політичної системи, коли тривалі періоди стабільності ключових представницьких інститутів (насамперед, президента і парламенту) закінчуються їх кризовим перезавантаженням. Перший такий збіг відбувся у 1994р., коли президентські вибори були проведені через три місяці після парламентських. Натомість у 2014р. та 2019р. спостерігалася дзеркальна ситуація, коли серія розпочиналась із президентських виборів. Збіг електоральних циклів, за якого спершу обирається президент, а потім парламент і органи місцевого самоврядування, призводить до переформування всієї конструкції влади «згори вниз» в інтересах новообраного президента.

Виборча активність протягом 30 років незалежності мала виразний тренд до падіння. Загалом, під час президентських виборів спостерігався вищий рівень явки, ніж під час парламентських виборів. При цьому, у 1994р. (а також у 1998-1999рр.), коли президентські вибори відбувались невдовзі після парламентських, різниця в явці змінювалася на користь останніх. Імовірно, якщо виборці «випускають пару» на перших виборах, у подальших вони беруть участь із меншим ентузіазмом. Місцеві вибори у 1994р. проводились одночасно з президентськими, а у 1998р., 2002р. та 2006р. – одночасно з парламентськими; коли ж вони почали проводитись окремо, явка виявилася найнижчою (значно менше 50%). Знизити її могла ще й та обставина, що всі три рази місцеві вибори проводилися в кінці серії виборчих кампаній.

Про визначальну роль інституту всенародних виборів Глави держави для легітимації всього політичного режиму в державі свідчить ще й такий факт: опитування фіксують значне зростання частки респондентів, які оцінюють напрям розвитку подій у країні як правильний, саме після чергових виборів Президента. При чому, така позитивна оцінка тісно корелює з підтримкою новообраного Глави держави.

Результати виборів 2019р. і характер влади, сформованої за їх підсумками, стали відображенням характеру політичної культури значної частини українського суспільства, що поєднує критичне ставлення до існуючої влади; високий рівень очікувань від її оновлення; низький рівень інтересу до політики і недостатню компетентність у ній; низький рівень громадянської активності і громадянської участі. Ці особливості можуть підживлювати волюнтаризм і сприяють поширенню популізму в діях влади та політичних сил.

Отже, протягом 30 років розвитку державної незалежності в Україні здійснено трансформацію від частини радянської системи до самостійної демократичної республіки. Водночас, наявність гібридної, парламентсько-президентської форми правління виступала постійним чинником напруженості у відносинах вищих владних інститутів, часто провокуючи боротьбу між ними. Обсяг повноважень і політичного впливу інституту Президента неодноразово ставав джерелом виникнення авторитарних тенденцій, однак ці спроби зустрічали опір демократично налаштованих політичних сил, а головне значної частини суспільства, здатної до самоорганізації.

Суттєвою проблемою всієї системи державної влади в Україні залишається її надмірна персоналізація, яка пояснюється відсутністю історичної державотворчої та державницької позиції, низьким рівнем політичної освіти і політичної культури суспільства. Запит на «нові обличчя у політиці», на жаль, не призвів до приходу до влади більш компетентних і моральних персоналій, ніж до цього. Відтак, і «нова влада» вже не може слугувати взірцем для суспільства, а спадковість у формуванні політичної та управлінської еліти виявилася перерваною.

Водночас, українське суспільство протягом 30 років державної незалежності змогло поступово десакралізувати владу, чого не сталося в більшості інших колишніх радянських республік. Різні версії модернізації радянського ладу не були підтримані практикою суспільного розвитку. Поступово українське суспільство приходить до розуміння цінності парламентаризму і необхідності наявності балансів у діяльності органів влади. Це відповідає усталеним загальноєвропейським тенденціям, до яких кожне європейське суспільство йшло своїм непростим і доволі довгим з історичного погляду шляхом.

3. РОЗВИТОК МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТА ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ ВЛАДИ

Становлення місцевого самоврядування у незалежній Україні

Місцевого самоврядування у класичному розумінні протягом радянського періоду історії України фактично не існувало: місцеві ради були ланками централізованого апарату управління, повністю підпорядкованого КПРС/КПУ. Вибори до рад усіх рівнів проводилися (до 1989р.) на безальтернативній основі.

Відповідно до Конституції УРСР 1978р., обласні, районні, міські, районні в містах, селищні та сільські ради разом із Верховною Радою республіки становили єдину систему органів державної влади (ст.78). Відповідно до принципу «демократичного централізму», ради підпорядковувались одна одній по вертикалі. Місцеві ради мали конституційні функції проводити у життя рішення державних органів вищого рівня та керувати діяльністю підпорядкованих рад, а також право напряду скасовувати акти останніх у разі невідповідності цих актів законодавству (Конституція УРСР, ст.ст. 125, 129).

До 1990р. головну роль в організації та діяльності органів влади в Україні відігравали органи КПРС/КПУ. На кожному рівні адміністративно-територіального устрою існувала відповідна партійна структура: обком, райком, міськком, а всі керівники рад чи їх виконкомів обов'язково належали до правлячої партії.

Відродження місцевого самоврядування в Україні почалося після виборів рад народних депутатів УРСР у березні 1990р. За результатами виборів у деяких містах і регіонах ради або опинилися під контролем опозиції, або мали у складі значні демократичні депутатські групи. Утім, відповідних конституційно-правових засад для того, щоб місцеві ради могли стати повноцінними інститутами місцевого самоврядування, на той час ще не було створено. Суб'єктність рад на зламі 1990-1991рр. була зумовлена насамперед розвитком суспільно-політичної ситуації.

Першою спробою закласти правову основу місцевого самоврядування ще у процесі суверенізації України був Закон «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування», прийнятий у грудні 1990р. Його особливістю була нерозділеність функцій державної влади і місцевого самоврядування. Система місцевих рад

визначалась як «державні органи місцевого самоврядування», а функцією місцевого самоврядування було визначено як самостійне вирішення «усіх питань місцевого життя ... виходячи з інтересів населення, на основі законів Української РСР та власної фінансово-економічної бази». За місцевими радами закріплювалися широкі адміністративні та фінансово-економічні повноваження. Така конструкція була радикальним кроком у бік децентралізації влади, однак створювала загрозу «суверенізації» місцевих рад.

У березні 1992р. було започатковано муніципальну реформу. Верховна Рада прийняла закони «Про Представника Президента України» і «Про місцеві ради народних депутатів та про місцеве і регіональне самоврядування», які робили систему влади на місцях більш збалансованою. Функції місцевого (регіонального) самоврядування залишалися за радами, тоді як представники Президента виступали керівниками органів виконавчої влади (місцевих адміністрацій) в областях, районах, містах Києві та Севастополі, а також у районах цих міст, що утворювало конфліктну ситуацію.

У лютому 1994р. на фоні боротьби між Парламентом й Президентом і гострої політичної кризи Верховна Рада ухвалила Закон «Про формування місцевих органів влади і самоврядування», яким відновила на рівні областей, районів і міст Києва та Севастополя попередню систему рад із функціями і органів державної влади, і самоврядування. Одночасно був ухвалений Закон «Про вибори депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, обласних рад», який передбачав прямі вибори голів цих рад. Обрані голови рад були альтернативою представникам Президента, повноваження яких скасувались із моменту їх обрання.

У червні 1994р. Верховна Рада прийняла нову редакцію Закону «Про формування місцевих органів влади і самоврядування», якою обмежила

повноваження місцевих рад усіх рівнів винятково функціями місцевого самоврядування. Водночас, на голів відповідних рад та очолюваних ними виконавчих комітетів було покладено здійснення повноважень виконавчої влади. Під час виконання останніх голови рад і виконкоми підпорядковувалися Кабінету Міністрів та головам виконкомів рад вищого рівня. Таким чином, місцеві органи виконавчої влади підпорядковувались Уряду, а не Президенту.

Прагнучи відновити «президентську вертикаль» на місцях, новообраний Президент Л.Кучма Указом підпорядкував собі голів виконкомів обласних, районних і Севастопольської міських та районних рад, однак це ще більше заплутало відносини між Президентом, Кабінетом Міністрів, місцевими радами та головами останніх, обраними прямим голосуванням.

Наступним кроком у становленні системи місцевого самоврядування в Україні стало підписання в червні 1995р. Конституційного Договору між Президентом і Верховною Радою, який визначав місцеве самоврядування як гарантоване державою право територіальних колективів громадян та обраних ними органів самостійно вирішувати питання місцевого життя в межах Конституції і законів України.

Водночас, місцеве самоврядування поширювалось лише на базовий рівень – громади сіл, селищ і міст. Ради обласного та районного рівня, а також міські ради Києва і Севастополя визначались як «представницькі» і не мали власних виконавчих комітетів. Голови цих рад призначалися Президентом керівниками державних адміністрацій відповідного рівня, що мали функції місцевих органів виконавчої влади (яку очолював Президент). За невиконання указів, постанов і розпоряджень Президента або Уряду голови місцевих адміністрацій могли бути звільнені указом Президента, що тягло за собою також дострокове припинення їх повноважень як голів відповідних рад.

Попри тимчасовий характер, цей договір окреслив контури розподілу влад на місцях, що зберігався й надалі: співіснування системи місцевого самоврядування на базовому рівні сіл, селищ і міст, а також сильної «президентської вертикалі», представленої місцевими адміністраціями, що зосереджувала у своїх руках виконавчу владу на рівні районів та областей.

З прийняттям Конституції в червні 1996р. місцеве самоврядування визначене як право територіальної громади – «жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України» (ст.140). Конституцією було утверджено базові для повноцінного функціонування місцевого самоврядування принципи: самостійність у вирішенні певного кола питань, що стосуються життя конкретної громади, визначені джерела фінансового забезпечення цих рішень, гарантовано права місцевого самоврядування та механізми їх судового захисту.

Конституція також закріпила дворівневу систему місцевого самоврядування: первинний рівень (село, селище, місто) і вторинний (район, область). На первинному рівні крім рад, громади також обирали сільських, селищних та міських голів, які головували на засіданнях відповідних рад та очолювали їх виконавчі органи. Водночас, голови районних і обласних рад обиралися відповідними радами та очолювали виконавчий орган ради.

Обсяг повноважень органів місцевого самоврядування вторинного рівня залишився значно вужчим, порівняно з первинним, оскільки основні виконавчі функції на рівні районів та областей зосереджувалися в руках голів державних адміністрацій, що призначалися та звільнялися указом Президента (за поданням Кабінету Міністрів). Так, до компетенції місцевих адміністрацій належали підготовка і виконання місцевих бюджетів, тоді як відповідні ради затверджували і контролювали виконання цих бюджетів. Основним джерелом наповнення бюджетів районного та обласного рівня були субвенції з державного бюджету.

Місцеві державні адміністрації були підзвітні і підконтрольні «своїм» радам лише в частині повноважень, делегованих цими радами, а для того, щоб Президент був зобов'язаний відправити голову місцевої адміністрації у відставку, рада відповідного рівня мала висловити йому недовіру більшістю у 2/3 голосів.

Недостатня розмежованість повноважень між органами місцевого самоврядування та місцевими органами виконавчої влади подекуди була джерелом напруженості між ними. Найбільш показовим прикладом є Київ, де закладений на законодавчому рівні дуалізм у призначенні

голови Київської міської державної адміністрації (Президент має призначити ним обраного міською громадою Київського міського голову) та підпорядкування КМДА Київській міській раді призводив до постійних конфліктів між президентами та мерами Києва.

Місцеве самоврядування первинного рівня, за Конституцією, було наділене більш широкими можливостями для упорядкування життя територіальних громад. Однак, на практиці територіальні громади в переважній більшості виявилися надто малими одиницями для досягнення економічної самодостатності, та й фіскальна система України була далекою від принципу субсидіарності. Тому, як правило, територіальні громади критично залежали у своєму життєзабезпеченні від субвенцій із обласних і районних бюджетів, а також управлінських рішень державних органів влади.

Загальні обриси розподілу влади на місцях, описані в Конституції, конкретизувались і доповнювались окремими законами «Про місцеві державні адміністрації», «Про місцеве самоврядування в Україні» тощо. Також у 1997р. Україна ратифікувала Європейську хартію місцевого самоврядування. Однак спроби провести суттєві реформи адміністративно-територіального устрою та децентралізувати владу на місцях на користь місцевого самоврядування, розпочаті у 2005р. та 2012р. так і не були реалізовані.

Реформа децентралізації

У квітні 2014р. Уряд ухвалив Концепцію реформування місцевого самоврядування і територіальної організації влади в Україні. Пізніше був ухвалений відповідний План заходів, а в липні 2014р. набув чинності Закон «Про співробітництво територіальних громад», що став правовою основою для процесу об'єднання територіальних громад у більші, економічні спроможні територіальні одиниці (об'єднані територіальні громади, ОТГ). Відбулося кілька хвиль виборів до органів самоврядування новостворених ОТГ.

Ключовою ідеєю реформи місцевого самоврядування та децентралізації влади був визначений принцип субсидіарності, який полягає в тому, що всі проблеми, які можуть ефективно вирішуватися на місцях, повинні перебувати в компетенції муніципальних органів як найбільш близьких

до населення. До відання ОТГ мала перейти низка повноважень, що перебували у віданні районних рад та районних державних адміністрацій. Натомість функції районних органів місцевого самоврядування та державної влади залишилися до кінця нез'ясованими.

У кінці 2018р. часовим орієнтиром для завершення реформи децентралізації було визначено чергові місцеві вибори 2020р., адже лише після обрання свого депутатського складу органи самоврядування новостворених громад (місцеві ради, голови громад, старости) набували легітимності. Для того, щоб нова система самоврядування була готова до запуску шляхом виборів, у грудні 2019р. були внесені зміни до Закону «Про добровільне об'єднання територіальних громад», відповідно до яких таке об'єднання мало відбуватися за перспективними планами, розробленими обласними державними адміністраціями та затвердженими Урядом.

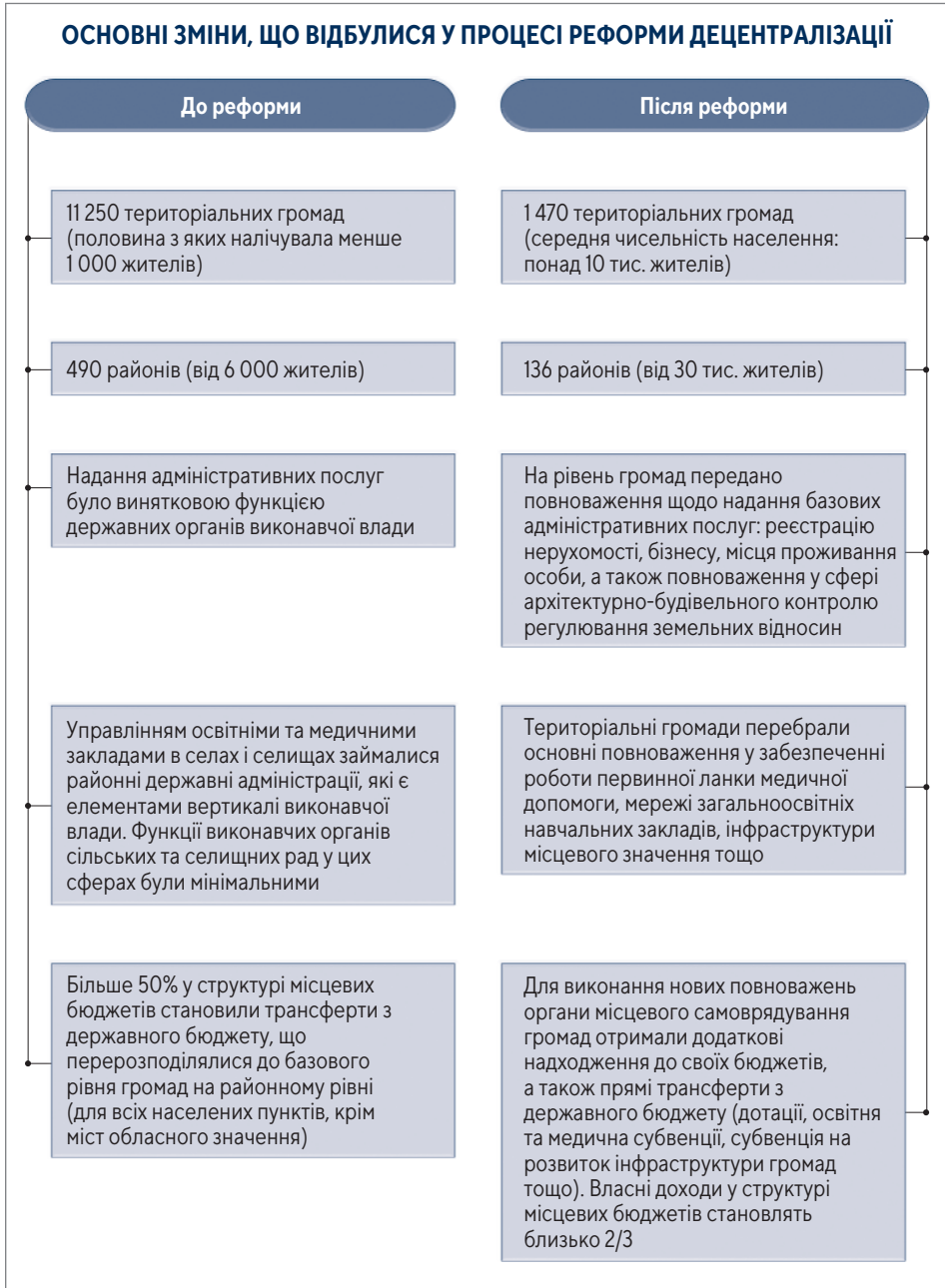
Упродовж 2020р. реформування адміністративно-територіального устрою в рамках децентралізації досягло завершальної фази. Парламент і Уряд вжили низку інших заходів, спрямованих на форсування адміністративної реформи «згори». У квітні 2020р. Верховна Рада надала повноваження Кабінету Міністрів визначати адміністративні центри та території територіальних громад, а також подавати до Парламенту проекти законодавчих актів щодо утворення і ліквідації районів (Закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо визначення територій та адміністративних центрів територіальних громад» від 23 липня 2020р.).

Відповідно, у червні 2020р. Кабінетом Міністрів було ухвалено низку розпоряджень щодо визначення адміністративних центрів та затвердження територій громад. Також у липні Парламент ухвалив Постанову «Про утворення та ліквідацію районів», а у грудні 2020р. відбулася відповідна реорганізація районних державних адміністрацій. Таким чином, процес об'єднання завершувався форсовано, в адміністративному порядку. Водночас, директивний спосіб, у який було форсовано утворення нових адміністративних одиниць базового та субрегіонального рівня, залишає ризики потенційних конфліктів.

Загалом, нова система адміністративно-територіального устрою на базовому рівні складається з 1470 територіальних громад, а на субрегіональному – із 136 районів, що покривають усю територію України.

ОСНОВНІ ЗМІНИ, ЩО ВІДБУЛИСЯ У ПРОЦЕСІ РЕФОРМИ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ

У процесі децентралізації базові одиниці самоврядування (територіальні громади) отримали ширші повноваження, що передбачають управління закладами освіти, культури, охорони здоров'я та іншими соціально важливими об'єктами, а також самостійне їх утримання. Процес передачі майна з районного рівня у комунальну власність територіальних громад практично завершено.

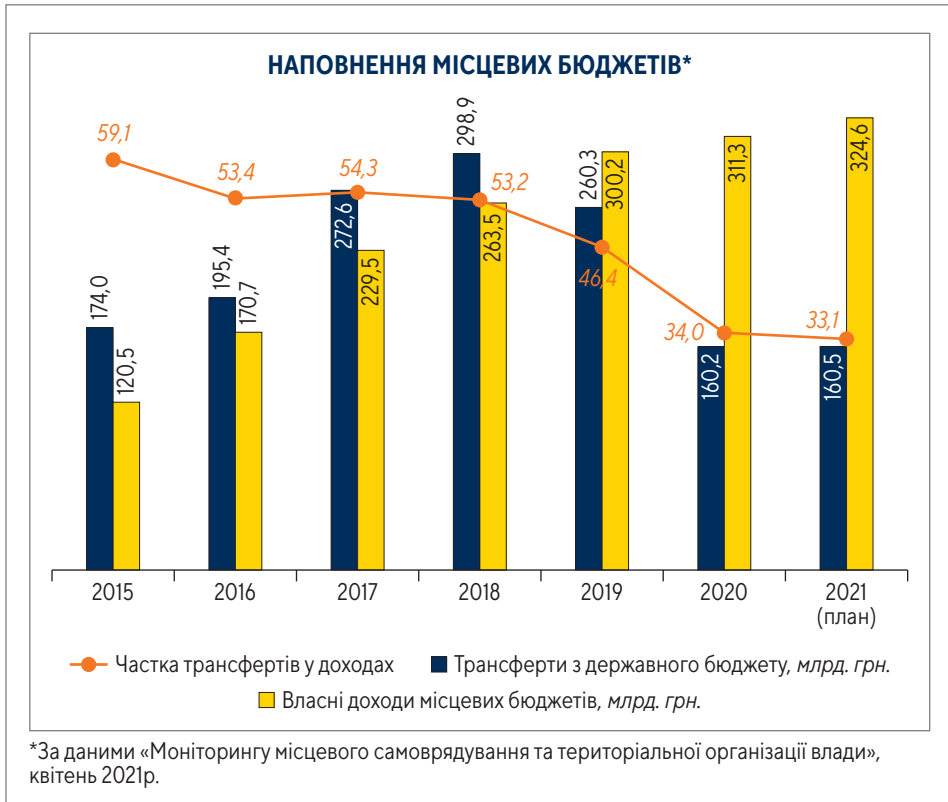
У цілому, сукупність змін адміністративного поділу, розподілу повноважень та ресурсів відповідає європейським принципам місцевого самоврядування. Так, принцип субсидіарності, покладений в основу реформи децентралізації, відповідає положенню Європейської хартії місцевого самоврядування про те, що «публічні повноваження, як правило, здійснюються переважно тими органами публічної влади, які мають найтісніший контакт з громадянином». До реформи позиції місцевого самоврядування були суттєво обмежені районними державними адміністраціями. Оскільки ради громад отримали право самостійно створювати виконавчі органи, вони повністю контролюють їх діяльність.

Зміни в механізмах наповнення місцевих бюджетів базуються на положенні Хартії, яким передбачено, що дотації органам місцевого самоврядування не повинні обмежувати основоположну свободу органів місцевого самоврядування проводити свою політику в межах власної компетенції, а тому трансферти мають призначатися не для фінансування конкретних проектів.

ЕКОНОМІЧНА ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ І ПОСИЛЕННЯ МІСЦЕВИХ БЮДЖЕТІВ

Паралельно з «укрупненням» територіальних громад відбувався перерозподіл податкових надходжень на користь місцевих бюджетів. Протягом 2014-2020рр. власні доходи місцевих бюджетів значно зросли: з 68,6 млрд. грн. до 311,3 млрд. грн. (на 2021р. заплановане подальше зростання, до 324,6 млрд. грн.). Водночас, обсяг трансфертів з державного бюджету з 2018р. скоротився майже вдвічі, з 298,9 млрд. грн. до 160,2 млрд. грн. Унаслідок цього, частка трансфертів із державного бюджету в доходах місцевих бюджетів за п'ять років скоротилася з 59% до 34%.

Відтак, територіальні громади стали більш незалежними у своїй економічній політиці. Крім того, з початку 2021р. територіальні громади в усій країні отримали однакові повноваження та перейшли на прямі міжбюджетні відносини з державним бюджетом. Це означає, що у фінансуванні життя громад базового рівня більше немає посередників у вигляді обласних і районних бюджетів та їх розпорядників.

Водночас, процес реалізації реформи не в усьому виявився послідовним. «Форсуючи» процес створення ОТГ, у 2019-2020рр. держава відійшла від принципу добровільності об'єднання громад, що суперечить змісту ст.5 Хартії – «зміни територіальних кордонів органів місцевого самоврядування не можуть здійснюватися без попереднього з'ясування думки відповідних місцевих громад».

Новообрані районні ради та реорганізовані районні державні адміністрації виявилися позбавленими більшої частини попередніх повноважень, однак їх формальне існування залишається вимогою відповідних норм Конституції. Також в Основному Законі не відображена нова система територіального поділу базового рівня, що є ключовою для реформи (ст.140 Конституції передбачено об'єднання в рамках однієї громади лише сільських територій).

ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ З ТОЧКИ ЗОРУ ПОЛІТИЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ ТА БОРОТЬБИ ЗА ВЛАДУ

Процес розширення повноважень місцевого самоврядування та децентралізації влади зробив органи місцевого самоврядування більш впливовими в політичній системі України, а також більш цінними для політичних та фінансових еліт з точки зору захисту просування власних інтересів, отримання доступу до адміністративного ресурсу тощо.

Оскільки всі органи місцевого самоврядування формуються шляхом виборів, точкою прикладання зусиль конкуруючих за владу груп стали місцеві вибори 2020р., що відзначалися інтенсивністю передвиборчої кампанії, розмахом та високою вартістю агітаційної роботи, а також гостротою політичного протистояння між учасниками. Основними суб'єктами в боротьбі за вплив на місцевому рівні стали Президент та очолювана ним вертикаль державної влади, конкуруючі загальнонаціональні політичні сили (представлені насамперед парламентськими партіями) та регіональні і локальні фінансово-політичні еліти.

Особливістю місцевих виборів 2020р. стали закладені у Виборчому кодексі нові правила, що передбачають безпрецедентну для України «партизацію» електорального процесу. Так, було запроваджено пропорційну систему з відкритими списками для виборів депутатів місцевих рад у громадах із чисельністю виборців понад 10 тис. осіб – без урахування типу населеного пункту (село, селище, місто). Це автоматично звузило коло суб'єктів висування до політичних партій (точніше, їх місцевих організацій) і позбавило інших потенційних учасників можливості балотуватися до місцевих рад шляхом самовисування.

Причому, нижня межа для застосування пропорційної системи на місцевих виборах була знижена в 9 разів (з 90 тис. до 10 тис. виборців у громаді) за 100 днів до дня виборів, що поставило потенційних учасників кампанії перед необхідністю швидко визначитися із способом балотування (тобто, із власним місцем у списках існуючих партій). Імовірно, мотивацією такого рішення було поліпшити електоральні перспективи впливових політичних партій (насамперед, парламентських, фракції яких і голосували за відповідне рішення у стінах Верховної Ради).

Тим не менш, примусова «партизація» органів місцевого самоврядування дала неоднозначні результати.

По-перше, результати місцевих виборів продемонстрували дуже строкату картину електоральних симпатій у різних областях і містах. Вибори відбувалися в умовах, коли партія влади, «Слуга Народу», суттєво втратила електоральну підтримку. На відміну від парламентських виборів-2019р. балотування від «Слуги Народу» не давало впливовим суб'єктам регіональної політики гарантій електорального успіху.

Місцеві еліти в більшості регіонів країни уже до початку виборчої кампанії розглядали як альтернативи співпрацю з іншими впливовими парламентськими силами

або опертя на власний політичний бренд локального значення. Мери міст не лише зміцнювали свої локальні партійні проекти, здатні отримати високий результат на виборах міської ради, але й об'єднували сили навколо колективних проектів на зразок франшизи («Наш край», «Пропозиція», «За майбутнє» тощо).

У підсумку, правляча партія «Слуга Народу» отримала 15,1% мандатів у радах різних рівнів, а всі парламентські партії разом – 45,5%. Парламентські партії сумарно здобули менше половини мандатів у низці обласних та міських рад, насамперед через успіхи локальних партійних проектів, афілійованих із впливовими лідерами місцевого самоврядування та регіональними елітами.

По-друге, навіть така строката «партизація» виборів до місцевих органів влади на практиці мала формальний характер, адже хоча понад 90% кандидатів висувалися партійними організаціями, три чверті з них – безпартійні. Не маючи ефективної регіональної структури на місцях та достатнього кадрового потенціалу, більшість впливових партій (зокрема і парламентські) спрацювали в якості «франшизи», надаючи окремим представникам місцевих еліт можливість балотуватися за партійними списками.

Після виборів переважна більшість місцевих рад виявилися фрагментованими за фракційним складом, а формування коаліцій у них відбувалося на основі узгодження інтересів локальних груп впливу, що провели своїх делегатів до складу рад, а не політичних позицій партій, під прапорами яких відбувався виборчий процес.

Реформа місцевого самоврядування та децентралізації досі не закріплена внесенням відповідних змін до Конституції. Тривалий час головною перешкодою для цього був п.18 «Перехідних положень» законопроекту, в якому містилася згадка про особливості здійснення місцевого самоврядування в окремих районах Донецької і Луганської областей, що мали визначатись окремим законом. Прийняття відповідних змін до Конституції в першому читанні (липень 2015р.) супроводжувалось трагічними подіями під стінами Верховної Ради з людськими жертвами. Голосування у другому читанні так і не було проведене. У серпні 2019р. законопроект відкликано Президентом і до кінця року внесено альтернативний, вже без згаданого пункту «Перехідних положень».

Однак у січні 2020р. було відкликано на доопрацювання і цей законопроект. Головною підставою для критики президентських позицій цього разу став надмірний обсяг повноважень, якими мали бути наділені представники державної влади (префекти) у взаємовідносинах із територіальними громадами та їх органами самоврядування.

Як і в минулому, прагнення до збереження «президентської вертикалі» виступає гальмом для розвитку в Україні реального місцевого самоврядування.

Тому для підтвердження позитивної оцінки реформи децентралізації необхідно дочекатися конституційного закріплення її здобутків, а також більшого обсягу інформації щодо ефективності роботи реформованої системи розподілу влади на місцях.

4. СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО ПЛЮРАЛІЗМУ ТА ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Весна української багатопартійності

Політичний досвід українського суспільства на час відновлення державності був сформований здебільшого радянською дійсністю, яка включала формальну процедуру виборів. Згідно з радянським законодавством, шляхом прямих, рівних, загальних і таємних виборів формувалась уся система рад — ключових органів державної влади. Лише у 1988р. була ліквідована монополія КПРС як «керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства, ядра його політичної системи, державних і громадських організацій». Вибори народних депутатів СРСР 1989р. і народних депутатів УРСР 1990р. стали першим досвідом виборів на альтернативній основі, який відіграв дуже значну роль у подальшій політичній історії.

Першою реальною опозиційною до КПРС політичною силою став Народний рух України за перебудову, установчий з'їзд якого відбувся у вересні 1989р. Маючи від початку компромісну природу, Рух швидко набув загальнонаціональних масштабів, станом на жовтень 1990р., чисельність його членів сягала 633 тис. Феномен Руху значною мірою стимулював формування багатопартійної системи, заповнення політичного спектра партіями, головним чином опозиційними до КПРС/КПУ. При цьому сам Рух тривалий час залишався явищем «надпартійного» характеру: серед делегатів зборів були представники понад 44 громадських і політичних організацій, і навіть КПУ.

Вибори до Верховної Ради та місцевих рад УРСР у березні 1990р. відбулися вже за новим законодавством, яке утверджувало альтернативну основу. Обране на них XII скликання Верховної Ради УРСР пізніше

ухвалить Декларацію про суверенітет та Акт проголошення незалежності України, і стане I скликанням Парламенту незалежної Української держави. Вибори 1990р. відзначалися високою явкою (85%) та відносно високим рівнем змагальності: на 450 мандатів претендували близько 3 000 кандидатів. Конкуренцію комуністам склав Демократичний блок, сформований 43 громадськими організаціями та групами, переважно національно-демократичного спрямування. Його виборчий маніфест проголошував досягнення політичного та економічного суверенітету України, створення багатопартійної системи, рівноправність усіх форм власності, розробку нової конституції. Висуванці Демократичного блоку отримали 111 з 442 заповнених місць. Значну кількість мандатів здобули демократи і в місцевих радах. У трьох галицьких областях комуністи опинилися в меншості, набравши по 20% загальної кількості місць у Львівській та Івано-Франківській, дещо більше 40% – у Тернопільській обласних радах. Тут уперше виник такий феномен як некомуністична радянська влада.

Станом на початок 1991р., в Україні, крім КПУ, було створено 13 партій (національно-демократичного, націоналістичного, ліберально-демократичного, соціально-демократичного спрямування тощо). Діяльність цих партій мала переважно локальний характер. Загалом до їх лав належали близько 30 тис. осіб.

Домінуючою політичною силою залишалася КПУ, яка за підсумками виборів 1990р. отримала 75% місць у Верховній Раді і майже 52% мандатів у радах усіх рівнів. Станом на початок 1991р., її склад налічував майже 3 млн. осіб. У серпні 1991р. президія Верховної Ради заборонила діяльність КПУ за сприяння змовникам з ГКЧП.

Радянський досвід організації політичного життя «згори донизу» протягом усього наступного періоду розвитку країни зберігався у вигляді такого феномену як «партія влади».

Політичне структурування та формування партійної системи

До позачергових виборів 1994р. продовжувалося масове створення нових політичних партій, причому зберігався спосіб створення партій «знизу». Їх лідерами переважно ставали представники гуманітарної та науково-технічної інтелігенції, а також колишньої компартійної номенклатури.

Програмно-ідеологічні засади відігравали значну роль у структуруванні партійної системи, що формувалася. Найчисельнішу групу становили праві (в т.ч. праворадикальні) та правоцентристські (національно-демократичні) партії. Центристські партії утворювались як представники основних політичних ідеологій (соціал-демократи, «зелені», ліберали) або як «загальнодемократичні» партії (наприклад, Партія демократичного відродження України (ПДВУ)). Лівий фланг представляли партії, що виникли на основі забороненої в 1991р. Комуністичної партії УРСР (Соціалістична (СПУ) та Селянська партія України (СелПУ)), дрібні ліворадикальні партії (наприклад, ВКП(б), а також партії, метою яких було відновлення союзу колишніх радянських республік (Громадянський конгрес України (ГКУ), Партія слов'янської єдності України та ін.).

У 1993р. були легалізовані дві найбільш впливові в майбутньому політичні партії – Комуністична партія України (КПУ) і Народний Рух України (НРУ), які були принциповими ідеологічними опонентами.

Активне заснування партій відбувалося незважаючи на те, що на початку незалежності партійна форма організації не відкривала доступу до якихось ексклюзивних політико-правових функцій. Лише ухвалений у червні 1992р. Закон «Про об'єднання громадян» визначив окремі правові засади діяльності політичних партій. Зокрема, на відміну від громадських організацій партії мали право «брати участь у виробленні державної політики», брати участь у формуванні органів влади, представництва в їх складі, а також їм гарантувався доступ під час виборчої кампанії до державних засобів масової інформації.

Перший закон про вибори народних депутатів України (1993р.) дещо конкретизував роль партій у виборчому процесі (право висувати по одному кандидату на округ, представництво у виборчих комісіях тощо), однак вибори, як і раніше, відбувалися за мажоритарною системою,

а процедура самовисування була дуже простою. Тому партії були насамперед «природними» об'єднаннями громадян за політичними поглядами та інтересами.

В умовах мажоритарної системи виборів 1994р. і КПУ, і Народний Рух показали невисокий результат (відповідно, 85 і 30 мандатів з 450). Загалом, ліві партії отримали відносну більшість (133 мандати, тоді як праві та правоцентристи – 53, центристи – 14), але на практиці результати голосування в сесійній залі залежали насамперед від того, яку позицію займали «непартійні» групи.

Еволюція виборчих правил: роль партій зростає

Виборча кампанія 1994р. виявила недоліки існуючих електоральних правил. Вимога набирати понад 50% підтримки за явки понад половину зареєстрованих виборців призвела до того, що з першої «спроби» вдалося обрати лише 336 із 450 народних депутатів України. Пізніше на деяких округах перевибори відбувалися ще двічі, і цей процес затягнувся на цілий рік. Навіть після цього депутатський корпус вдалося сформувати лише на 90%. У світлі таких фактів було очевидно, що виборча система потребує подальшого реформування.

Закон про вибори 1997р. передбачав запровадження змішаної, мажоритарно-пропорційної системи. Це означало, що половина депутатського корпусу формувалася за партійними списками, відповідно до пропорцій, у яких голоси виборців розподіляться між партіями в межах єдиного багатомандатного округу. Важливим моментом було те, що Закон дозволяв партіям утворювати блоки, при цьому бар'єр для них залишався таким самим, як і для партій (4%).

Ці зміни різко підвищили значення партій у політичній системі: вони почали перетворюватися на «електоральні машини», що мали конкретне завдання – «завезти» черговий десант потрібних людей до Парламенту. Нові правила робили важливою популяризацію «партійного бренду» серед виборців, його грамотного позиціонування. Починаючи з кампанії 1998р. до справи залучалися російські політтехнологи, що мали досвід проведення виборів до Держдуми РФ за змішаною системою з 1995р.

Упродовж 1996–2001рр. кількість зареєстрованих партій збільшилася більш ніж утричі: з 41 до 126 (діаграма «Кількість зареєстрованих в Україні політичних партій та їх участь у виборах до Верховної Ради»). Існують вагомі підстави вважати, що цей «партійний бум» мав переважно штучний, технологічний характер; часто партії створювалися «згори». Саме в цей час утворилися перші зразки «партії влади», для організаційної розбудови яких використовувалися державні структури – центральні та місцеві органи виконавчої влади в цілому (Народно-демократична партія) чи певних галузей (Аграрна партія України). У процесі партійного будівництва значно зросла активність бізнес-структур і фінансово-промислових груп, які тоді вже набули значного економічного потенціалу.

Певну кількість партій, створених протягом цього періоду, можна вважати «особистими проектами» окремих політиків, у т.ч. бізнесменів. Про ступінь впливу бізнес-інтересів і структур на політичні партії можуть свідчити експертні оцінки, за якими виборчі фонди політичних партій і блоків на виборах 1998р. на понад 90% формувалися за рахунок внесків юридичних осіб, тобто фірм, підприємств тощо.

УКРАЇНЬСКА БАГАТОПАРТІЙНІСТЬ: ФОРМАЛЬНА І РЕАЛЬНА

Формальне збільшення кількості політичних партій тривало практично впродовж усього періоду незалежності, сягнувши у 2020р. унікального для світового досвіду показника – 365 партій. Крім періоду 1997-2001рр., сплески реєстрацій відбувались у «постреволюційні» періоди: після 2004р., і особливо у 2014-2016рр.

У середньому, протягом 1997-2020рр. реєструвалося 17 партій на рік. При цьому, масове анулювання реєстрації партій було проведене лише раз – у 2003р. Започаткована у 2020р. ініціатива Мін'юсту про скасування в судовому порядку реєстрації ще 48 партій поки що не дала результату. Більше того, за 2020р. було зареєстровано ще 16 партій, в т.ч. й з дуже оригінальними назвами: «Добрі сусіди», «Ми зможемо», «Місто життя» тощо.

Попри збільшення кількості зареєстрованих партій, кількість таких, що реально користуються прерогативою брати участь у парламентських виборах та висувати списки кандидатів у народні депутати за пропорційною системою виборів залишається відносно сталою (максимальні показники зафіксовані у 2006р.). Якщо у 2007р. в парламентських виборах взяли участь 67% зареєстрованих політичних партій, то у 2012р. – 43%, у 2014р. – 22%, а у 2019р. – лише 12%. Це свідчить, що лівова частка партій нині існують фіктивно.

Закон «Про політичні партії в Україні» залишає можливості для зловживань механізмом реєстрації нових політичних партій із комерційною метою (юридична реєстрація партій «під ключ» із подальшим тіншовим продажем зацікавленим особам). Інший негативний наслідок цього явища – профанація процедури збору підписів, передбачена під час реєстрації партії як свідчення її достатньої суспільної підтримки.

У парламентських виборах 1998р. взяли участь більшість зареєстрованих політичних партій (40 із 52) – 21 самостійно, 19 – у складі дев'яти виборчих блоків. Електоральне поле виявилось дуже фрагментованим: КПУ отримала 24,7% голосів, Народний Рух – 9,4%, інші партії – менше. Виборчий бар'єр у 4% подолали сім партій (КПУ, НРУ, ПЗУ, НДП, ВО «Громада», ПСПУ, СДПУ(о)) та один блок (СПУ – СелПУ), ще 13 політичних партій провели кандидатів в одномандатних округах. У подальшому фракційна структура Парламенту зазнавала суттєвих змін – через розколи, зміну партійності народних депутатів і масові міжфракційні переходи. Постійної парламентської більшості у Верховній Раді не було. Важливим чинником впливу на ці процеси була президентська влада.

За наявності двох флангів опозиції (антисистемного лівого, на чолі з КПУ, і більш державницьки орієнтованого правого, згуртованого довкола Народного Руху) Президент Л.Кучма та лояльні до нього політичні сили, що декларували «центристську» ідеологію, робили ставку на поміркований курс ліберальних реформ, ситуативно підтримуваний правою опозицією в умовах «лівої загрози». Чинник «лівої загрози» з боку реставрованої КПУ був розіграний і під час президентських виборів 1999р., коли у другому турі Л.Кучма переміг кандидата від комуністів П.Симоненка.

Вибори до Верховної Ради 2002р., як і попередні, відбувалися за змішаною виборчою системою. У них взяли участь (за партійними списками чи в одномандатних округах) 83 політичні партії – більшість із зареєстрованих на момент виборів. Партійні списки висунули 21 політична партія та 12 блоків.

Головна лінія розмежування проходила між про- та антипрезидентськими силами. Основні опозиційні до Президента сили були представлені лівими КПУ та «Блоком Наталії Вітренко», лівоцентристською СПУ, правоцентристськими «Блоком Віктора Ющенка «Наша Україна» (позиціонувався як «помірковано антипрезидентський») та «Виборчим блоком Юлії Тимошенко» (позиціонувався як радикально антипрезидентський). Пропрезидентські сили представляли блок «За Єдину Україну!» (За ЄДУ!), СДПУ(о), ВПО «Жінки за майбутнє», блок «Команда озимого покоління» та ін. Вибори відзначалися високим рівнем застосування адміністративного ресурсу і «брудних» політичних технологій, зокрема використанням «технічних» суб'єктів, що мали відбирати голоси у «основних» партій і блоків опозиційного спрямування. Створювалися «клони» відомих партій (комуністичної, Руху тощо).

Під час виборчої кампанії проявилася тенденція до персоналізації партійно-політичної діяльності, що відобразилося у створенні «іменних» блоків з розрахунком на електоральну привабливість популярних лідерів. У подальшому ця тенденція розвиватиметься.

За результатами виборів за партійними списками виборчий бар'єр подолали шість політичних сил: блок «Наша Україна» (23,57%), КПУ (19,98%), блок «За Єдину Україну!» (11,77%), Блок Юлії Тимошенко (БЮТ) (7,26%), СПУ (6,87%), СДПУ(о) (6,27%). Незважаючи на перемогу

опозиційних сил на виборах за партійними списками, парламентська більшість сформувалася на основі пропрезидентських фракцій із залученням депутатів, обраних в одномандатних округах.

В умовах сильної президентської влади (як формальної, відображеної в Конституції 1996р., так і неформальної, що спиралася на консенсус ключових фінансово-промислових груп, для яких Президент Л.Кучма був арбітром і гарантом збереження *status quo*), мажоритарна складова змішаної виборчої системи дозволяла сформувати більш лояльний до Глави держави склад Верховної Ради. Якщо умови конкуренції між партіями на загальнонаціональному рівні були більш сприятливими для опозиційних проявів (як «лівих», так і «національно-демократичних»), то в конкуренції на мажоритарних округах вирішальну роль відіграла підтримка з боку впливових у регіоні еліт, а також доступ до адміністративного ресурсу.

Принцип відносної більшості, що діяв під час виборів за мажоритарною складовою, залишав широкі можливості для різних зловживань з боку влади та лояльних до неї кандидатів, які мали в розпорядженні необхідні ресурси. Своєю чергою, депутати-мажоритарники мали додатковий стимул бути лояльними до влади (де-факто, «президентської вертикалі»), аби заручитися її сприянням у підготовці до наступних виборів. Існування такої умовно-демократичної системи на певному етапі сприяло стабілізації владної конструкції, але породжувало у значній частині суспільства потужний запит на зміни, агрегований опозиційними силами під час парламентських виборів 2002р. і президентських – 2004р.

Подальша «партизація» політичного життя

Після Помаранчевої революції, якою супроводжувалися президентські вибори 2004р., у політичній системі України відбулися суттєві зміни. «Президентська вертикаль» часів Л.Кучми втратила домінуючу роль. Основною формою для публічної репрезентації інтересів різних груп впливу стали партії (насамперед, Блок «Наша Україна», БЮТ і Партія регіонів на чолі з В.Януковичем).

Перерозподіл повноважень між Президентом і Верховною Радою, що був суттю конституційної реформи 2004р., був доповнений новими законами про вибори народних депутатів України (березень 2004р.)

та про вибори до органів місцевого самоврядування (квітень 2004р.). Весь склад Верховної Ради тепер обирався в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі за списками політичних партій (блоків). Виборчий бар'єр знизився з 4% до 3%. За партійними списками мали обиратися також Верховна Рада АР Крим, обласні, районні, районні в містах ради (раніше на місцевих виборах діяла лише мажоритарна система). Відтак, було ліквідовано інститут «мажоритарників», що традиційно слугували резервом для формування лояльної до очолюваної президентом владної вертикалі. Групи впливу та регіональні еліти через партії отримали можливість формалізувати своє домінування в окремих регіонах на виборах до місцевих рад.

Після парламентських виборів у березні 2006р. набули також чинності положення Конституції про коаліцію депутатських фракцій, до повноважень якої належало формування складу Кабінету Міністрів (за винятком посад міністрів оборони та закордонних справ). Крім того, було запроваджено елементи «партійного» (імперативного) мандата (ст.81 Конституції), обумовлені метою стабілізації політичної структури Парламенту, створення обмежень для міжфракційних переходів депутатів. Ця норма сприяла посиленню контролю партійного керівництва над депутатами, хоча й не була втілена в повному обсязі.

Таким чином, відбулося посилення суб'єктності партій та їх фракцій у радах. Це робило політичну систему України більш динамічною і конкурентною, і дещо уподібнювало її до європейських демократій, де партії традиційно відіграють ключову роль у політичній репрезентації інтересів суспільства, і тісно взаємодіють під час вироблення загальнонаціонального політичного курсу.

Результати виборів 2006р. і зatoryжна «коаліціада», разом із порушенням соціалістами на чолі з О.Морозом домовленостей з «Нашою Україною» та БЮТ, призвели до формування коаліції Партії регіонів та СПУ, опозиційної до Президента. «Співіснування» політичних опонентів – Президента В.Ющенка та Прем'єр-міністра В.Януковича – призвело до гострих конфліктів і призначення позачергових виборів до Верховної Ради 2007р.

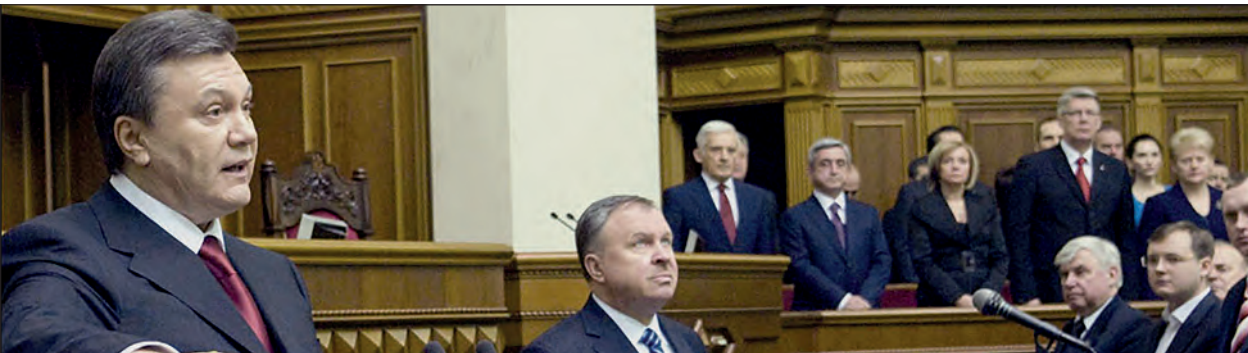
Виборчі кампанії 2006-2007рр. характеризувалися жорсткою конкуренцією між провідними політичними силами. Фаворитами обох кампаній стала Партія регіонів, високий результат продемонстрував

також БЮТ, третьою за впливовістю парламентською силою став президентський Блок «Наша Україна» (НУНС). Такі партії як КПУ, СПУ, Блок Литвина отримали значно менше представництво у Верховній Раді, а решта – не подолали виборчий бар'єр.

Унаслідок позачергових виборів 2007р. у Верховній Раді була створена більшість у складі «помаранчевих» політичних сил. При цьому відносини Глави держави з її основною складовою – БЮТ та Прем'єр-міністром Ю.Тимошенко постійно були конфліктними, з періодичними загостреннями. Для послаблення опонента сторони вдавалися до тимчасової співпраці з головним противником – Партією регіонів. Уряди упродовж цього періоду формувалися на підставі різних конституційних норм, партії брали в цих процесах активну участь. Посаду Прем'єр-міністра обіймали лідер БЮТ Ю.Тимошенко (2005р., 2007-2010рр.), лідер Партії регіонів В.Янукович (2006-2007рр.), представник «Нашої України» Ю.Єхануров (2005-2006рр.).

Після обрання у 2010р. Президентом В.Януковича відбулася реставрація президентсько-парламентської моделі державного устрою, швидко відбудовувалася «президентська вертикаль». Крім скасування конституційної реформи 2004р., було повернуто змішану виборчу систему на виборах до Верховної Ради і запроваджено її на рівні обласних і районних місцевих рад. Із переліку суб'єктів виборчого процесу були вилучені виборчі блоки, що ускладнювало об'єднання опозиційних політичних сил. Виборчий бар'єр було підвищено до 5%.

Місцеві вибори 2010р. вперше проводилися як самостійна кампанія (у 1994р., 1998р., 2002р. і 2006р. вони відбувалися синхронно із парламентськими виборами, однак через проведення дострокових парламентських виборів у 2007р. електоральні цикли розсинхронізувалися).

Характерною ознакою цих виборів було масове застосування адміністративного ресурсу на користь Партії регіонів та тиску на опозицію. На виборах до рад різного рівня, що проводилися за партійними списками, від Партії регіонів було обрано загалом 39,39% депутатів, тоді як від провідної опозиційної сили, ВО «Батьківщина» – лише 16,34%. Партія регіонів посіла перші місця на виборах за партійними списками до 17 обласних рад та ВР АР Крим, а в деяких – отримала абсолютну більшість.

Кампанія з виборів до Верховної Ради 2012р. була менш успішною для партії влади: за пропорційною складовою вона отримала 30% голосів, тоді як три провідні опозиційні сили в сумі отримали значно вищу підтримку (ВО «Батьківщина» – 25,54%, УДАР – 13,96%, ВО «Свобода» – 10,44%). Однак, висуванці від Партії регіонів та підтримані нею перемогли у 113 мажоритарних округах, заручились підтримкою фракції КПУ (13,18% голосів), а також деяких позафракційних депутатів, обраних за мажоритарною системою, та окремих перебіжчиків від опозиційних партій. Усе це, в умовах відновлення дії Конституції 1996р. та усунення законодавчих вимог щодо формування коаліції депутатських фракцій, дозволило зібрати парламентську більшість, щоб призначити лояльний до режиму В.Януковича уряд і вже не приховувати тенденції до узурпації влади.

У цілому, у 2006-2012рр. тривав процес стабілізації партійної системи та її розвитку в напрямі двопартійної моделі. Найвищу підтримку виборців регулярно здобували дві політичні сили – Партія регіонів і БЮТ (у 2012р. – «Батьківщина») (діаграма «*Оновлення Парламенту за результатами виборів*», с.247). Повернення до змішаної виборчої системи не зруйнувало цієї моделі, але створило можливості для зміцнення контролю над Парламентом з боку Президента.

Цей період також характеризується вирішальним впливом на діяльність партій фінансово-промислових груп. Головною причиною залежності було значне зростання витрат на виборчі кампанії і неможливість забезпечити їх за рахунок інших джерел. Додатковий важіль впливу на партії створювала залежність їх популярності від ЗМІ (насамперед, телебачення), які також перебували під контролем ФПГ. Це впливало на інституційну стійкість партій і часту змінюваність суб'єктів партійної системи.

Часка депутатів попереднього скликання, які були переобрані, є зручним індикатором для відстежування зміни політичних поколінь у Парламенті. Загалом, персональний склад депутатського корпусу достатньо мінливий, практично щоразу переобирається менше половини представників попереднього скликання (виняток – дострокові вибори 2007р., що відбулися лише через рік після попередніх). Найбільші кадрові оновлення відбувалися у 1994р. і 2019р.

Частка голосів, які отримали «старі» партії (тобто партії, які раніше вже брали участь у парламентських виборах) – індикатор змін політичних формацій, що є максимально чутливим до появи нових гравців на електоральному полі. Завдяки йому чітко простежується стабілізація партійної системи 2006-2012рр., коли кілька провідних партій (насамперед, Партія регіонів і Блок Юлії Тимошенко) регулярно отримували значне представництво у стінах Верховної Ради [Використання цього параметру запропоноване А.Мелешевичем, розрахунки наведено за публікацією М.Лешанича.]

Переформатування партійної системи і нові тенденції

Авторитарні тенденції, корупція, свавілля правоохоронних органів, використання владою і опозицією чутливих тем (мова, історична пам'ять та ін.) для цементування власної електоральної підтримки, а також відмова режиму В.Януковича від підписання Угоди про асоціацію з ЄС створили у кінці 2013р. передумови для розгортання масових протестів, а після спроби їх силового придушення – широкомасштабного повстання проти режиму В.Януковича, відомого як Революція Гідності.

Після жертв на Майдані в Києві і втечі В.Януковича в лютому 2014р. у Верховній Раді відбулося перегрупування сил: частина провладної більшості пішла на співпрацю з опозицією. Рішеннями Парламенту було відновлено дію конституційних норм щодо розподілу влади зразка 2004-2010рр., призначено дострокові президентські вибори, а незабаром запущено процедуру позачергових парламентських виборів. Змішана система виборів залишилася без змін.

Хоча парламентські партії (ВО «Батьківщина», УДАР, ВО «Свобода») відігравали важливу роль у цих подіях, мандат довіри до «системної» опозиції з боку рядових учасників протесту залишався під питанням. У суспільстві назрів потужний запит на зміну головних акторів політичної авансцени, а реалії постреволюційної України, що зіштовхнулася з російською агресією та великими економічними труднощами, вимагали кардинальної зміни політичного дискурсу. Коаліція політичних і фінансових еліт, що була промоутером і головним вигодонабувачем повалення режиму В.Януковича, спромоглася оперативнo задовольнити цей запит на зміни, висунувши зі свого середовища нове покоління політичних лідерів та взявши «на озброєння» нові партійні бренди.

У травні 2014р., після скороченої до трьох місяців президентської виборчої кампанії, вже в першому турі Главою держави було обрано П.Порошенка, а в жовтні – проведено парламентські вибори. При цьому, п'ять із шести партій пройшли до Парламенту вперше (з попередніх скликань пройшла лише ВО «Батьківщина» з 5,68% підтримки). Найбільшу ж кількість голосів виборців у 2014р. отримали новостворені партії «Народний фронт» (22,14%) та Блок Петра Порошенка «Солідарність» (21,82%), які й стали основою нової парламентської коаліції. Президентська партія вже традиційно отримала більше представництво насамперед завдяки перемозі її висуванців в одномандатних округах.

Унаслідок переформатування партійної системи під час парламентських виборів 2014р. різко знизилася кількість «партійних» депутатів (обраних як у списку, так і на одномандатному окрузі). Якщо у 2006-2012рр. частка членів політичних партій серед обраних народних депутатів становила понад 70%, то у 2014р. – 35,9% (таблиця «Представленість партій у формуванні депутатського складу Верховної Ради», с.249).

**ПРЕДСТАВЛЕНІСТЬ ПАРТІЙ У ФОРМУВАННІ
ДЕПУТАТСЬКОГО СКЛАДУ ВЕРХОВНОЇ РАДИ**

Рік виборів	1994	1998	2002	2006	2007	2012	2014	2019
Система виборів	М	З	З	П	П	З	З	З
Прохідний бар'єр, %	-	4	4	3	3	5	5	5
Кількість партій (блоків), що подолали прохідний бар'єр	-	8	6	5	5	5	6	5
Частка голосів, здобутих партіями (блоками), що не подолали прохідний бар'єр, %	-	34,2	24,3	22,6	13,4	5,9	22,5	21,7
Частка членів партій серед обраних депутатів, %	44	68,5	63,6	79,1	84,7	71,9	35,9	28,5

М – мажоритарна

З – змішана

П – пропорційна

Кількість партій (блоків), що подолали прохідний бар'єр, незважаючи на періодичну зміну останнього, залишається відносно сталою, зазвичай це 5-6 партій. Виняток становлять лише результати виборів 1998р., коли партійна система знаходилась на ранньому етапі формування, і їй була притаманна певна атомізація.

Частка голосів, здобутих партіями (блоками), що не подолали прохідний бар'єр, слугує важливим індикатором усталеності партійної системи. Низькі показники (10% і менше) свідчать про її сформованість та «злагоджену роботу»: переважна більшість виборців обирають серед кількох впливових партій, які потрапляють до парламенту і мають можливість відстоювати інтереси їх прихильників. Натомість розпорошення значної частини голосів серед численних «малих» партій є ознакою атомізації партійної системи. Найбільш стабільною партійна система була у 2012р.: тоді голоси 96% виборців розподілились між п'ятьма партіями. Хоча виборчий бар'єр в Україні неодноразово змінювався, це не мало вирішального впливу на параметр.

Частка членів партій серед обраних депутатів є опосередкованим індикатором виконання партіями суспільних функцій, що виходять за межі виборчого процесу, зокрема політичного рекрутування та формування політичної еліти. Низький показник цього параметра є виразним свідченням обмеження функціоналу партій до ролі «електоральних машин». На противагу періоду 2006-2012рр., коли переважна більшість обраних народними депутатами були членами партій, у 2014р. і 2019р. спостерігалось його різке зниження.

У жовтні 2015р. відбулися чергові місцеві вибори. Відповідно до ухваленого перед початком кампанії Закону «Про місцеві вибори» голосування відбувалося за пропорційною системою і партійними списками до обласних, районних, районних у містах, міських рад. Партії могли висувати кандидатів в одномандатних округах та виборчі списки із закріпленням кандидатів за округами.

За загального домінування парламентських партій, результати виборів також засвідчили відносну успішність партійних проектів, що являли собою альянси місцевих еліт різних регіонів («Наш край», Аграрна партія України, «Відродження»), а також низки локальних і регіональних політичних партій, які активно створювалися напередодні виборів (зокрема, «Рідне місто» в Полтавській області, «Черкащани» – у Черкаській, «За конкретні справи!» – у Хмельницькій). Законодавство, до речі, визнає лише загальнонаціональні політичні партії.

У 2015р. була зареєстрована рекордна кількість нових партій – 79. На місцевому рівні партії ставали ефективними учасниками електорального процесу лише там, де цього вимагала пропорційна виборча система. Серед усіх обраних депутатів місцевих рад різних рівнів більшість (67%) були самовисуванцями. Для порівняння, у 2010р. за змішаної системи виборів самовисуванцями були 41,38% обраних депутатів.

Виборчий сезон 2019р. проходив в атмосфері гострого суспільного запиту на «нових політиків». На президентських виборах переміг В.Зеленський – людина без політичного досвіду, але популярна завдяки успішній акторській кар'єрі та інтенсивній присутності в інформаційному просторі.

Чинник президентських виборів, як і раніше, був ключовою подією всього електорального циклу і багато в чому визначав розстановку політичних сил на парламентських виборах. Новообраний Президент В.Зеленський домігся призначення позачергових парламентських виборів у липні 2019р., які відбувалися за тією ж змішаною системою, і закінчилися безпрецедентним успіхом новоствореної партії «Слуга Народу», що гуртувалася навколо фігури В.Зеленського.

Діяльність партії мала здебільшого віртуальний характер. Здобувши 43,16% голосів виборців, партія, що не мала жодного відомого раніше лідера, крім В.Зеленського, отримала 124 мандати за пропорційною

складовою, і ще 130 – за мажоритарною. Це дозволило «Слузі Народу» вперше за часів незалежності України сформувати однопартійну більшість у Парламенті, тобто фракцію з правами коаліції депутатських фракцій.

ОСНОВНІ ЕТАПИ ЕВОЛЮЦІЇ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

1991-
1995

Становлення атомізованої багатопартійності з тенденцією до поляризації (в основі якої – поділ на «демократів» і «посткомуністів»)

1996-
1999

Утвердження системи поляризованого плюралізму (Права опозиція - Центристи - Ліва опозиція)

2000-
2004

Трансформація у напрямі поміркованого плюралізму (ситуативна співпраця між правим і лівим флангами опозиції)

2005-
2010

Стабілізація системи поміркованого плюралізму (три найбільші партії активно конкурують і взаємодіють між собою)

2010-
2013

Система поміркованого плюралізму з партією-гегемомом (Партія регіонів консолідує владу завдяки адміністративному ресурсу, їй протистоїть об'єднана опозиція)

2014-
2016

Оновлена система поміркованого плюралізму (влада переходить до коаліції проєвропейських партій, якій протистоїть проросійська опозиція)

2017-
2018

Тенденція до поляризації партійної системи (Коаліція БПП і НФ, якій протистоять «патріотична» і «проросійська» опозиції)

2019

Утворення системи поляризованого плюралізму з домінуючою партією («Слуга Народу», «патріотична» і «проросійська» опозиції)

2020-
2021

Збереження системи поляризованого плюралізму, ерозія домінуючих позицій правлячої партії, фрагментація опозиції

Нааявність єдиної правлячої партії стала найбільш характерною ознакою партійної системи, яка склалася після 2019р. Надалі партійна система зберігала ознаки поляризованого плюралізму. Опозиція залишалася розділеною між протилежними, «прозахідно-патріотичним» і «проросійським» ідеологічними полюсами, на яких домінували, відповідно, партії «Європейська Солідарність» і «Опозиційна платформа – За життя». Крім того, партійну систему утворювали низка інших, як парламентських («Батьківщина», «Голос»), так і позапарламентських політичних сил зі значимою, але не високою електоральною підтримкою.

Однак формування партій «під конкретні вибори» призвело до того, що створені на партійній основі фракції народних депутатів виявилися слабо згуртованими групами попутників. Лише 28,5% обраних народними депутатами IX скликання були членами партій. На практиці брак партійної згуртованості та дисципліни проявився у численних конфліктах усередині фракції «Слуга Народу», а також розколі фракції і партії «Голос».

Саме ерозія однопартійної парламентської більшості підвищила конкурентність у партійній системі, змусила Президента В.Зеленського і керівництво «Слуги Народу» шукати ситуативних партнерів для ухвалення окремих законів. Хоча на сьогодні монобільшість у цілому зберігає свою керованість, зниження електоральної підтримки практично виключає формування подібної конструкції з єдиною правлячою партією на наступних парламентських виборах.

Так, за роки незалежності в Україні сформувалася конкурентна багатопартійна система, а функціонування інституту виборів забезпечує регулярну змінюваність влади демократичним шляхом. Більшість виборів Президента України та виборів до Верховної Ради України завершувалися перемогою опозиційного кандидата, або успіхом чи відсутнім результатом політичних сил, що виступали альтернативою діючій владі.

5. СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТІВ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

Утвердження незалежного судівництва

Положення Декларації про державний суверенітет України (1990р.), за яким «державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову» для судової гілки означало набуття статусу самостійної та поступовий перехід до утвердження незалежного судівництва на всій території країни. Чинний на той час Основний Закон Української РСР (1978р.) не визнавав самого принципу розподілу державної влади як такого, а в судах, як і в будь-яких інших державних установах, успішно функціонували осередки КПРС. Суди теоретично отримували можливість стати незалежними лише після скасування монополії КПРС.

На момент проголошення державної незалежності України її судова система складалася з Верховного Суду УРСР, обласних судів, Київського міського суду, районних (міських) народних судів. Усі вони мали утворюватися на засадах виборності суддів і народних засідателів. Зокрема, ст.150 Конституції УРСР передбачала, що «народні судді районних (міських) народних судів обираються громадянами району (міста) на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні строком на п'ять років. Народні засідателі районних (міських) народних судів обираються на зборах громадян за місцем їх роботи або проживання відкритим голосуванням строком на два з половиною роки. Вищі суди обираються відповідними Радами народних депутатів строком на п'ять років».

У ст.149 Конституції УРСР стверджувалося, що «правосуддя в Українській РСР здійснюється тільки судом». Однак реальність залишалася іншою. Тогочасна судова система країни повністю знаходилась у рамках попередніх політико-правових реалій, поняття захисту прав людини і громадянина, верховенства права були швидше теоретичними. Потрібні були кардинальні зміни всіх ланок судової системи.

Першим кроком у реформуванні судочинства в Україні стало затвердження Верховною Радою 28 квітня 1992р. «Концепції судово-правової реформи в Україні». Її автори усвідомлювали негайну потребу проведення судово-правової реформи у зв'язку з прийняттям Декларації про державний суверенітет України та Акта проголошення незалежності України. Необхідність судово-правової реформи справді обумовлювалася ще й тим, що «суди республіки, вся система юстиції і

чинне законодавство, яке регулювало діяльність правоохоронних органів, переживали глибоку кризу, викликану багатьма факторами, які негативно впливали на їх діяльність; суди /.../ являли собою важливий інструмент командно-адміністративної системи і змушені були бути провідниками її волі; суд не мав влади, а влада безконтрольно користувалась судом».

Головною метою судово-правової реформи 1992р. було визначено «формування незалежної судової влади, перебудова судової системи, створення нового законодавства та вдосконалення форм судочинства». У зв'язку з цим передбачалося забезпечити («гарантувати») «самостійність і незалежність судових органів від впливу законодавчої і виконавчої влади». Уже після цього необхідно було реалізувати демократичні ідеї правосуддя, «вироблені світовою практикою і наукою», створити систему відповідного законодавства про судоустрій, здійснити спеціалізацію судів, «максимально наблизити» суди до населення, визначити компетенцію різних ланок судової системи та гарантувати право громадянина на розгляд його справи компетентним, незалежним і неупередженим судом.

До певної міри задекларовані наміри були відображені в положеннях законів «Про статус суддів» (1992р.) та «Про судоустрій» (в редакції 1994р.) з пізнішими змінами та доповненнями. Паралельно з цим тривав постійний процес конституційно-правового удосконалення порядку формування судів в Україні, організації судочинства загалом та здійснення судами правосуддя зокрема.

Станом на середину 1990-х років, судову систему України склали Верховний Суд України, Верховний Суд АР Крим, обласні суди, міжобласний суд, Київський і Севастопольський міські суди, міжрайонні (окружні суди), районні (міські) суди, а також військові суди регіонів, Військо-Морських Сил і гарнізонів. Найвищий судовий контроль і нагляд за судовою діяльністю загальних судів покладався на Верховний Суд України. Усі суди України повинні були утворюватися на т.зв. «засадах виборності суддів і народних засідателів».

Судді районних (міських) судів обиралися відповідно Верховною Радою АР Крим, обласними, Київською і Севастопольською міськими радами народних депутатів. Судді Верховного Суду України, Верховного суду АР Крим, обласних, міжобласного, Київського і Севастопольського міських судів, військових судів регіонів, Військово-Морських Сил і гарнізонів мали обиратися Верховною Радою України.

Основним Законом передбачалося провадити судочинство українською мовою або мовою більшості населення місцевості. Однак особам, які беруть участь у справі і не володіють мовою, якою провадиться судочинство, мало забезпечуватися право повного ознайомлення з матеріалами справи, участь у судових діях через перекладача і право виступати в суді рідною мовою.

Нова сторінка в історії розвитку національної судової системи України, організації судочинства та здійснення правосуддя на її території розпочалася з ухваленням Конституції України 1996р. Відповідно до її приписів, правосуддя в Україні повинно було здійснюватися винятково судами, делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються.

ОСНОВНІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ СУДОВОЇ ВЛАДИ У КОНСТИТУЦІЇ 1996р.

Юрисдикція судів поширювалася на всі правовідносини, що виникали в державі, а саме судочинство мало здійснюватися КСУ та судами загальної юрисдикції. Система судів загальної юрисдикції мала бути побудована за принципами територіальності і спеціалізації. Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції визначався Верховний Суд України, вищими судовими органами спеціалізованих судів – відповідні вищі суди.

На місцях мали діяти апеляційні та місцеві суди. Створення надзвичайних та особливих судів не допускалося. Здійснення правосуддя в Україні покладалося винятково на професійних суддів та, у визначених законом випадках, на народних засідателів і присяжних. Професійні судді не могли належати до політичних партій і профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької і творчої.

На посаду судді може бути рекомендований кваліфікаційною комісією суддів громадянин України, не молодший 25 років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи в галузі права не менш як три роки, проживає в Україні не менш як 10 років та володіє державною мовою. Суддями спеціалізованих судів могли стати особи, які мали фахову підготовку з питань юрисдикції цих судів; такі судді могли відправляти правосуддя тільки у складі колегій суддів.

Перше призначення на посаду професійного судді строком на п'ять років здійснює Президентом України; всі інші судді, крім суддів Конституційного Суду України, мали обиратися Верховною Радою України безстроково.

Новелою в національній системі організації судочинства стало створення в Україні Вищої ради юстиції. Відповідно до ст.131 Конституції (1996р.), до її складу мали увійти 20 членів, з яких Верховна Рада України, Президент України, з'їзд суддів України, з'їзд адвокатів України, з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ призначають по три члени, а всеукраїнська конференція працівників прокуратури — двох членів. Крім того, до складу Вищої ради юстиції мали входити за посадою Голова Верховного Суду України, Міністр юстиції України, Генеральний прокурор України.

На Вищу раду юстиції покладалися обов'язки внесення подання про призначення суддів на посади або про звільнення їх з посад, прийняття рішення стосовно порушення суддями і прокурорами вимог щодо несумісності, а також здійснення дисциплінарного провадження стосовно суддів Верховного Суду України і суддів вищих спеціалізованих судів та розгляд скарг на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів апеляційних та місцевих судів, а також прокурорів. На виконання наведених конституційних приписів, 15 січня 1998р. було ухвалено Закон «Про Вищу раду юстиції», а перше засідання цього органу відбулося 31 березня 1998р.

Після ухвалення Конституції розвиток національної судової системи, стан здійснення правосуддя у країні в цілому відповідав загально-суспільним тенденціям, відображаючи більшість як позитивних, так і негативних явищ того часу. Тривала політична боротьба за владу між різними групами, неконтрольований процес заміни старої компартійної/адміністративно-командної верхівки на нову, стрімке соціальне розширення населення, очевидно, не могли позитивно впливати на процес становлення нової судової системи.

Це зумовило появу паростків корумпованості суддів, відновлення «телефонного» права та інші негативні явища. Однак цей період знає і низку позитивних прикладів, коли акти національних судів ставали ознакою «правосуддя нового часу» — часу становлення громадянського суспільства, утвердження демократії, розбудови конституційної держави.

Одним з таких було рішення Верховного Суду України у т.зв. справі «Ющенко проти ЦВК» (цивільна справа щодо встановлення результатів виборів Президента України 2004р.). Тоді Верховний Суд України визнав дії Центральної виборчої комісії неправомірними, скасував її постанови про результати виборів Президента України 21 листопада

2004р., про обрання Президента України та про оприлюднення цих результатів і зобов'язав ЦВК призначити повторне голосування по виборах Президента України.

Рішення Верховного Суду України від 3 грудня 2004р. щодо другого туру виборів Президента України сприйнялося значною частиною українського суспільства не лише як правосудне, але й як справедливе. Воно мало значний вплив на процес зміцнення конституційної державності України, утвердження її як держави демократичної та правової. Цьому також мала сприяти «Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів», затверджена згодом Указом Президента України В.Ющенка.

Зміна політичного керівництва країни на початку 2010р., системна діяльність новообраного Глави держави В.Януковича і його оточення на згортання демократичних перетворень у країні, кардинальна зміна векторів зовнішньополітичного курсу держави, посилення «персональної влади» Президента України, неправомірне збагачення членів його родини та найближчого оточення вкрай негативно вплинули на стан національної судової системи. Йдеться про масові зловживання правом, адміністративний вплив з метою підпорядкування судової влади своїм інтересам.

У цьому процесі помітну негативну роль відіграло ухвалення Конституційним Судом Рішення (№8 від 11 березня 2010р.) у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення термінів «найвищий судовий орган», «вищий судовий орган», «касаційне оскарження», які містяться у статтях 125, 129 Конституції України та Закону «Про судоустрій і статус суддів» (від 7 липня 2010р.). Спираючись на них, відверто зловживаючи правом правлячий режим вдався до нівелювання конституційного статусу Верховного Суду України, фактично підмінивши його лояльними до себе новоутвореними вищими спеціалізованими судами. Судова система ставала фактично додатком до правлячого режиму, часто зміцнюючи своїми актами/діями процес поступової узурпації влади Главою держави та його найближчим оточенням.

Кардинальні зміни в Україні початку 2014р. об'єктивно вимагали оздоровлення всіх без винятку сегментів її державно-політичної системи. Це особливо стосувалося судової системи країни загалом та відновлення

демократичних засад правосуддя як такого. Цими завданнями мотивувалося ухвалення законів «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» (від квітня 2014р.), «Про забезпечення права на справедливий суд» (від 12 лютого 2015р.), яким у новій редакції викладено Закон «Про судоустрій і статус суддів», Указу Президента «Про Конституційну комісію» (№119 від 3 березня 2015р.), Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020рр., затвердженої Указом Президента №276 від 20 травня 2015р.

Потреби удосконалення національної судової системи, якісного покращення діяльності судів та відправлення ними правосуддя спонукали до проведення чергової судової реформи. Її змістовну основу було визначено конституційними змінами 2016р. щодо правосуддя, а нормативні межі – новим законом у частині організації національного судочинства.

Крім формального перейменування Верховного Суду України на «Верховний Суд», Вищої ради юстиції на «Вищу раду правосуддя», перенесення конституційних приписів про прокуратуру до «Розділу VIII. Правосуддя» і, відповідно, ліквідації раніше існуючого в Конституції «Розділу VII. Прокуратура», конституційні положення в частині правосуддя доповнилися низкою знакових явищ та суттєвих «уточнень».

КОНСТИТУЦІЙНІ ЗМІНИ ЩОДО ПРАВОСУДДЯ 2016р.

На відміну від попередньої редакції, в Конституції зазначалося, що:

- ✓ юрисдикція судів в Україні «поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення (було перед тим «юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі»);
- ✓ «Україна може визнати юрисдикцію Міжнародного кримінального суду на умовах, визначених Римським статутот Міжнародного кримінального суду»;
- ✓ «суд утворюється, реорганізовується і ліквідується законом, проект якого вносить до Верховної Ради України Президент України після консультацій з Вищою радою правосуддя»;
- ✓ «відповідно до закону можуть діяти вищі спеціалізовані суди, а адміністративні суди діють тільки «з метою захисту прав, свобод та інтересів особи у сфері публічно-правових відносин».

З моменту набуття чинності згаданими змінами без згоди Вищої ради правосуддя суддю не можна затримувати або утримувати під вартою чи арештом до винесення обвинувального вироку судом, за

винятком затримання під час або відразу ж після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину.

Серед підстав звільнення судді з'явилося вчинення ним «істотного дисциплінарного проступку, грубе чи систематичне нехтування обов'язками, що є несумісним зі статусом судді або виявило його невідповідність займаній посаді», його «незгода на переведення до іншого суду у разі ліквідації чи реорганізації суду, в якому суддя обіймає посаду» та порушення ним «обов'язку підтвердити законність джерела походження майна».

Змінився і порядок призначення суддів. Від тепер призначення на посаду судді здійснюється Президентом України за поданням Вищої ради правосуддя в порядку, встановленому законом. Значно розширилися і повноваження Вищої ради правосуддя, порівняно з повноваженнями її попередниці.

У результаті проведення судової реформи 2016р. було ухвалено нові чи суттєво оновлено раніше існуючі нормативно-правові акти, які безпосередньо регулюють суспільні відносини у сфері судочинства (закони «Про судоустрій і статус суддів», «Про виконавче провадження», «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів», «Про Вищу раду правосуддя», «Про Конституційний Суд України», «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів»). Усе це разом дозволило сформувавши персональний склад та «запустити роботу оновленого Верховного Суду, доукомплектувати на конкурсних засадах склад КСУ та розпочати розгляд ним конституційних скарг, сформувавши суддівський корпус та запустити роботу Вищого антикорупційного суду.

Однак у процесі реалізації судової реформи залишилися відкритими питання формування суддівського корпусу та початку роботи Вищого суду з питань інтелектуальної власності, а також завершення процедури ліквідації Верховного Суду. Перебіг судової реформи 2016–2019рр. широко обговорювався в Україні та за її межами, а більшість конституційних перетворень у сфері правосуддя отримали загалом позитивні оцінки європейських партнерів України.

Зміна політичного керівництва у країні на президентських і парламентських виборах 2019р. призвела до суттєвого уповільнення раніше

розпочатої судової реформи, а в окремих її сегментах можна було спостерігати її зупинення, чи навіть «реверс», на що вказує зміст окремих положень прийнятого у 2019р. Закону «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких законів України щодо діяльності органів суддівського врядування».

Найбільшу тривогу викликали норми щодо проведення повторного відбору суддів Верховного Суду та скорочення їх чисельності з 200 до 100, зниження базового розміру посадового окладу суддів Верховного Суду, а також фактичне зупинення діяльності Вищої кваліфікаційної комісії суддів (ВККСУ) унаслідок встановлення нового порядку її формування та суттєвої зміни її правового статусу. Згодом частину з них було визнано Конституційним Судом такими, що не відповідають Конституції.

Судова система накопичила багато проблем. Станом на 2021р., залишалося незавершеним комплектування суддівського корпусу, не розпочав роботу Вищий суд з питань інтелектуальної власності, не завершилося формування суддівського складу Вищого антикорупційного суду, залишається недоукомплектованим персональний склад КСУ, не було сформовано новий склад ВККСУ при тому, що її попередній склад достроково припинив існування на підставі рішення Парламенту ще кілька років тому.

Надзвичайно складною є багатолітня проблема належного укомплектування судьями місцевих та апеляційних судів, яких останніми роками на чверть менше необхідного складу. Водночас, за офіційними даними Верховного Суду, станом на IV квартал 2020р., фактичне число суддів у судах України становило 5 363 судді за визначеного числа 7 295. При цьому повноваження здійснювати правосуддя мали лише 4 809 суддів, а кількість вакантних посад суддів становила 1 932. Хронічною залишається і проблема недофінансування діяльності судів в Україні.

Таким чином, реалізація конституційного права громадян на судовий захист їх прав і свобод в Україні суттєво ускладнена. Звідси, дедалі більше українських громадян вимушені шукати захисту своїх прав і свобод у Європейському суді з прав людини (ЄСПЛ), кількість звернень до якого зростає щороку. **Україна посідає третє місце (після Росії і Туреччини) за кількістю звернень до ЄСПЛ.** При цьому, 95% скарг до ЄСПЛ від українців стосуються невиконання судових рішень.

Становлення інститутів захисту прав людини

Недосконалість судової системи та незавершеність її реформування обмежують можливості захисту прав і свобод людини і громадянина. Водночас, ухвалюючи Декларацію про державний суверенітет України, народні депутати виходили з «потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини» та передбачили функціонування додаткових інститутів із захисту прав і свобод людини.

Український конституцієдавець (функцію якого у 1996р. одноразово виконав Парламент) ухвалював Основний Закон держави саме «дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та «гідних умов її життя». Тому цілком логічним стало визначення головним конституційним обов'язком сучасної Української держави саме «утвердження і забезпечення прав і свобод людини» (ст.3 Конституції).

Під час ухвалення чинного Основного Закону був закріплений необхідний перелік прав і свобод людини і громадянина, закладені основи механізму їх захисту. Основними елементами механізму захисту прав і свобод людини в Україні визначено національні суди, орган конституційної юрисдикції, міжнародні судові установи та відповідні міжнародні організації, а також **Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини**. Саме на останнього покладається здійснення парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина в Україні (ст.101 Конституції). Ця функція набувала особливого значення в контексті періодичних спроб переходу України із режиму президентсько-парламентської до парламентсько-президентської моделі республіканського правління (конституційні зміни 2004р., 2014р., 2019р.).

Інститут Уповноваженого Верховної Ради з прав людини (національного Омбудсмена) вперше було передбачено чинним Основним Законом у 1996р. Базовий Закон про організацію його діяльності та повноваження був прийнятий лише наприкінці 1997р., а сам цей інститут зміг реально запрацювати тільки з обранням першого Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

СТАТУС І ПОВНОВАЖЕННЯ УПОВНОВАЖЕНОГО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Відповідно до чинного законодавства, Уповноважений Верховної Ради з прав людини з метою належного виконання посадових обов'язків має право на невідкладний прийом Президентом, Головою Верховної Ради, Прем'єр-міністром, головами КСУ, Верховного Суду та вищих спеціалізованих судів України, Генеральним прокурором, керівниками інших державних органів, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій, незалежно від форми власності, їх посадовими та службовими особами. З цієї ж метою він може бути присутнім на засіданнях Верховної Ради, Кабінету Міністрів, Конституційного Суду, Верховного Суду та вищих спеціалізованих судів України, колегії прокуратури України та інших колегіальних органів.

Омбудсман має право вносити пропозиції щодо вдосконалення законодавства України у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина, а також безперешкодно відвідувати органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, незалежно від форми власності, бути присутнім на їх засіданнях.

Серед його повноважень є також право відвідувати (без попереднього повідомлення про час і мету відвідування) місця, в яких особи примусово тримаються за судовим рішенням або рішенням адміністративного органу відповідно до закону (в т.ч. слідчі ізолятори, кримінально-виконавчі установи, військові частини, заклади примусового лікування, спеціальні навчально-виховні заклади, структури Національної поліції та ін.).

Кожного року, відповідно до чинного законодавства, Омбудсмен виступає у Верховній Раді з щорічною доповіддю про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні та про виявлені недоліки в законодавстві в цій сфері. Цей документ, як правило, містить посилання на випадки порушень прав і свобод людини і громадянина, щодо яких Уповноважений вживав необхідних заходів, на результати перевірок, що здійснювалися протягом року, а також інформацію про стан виконання рекомендацій, викладених у щорічній доповіді за попередній рік.

Характерною особливістю доповідей українського Омбудсмана останніх років є інформація про стан дотримання права на соціальний, правовий захист цивільних осіб, які постраждали від збройного конфлікту на Сході країни, про права громадян, які проживають на тимчасово окупованих РФ територіях України, про право на компенсацію за завдану майнову (матеріальну) шкоду цивільному населенню, постраждалому від збройного конфлікту тощо.

Надзвичайно важливу роль у механізмі захисту прав людини відведено праву/можливості Уповноваженого Верховної Ради з прав людини звертатися до Конституційного Суду з відповідними конституційними поданнями. Так, відповідно до конституційних приписів, Омбудсмен має право звертатися до КСУ з поданням щодо відповідності Конституції законів та інших правових актів Верховної Ради, актів Президента, актів Кабінету Міністрів, правових актів Верховної Ради АР Крим, а також щодо офіційного тлумачення Конституції (ст.150 Конституції).

Усі конституційні приписи щодо можливості українського Омбудсмена звертатися до єдиного органу конституційної юрисдикції існують у національній нормативно-правій системі від самого початку функціонування інституту Уповноваженого з прав людини, інші його права та повноваження були встановлені в 1997р. Однак практика їх застосування не є особливо багатю. Це стосується також і конституційного права Омбудсмена захищати права і свободи українських громадян шляхом звернення до Конституційного Суду. Особливо гостро ця проблема виявилася в часи громадянського протистояння (подій Революції Гідності 2013-2014рр.), коли правлячий режим грубо порушував базові права людини і громадянина, а Омбудсмен фактично виступив частиною цього режиму.

Останніми роками підходи Омбудсмена докорінно змінюються та активізується діяльність із захисту прав українських громадян, які проживають на тимчасово окупованих РФ територіях України, захисту заручників в окремих районах Луганської та Донецької областей, захисту прав і законних інтересів внутрішньо переміщених осіб.

Значна роль у захисті конституційних прав громадян відводиться **Конституційному Суду України**. Від початку свого функціонування цей інститут широко використовував у своїй діяльності два основних способи захисту прав і свобод людини: *перший* – визнання неконституційними положень про права і свободи людини, які містилися в законах, нормативно-правових актах Парламенту, Глави держави, Уряду, Верховної Ради АР Крим; *другий* – офіційне тлумачення конституційних положень про права і свободи людини і громадянина, а також, до 2016р., офіційне тлумачення аналогічних законодавчих приписів.

Так, у частині першого варто пригадати рішення КСУ у справі про смертну кару (1999р.), відповідно до якого було визнано неконституційним

«положення статті 24 Загальної частини та положення санкцій статей Особливої частини Кримінального кодексу України, які передбачають смертну кару як вид покарання». Іншим своїм рішенням Конституційний Суд визнав неконституційними низку положень Закону «Про Державний бюджет України на 2007р.», які фактично призупиняли встановлені іншими законами соціальні виплати та допомоги населенню, серед яких допомоги по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, працюючим пенсіонерам, на яких поширюється дія Закону «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та ін.

Питання забезпечення прав і свобод людини, дотримання їх гарантій неодноразово були центральними в офіційному тлумаченні Конституційним Судом відповідних конституційних приписів і положень. Загалом таких актів єдиного органу конституційної юрисдикції за роки його діяльності було майже 20 і стосувалися вони положень 11 статей Основного Закону.

Важливою складовою конституційно-правового механізму захисту прав і свобод людини в Україні покликана стати **«конституційна скарга»**, яку запроваджено конституційними змінами 2016р. (щодо правосуддя). «Кожному гарантується право звернутись із конституційною скаргою до Конституційного Суду України з підстав, установлених цією Конституцією, та у порядку, визначеному законом» (ч.4 ст.55 Конституції). Згідно із ст.151 Конституції, «Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України (конституційність) закону України за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України. Конституційна скарга може бути подана в разі, якщо всі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано».

КОНСТИТУЦІЙНА СКАРГА ЯК ЗАСІБ ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

Закон «Про Конституційний Суд України» (2017р.) регламентував конституційні приписи щодо інституту конституційної скарги, зазначивши, що конституційною скаргою є подане до Конституційного Суду письмове клопотання щодо перевірки на відповідність Конституції закону України або його окремих положень, що застосований в остаточному судовому рішенні у справі суб'єкта права на конституційну скаргу.

Суб'єктом права на конституційну скаргу, відповідно до ст.56 Закону «Про Конституційний Суд України», є особа, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України (його окремі положення) суперечить Конституції. При цьому, законодавцем чітко встановлюється, що до таких суб'єктів не належать юридичні особи публічного права.

Частина передбачених Законом України «Про Конституційний Суд України» вимог щодо змісту конституційної скарги в експертному середовищі небезспідставно вважають надмірними.

Становлення України як демократичної соціальної правової держави неможливе без належного забезпечення прав і свобод людини і громадянина, створення та функціонування справедливої судової системи, утвердження верховенства права, політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності.

За роки незалежності зроблено дуже багато в цих напрямках, особливо після ухвалення чинної Конституції. Саме її положеннями було закріплено основним конституційним обов'язком Української держави утвердження і забезпечення прав і свобод людини. Конституція України закріпила необхідний обсяг особистих, політичних та соціально-економічних прав і свобод людини і громадянина. Вона уконституювала невідчужуваність, непорушність і невичерпність закріплених (конституційних) прав і свобод людини, встановлені такі важливі елементи системи сучасного механізму їх захисту як інститути Омбудсмена, конституційної скарги, адміністративної юстиції тощо.

Однак, практична реалізація конституційних приписів про права і свободи людини і громадянина, а також законодавче закріплення механізмів їх реалізації та захисту потребують серйозного удосконалення. Серйозною перешкодою в належному забезпеченні прав і свобод людини, їх гарантуванні та захисті й надалі залишається слабкість національної судової системи. Судова реформа, як і будь-яка інша діяльність органів державної влади та їх посадових осіб, має бути підпорядкована виконанню головного конституційного обов'язку держави – утвердженню та забезпеченню прав і свобод людини.

Нові виклики та загрози у сфері забезпечення прав і свобод людини і громадянина спричинені, зокрема, «гібридною війною» РФ проти України, пандемією COVID-19 та заходами із запобігання її поширенню, вимагають пошуку адекватних відповідей на них з боку всіх правоохоронних інститутів держави.

Еволюція правоохоронних органів

На час проголошення Акта державної незалежності правоохоронні органи України були частиною загальнонарадянської системи. Міліція була складовою органів МВС СРСР, те ж саме стосувалося прокуратури, продовжував свою діяльність Комітет державної безпеки УРСР.

Процес суверенізації призвів до певної «націоналізації» цих органів – з адаптацією до нових умов незалежної України, але без значної зміни їх сутності. Верховенство права, демократичний контроль, інші європейські стандарти на початковому етапі не були нормою їх діяльності.

Із середини 1990-х років тривали спроби певних реформ органів МВС. Про початок системних змін під тиском активної частини суспільства стало можливим говорити лише після Революції Гідності. Зокрема, у 2015р. був прийнятий Закон «Про Національну поліцію», що перетворював міліцію на правоохоронний орган європейського зразка. Поліція у Законі визначалася як центральний орган виконавчої влади, що служить суспільству, відтак її головним завданням ставало надання поліцейських послуг на основі верховенства права. Активну участь у реформуванні МВС взяли зарубіжні партнери України. Найбільш відчутними результатами стали реформування та підпорядкування МВС Національної гвардії, Державної прикордонної служби, Національної поліції, Державної служби з надзвичайних ситуацій, Державної міграційної служби, створення нової Патрульної поліції, певна децентралізація діяльності МВС з акцентом на надання послуг населенню.

Служба безпеки України була створена на основі КДБ УРСР вже після ухвалення Акта державної незалежності, спочатку Постановою Верховної Ради у вересні 1991р., а потім – Законом у 1992р. СБУ сконцентрувала у своїх руках контррозвідальну діяльність, боротьбу з тероризмом, організованою злочинністю, корупцією і вже не нагадувала радянський репресивний механізм, але й не була сучасною спецслужбою демократичної держави, багато в чому продовжувала наслідувати радянські традиції і стереотипи. Під час президентської каденції В.Януковича СБУ стала одним з інструментів просування російського порядку денного, спрямованого на підпорядкування

України інтересам Росії. Реформа СБУ, що має призвести до її демілітаризації, посилення громадського контролю, позбавлення функцій слідства, а також функцій боротьби з економічними злочинами та корупції фактично розпочалася лише з 2020р.

Після Революції Гідності розпочалося реформування органів прокуратури, що тривало без стратегічного бачення і системності в діях і підходах. Зміни до Конституції 2016р. більше не виділяють прокуратуру як окремий орган, але відносять його до загальної системи правосуддя. Прокуратура позбавлена повноважень із загального нагляду та досудового розслідування. Водночас, проблемою залишається незалежність органів прокуратури від зовнішніх впливів.

У процесі трансформацій правоохоронної сфери, після низки невдалих спроб, у 2016р. було створено новий орган – Державне бюро розслідувань, яке зосередило повноваження з досудового розслідування злочинів, вчинених державним керівництвом, політиками, народними депутатами, суддями, працівниками органів правопорядку тощо.

Від 2015р. правоохоронна система має абсолютно новий сегмент – органи, створені для протидії корупції. До них належать Національне антикорупційне бюро, Спеціалізована антикорупційна прокуратура, Національне агентство з питань запобігання корупції, Вищий антикорупційний суд (робота якого розпочалася у вересні 2019р.) Створення цих органів було відповіддю на суспільний запит та зумовлене співпрацею України з міжнародними партнерами. Становлення антикорупційної системи в перші роки її роботи супроводжувалося міжвідомчими конфліктами, конкуренцією, спробами зовнішнього впливу на їх діяльність, що значною мірою підірвало суспільну довіру до них. Утім, цей елемент правоохоронної структури ще перебуває у фазі становлення.

Сьогодні в Україні створена більш-менш повна архітектура правоохоронних органів, діяльність яких спрямована на захист національних інтересів, демократичних цінностей, прав і свобод громадян і дедалі більше ґрунтується на європейських стандартах. Нагальним завданням влади є остаточне перетворення правоохоронної системи України на систему європейського зразка.

III.

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА І БЕЗПЕКА НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Утвердження України на світовій арені як незалежної держави, суб'єкта міжнародних відносин має свою історію, яка містить важливі етапи, стратегічні рішення і події світового масштабу. Визнання міжнародним співтовариством України як незалежної суверенної держави є логічним підсумком історичного процесу політичної самоорганізації української нації.

Входження України до світової спільноти, позиціонування в системі міжнародних відносин, поступове визначення проєвропейських стратегічних орієнтирів відбувалося в умовах складних внутрішніх трансформацій, пов'язаних з розбудовою держави, зовнішніх впливів країн – світових лідерів, мінливої геополітичної і економічної кон'юнктури тощо. Так починався шлях до Європи, шлях засвоєння європейських цінностей та їх захисту. Небезпечним викликом стала збройна агресія проти України, яку розпочала Росія у лютому 2014р. Війна стала «вододілом», що розділив зовнішньополітичний процес на «довоєнний» етап становлення і розвитку та етап опору країні-агресору, що триває донині. «Гібридна війна» значною мірою визначила спрямованість, характер і орієнтири сучасної зовнішньої політики України.

1. УКРАЇНА У СВІТІ: УТВЕРДЖЕННЯ НА СВІТОВІЙ АРЕНІ, ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ

Незалежна Україна: перші кроки на світовій арені

Після Всенародного референдуму 1 грудня 1991р. розпочався активний процес міжнародного визнання України. Першими, вже 2 грудня, Україну як незалежну державу визнали Польща й Канада, а протягом місяця це зробили близько 70 держав, у т.ч. США, Китай, Франція, Німеччина, Велика Британія, Росія. Загалом за перші роки незалежності Україну визнала понад 170 іноземних країн.

На цьому етапі тривали два важливі визначальні процеси — внутрішньої і зовнішньої самоідентифікації України. Це влучно визначено в «Основних напрямках зовнішньої політики України» (1993р.): «...Процес державотворення і побудови вільного громадянського суспільства в Україні збігається з її поступовим входженням до світового співтовариства і пошуками нею свого місця в сучасному... світі». Стисло окреслюючи особливості становлення політики України на світовій арені, слід звернути увагу на наступні важливі процеси і тенденції.

Визначення і вдосконалення ідеології, законодавчо-правових засад зовнішньої політики. Деякі базові принципи зовнішньої політики були окреслені ще в Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990р.). Зокрема, Декларація наголошувала на рівноправності в зовнішніх відносинах, пріоритеті загальнолюдських цінностей і загальновизнаних норм міжнародного права. Водночас, Україна проголошувала намір стати у майбутньому «постійно нейтральною» і неядерною державою.

Цілісне нормативно-правове упорядкування засад зовнішньої політики України було здійснене в згаданих вище «Основних напрямках зовнішньої політики України», де були класифіковані національні інтереси держави на світовій арені, визначені головні завдання, засади і пріоритети зовнішньої політики. Надалі концептуальні принципи зовнішньої політики були закріплені в Конституції 1996р.

Своєю чергою, низка концептуальних положень у сфері національної безпеки містилася у Законі «Про основи національної безпеки України» (2003р.). А у 2010р. набув чинності Закон «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», яким вдосконалювалися деякі принципи діяльності України у світі. Хоча в Законі була зафіксована мета набуття членства в ЄС, але Україна визначалася як «європейська позаблокова держава», яка не бере участі у «військово-політичних союзах» і здійснює «конструктивне партнерство з НАТО». Згодом така «позаблоковість» України виявилася стратегічно невиправданою, нікчемною у політико-безпековому сенсі, відтак була вилучена Верховною Радою у грудні 2014р., в розпал російської агресії. Натомість у Законі була зафіксована перспектива приєднання до НАТО (остаточна редакція тези про членство в Альянсі узгоджена у 2017р.)

Формування державної системи забезпечення зовнішніх відносин. У жовтні 1992р. Розпорядженням Президента було затверджено

Положення «Про дипломатичне представництво України за кордоном». Паралельно внаормовувався порядок укладення і виконання міжнародних договорів (Закон «Про міжнародні договори України» від 1993р.). Вдосконалювалися зовнішні функції і компетенція міністерств і відомств, система координації дій владних інституцій у зовнішньополітичній сфері (Указ Президента «Про заходи щодо вдосконалення координації діяльності органів виконавчої влади у сфері зовнішніх зносин» від 18 вересня 1996р.).

Створювалася дипломатична служба незалежної України. Цьому сприяли дві передумови: інституційна – наявність власного МЗС (яке діяло ще за радянських часів з обмеженими функціями) та ідеологічна – українські історичні традиції дипломатичних відносин.

ДЕЯКІ ІСТОРИЧНІ ВІХІ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Створення зовнішньополітичного відомства України як повноцінної державної структури пов'язане з проголошенням 10 червня 1917р. І Універсалу Української Центральної Ради і створенням УНР. 22 грудня 1917р. набув чинності «Законопроект про створення Генерального секретарства міжнародних справ». Серед обов'язків секретарства було «здійснення міжнародних зносин держави, охорона інтересів українських громадян поза межами УНР...». Навесні 1918р. підготовлено проект закону «Про закордонні установи УНР»), розпочато налагодження контактів з державами світу.

Згодом, за часів діяльності Гетьманського уряду, розширилося коло країн, з якими встановлено дипломатичні відносини. Українська держава започаткувала роботу дипломатичних місій у Румунії, Фінляндії, Швейцарії, Швеції та ін. (загалом 10 держав), а також прийняла понад 20 повноважних представників зарубіжних країн. У червні 1918р. ухвалено «Закон про посольства і місії Української Держави», в липні – «Закон про українську консульську службу».

У перші роки радянської України виконання «зовнішньополітичних функцій» було покладене на Народне секретарство міжнародних справ, згодом – Наркомат закордонних справ УСРР. А в 1922р. зі створенням СРСР всі зовнішньополітичні, економічні, торговельні зв'язки України перейшли у підпорядкування союзного центру. У лютому 1944р. утворено український НКЗС.

Міжнародна діяльність України в радянський період була переважно зорієнтована на участь у роботі ООН, що давало символічну та обмежену можливість брати участь в обговоренні світових і регіональних проблем, здобувати досвід у сфері багатосторонньої дипломатії.

Як держава-засновниця ООН Україна брала участь у розробці Статуту цієї організації, формуванні її структури, органів та установ. У 1948-1949рр. і 1984-1985рр. Україна обиралася непостійним членом РБ ООН. Однак лише у 2000-2001рр., коли Україна була втретє обрана до РБ ООН, наша держава діяла як незалежний учасник міжнародних відносин.

На старті незалежності в МЗС Української РСР працювали близько 100 дипломатів (для порівняння – нині в системі МЗС працюють понад 1800 осіб). Тоді розпочалась активна реформа зовнішньополітичного відомства та організація мережі посольств, консульств, представництв України за кордоном. Нарощувався кадровий потенціал дипломатичної служби. Уже в 1992р. було відкрито 18 дипломатичних представництв: зокрема в таких важливих у політико-дипломатичному сенсі країнах як Велика Британія, Італія, Канада, Німеччина, США, Польща, РФ, Австрія, Бельгія, Ізраїль, Угорщина та ін. Паралельно засновано три генеральні консульства в Нью-Йорку, Чикаго та Мюнхені.

Кількість представництв України за кордоном поступово збільшувалася, згодом розпочався процес їх оптимізації, і нині Україна має 116 дипломатичних установ: посольства, відділення посольств, консульства, постійні представництва при міжнародних організаціях, а також представництва і місії (при ЄС і НАТО). Водночас, паралельно в Україні формувалася потужний корпус іноземних представництв, який нині нараховує понад 140 дипломатичних установ, у яких працюють близько 2 500 осіб.

Розбудова договірно-правових відносин з країнами і міжнародними організаціями. Протягом 1990-х років Україна встановила договірні відносини з країнами всіх регіонів світу. Активно цей процес тривав у 1992-1995рр. – були встановлені договірні відносини з новими державами-членами СНД, країнами ЄС, провідними азійськими, африканськими та латиноамериканськими країнами. Нині договірно-правові відносини пов'язують Україну з понад 180 країнами світу.

Україна як країна-засновниця ООН ще за радянських часів була членом ряду авторитетних міжнародних організацій (Міжнародний суд, ВООЗ, МОП, ЮНЕСКО, МАГАТЕ), а за часів незалежності країна набула повномасштабної участі в системі міжнародних інституцій. Першим кроком у цьому напрямі став вступ у 1992р. до Наради з безпеки та співробітництва в Європі (нині ОБСЄ). Важливим досягненням стало здобуття в 1995р. членства в Раді Європи. Водночас, тривалим виявився шлях до членства в СОТ, куди Україна увійшла у 2008р. після 13 років переговорів. Нині, згідно з Єдиним державним реєстром, Україна є членом 81 міжнародної організації.

Загалом, оцінюючи цей період, є підстави стверджувати, що суспільний ентузіазм і політичне піднесення перших років незалежності,

тріумфальне визнання України світовою спільнотою, прагнення патріотичної еліти будувати відкриту світу Україну втілилися у загальну формулу позаблокового, без'ядерного статусу, миролюбного курсу інтеграції до Європи, за співробітництва з країнами СНД (насамперед РФ), з рівноправними відносинами з іншими країнами світу і відмовою від діалогу з позиції сили. Такий курс обумовив компромісну позицію Києва під час «цивілізаційного розлучення» колишніх радянських республік, зокрема під час розподілу Чорноморського флоту та визначення умов його перебування на території України.

А згодом, ідея «без'ядерної України» знайшла відображення у «Меморандумі про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї», укладеному 5 грудня 1994р. («Будапештський меморандум»). У цьому документі країни-гаранти Росія, США і Велика Британія зобов'язувалися поважати незалежність, суверенітет і існуючі кордони України, «утримуватися від загрози силою чи її використання проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України, і що ніяка їхня зброя ніколи не буде використовуватися проти України...». В обмін на такі гарантії Україна позбулася третього у світі потужного ядерного потенціалу. Зрозуміло, що цей крок слід оцінювати з точки зору тодішньої ситуації, внутрішніх умов і зовнішніх обставин. Але слід констатувати, що ці «гарантії» не забезпечили безпеку України, не захистили від російської агресії.

Загалом цей період становлення і розвитку зовнішньої політики був складним і суперечливим. З одного боку, Україна успішно утверджувалася на світовій арені, розбудовуючи партнерські відносини з провідними країнами світу (США, Китай, Велика Британія, Канада, Німеччина, Росія та ін.), а також з державами – регіональними лідерами в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні, Близькому Сході, Латинській Америці, Африці. Водночас, зміцнювалося співробітництво (в форматі членства і партнерства) з впливовими міжнародними інституціями (ООН, ОБСЄ, ЄС, НАТО, ПАРЄ). Також у стислі терміни була відбудована масштабна договірно-правова система торгово-економічного співробітництва на двох- та

багатосторонньому рівнях. Зокрема, за часів незалежності Україною укладено 19 угод про вільну торгівлю, що передбачають надання преференційного доступу до ринків 47 країн світу (більше 800 млн. споживачів).

Важливо додати, що ключовою складовою політики офіційного Києва на світовій арені була і залишається миролюбність, прагнення мирного вирішення конфліктів у рамках визнаних міжнародних інституцій. Відтак, з початку 1990-х років Україна виступала активним контрибутором операцій ООН з підтримання миру і брала участь у понад 20 миротворчих місіях – від Гватемали і Хорватії до Мозамбіку. Нині понад 300 українських «блакитних шоломів» беруть участь у шести миротворчих операціях під егідою ООН.

З іншого боку, в цей період спостерігалось коливання зовнішнього курсу країни, його коригування залежно від внутрішніх процесів і зовнішніх впливів. Еволюція зовнішніх відносин містила суперечливий етап багатовекторності 1990-х років – балансування між проголошеним європейським курсом і процесом реінтеграції пострадянського простору під егідою Росії. Ця багатовекторність базувалася на певних сподіваннях щодо можливості мирних, добросусідських відносин з Кремлем з одночасною «європеїзацією» України і просуванням до ЄС.

Помаранчева революція 2005р. поклала край геополітичній невизначеності, визначивши курс країни на європейську та євроатлантичну інтеграцію. Однак розвиток подальших подій призвів до відступу від прозахідного курсу та започаткування проросійського дрейфу в період президентства В.Януковича. Тоді виникла реальна загроза приєднання до Митного союзу (ЄАЕС) під егідою Москви і перетворення України на підконтрольну державу-сателіт. Виразними прикладами стали т.зв. «Харківські угоди» (квітень 2010р.), що передбачали пролонгацію перебування ЧФ РФ в Криму до 2042р. в обмін на знижки на газ, а також відмова В.Януковича підписати Угоду про асоціацію з ЄС у 2013р.

Окреслюючи загальні риси і тенденції цього періоду, слід зазначити, що еволюційна специфіка та особливості зовнішньої політики прослідковуються у т.ч. крізь призму президентських каденцій. Пояснюється це тим, що відповідно до конституційних повноважень, Президент як Глава держави виступає від імені України, представляє її у міжнародних відносинах, веде переговори та укладає міжнародні договори, керує зовнішньополітичною діяльністю держави.

ОСОБЛИВОСТІ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ (1991-2014рр.)	
Періоди президентських каденцій	Основні події і особливості зовнішньої політики України
Леонід Кравчук (грудень 1991р. - липень 1994р.)	<ul style="list-style-type: none">✓ Тривали стратегічно важливі процеси визначення зовнішніх орієнтирів, формату відносин з країнами світу, ролі і місця на пострадянському просторі тощо. Україна стала засновницею СНД, але відповідну угоду ратифікувала з принциповими застереженнями, а Статут Співдружності не підписала.✓ Київ не погодився на т.зв. «нульовий варіант» під час розподілу активів колишнього СРСР. Розпочався тривалий процес розподілу Чорноморського флоту, який супроводжувався активним політико-економічним тиском з боку Росії. Переговорні позиції України були дуже вразливими через складну соціально-економічну ситуацію.✓ Київ намагався закріпитися на різних зовнішніх напрямках. Україна вступила до авторитетних фінансових інституцій – МВФ і МБРР, приєдналася до Ради північноатлантичного співробітництва.✓ У червні 1992р. президенти України і Росії підписали Угоду про розвиток міждержавних відносин.✓ У 1994р. Україна стала учасницею програми НАТО «Партнерство заради миру» і отримала статус члена Асоційованої Ради Центральноєвропейської ініціативи – регіональної організації країн Центральної та Східної Європи, яка нині об'єднує 17 країн (10 країн ЄС) і є важливим механізмом інтеграції до європейського економічного та політичного простору.✓ Закладені підвалини зовнішньої політики країни.
Леонід Кучма (липень 1994р. - січень 2005р.)	<ul style="list-style-type: none">✓ На світовій арені влада намагалася забезпечити баланс інтересів, розвиваючи відносини на різних геополітичних азимутах.✓ Найкраще багатовекторну політику ілюструє історичний епізод – 31 травня 1997р. президенти України і Росії підписали Базовий договір про дружбу, співробітництво і партнерство, а вже 9 липня 1997р. українська сторона уклала Хартію про особливо партнерство з НАТО, в рамках якої була створена Комісія Україна-НАТО.✓ У 1998р. була затверджена Програма співробітництва з НАТО до 2001р., у квітні 1999р. відбувся Вашингтонський саміт Комісії Україна-НАТО на вищому рівні.✓ Київ намагається інтенсифікувати партнерство з ЄС – у 1998-2000рр. було ухвалено низку стратегічних документів стосовно інтеграції України до ЄС.✓ У вересні 2003р. українська сторона разом з Росією, Казахстаном і Білоруссю підписує Угоду про формування Єдиного економічного простору.

	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Практика багатовекторності, що намагалася поєднати євроінтеграцію і поглиблення відносин з РФ, виявилася неефективною на фоні зростаючого геополітичного суперництва світових центрів впливу – ЄС, РФ, США. На початку 2000-х років помітно погіршили імідж українського керівництва і відносини з країнами Заходу гучний «кольчужний» скандал (поставки до Іраку станцій радіотехнічної розвідки «Кольчуга») і «касетний» скандал (вбивство журналіста В.Гонгадзе). ✓ У 2004р. розчарування Заходу викликало суто кон'юнктурне рішення вилучити з Воєнної доктрини України тезу про членство в НАТО. З приходом до влади в РФ В.Путіна російський вплив на Україну почав посилюватися і набувати агресивного характеру.
<p>Віктор Ющенко (січень 2005р. - лютий 2010р.)</p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Прихід В.Ющенка до влади на хвилі Помаранчевої революції означувався утвердженням пріоритетності європейського та євроатлантичного курсу України, намаганням дистанціюватися від Росії та від євразійської інтеграції. ✓ У квітні 2005р. Президент повернув у Воєнну доктрину тезу про членство України в НАТО. Важливим кроком стало підписання у 2005р. президентами України і США «Порядку денного нового сторіччя українсько-американського стратегічного партнерства». Згодом США визнали Україну країною з ринковою економікою. ✓ У 2007-2008рр. розпочаті стратегічно важливі переговори з ЄС про Угоду про асоціацію і започатковано безвізовий діалог. Україна стала учасником проекту ЄС «Східне партнерство». ✓ Київ здійснював активну політику на євроатлантичному напрямі, але наміри отримати План дій щодо членства в НАТО не були підтримані країнами альянсу на Бухарестському саміті у 2008р. ✓ Конфронтацію з Росією викликала внутрішня політика Президента стосовно Голодомору, реабілітації ОУН-УПА а також встановлення нового порядку перетину кораблями ЧФ РФ українських кордонів і публічне ініціювання питання перегляду статусу ЧФ РФ в Україні.
<p>Віктор Янукович (лютий 2010р. - лютий 2014р.)</p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Посилення проросійського вектора зовнішньої політики України, відхід від курсу європейської та євроатлантичної інтеграції. ✓ У квітні 2010р. президенти України і РФ підписали т.зв. «Харківські угоди», і в тому ж місяці В.Янукович ліквідував Міжвідомчу комісію з питань вступу України до НАТО і Національний центр з питань євроатлантичної інтеграції України. ✓ Новий Закон про засади внутрішньої і зовнішньої політики (липень 2010р.) не містив положень про перспективу членства України в НАТО. ✓ Попри декларації про партнерство з ЄС і НАТО, західний напрям зовнішньої політики України поступово згортався. Негативний резонанс на Заході викликав арешт одного з лідерів опозиції Ю.Тимошенко. ✓ Активізувалися контакти з Москвою та на євразійському напрямі. Виникла реальна загроза інтеграції на Схід за сценарієм Москви. ✓ На Вільнюському саміті в листопаді 2013р. В.Янукович відмовився підписувати Угоду про асоціацію Україна-ЄС, що ініціювало Революцію гідності, яка відкрила новий етап в історії України.

Характерною рисою цього періоду було те, що попри створення розгалуженої системи співробітництва з країнами в різних регіонах світу, політико-дипломатичні і торгово-економічні контакти України переважною мірою фокусувалися на Росії, пострадянському просторі (СНД) і ЄС. Така недиверсифікованість зовнішніх відносин, з одного боку, створювала небезпечну критичну залежність від східного сусіда, політика якого ставала дедалі більш агресивною, а з іншого — обмежувала присутність України на перспективних ринках АТР, Африки, Близького Сходу, які активно освоювалися третіми країнами.

Зовнішня політика в умовах «гібридної війни»

На новому етапі, який розпочався у 2014р., Україна зіштовхнулася на світовій арені з новими небезпечними глобальними/регіональними викликами і загрозами.

Найбільшою зовнішньою небезпекою і загрозою для України стала російська збройна агресія, головною метою якої є встановлення підконтрольності України Росії, унеможливлення руху Києва до ЄС і НАТО. Очевидно, що анексію Криму та окупацію Донбасу слід розглядати в ширшому контексті неоімперської агресивної геополітики Кремля, яка несе загрозу і виклик не лише державності України, її суверенітету, але й в цілому сучасному світовому устрою, у т.ч. — політичному ладу нинішньої Європи. Отже, російсько-українська війна, яка триває вже сім років, є однією з причин, складовою і фрагментом масштабного протистояння на осі Росія-Захід, що має тенденцію до подальшої ескалації.

Поруч з цим, посилювалася висхідна геополітична турбулентність і конфліктність між впливовими світовими гравцями, виникли нові зони напруженості на європейському континенті, загострювалася нестабільність і внутрішні кризи в деяких країнах (Молдова, Грузія, Білорусь, Вірменія та ін.). Водночас, у відносинах України з сусідніми державами-партнерами (Угорщина, Польща) актуалізувалися на порядку денному історичні суперечності та етнічні проблеми. Згодом, пандемія *COVID-19* суттєво змінила світовий порядок денний, викликала масштабну економічну кризу, що безпосередньо торкнулося України.

Відтак, в цей період для української зовнішньої політики очевидними пріоритетами стали питання безпеки: захист державності України, її

незалежності і суверенітету; забезпечення міжнародної підтримки і солідарності у протистоянні російській експансії; збереження і посилення санкційного режиму Заходу проти Росії. У реаліях тривалої гібридної війни зовнішня політика України вимагала максимальної узгодженості з політикою безпеки.

Значущим результатом зовнішньополітичної діяльності України є те, що за часів війни сформувалися найбільш важливі геополітичні пріоритети України: опір російській гібридній агресії, курс на інтеграцію до ЄС і НАТО, стратегічне партнерство із США. Таке зовнішньополітичне позиціювання можна проілюструвати наступними заходами і процесами.

Перше. Створена розгалужена законодавчо-правова база для опору російській агресії, де окреслені цілі і засоби російської експансії, визначені напрями, методи та інструменти протистояння. У цьому контексті базовими є Закон України про російську агресію на Донбасі (лютий 2018р.), Стратегія національної безпеки (вересень 2020р.), Воєнна доктрина (березень 2021р.). Водночас запроваджена і вдосконалена політика санкцій проти країни-агресора.

Друге. Стратегічним кроком стала відмова України від участі в будь-яких інтеграційних процесах на пострадянському просторі під егідою РФ. У травні 2018р. Україна припинила участь у роботі статутних органів СНД.

Третє. Знаковою подією стало припинення Україною дії Великого договору з Росією, якою розпочато процес денонсації укладених з країною-агресором домовленостей і договорів.

Четверте. До Закону про засади внутрішньої і зовнішньої політики і Конституції були внесені положення про інтеграцію до ЄС і НАТО з метою набуття членства.

Слід зазначити, що таке утвердження стратегічних пріоритетів відбувалося паралельно з відповідними змінами в зовнішньополітичних орієнтаціях громадян України. Війна, розв'язана Росією, вплинула на зовнішньополітичні вподобання українських громадян, змінила ставлення до Росії, її державних інституцій і перспектив взаємовідносин. Водночас зріс рівень підтримки європейської і євроатлантичної інтеграції. При цьому динаміка останніх років засвідчила, що це є не ситуативною зміною громадських настроїв, а стабільною, вкоріненою тенденцією.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ УПОДОБАННЯ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ: ДИНАМІКА ЗМІН

За роки незалежності України, а особливо – від початку 2000-х років докорінно змінилися зовнішньополітичні вподобання громадян. Якщо у 2002р. однакові частини (по 31%) українців вважали пріоритетними відносини з Росією і ЄС, то у 2021р. європейський напрям вважали пріоритетним 52%, російський – 10%.

У жовтні 2011р. вступ до ЄС підтримували 44% респондентів, а приєднання до ЄврАзЕС – 31%. У 2021р. картина змінилася – приєднання до ЄС підтримували вже 57%, інтеграцію до ЄврАзЕС – 11%.

У 2002р. відносини України і Росії добрими вважали 23%, нестабільними 62% і поганими 10%. А у 2021р. добрими відносини Києва і Москви назвали 1% опитаних, нестабільними 13%, 33% поганими, а 49% – ворожими.

У квітні 2014р. зменшення співпраці з РФ підтримували 35%, а поглиблення – 22%. У 2021р. 38% наголошували на згортанні співробітництва з Росією, 27% – на зменшенні співпраці, 16% – на поглибленні. Водночас, у 2021р. 78% громадян були переконані, що між Росією і Україною йде війна.

Важливим зовнішнім чинником є те, що Україну у протистоянні російській агресії підтримують впливові держави світу та міжнародні організації. Україна отримує політичну, фінансово-економічну, воєнну допомогу з боку – ЄС, США, Канади, Великої Британії, Туреччини, Австралії, Японії та ін. Паралельно колективний Захід запровадив комплекс різноманітних антиросійських санкцій. Через агресію проти України Росію вилучили зі складу G8. Своєю чергою, Німеччина і Франція ініціювали переговорний процес у рамках Нормандського формату. Але, на жаль, цей багаторічний політико-дипломатичний діалог не призвів до позитивних результатів.

Вагомою для України є підтримка з боку країн-союзників – держав Балтії, Польщі, інших країн ЄС, а також Грузії і Молдови. Прикладом солідарності з Україною стало те, що ряд держав з різних регіонів світу підтримали ініційований Україною проект «Кримської платформи», який передбачає створення координаційно-консультативного міжнародного майданчика з метою консолідації міжнародних зусиль з деокупації Криму.

Спостерігається солідарність з Україною і в рамках міжнародних організацій (ООН, ОБСЄ, ПАРЄ, ЄС, НАТО). Зокрема в рамках ООН за часів війни сформувалася стабільна група з понад 60 країн, які

підтримують Україну. Вкрай важливе політичне та міжнародно-правове значення має ухвалений Генеральною Асамблеєю ООН пакет резолюцій, присвячених територіальній цілісності України, ситуації з порушенням прав людини в Криму і мілітаризацією півострова.

На різних міжнародних майданчиках українська сторона намагається активно просувати національні інтереси, спільно з країнами-партнерами протистояти російському впливу, зберігати в порядку денному світової спільноти теми окупації Криму і Донбасу. Триває активна протидія країні-агресору на майданчиках ПАРЄ та ОБСЄ. За підтримки країн-партнерів впливові міжнародні організації (ЄС, НАТО, ПАРЄ і ОБСЄ) ухвалили ряд резолюцій, які підтримують Україну, вимагають відновлення її територіальної цілісності і засуджують російську агресію.

Іншими майданчиками протистояння російській агресії стали Міжнародний суд ООН, Міжнародний кримінальний суд, Європейський суд з прав людини, де за позовами Києва тривають масштабні розслідування щодо злочинів, скоєних під час російської агресії проти України.

Пріоритетна тематика безпеки доповнювалася і поєднувалася з іншими напрямками і сферами зовнішньополітичної діяльності. Українська сторона, відстоюючи власні інтереси на світовій арені, поступово освоювала різні регіони, розвивала і зміцнювала контакти з перспективними в політичному та торгово-економічному плані країнами світу, міжнародними структурами. Зокрема зміцнювалася секторальна інтеграція з ЄС, позитивна динаміка спостерігалася у відносинах з НАТО.

У червні 2020р. Північноатлантична Рада надала Україні статус партнера НАТО з розширеними можливостями, що значно зміцнює і поглиблює співробітництво з Альянсом. Важливим у стратегічному плані є розвиток партнерства з США. Вашингтон виступає модератором і ініціатором санкційної кампанії проти Росії, є головним донором військово-економічної допомоги Україні, послідовно підтримує позицію України в

міжнародних організаціях. Важливо, що у відносинах з США вдалось уникнути втягнення у внутрішній американський передвиборчий конфлікт, і з приходом до влади Д.Байдена, є підстави сподіватися на активізацію співробітництва.

Зміцнювалося зовнішньоекономічне співробітництво України з державами світу — останніми роками досягнуто ряд важливих торгово-економічних домовленостей на двосторонньому рівні. Укладено ряд угод про вільну торгівлю з Канадою, Ізраїлем, Великою Британією. Взято курс на економізацію зовнішньої політики — при МЗС створена Рада експортерів та інвесторів для налагодження контактів між українськими експортерами та іноземними партнерами. Запроваджено систему оцінки ефективності роботи посольств на економічному напрямі. Нині МЗС зосереджує роботу на трьох основних напрямках економічної дипломатії: залучення іноземних інвестицій; просування українського експорту; популяризація туристичного потенціалу України.

Громадська думка

У 2000р. 31% громадян вважали міжнародний імідж України тією чи іншою мірою позитивним. У 2004р. їх частка збільшилася до 37%. А у 2021р. вже 47% респондентів оцінювали імідж України у світі як позитивний.

Останніми роками поступово удосконалюється та оптимізується система забезпечення зовнішніх відносин. Ухвалено ряд базових нормативних документів, зокрема: нове Положення про МЗС (2016р.), Закон про дипломатичну службу (2018р.), Положення про закордонні дипломатичні установи (2021р.)

Паралельно зміцнювався напрям публічної дипломатії. Так, у період починаючи з 2014р. українські неурядові організації та аналітичні центри відіграли значну роль у поширенні за кордоном правдивої інформації про російську агресію проти України та її наслідки, дезавування міфів, поширюваних російською пропагандою, у приверненні уваги до успіхів українських реформ та, водночас, до проблем, вирішення яких потребує міжнародної допомоги. Ця діяльність відбувалася у постійному контакті і за сприяння структур МЗС України.

У рамках реорганізації МЗС здійснено ряд заходів для зміцнення інституційних і концептуальних засад інформаційної складової зовнішньої

політики. Створено Департамент комунікацій та публічної дипломатії МЗС, який охоплює стратегічні комунікації, публічну дипломатію, цифрову дипломатію і прес-службу. Розроблені Комунікаційна стратегія та Стратегія публічної дипломатії. У цьому плані також позитивним кроком слід вважати створення у 2019р. профільної державної установи «Український інститут», яка просуває український імідж за кордоном, зокрема організовує культурно-інформаційні *PR*-акції в різних регіонах світу.

Отже, утвердження України на світовій арені як повноправного учасника системи міжнародних відносин тривало в умовах становлення державності, визначення і відстоювання власного цивілізаційного вибору — повернення до європейської спільноти. За три десятиріччя незалежності Україна встановила партнерські взаємовигідні відносини з країнами світу в різних регіонах, стала повноправним учасником авторитетних і впливових міжнародних організацій.

«Гібридна війна», розв'язана РФ проти України, вплинула на зміст і характер української зовнішньої політики. Нині серед топ-пріоритетів України на світовій арені — протистояння російській агресії, поглиблення європейської і євроатлантичної інтеграції, розвиток стратегічного партнерства з США.

Очевидно, що в умовах війни, головними завданнями української дипломатії на ближчу перспективу є забезпечення зовнішніх умов для сталого висхідного розвитку країни, зміцнення її стійкості та обороноздатності для ефективного опору російській експансії.

2. ШЛЯХ УКРАЇНИ ДО ЄС: ЕТАПИ, ЗДОБУТКИ, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Відносини між Україною і ЄС розпочалися у грудні 1991р., коли Міністр закордонних справ головуєчих в ЄС Нідерландів Ханс ван дер Брук від імені Євросоюзу визнав незалежність України. Співробітництво з ЄС тривало у складних умовах становлення державності України, утвердження її міжнародної правосуб'єктності та визначення орієнтирів зовнішньополітичного курсу. Паралельно відбувалися масштабні процеси геополітичного переформатування пострадянського простору, налагодження відносин нових держав з країнами світу та міжнародними інституціями. Водночас, під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників поступово

формувався політика Брюсселя на пострадянському просторі, в т.ч. стосовно України.

Відносини з ЄС не є лінійним процесом, вони містять здобутки і проблеми, «паузи» і суперечності, важливі домовленості і драматичні події. Образно кажучи, у відносинах Україна–ЄС віддзеркалювалися проблеми і особливості історичного розвитку зовнішньої і внутрішньої української політики.

Загалом відносини Києва і Брюсселя можна умовно розділити на два етапи.

- ✓ *Етап співробітництва і партнерства (1991-2014рр.).* У ці часи налагоджується системний політичний діалог, створюється комплекс партнерських відносин у різних сферах, будуються договірно-правові засади співробітництва, триває поступове утвердження євроінтеграційного курсу України.
- ✓ *Етап «політичної асоціації і економічної інтеграції» (з 2014р. і понині).* Цей період відзначається набуттям нової якості партнерства Україна–ЄС в рамках Угоди про асоціацію, остаточним утвердженням незворотності євроінтеграційного курсу України, спільним протистоянням російській агресії.

Становлення і розвиток співробітництва Україна–ЄС

Україна від початку політико-дипломатичного визнання світовим співтовариством вбачала розвиток відносин з ЄС як поступову повномасштабну інтеграцію. Слід згадати про деякі найбільш важливі кроки української влади з визначення і вдосконалення євроінтеграційного курсу країни. Так, у Постанові Верховної Ради «Про Основні напрями зовнішньої політики України» від 2 липня 1993р. наголошувалося на «відновленні давніх політичних, економічних, культурних, духовних зв'язків України з європейською цивілізацією... розширенні участі України в європейських структурах...інтегруванні її господарства до загальноєвропейського... простору».

Наступним важливим кроком стало затвердження 11 червня 1998р. «Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу», яка проголосила стратегічною метою «входження держави до європейського політичного (в т.ч. у сфері зовнішньої політики і політики безпеки),

інформаційного, економічного і правового простору». У Стратегії задекларовано, що «національні інтереси України потребують утвердження України як впливової європейської держави, повноправного члена ЄС».

У вересні 2000р. набула чинності масштабна Програма інтеграції України до ЄС, яка складалася зі 140 розділів, кожен з яких містив оцінку поточної ситуації, короткострокові (2000–2001рр.), середньострокові (2002–2003рр.) та довгострокові (2004–2007рр.) пріоритети. Серед завдань документа – «створення умов для набуття Україною членства в ЄС...». Стратегічні наміри України на європейському напрямі були відтворені в Законі «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010р., де серед засад зовнішньої політики визначено «забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі».

Отже, у 1990–х роках, під час утвердження на світовій арені, українське керівництво проголосило стратегічним напрямом зовнішньої політики рух до європейської спільноти. Але тоді зовнішня політика країни формувалася в умовах становлення національної державності, під впливом складних і суперечливих внутрішньополітичних процесів і несприятливих економічних тенденцій.

На процеси визначення пріоритетів на світовій арені впливали інтереси національного державного істеблшменту та фінансово-промислових груп, що формувалися в той період. Помітним був також вплив пострадянських, проросійських настроїв, які підсилювалися інтеграційними процесами в рамках СНД і політикою Росії на просторі колишнього СРСР. Отже, ці та інші внутрішні і зовнішні чинники позначалися на позиціюванні України на світовій арені, внаслідок чого зовнішньополітична практика тих часів (зокрема політика т.зв. «багато-векторності») мала значною мірою ситуативний, кон'юнктурний характер, відмінний від ідеології задекларованого руху до ЄС.

Ілюстрацією такої «багатовекторності», а точніше невизначеності стратегічних орієнтирів, може слугувати те, що на початку 2000-х років Україна мала щонайменше 19 «стратегічних» (особливих, ключових) партнерів. З деякими країнами (США, Польща, Узбекистан, Болгарія, Азербайджан, Канада, Росія, Грузія) відносини стратегічного партнерства оголошувалися у спільних заявах, деклараціях, договорах. В інших випадках керівництво України декларувало стратегічні відносини в односторонньому порядку – Китай, Аргентина, Ізраїль, Німеччина, Фінляндія.

Слід додати, що в «Основних напрямках зовнішньої політики України» (1993р.) стратегічними партнерами визначалися й всі прикордонні країни – тобто до цієї групи стратегічних партнерів додавався ще ряд держав. Така декларативна практика навряд чи сприяла встановленню справжніх стратегічних відносин і свідчила скоріше про «розфокусованість» зовнішньополітичного курсу.

Водночас, у внутрішній політиці використовувалися засоби і методи, що не відповідали європейським принципам і стандартам. Загалом це послаблювало європейську ідею всередині країни і викликало певну стурбованість і розчарування у європейських партнерів, що згодом перетворилися на «втому» від України.

Паралельно в цей період формувалися договірно-правові засади партнерства Україна-ЄС. Фундамент відносин з ЄС було закладено у 1994р. Угодою про партнерство і співробітництво. Це комплексний довгостроковий документ, який передбачав системні внутрішні реформи в Україні. Але, на відміну від аналогічних угод, укладених ЄС з країнами Центрально-Східної Європи та Балтії у 1991-1996рр., Угода з Україною не містила перспектив членства в Євросоюзі.

Своєю чергою, Спільна стратегія ЄС щодо України задекларувала стратегічне партнерство Брюсселя і Києва і була певним кроком уперед, передусім, у політичному сенсі. Але загальна філософія ЄС щодо розбудови відносин з сусідніми країнами, викладена у Європейській політиці сусідства, мала надто загальний підхід до країн-сусідів, який згодом виявився неефективним. Нині ця політика потребує перегляду та оновлення. Короткостроковий план дій Україна-ЄС, на жаль, не приніс вагомої доданої вартості відносинам Києва і Брюсселя.

ЕВОЛЮЦІЯ ДОГОВІРНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН УКРАЇНА-ЄС	
Угода про партнерство і співробітництво (УПС) (червень 1994р.)	Угода була розрахована на 10 років, передбачала для України масштабну внутрішню трансформацію у політичній, економічній та торговельній сферах. Її цілі мали тактичний характер і обмежувалися забезпеченням політичного діалогу, розвитком політичних відносин, сприянням взаємної торгівлі і підтримкою внутрішніх реформ в Україні. УПС складалася з 10 розділів (109 статей і п'ять додатків) і охоплювала співпрацю України з ЄС у сферах енергетики, торгівлі та інвестиції, юстиції та внутрішніх справ, адаптації законодавства України до норм ЄС, охорони довкілля, транспорту, науки, космосу транскордонного співробітництва тощо.
Спільна стратегія ЄС щодо України (грудень 1999р.)	Стратегія містила ряд важливих положень: (а) встановлювалося стратегічне партнерство між ЄС та Україною, що ґрунтується на спільних цінностях та інтересах; (б) Україну названо визначальною «дієвою особою в регіоні», а її незалежність і стабільність віднесено до найбільших досягнень нової Європи; (в) ЄС визнав європейські прагнення та вітає проєвропейський вибір України; (г) зафіксована готовність ЄС підтримувати політичні та економічні перетворення в Україні з метою подальшого зближення сторін; (д) співробітництво має здійснюватися за чітко визначеними напрямками: зміцнення демократії, верховенство права в Україні; підтримка процесу економічних перетворень в Україні; співробітництво для зміцнення стабільності та безпеки в Європі.
Європейська політика сусідства (ЄПС) (травень 2004р.)	Документ мав на меті створити на південь і схід від нових кордонів розширеного ЄС зону стабільності миру і добробуту шляхом налагодження тісних довгострокових відносин з сусідніми країнами. Однак ЄПС мала надто широке географічне охоплення (Україна, Ізраїль, Йорданія, Молдова, Марокко, Туніс та ін.). Водночас, сусідам ЄС висувалися вимоги, подібні до країн-кандидатів без гарантування перспективи повноправного членства в Євросоюзі.
План дій Україна-ЄС (лютий 2005р.)	План дій – короткострокова (три роки) рамкова програма загалом не відповідала стратегічним інтересам України. План передбачав активізацію політичних, економічних, гуманітарних відносин, спільну відповідальність у запобіганні та врегулюванні конфліктів. Закріплювалася можливість участі України у ключових аспектах політик і програм ЄС. Передбачалося поглиблення політичного співробітництва, взаємне відкриття економік та зменшення торговельних бар'єрів, можливість укладення нової посиленої угоди.

У контексті розвитку договірних відносин, слід додати, що в березні 2007р. Київ і Брюссель розпочали складні переговори щодо нового базового договору (Угоди про асоціацію), які тривали майже п'ять років. У березні 2012р. текст Угоди було парафоровано.

Відбудована договірна система у відносинах Києва і Брюсселя, з одного боку, була націлена на здійснення комплексних реформ в Україні

в різних галузях, модернізацію її економіки, державного управління, інфраструктури, соціальної сфери тощо. Це, безумовно, було важливо в період становлення держави, оскільки загалом визначало проєвропейську спрямованість її розвитку.

З іншого боку, рівень підтримки і допомоги з боку ЄС не відповідав масштабам і обсягам запланованих реформ. Причому, в зазначених документах Брюссель будував відносини з Україною, образно кажучи, «дис-танційно», винятково як із зовнішнім партнером, який має «довгострокове домашнє завдання» і забезпечує стабільність на східному фланзі ЄС. Це не відповідало євроінтеграційним амбіціям офіційного Києва.

Варто згадати, що наступні роки після ухвалення Плану дій були насичені важливими подіями та ініціативами, які вплинули на подальший характер і атмосферу співробітництва Києва і Брюсселя. Помаранчева революція 2005р., підтримана лідерами ЄС, завершила складний період зовнішньополітичної «багатовекторності», визначила прозахідний курс України і надала потужний імпульс подальшій євроінтеграції.

У 2005р. Україна в односторонньому порядку скасувала візи для громадян держав-членів ЄС, а у грудні того ж року на IX саміті Україна-ЄС прийнято рішення про надання Україні статусу країни з ринковою економікою. У 2007р. Україна та ЄС уклали угоди про спрощення візового режиму та реадмісію. А у 2009р. ЄС започаткував нову зовнішньополітичну ініціативу – Східне партнерство, в якому взяли участь Україна, Молдова, Білорусь, Вірменія, Азербайджан і Грузія. Новий формат передбачав співпрацю на двох- та багатосторонньому рівнях, але (як і попередні угоди, згадані вище) він не містив жодних перспектив членства в ЄС для шести країн-учасниць.

Відхід від євроінтеграційного курсу і зміцнення проросійських орієнтацій у зовнішній політиці України спостерігалось під час президенства В.Януковича (2010-2014рр.). Тоді виникла реальна альтернатива руху до ЄС – євразійська інтеграція за сценарієм Москви. Отже, йшлося про дві несумісні між собою моделі інтеграції: (а) європейську, засновану на демократичних цінностях і стандартах, верховенстві права, політичному плюралізмі та ліберальній економіці, та (б) російську – авторитарну, державоцентричну, базовану на принципі домінування однієї сторони.

Довідково

Слід нагадати, що підписання Угоди передбачалося в листопаді 2013р. Однак унаслідок тиску Росії Уряд М.Азарова ухвалив рішення зупинити процес підготовки до укладання Угоди. На Вільнюському саміті Східного партнерства 29 листопада 2013р. Президент України В.Янукович остаточно відмовився від підписання документа. Таке рішення викликало наймасштабніші в історії України масові акції протесту.

Цей складний, трагічний період відносин Україна-ЄС завершила Революція гідності, затвердивши незворотній і природній для України курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію.

Підбиваючи проміжні підсумки цього етапу відносин Україна-ЄС, слід відзначити, з одного боку, складний характер, проблеми і неоднозначні тенденції розвитку співробітництва з ЄС. Але з іншого – є підстави говорити про певні позитивні аспекти розвитку партнерства і співробітництва Києва і Брюсселя. Спостерігалось просування на шляху євроінтеграції, зокрема, інтенсифіковано політичний діалог, сформована система комунікацій з ЄС на різних рівнях. Укладено ряд важливих угод у торговельно-економічній, енергетичній сферах, у сфері юстиції, візово-міграційній політиці. Поступово підвищувався рівень співпраці, розширювалися сфери співробітництва, тривала адаптація українського законодавства до норм і стандартів ЄС. Зменшувалася кількість торговельних бар'єрів для українських товаровиробників, відкривалися (хоча й обмежені) можливості ведення бізнесу у внутрішньому ринку ЄС.

Але процес євроінтеграції обмежувався комплексом факторів. Зокрема, гальмували рух до ЄС складна внутрішня ситуація в Україні, слабкість демократичних інститутів, повільність реформ, неналежна боротьба з корупцією, незадовільні показники соціально-економічного розвитку тощо. Слід згадати й про спротив і спроби реваншу з боку комуністичних сил, опір колишньої номенклатурної еліти, кон'юнктурні інтереси олігархічних груп тощо.

Усе це, разом з іншими внутрішніми проблемами, робило Україну на той час неготовою до вступу до ЄС. При цьому, проголошений курс на євроінтеграцію мав значною мірою декларативний характер і непослідовно реалізовувався українською владою на світовій арені і у внутрішній політиці країни. У зовнішньополітичній практиці офіційного Києва

спостерігалось ситуативне маневрування між Брюсселем і Москвою, відхід від євроінтеграційного курсу.

Сам ЄС не був готовий до надання перспектив членства колишнім радянським республікам, за винятком трьох країн Балтії, які, попри перебування у складі СРСР, завжди вважалися частиною європейського цивілізаційного простору. Така неготовність пояснюється багатьма чинниками, зокрема зростанням внутрішніх проблем на теренах ЄС, «перевантаженням» від чергових хвиль розширення (2004-2007рр.) тощо. Брюссель досить скептично поставився до відкриття перед Києвом перспектив членства в Євросоюзі, орієнтуючись на укладення партнерських угод, які виглядали де-факто як «домашнє завдання», виконання яких не гарантувало перспектив членства. Разом з цим, ЄС спонукав Україну до масштабної внутрішньої трансформації, висуваючи вимоги, багато в чому подібні до вимог для держав-кандидатів, але здійснюючи при цьому обмежену підтримку і без перспектив членства.

Крім того, з приходом до влади в Росії В.Путіна, вплив російського фактора на Україну поступово посилювався. Росія не полишала спроб повернути колишні союзні республіки до зони власних «привілейованих» інтересів і нав'язувала альтернативу євразійської інтеграції у вигляді ЄЕП, Митного союзу, згодом – ЄАЕС. Москва здійснювала свою «інтеграційну» політику шляхом політико-дипломатичного тиску, використовуючи фінансово-економічні та енергетичні важелі, шантаж, погрози, підкуп, інформаційний пресинг тощо. Гібридний тиск Кремля посилювався і поширювався на всі сфери двосторонніх відносин і згодом перетворився на військову агресію.

Євроінтеграція України: російський фактор

Починаючи з 2014р., протидія російській агресії стала однією з головних тем діалогу Києва і Брюсселя. «Гібридна війна» Москви проти Києва детально аналізується в багатьох вітчизняних і іноземних дослідженнях. Тому доцільно зосередити увагу на окремих аспектах, пов'язаних з євроінтеграцією України. Перше – вплив російської агресії на європейський рух України. Друге – російська гібридна експансія на теренах ЄС, яка містить загрозу єдності, політичному устрою і загалом існуванню Євросоюзу. Третє – допомога і солідарність ЄС з Україною у протистоянні РФ.

Для керівництва РФ, яке вважає пострадянський простір зоною власних «привілейованих» інтересів, незалежна Україна, яка прямує в європейському напрямі, є викликом і загрозою. Насамперед тому, що успішна євроінтеграція Києва – це стимул для інших пострадянських країн і водночас крах реінтеграції євразійського простору за російським сценарієм. Рух України до ЄС є «вироком» авторитарному керівництву РФ і загалом моделі тоталітарної поліцейської держави, відбудованої у нинішній Росії. Отже, європейська та євроатлантична інтеграція Києва є головною причиною і мотивом гібридної агресії Кремля, мета якої – заблокувати рух України до Європи.

Тривала російсько-українська війна негативно вплинула та уповільнила європейську інтеграцію України.

(1) Російська агресія спричинила величезні людські та фінансово-економічні втрати. За роки війни на Донбасі (квітень 2014р. – січень 2021р.), за даними ООН, загинули 13 300 осіб, 33 500 – поранені. Близько 1,5 млн. жителів Донбасу і Криму стали внутрішніми переселенцями. Окупованими залишаються: Крим, частина Донбасу – загалом 43 744 км² (7,2% території України).

Загальні масштаби економічних втрат, за оцінками експертів, від \$60–70 млрд. до \$300 млрд. На окупованих територіях залишилося 388 державних підприємств, 4 500 об'єктів державної власності (об'єкти нерухомості) та понад 100 великих підприємств недержавної форми власності. Такі колосальні втрати уповільнили темпи соціально-економічного реформування, у т.ч. в рамках реалізації Угоди про асоціацію Україна–ЄС. З іншого боку, знизили активність європейських партнерів до розвитку контактів з воюючою країною.

(2) Українська сторона має зосереджувати значні ресурси на протистоянні агресії Кремля. Київ змушений тримати великий військовий

контингент на Сході України та адміністративному кордоні у Криму, постійно збільшувати витрати на оборону. Отже, у 2020р. військові видатки України склали 4,1% ВВП (\$5,9 млрд.). Це на 11% більше, ніж у 2019р. і на 198% більше, порівняно з 2011р. Це обтяжливе навантаження на бюджет в умовах складної економічної ситуації, пов'язаної у т.ч. з пандемією. Фактично триває «війна на виснаження», через що європейська інтеграція, м'яко кажучи, забезпечується за «остаточним принципом».

(3) Політичні рішення і дії української влади, увага суспільства і загалом громадський політичний дискурс зосереджені переважно на темі війни на Донбасі та анексії Криму. А тематика європейської інтеграції, результати реалізації Угоди про асоціацію, секторальне співробітництво з ЄС відійшли на другий план.

Відтак, «гібридна війна», розв'язана Росією, уповільнює процес євроінтеграції України, відволікає величезні ресурси, які можна було б ефективно задіяти на європейському напрямі.

Водночас, агресія Росії на європейському континенті є довгостроковою загрозою для ЄС, подразником внутрішніх проблем Євросоюзу. Кремль здійснює масштабний гібридний вплив з метою дезінтеграції ЄС і переформатування європейського політичного устрою за власним сценарієм. Завданнями Москви є: дестабілізація внутрішньої ситуації у країнах ЄС, дискредитація інституцій Євросоюзу, розмивання базових європейських цінностей, дезорієнтація громадської думки, формування впливового проросійського лобі в європейському істеблішменті, підтримка радикальних екстремістських рухів тощо.

Росія використовує широкий і оновлюваний інструментарій гібридної агресії. Зокрема, здійснюються інформаційні диверсії, триває масштабний експорт спотвореної, фейкової медіа-продукції. Група *East StratCom* при Європейській службі зовнішньополітичної діяльності (EEAS) з кінця 2015р. по березень 2021р. нарахувала понад 11 тис. прикладів кремлівської дезінформації.

Російська сторона втручається у внутрішньополітичні процеси у країнах ЄС (в т.ч. виборчі), здійснює диверсійно-підривну діяльність, активно використовує енергетичну «зброю», організовує експорт

корупції через мережі «агентів впливу». Саме Кремль стоїть за масованими кібератаками на Інтернет-ресурси органів влади країн ЄС.

В умовах тривалої російської агресії європейське співтовариство продемонструвало солідарність з Україною, підтримку її територіальної цілісності, незалежності та суверенітету. Європейський Союз: не визнав анексію Криму, засудив російську інтервенцію на Донбасі; надав фінансово-економічну, матеріально-технічну допомогу Україні; запровадив проти Росії різноманітні політичні та економічні санкції; ініціював переговорний процес для зупинення війни на Сході України.

Активно і послідовно підтримали Україну керівні структури ЄС – Європейська Рада, Європарламент, Єврокомісія. Зокрема Європарламент у період 2014-2021рр. ухвалив низку резолюцій з вимогами зупинити російську агресію, забезпечити територіальну цілісність України. Водночас, глави держав/урядів ЄС зверталися до світової спільноти з заявами стосовно підтримки України. Слід нагадати, що ще 1 вересня 2014р. лідери країн ЄС ухвалили «Висновки Європейської Ради щодо ситуації в Україні», де рішуче засуджується «нелегальна анексія Криму... проникнення бійців і зброї з території РФ у Східну Україну, а також агресія російських збройних сил на українську територію».

Загалом протягом російсько-українського конфлікту з боку ЄС здійснювалась активна і послідовна економічна допомога та підтримка України. Брюссель надав низку грантових програм, позик, кредитів і гуманітарних поставок. За період 2014-2021рр. загальна допомога ЄС Україні склала близько €16 млрд. Офіційний Брюссель на високому та вищому рівнях незмінно демонстрував послідовну та непохитну підтримку України. Зокрема у спільній заяві XXII Саміту Україна-ЄС (жовтень 2020р.) наголошується на підтримці України у протистоянні російській агресії і відновленні її територіальній цілісності в рамках міжнародно визнаних кордонів.

Отже, консолідована підтримка і солідарність ЄС з Україною, засудження російської агресії є дуже важливими для зміцнення зовнішньополітичних позицій України і збереження у світовому порядку денному теми війни на Донбасі і незаконно анексованого Криму.

Київ-Брюссель: від партнерства до асоціації

Другий етап української євроінтеграції розпочався у 2014р. і триває нині. У цей період набула чинності Угода про асоціацію; остаточно утверджена незворотність євроінтеграційного курсу України, розпочалася військова агресія Росії проти України, яка кардинально змінила відносини в умовному трикутнику «Київ-Брюссель-Москва». Основою відносин Україна-ЄС на нинішньому етапі є Угода про асоціацію (Угода), складовою якої є поглиблена і всеохоплююча зона вільної торгівлі (ПВЗВТ). Європарламент і Верховна Рада України синхронно ратифікували цей документ 16 вересня 2014р. Однак через ультимативний тиск Росії тимчасове застосування економічної частини Угоди (ПВЗВТ) було відкладено до 1 січня 2016р. 1 вересня 2017р. Угода набула чинності.

Угода є програмою і дороговказом українських реформ у різних секторах і галузях, а рівень її імплементації – індикатором ефективності євроінтеграційного курсу України. Угода є найбільш масштабним за всю історію відносин Україна-ЄС юридично зобов'язуючим двостороннім договором. Вона містить 486 статей, які згруповані у сім розділів, 44 додатки та три протоколи. Загалом імплементація Угоди передбачає виконання українською стороною майже 8 000 заходів у рамках понад 2 000 завдань. Моніторинг виконання (через систему «Пульс Угоди») здійснюється у 24 сферах (секторах) співробітництва.

Українська влада на старті виконання Угоди здійснила ряд кроків з налагодження спільної роботи виконавчої та законодавчої гілок влади в ухваленні євроінтеграційних законів, роз'ясненні переваг євроінтеграції серед громадян. Зокрема, у 2015-2018рр. набув чинності Порядок денний асоціації, Уряд затвердив План заходів з виконання Угоди про асоціацію, План перекладів актів права ЄС на 2017-2018рр. та Стратегію комунікації Угоди. Було також схвалено Дорожню карту виконання Угоди.

Виконання Угоди сприяло поглибленню системного співробітництва з ЄС, надало поштовх розвитку національної економіки і запровадженню європейських норм і правил у різних сферах суспільного життя, сприяло адаптації національного законодавства до європейських стандартів, врешті-решт мінімізувало критичну торгово-економічну залежність від країни-агресора.

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ УГОДИ ПРО АСОЦІАЦІЮ: РЕЗУЛЬТАТИ І ЗДОБУТКИ

- ✓ ЄС став ключовим торговельним партнером України. Із початку дії зони вільної торгівлі питома вага торгівлі товарами та послугами з ЄС зростає і складає понад 40% загального обсягу торгівлі України. Лише у 2017р. в експорті з України до ЄС з'явилося 362 нові товарні позиції – це робочі місця і добробут українців. Велика частина експорту до ЄС – це товари і послуги, які виробляють малі та середні підприємства. У 2019р. 14 545 компаній постачали свою продукцію до єдиного європейського ринку. Збільшується кількість орієнтованих на Європу експортерів, які отримали статус уповноваженого експортера та можуть експортувати до ЄС без оформлення сертифікату EUR.1. У 2013р. український експорт до ЄС склав €13,4 млрд., у 2019р. сягнув €19,1 млрд. На жаль, у 2020р. через пандемію експорт скоротився до €16,5 млрд.
- ✓ ЄС підтримав європейські прагнення України, здійснювані реформи, задекларував солідарність щодо протистояння російській агресії.
- ✓ Сформована розгалужена та інституційно закріплена гнучка система політичного діалогу Україна-ЄС від вищого рівня (щорічні саміти Україна-ЄС) до регулярних експертних контактів. Важливими складовими діалогу є міжпарламентське співробітництво і контакти громадських організацій.
- ✓ Створені окремі елементи політичної асоціації (об'єднання). Україна активно приєднується до зовнішньополітичних заяв і рішень ЄС (у 2020р. цей показник становив близько 90%). Україна підтримує санкційну політику ЄС щодо третіх країн. Зокрема, у 2020-2021рр. офіційний Київ приєднався до ряду санкцій, які ЄС запровадив проти керівництва Білорусі та лідерів Придністров'я, а також до санкцій проти РФ і інших країн світу за порушення прав людини.
- ✓ Позитивний ефект має гармонізація нормативно-правової бази з правилами і стандартами ЄС. Зокрема йдеться про впровадження європейських стандартів у сфері виробництва харчових продуктів, санітарних і фітосанітарних норм, забезпечення безпеки транспорту, встановлення екологічних вимог та проведення інших реформ. Протягом 2014-2017рр. Україна скасувала 14 475 застарілих стандартів.

- ✓ Відбулися помітні зрушення у сфері енергетики. Запроваджені конкурентні умови виробництва електричної енергії з альтернативних джерел. Впроваджено низку європейських норм, що збільшує прозорість газового ринку та посилює співпрацю з європейськими газовими операторами і трейдерами. Відбулася одна із ключових реформ в енергетичній галузі – Україна повністю синхронізована з Європою у режимі роботи газового ринку.
- ✓ Впроваджені нові стандарти ЄС у сфері електронних комунікацій, забезпечується поступова інтеграція до Єдиного цифрового ринку ЄС.
- ✓ Поглиблена секторальна інтеграції з ЄС. Забезпечені умови укладення Угоди про «промисловий безвіз» (АСАА) і досягнуто домовленості про її підписання стосовно окремих категорій промислової продукції. Водночас створені умови для приєднання до системи спільного транзиту з ЄС і початку діяльності авторизованих економічних операторів.

Згідно з останнім Звітом про виконання Угоди про асоціацію (2015-2020pp.) загальний прогрес виконання Угоди становить 54%. Водночас, спостерігається уповільнення темпів виконання – зокрема у 2015р. було виконано 95% запланованих завдань, у 2018р. – 65%, у 2019р. – 48%, а у 2020р. – 34%.

Найбільшого прогресу за весь час виконання Угоди про асоціацію досягнуто в таких сферах, як політичний діалог, національна безпека і оборона – 89%; юстиція, свобода, безпека, права людини – 85%; технічні бар'єри в торгівлі – 85%.

Найменший прогрес спостерігається у таких сферах, як фінансове співробітництво та боротьба із шахрайством – 24%; транспорт, транспортна інфраструктура, поштові та кур'єрські послуги – 35%; фінансовий сектор – 36%.

Проблеми з виконанням визначених в Угоді завдань пояснюються багатьма факторами. З одного боку, це внутрішні українські проблеми – низькі темпи соціально-економічного розвитку, недосконалість системи державного управління, низька ефективність боротьби з корупцією, повільність і суперечливість судової реформи. При цьому слід згадати й специфічні чинники – стан координації дій органів влади на євроінтеграційному напрямі, ефективність планування та управління

підприємствами тощо. При цьому, Уряду доводиться доопрацьовувати невиконані попередніми роками завдання, у т.ч. ті, що мають довгостроковий характер.

З іншого боку, на реалізацію Угоди впливають несприятливі зовнішні фактори – зростання геополітичної турбулентності у світі, тривала російська агресія, ускладнення ситуації на європейському континенті, небезпечні відцентрові процеси всередині ЄС. Також слід зважати на негативний фактор глобального характеру – пандемію *COVID-19*, яка кардинально змінила соціально-економічну ситуацію в Європі і порядок денний інституцій ЄС, вплинула на тематику та інтенсивність діалогу Україна-ЄС.

Але слід визнати, що чинна Угода про асоціацію, текст якої було затверджено 10 років тому, вже неповною мірою відповідає реаліям і потребує оновлення та модернізації. При цьому, дуже важливий Розділ II Угоди, присвячений партнерству Україна-ЄС у політичній і безпековій сферах, має здебільшого декларативний характер, містить переважно загальні формулювання і виглядає скоріше як декларація про наміри. Ця політична частина Угоди, на відміну від «економічного блоку», не має чітких зобов'язань сторін, конкретних планів, часових орієнтирів та індикаторів виконання. Врешті, у розділі немає чіткого, зрозумілого тлумачення терміну «політична асоціація». Отже, питання, пов'язані з цим розділом, нині залишаються відкритими.

Безумовно, відносини Києва і Брюсселя не зводяться лише до виконання Угоди. Говорячи про прогрес у відносинах Україна-ЄС слід згадати про ряд важливих подій стратегічного значення.

Зокрема, 11 червня 2017р. набув чинності безвізовий режим для українських громадян для поїздок до країн ЄС. Режим вільного пересування до Європи мав величезне значення і вагу як у плані поглиблення міжлюдських контактів, збільшення туристичних поїздок і полегшення ведення українськими підприємцями бізнесу на теренах ЄС, так і стосовно зростання обізнаності українців про ЄС, сприяння процесу їх проєвропейської самоідентифікації.

Іншим важливим кроком України стало утвердження незворотності її європейського та євроатлантичного курсу. У червні 2017р. Верховна Рада ухвалила зміни до Закону «Про засади внутрішньої і

зовнішньої політики», якими закріплено курс України на вступ до ЄС і НАТО. У 2018р. Президент П.Порошенко висунув ініціативу щодо закріплення в Конституції тези про інтеграцію до ЄС і НАТО. Згодом, 7 лютого 2019р. Верховна Рада ухвалила зміни до Основного Закону щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в ЄС і НАТО.

Євроінтеграційний старт нової влади (2019-2021рр.)

Зовнішня політика нового керівництва України загалом дає підстави говорити про спадкоємність і сталість євроінтеграційного курсу України. Команда обраного у 2019р. Президента В.Зеленського задекларувала і намагалася на практиці втілювати курс на продовження і поглиблення інтеграції до ЄС.

Одразу був запроваджений високий темп політичного діалогу – перший офіційний візит В.Зеленського відбувся до Брюсселя 4-5 червня 2019р., де він зустрівся із керівництвом Європейської Ради, ЄК, Генсеком НАТО і Президентом Польщі. Наступні візити того ж місяця – до Франції і Німеччини, а вже 8 липня 2019р. в Києві пройшов важливий XXI Саміт Україна-ЄС, під час якого було підписано низку угод щодо фінансової підтримки громадянського суспільства, децентралізації, антикорупційних заходів, технічної співпраці Україна-ЄС.

Діючій владі вдалося тією чи іншою мірою утримати попередні надбання і позитивні тенденції у відносинах Києва і Брюсселя. Зокрема йдеться про: (а) модернізацію договірної бази і домовленість про оновлення Угоди про асоціацію; (б) розвиток торговельно-економічного співробітництва; (в) забезпечення незворотності європейського курсу; (г) збереження політико-дипломатичної солідарності та економічної підтримки у протистоянні російській агресії. Це чітко зафіксоване в підсумках двох останніх самітів Україна-ЄС. При цьому, з боку Києва висувалися досить амбітні наміри. Зокрема, в урядовому Звіті про виконання Угоди за 2019р. тодішній Віце-прем'єр-міністр з питань європейської та євроатлантичної інтеграції Д.Кулеба зазначив: «... уперше Уряд, визнаючи євроінтеграцію наскрізним завданням реформування країни... поставив собі за мету досягнути Копенгагенських критеріїв членства у ЄС».

Згодом, у вересні 2020р. Президент В.Зеленський заявив, що «Україна хоче повної інтеграції до ЄС. Ми – європейська країна й можемо багато чого дати Європі, працюючи спільно... тож було б логічно, якби Україна стала повноправним членом Європейського Союзу». (Пізніше така позиція трансформувалася у нову тактику керівництва України на європейському напрямі).

У «допандемійний» період спостерігалася досить висока інтенсивність політико-дипломатичних, експертних, гуманітарних контактів з ЄС – від самітів на вищому рівні до експертних зустрічей в рамках Ради асоціації. Паралельно, українська влада здійснила ряд конструктивних кроків і запровадила ініціативи, що заслуговують на увагу. Зокрема, створено спільну парламентсько-урядову платформу євроінтеграції; Урядовий офіс і профільний Віце-прем'єр-міністр отримали право законодавчої ініціативи; запроваджена практика «євроінтеграційних» засідань Уряду; відкрита для публічного доступу система «Пульс Угоди», яка дає можливість відслідковувати процес реалізації Угоди в режимі реального часу; розпочалося відкриття регіональних офісів євроінтеграції.

Також вдалося поживити процеси секторальної інтеграції і досягти важливих домовленостей про запровадження «промислового безвізу», спільного авіаційного простору, приєднання до «Зеленого курсу» ЄС тощо. З вересня 2019р. у прискореному темпі почали ухвалюватися законодавчі акти у сфері євроінтеграції, частина з яких залишилися у спадщину від попередньої Верховної Ради. Досягнуто домовленості про оновлення Угоди.

Але, разом з тим, слід зазначити, що в діях влади спостерігалось чимало проблемних моментів. Деякі з них пов'язані з об'єктивними обставинами, зокрема з періодом адаптації і браком досвіду, інші – зі спадщиною попередників, а деякі – з особливостями та вадами президентської команди.

Отже, говорячи про «мінуси» в діяльності влади на європейському напрямі, слід згадати про брак програмних, концептуальних підходів і стратегічного бачення. Окремі структурні реорганізації і кадрові новації були поспішними, помилковими, викликали сумніви та занепокоєння. Спостерігалось «різноголосся» у президентській команді, а деякі не продумані заяви мали негативний резонанс. Була і залишається проблемою комунікація із суспільством. Відчувався дефіцит публічної активності профільних міністерств і відомств з тематики європейської інтеграції. Врешті-решт, «турборежим» нового Парламенту позначався на якості законодавчих актів, на що неодноразово вказували європейські партнери.

На початку 2021р., в політиці української влади на європейському напрямі виразно виявилися намагання на офіційному рівні формалізувати і визначити перспективи членства в ЄС. Українське керівництво наполегливо просуває в європейському дискурсі тему формальної фіксації євроінтеграційних перспектив України. Запроваджена практика укладення декларацій про підтримку перспективи приєднання України до ЄС з окремими країнами-членами Євросоюзу. Першим кроком стало укладення таких документів з лідерами трьох країн Балтії і Польщі (березень-травень 2021р.). Зокрема, в Декларації, підписаній В.Зеленським і А.Дудюю, наголошується: «Президенти України та Польщі відзначили намір України подати заявку на членство в ЄС у майбутньому після імплементації положень Угоди про асоціацію за умови дотримання Копенгагенських критеріїв та погодилися, що Республіка Польща підтримуватиме Україну на цьому шляху».

Чи є виправданою така тактика українського керівництва? Песимісти посилаються на те, що серед країн Європи загалом переважають досить скептичні позиції щодо перспектив членства України в ЄС. Оптимісти вважають, що слід активно просувати ідею визначення координат і розробки української «дорожньої карти» щодо членства в ЄС. Так чи інакше, започаткована нинішньою владою практика створення «плацдарму підтримки» ідеї вступу України до ЄС заслуговує на увагу.

Слід визнати, що нинішній тимчасовий період невизначеності, «інтеграції без членства» містить для української сторони в т.ч. певний несприятливий політико-ідеологічний і соціально-психологічний аспект,

зокрема пов'язаний із суспільними євроочікуваннями та рівнем підтримки євроінтеграційного курсу.

Зрозуміло, що формалізація координат і етапів приєднання до ЄС має стати вагомим стимулом і каталізатором європейського розвитку країни. При цьому вступ до ЄС є інструментом покращення життя громадян, а не політичною самоціллю влади і не кінцевим пунктом внутрішніх перетворень. Але нинішня ситуація невизначеності перспектив членства України в ЄС не повинна впливати на темпи євроінтеграції і жодним чином не має слугувати підставою для європесимізму, дискредитації ідеї приєднання до Євросоюзу, або пошуку примарних «альтернатив» євроінтеграції.

Безумовно, темпи і перспективи євроінтеграції України залежать вирішальною мірою від успішності внутрішніх трансформацій, послідовності та ефективності курсу на вступ до ЄС. Але також очевидне й інше – майбутній формат відносин Києва і Брюсселя значною мірою залежатиме від тенденцій і напрямів подальшого розвитку самого ЄС, вдосконалення його інституційної архітектури. Отже, Україна має бути активним учасником європейського діалогу щодо майбутнього Європейського Союзу.

Окреслюючи ближчі перспективи відносин Україна-ЄС, слід відзначити, що партнерство сторін зосереджуватиметься переважно на поступовій політичній, економічній, соціокультурній інтеграції України до європейського простору в рамках Угоди про асоціацію. Триватиме кропітка, рутинна, але дуже важлива робота з імплементації Угоди. У цьому плані тактичними пріоритетами є її оновлення з метою лібералізації економічних відносин, мінімізації бар'єрів у взаємній торгівлі.

На порядку денному – укладення угод про «промисловий безвіз» і спільний авіаційний простір, інтеграція до єдиних цифрового та енергетичного ринків ЄС, розвиток аграрного співробітництва, приєднання до «Європейського зеленого курсу» тощо. Отже, успішну секторальну інтеграцію можна вважати і підґрунтям, і сприятливим фоном для поглиблення відносин Києва і Брюсселя, зміцнення взаємної довіри та активізації руху до членства в ЄС. Також важливою складовою партнерства є солідарність і пошук спільних відповідей на сучасні виклики та загрози у сфері безпеки, зокрема протистояння російській гібридній агресії на європейському континенті.

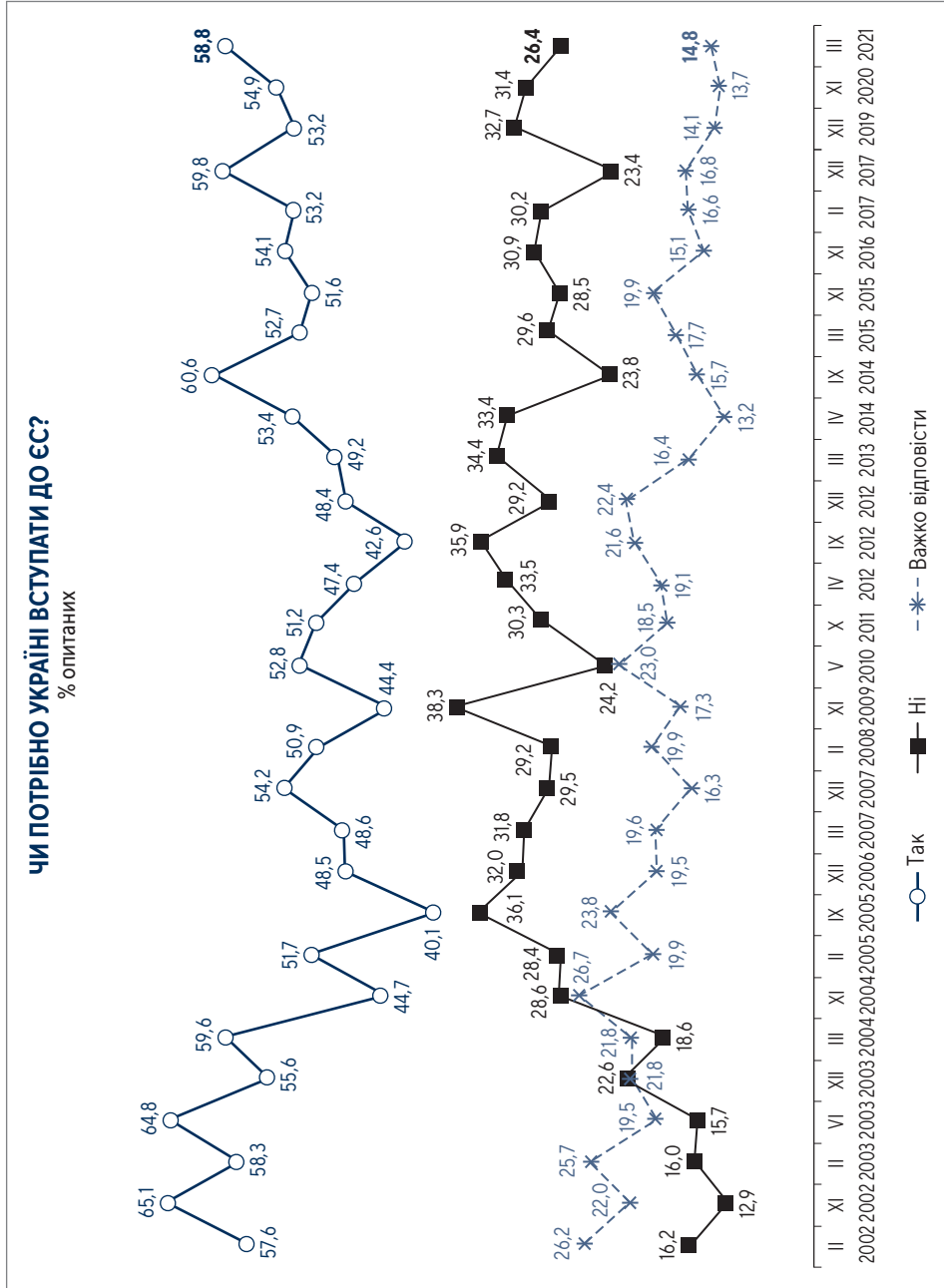
Євроінтеграція України: громадська підтримка та очікування

Вирішальним чинником успішності євроінтеграційних ініціатив влади і в цілому курсу країни до ЄС є підтримка громадян. Рух до ЄС є базовим публічним нарративом, ідеологічною позицією більшості провідних політичних партій України. Водночас, узагальнюючи результати багаторічних соціологічних досліджень Центру Разумкова, є підстави стверджувати, що в цілому в українському суспільстві стабільно переважає підтримка ідеї вступу до ЄС.

Окреслюючи результати і тенденції еволюції позицій громадян України стосовно проблем євроінтеграції, можна зробити наступні висновки і спостереження.

В українському суспільстві стабільно домінують проєвропейські симпатії. Найбільша частка громадян підтримують вступ України до ЄС. За останні майже 20 років (2002-2021рр.) спостерігалось лише кілька випадків певного зниження рівня підтримки вступу до ЄС (мінімум – 40% спостерігалось у вересні 2005р., причому тоді частка противників вступу до ЄС складала 36%). Водночас, максимальний показник підтримки було зафіксовано в листопаді 2002р. – 65%. Станом на березень 2021р., 59% громадян України схвалюють ідею вступу України до ЄС. Відтак, незважаючи на те, що рух до євроспільноти має складну і драматичну еволюцію, в українському соціумі спостерігається домінування проєвропейських настроїв.

Оцінюючи загальну динаміку євросимпатій громадян, слід зазначити, що з 2014р., вже стабільна більшість українців підтримують вступ країни до ЄС. Можна припустити, що російська агресія, націлена на блокування євроінтеграційного руху і забезпечення контролю над Україною активізувала проєвропейські симпатії в українському суспільстві. Загалом за сім років російської гібридної агресії у громадській свідомості відбулися докорінні зміни, в т.ч. стосовно геополітичних орієнтацій – очевидними є тенденції як зневіри в «миролюбність братської Росії» і дистанціювання від неї, так і зростання усвідомлення важливості та безальтернативності курсу країни на інтеграцію до ЄС. Очевидно, що основою і фундаментом європейського курсу країни є свідомі і стабільна підтримка громадян, їх цивілізаційний вибір на користь приєднання до євроспільноти.

Важливим показником євроінтеграційних настроїв громадян є їх готовність взяти участь і проголосувати на гіпотетичному референдумі щодо вступу України до ЄС. Відтак, якщо найближчим часом відбувся б такий референдум, то 72% громадян України взяли б у ньому участь. З них 80% проголосували б за вступ України до ЄС. Слід додати, що такі показники активності і підтримки приєднання до Євросоюзу є стабільними протягом останніх п'яти років (діаграми «Якби найближчим часом відбувся референдум ...?», «Якби Ви взяли участь у референдумі...?», с.366). Це досить показовий результат, який свідчить про те, що більшість громадян схвалюють курс країни на інтеграцію до ЄС і бачать майбутнє України як повноправного члена євроспільноти.

Найчастіше громадяни позитивно оцінюють користь для себе та для країни від вступу до ЄС. За досліджуваний період з 2005р. по 2021р. стабільно переважають позитивні очікування від гіпотетичного вступу України до ЄС. У червні 2021р. частка громадян переконаних, що вони особисто виграють від вступу, склала 49% (проти 23% впевнених в особистому програші). Це максимальний показник за всі роки досліджень, який підтверджує, що загалом у суспільстві спостерігається висхідна динаміка позитивних особистих очікувань від приєднання до ЄС. Також переважно оптимістично громадяни оцінюють і користь для України від членства в ЄС. Відтак, 52% переконані, що Україна виграє від приєднання до Євросоюзу, а чверть (25%) опитаних налаштовані песимістично (таблиці «Ви особисто більшою мірою програєте чи виграєте, якщо Україна вступить до ЄС?», с.364; «А Україна більшою мірою програє чи виграє від вступу до ЄС?», с.365).

Стратегічно важливим є процес європейської самоідентифікації громадян України. Отже, за результатами останнього за часом (червень 2021р.) опитування, тією чи іншою мірою відчують себе європейцями, усвідомлюють свою належність до культури і історії європейського співтовариства 41% респондентів. Протилежної думки дотримуються 49%. Для порівняння, слід зазначити, що у грудні 2008р. вважали себе європейцями менше третини респондентів – 30%, а не європейцями – 62% (таблиця «Чи відчуваєте Ви себе європейцем...?», с.357). Можливо, відповідні зміни в самоідентифікації громадян України є не надто швидкими, але є помітними та очевидними на користь поступової європеїзації.

Зрозуміло, що це складна і історично тривала тенденція, яка розвивається під впливом різних зовнішніх і внутрішніх чинників — від соціального самопочуття і суспільно-політичних, побутових умов до стану і перспектив відносин Києва і Брюсселя. Проте не можна не враховувати наявність залишків пострадянської ментальності та історичної ностальгії, притаманних старшому поколінню, а також деструктивних впливів ворожої фейкової ідеології «російського світу», яка продукується Кремлем на українському напрямі.

Процеси формування національної ідентичності та усвідомлення громадянами власної належності до європейської цивілізаційної спільноти є природними, взаємопов'язаними та історично обумовленими явищами. Без перебільшення, це фундаментальні умови успішного просування на євроінтеграційному шляху.

У цьому контексті заслуговують на увагу думки громадян стосовно того, чи є Україна європейською державою (діаграма на с.365). Зрозуміло, що у «європейськість» респонденти вкладають дещо різні уявлення. Проте більшість громадян переконані в тому, що в географічному та історичному планах Україна є європейською державою. Майже навпіл поділилися думки стосовно того, що наша країна є європейською у культурному сенсі. Водночас, переважна більшість опитаних констатують, що поки Україна не досягла європейських стандартів у політичній, соціальній і економічній сферах.

Перспективи євроінтеграції: стриманий оптимізм. Зрозуміло, що в нинішніх нестабільних умовах досить важко прогнозувати перспективи відносин Києва і Брюсселя, зокрема, наступні етапи євроінтеграції і часові рамки приєднання України до ЄС. Проте, громадяни зі стриманим оптимізмом оцінюють розвиток відносин з ЄС у найближчі роки. Отже, найчастіше (39%) вони наголошують на тому, що відносини залишаться без змін (діаграма «Як би Ви оцінили перспективи розвитку відносин України і ЄС на найближчі роки?», с.367).

З одного боку, таку думку можна вважати скептичною, оскільки загалом йдеться про стагнацію і відсутність просування вперед. Але з іншого — в умовах появи нових загроз і викликів, негативної світової і регіональної динаміки, ускладнення ситуації на європейському континенті, стабільність і незмінність партнерських відносин, не є негативним

фактором. Тим паче, якщо йдеться про незмінність політики ЄС щодо політичної солідарності та економічної підтримки України у протистоянні агресії Росії, подовженні антиросійських санкцій тощо. Отже в цьому контексті відсутність змін має й позитивний аспект.

Водночас, 26% опитаних впевнені, що відносини з ЄС покращаться. Можна припустити, що такі обнадійливі прогнози обумовлюються активним політико-дипломатичним діалогом Києва і Брюсселя, що нині триває, незмінною підтримкою внутрішніх українських реформ, пошвавленням співробітництва з ЄС у різних секторах тощо.

Підсумовуючи, слід зазначити, що проєвропейські суспільні настрої, стабільна підтримка громадянами вступу до ЄС, з одного боку, дають діючій владі карт-бланш на просування країни на євроінтеграційному шляху, а з іншого – є вагомим переконливим аргументом у діалозі Києва і Брюсселя. Але при цьому слід зауважити, що громадська підтримка євроінтеграційного курсу не є соціологічною константою, вона вирішальною мірою залежить від налаштованості влади на реальні проєвропейські реформи, від її політичної волі і спроможності конвертувати задекларований євроінтеграційний курс у практичні здобутки, які українці відчуватимуть у повсякденному житті.

Отже, на шляху до ЄС Україна зіштовхнулася з масштабними проблемами та небезпечними викликами. Євроінтеграція є складним процесом, який має проблемні періоди, успіхи і здобутки. Розбудова відносин Києва і Брюсселя характеризується налагодженням системного політичного діалогу, створенням комплексу партнерських договірних відносин у різних сферах співробітництва, поступовим утвердженням євроінтеграційного курсу України.

Угода про асоціацію (2014р.) розпочала новий етап набуття нової якості партнерства Україна-ЄС, утвердження незворотності євроінтеграційного курсу України, спільного протистояння російській агресії. Діючій українській владі вдалось утримати попередні надбання і позитивні тенденції у відносинах з ЄС, продовжити модернізацію нормативно-правової бази партнерства, активізувати секторальне співробітництво, зберегти політичну солідарність та економічну підтримку у протистоянні російській агресії.

Зміст і перспективи відносин Україна-ЄС залежать від багатьох факторів зовнішнього і внутрішнього характеру. Серед них – складні геополітичні процеси в Європі і світі, внутрішні проблеми ЄС, а також фактор тривалої російської агресії, яка є найнебезпечнішим викликом і загрозою для світу в цілому. Водночас, важливе значення має комплекс проблем, пов'язаних з внутрішніми трансформаціями в Україні в найбільш чутливих для європейських партнерів сферах (реформа судової системи, боротьба з корупцією, вдосконалення системи державного управління тощо). Прогрес у цих питаннях є важливою умовою висхідного розвитку відносин Києва і Брюсселя.

Актуальними є процеси внутрішньої самоідентифікації України як частини європейської спільноти. У цьому контексті вагомим аргументом у діалозі Києва з Брюсселем є те, що європейську інтеграцію свідомо і стабільно підтримують більшість громадян України.

Нині актуалізуються питання перспектив європейської інтеграції, визначення «дорожньої карти» набуття членства в ЄС. На жаль, поки стратегічні перспективи партнерства Києва і Брюсселя залишаються невизначеними. Сьогоднішній «перехідний» період має бути максимально ефективно використаний, з одного боку, для оновлення інструментарію співробітництва, зміцнення політичних відносин, розширення і поглиблення галузевої інтеграції. З іншого – для поступового та незворотного утвердження у внутрішній політичній практиці європейських принципів, норм і правил, здійснення нагальних реформ у найбільш проблемних сферах. Також пріоритетною складовою відносин є солідарність і пошук спільних відповідей на сучасні виклики і загрози у сфері безпеки, зокрема протистояння російській гібридній агресії на європейському континенті.

3. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Офіційно визнаною точкою відліку історії створення сектору безпеки і оборони України вважається 24 серпня 1991р. Цього дня Верховна Рада, проголосивши Україну незалежною демократичною державою, підпорядкувала собі всі військові формування, дислоковані на території республіки. З перших кроків будівництва системи національної безпеки в основу були покладені історичні та військові традиції попередніх поколінь, національна свідомість і патріотизм українського народу.

Період формування бойових традицій українського війська охоплює часи Київської Русі, Війська Запорозького, боротьби за незалежність початку та середини ХХ ст. Цей зв'язок знайшов символічне підтвердження у виборі деяких святкових дат: 6 грудня (День Збройних Сил України) збігається з днем початку Першого зимового походу Армії Української Народної Республіки в 1919р.; День захисника України (14 жовтня) вважається Днем українського козацтва та створення УПА; а День зовнішньої розвідки (24 січня) є днем створення першого підрозділу розвідки у складі Політичного департаменту Директорії УНР у 1919р.

Переломним моментом новітньої історії Української держави загалом і розвитку системи національної безпеки зокрема став 2014р. Перші дні війни виставили безкомпромісну оцінку результатам попередніх етапів формування основ, подальшого будівництва, реформування та розвитку не лише Збройних Сил України (ЗСУ), але й усієї системи національної безпеки. Погляд саме крізь призму початку та подальшого перебігу російсько-українського конфлікту дозволяє найбільш об'єктивно оцінити засадничі рішення перших днів і років незалежності, інші вагомні події, що відбувалися протягом десятиліть, а також сьогоденній стан національної безпеки України.

Перші кроки

Верховна Рада Української РСР проголосила право на власні Збройні Сили, внутрішні війська та органи державної безпеки в Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990р. Минуло більше року, перш ніж був зроблений практичний крок з виконання Декларації, а саме ухвалення Постанови «Про військові формування на Україні», згідно з якою «всі військові формування, дислоковані на

території республіки» мали бути підпорядковані Верховній Раді. Це рішення було вимушеним і ризикованим, але необхідним і своєчасним.

Політичне керівництво України мало вагомі підстави сприймати дислоковані на території республіки силові структури як загрозу військового втручання у внутрішні справи, особливо з огляду на події у країнах Балтії, Грузії, а також спроби тиску на керівництво УРСР з боку вищого військового командування під час путчу в Москві. Рішення про підпорядкування було сміливим і ризикованим через складність і тривалість процесу імплементації, а також реальні загрози спротиву з боку Росії та військового командування на місцях. Своєчасність полягала у вдалому використанні періоду безвладдя та невизначеності в Росії, протягом якого було власне ухвалене саме рішення та здійснені перші важливі кроки, що забезпечили незворотність процесу.

Загальна чисельність військових формувань, дислокованих на той час на території України, становила близько 1 млн. військовослужбовців та кількості тисяч цивільних службовців (Збройні Сили, внутрішні війська, прикордонні війська, залізничні війська, сили цивільної оборони). Усі вони, як і республіканський філіал КДБ, підрозділи урядового зв'язку КДБ, митники та інші силові структури, підпорядковувалися Москві. Варто зазначити, що переважна більшість офіцерів і прапорщиків, які залишилися в Україні, були або вихідцями з України, або добровільно присягнули на вірність Україні. Так, у період дії домовленостей про міждержавне переміщення військових кадрів (1991-1994рр.) до України повернулися понад 33 тис. офіцерів і прапорщиків, 12 тис. – виїхали з України до інших держав.

Разом з особовим складом Україна успадкувала всю військову інфраструктуру, військову техніку, озброєння та боєприпаси другого ешелону радянського військового угруповання на західному напрямку, а також значну частку підприємств військово-промислового комплексу (ВПК) СРСР. Радянська спадщина дозволила, з одного боку, тривалий час економити на оборонних витратах, але з іншого – стала причиною поступової деградації бойового потенціалу армії, а також гальмом розвитку вітчизняної оборонної промисловості.

На додаток до потужних військових спроможностей Україна також отримала доволі проблемну спадщину холодної війни – переповнені

арсенали застарілих боєприпасів і небезпечних залишків військової діяльності, що потребували термінової утилізації. У «пакеті» з матеріальними проблемами сектор безпеки України перейняв закріплену систему тоталітарної держави з усіма її традиціями та хронічними хворобами.

Проблема виконання рішення про підпорядкування полягала, насамперед, у складності завдань зі встановлення у стислі терміни не лише ефективного контролю над військовими та воєнізованими формуваннями, але й всебічного забезпечення їх життєдіяльності та трансформації. Колізії з Росією, пов'язані з несприйняттям українського рішення про підпорядкування *всіх* формувань, виникли практично відразу, зокрема, з ядерними силами та — особливо серйозні — з Чорноморським флотом (ЧФ) СРСР. Реальна ціна компромісів, на які погодилося керівництво України в цих питаннях, стала очевидною у 2014р. У першому випадку — втрачена можливість отримання надійних міжнародних гарантій безпеки в обмін на відмову від ядерної зброї. У другому — стратегічні прорахунки, наслідком яких стало створення плацдарму постійного російського впливу на внутрішню та зовнішню політику України та однією з ключових передумов незаконної анексії Криму.

Отже, рішення керівництва України про розбудову власної системи національної безпеки і оборони на основі та з елементів радянської спадщини, очевидно, було найбільш оптимальним, якщо не єдиною можливістю за умов, що склалися на момент проголошення незалежності.

Майже всі республіки (крім країн Балтії) намагалися реалізувати аналогічні рішення. Практично скрізь, за винятком Білорусі та Казахстану, їх реалізація була неповною через активний спротив з боку РФ, яка намагалася частково передислокувати особовий склад, техніку та озброєння до власної території, залишити решту під своєю юрисдикцією на території колишніх республік або завдати максимальної матеріальної шкоди у випадку неможливості реалізації перших двох варіантів. Естонія, Латвія та Литва, перед якими стояла аналогічна проблема вибору між ризиком конфронтації з Кремлем і збереженням присутності іноземних військ на їх території, шляхом складних перемовин змусили Росію вивести її військові контингенти у відносно стислі терміни.

Завдяки такому кроку, Україна спромоглася вирішити нагальні питання нейтралізації потенційної загрози військового втручання у внутрішні

справи молодій державі та забезпечити себе матеріальними та людськими ресурсами для розбудови структур національної системи безпеки і оборони. Водночас, це рішення містило серйозні ризики як з точки зору забезпечення процесу його імплементації у повному обсязі, так і негативних наслідків «націоналізації» матеріальних і нематеріальних складових радянської спадщини.

Від «націоналізованого» до національного

Після перших важливих рішень стосовно створення сектору національної безпеки і оборони, настав складний шлях їх реалізації. У доволі стислі терміни були створені структури сектору безпеки, яких не існувало в УРСР (Рада оборони України, Міністерство оборони (МО), Генеральний штаб (ГШ)), основи нормативно-правової бази у сфері безпеки і оборони у формі законів, концепцій, доктрин, стратегій тощо.

Політика забезпечення національної безпеки зазнавала суттєвого впливу зовнішніх та внутрішніх чинників, що зумовило його «нелінійний» характер. Так, поряд із запланованими заходами мали місце також вимушені та доволі хаотичні кроки, які видавалися за плановий процес. Зміст «розвитку» протягом перших 10 років полягав переважно в масштабному скороченні військових формувань і балансуванні решти на межі виживання.

Найбільш яскравою демонстрацією радикальності заходів із «розбудови» оборонного сектору є показники скорочення військового персоналу та озброєнь. Так, протягом 1992–2000 рр. відбулося скорочення чисельного складу ЗСУ на 545 тис. осіб, у т.ч. 410 тис. військово-службовців, а в наступні 10 років – ще на 200 тис. осіб (у т.ч. 160 тис. військових). Варто відзначити, що безпрецедентні за масштабом і темпами заходи скорочення відбулися без помітних негативних наслідків для внутрішньополітичної стабільності країни.

ЧИСЕЛЬНІСТЬ ЗС УКРАЇНИ ТА КІЛЬКІСТЬ ОСНОВНИХ ВИДІВ ОЗБРОЄНЬ (на початок відповідного року)					
	1992р.	2000р.	2005р.	2010р.	2013р.
Військовослужбовці	720 000	310 000	180 000	150 000	120 900
Цивільний персонал	180 000	90 000	65 000	50 000	44 600
Танки	6 500	4 000	771	776	723
ББМ	7 000	5 000	1 884	2 332	2 164
Артилерія калібром більше 100 мм	7 200	4 000	1 364	946	633
Бойові літаки	1 500	680	204	208	160

Джерела: Стратегічний оборонний бюлетень України на період до 2015 року (Біла книга України), 2004р., с.22; Біла книга 2005. Оборонна політика України, 2006р., с.13; Біла книга 2010, Збройні Сили України, Міністерство оборони України, 2011р.; Біла книга 2013. Збройні Сили України, Міністерство оборони України, 2014р.

Ратифікація Верховною Радою у 1992р. Договору про звичайні збройні сили в Європі визначила максимальні рівні важких озброєнь і військової техніки для України. Відповідно до взятих зобов'язань, з бойового складу вилучалися 5 300 танків, 2 400 бойових броньованих машин (ББМ), 477 бойових літаків. Завдання зі скорочення озброєнь було менш затратним, на відміну від скорочення персоналу, і навіть містило суттєві тимчасові вигоди. Колосальні запаси надлишкових озброєнь дали поштовх розвитку компаній із торгівлі зброєю та вивели Україну на провідні позиції у світових рейтингах збройового експорту, а також забезпечили державний бюджет валютними надходженнями.

Проте для ЗСУ та оборонної промисловості вони виявилися не стільки цінним ресурсом, скільки проблемою. Відсутність внутрішнього попиту на нові озброєння поставили на межу виживання вітчизняну оборонну промисловість, у т.ч. науково-дослідні та конструкторські інститути. Уже наприкінці 1990-х років стали очевидними наслідки «ресурсного прокляття». Експлуатація ресурсу радянських запасів бойової техніки та озброєнь без їх оновлення та модернізації призвела до ситуації, коли з 543 армійських вертольотів залишилися справними 35, рівень справності бойових літаків знизився до 40%, а 60-80% засобів зв'язку повністю вичерпали ресурс.

Спроби реформування ЗСУ робилися із середини 1990-х років. У 1995р. була розроблена концепція реформування ЗСУ та центрального апарату МО, в якій вперше були закладені основи розмежування повноважень МО та ГШ. Проте, «революційні» для того часу пропозиції не були сприйняті військово-політичним керівництвом і система управління ЗСУ ще тривалий час функціонувала за радянськими стандартами з певною імітацією впровадження стандартів НАТО.

У січні 1997р. була затверджена перша Державна програма будівництва та розвитку ЗСУ на період до 2005р. Але суттєві бюджетні обмеження поставили під сумнів її виконання та вважалися непереборною причиною провалу всіх наступних програм – аж до 2014р. У 1997р. було також вперше проведено цикл стратегічного планування оборони України. За його підсумками було затверджене Стратегічне рішення на застосування ЗСУ.

Отже, за підсумками перших 10 років незалежності Україна виконала міжнародні зобов'язання з набуття статусу без'ядерної держави, втратила місце третьої у світі військової потуги, що, з огляду на низьку на той час імовірність загрози збройної агресії, не надто турбувало військово-політичне керівництво держави.

У 2005р. після Помаранчевої революції відбулися перегляд планів розвитку ЗСУ і прискорення реформ, орієнтованих на швидкий вступ до НАТО. Але після Бухарестського саміту НАТО 2008р. та отримання Україною негативної відповіді на офіційний запит про надання ПДЧ довелося коригувати плани реформ, припинити масштабне скорочення ЗСУ та переорієнтуватися на оборону власними силами. Проте невдовзі (з кінця 2008р. – початку 2009р. та до кінця 2013р.) пріоритетом стали не оборонні спроможності, а критерії економічності утримання ЗСУ. Очевидно рішення вищого військово-політичного керівництва України формувалися під впливом рекомендацій з Москви.

За часів президентства В.Януковича (2010-2013рр.) та призначення ним на керівні посади силових структур осіб з російським громадянством або орієнтованих на тісну співпрацю з Росією почався етап планомірного, контрольованого Росією, занепаду ЗСУ як основи воєнної безпеки і оборони України.

Головними подіями 2010–2011рр. стали оголошення Законом України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» позаблокового статусу України та укладення «Харківських угод», чим Україні було завдано серйозних воєнно-політичних, економічних та іміджевих втрат. Зокрема, фактор присутності на території України ЧФ РФ врешті-решт зіграв ключову роль плацдарму блискавичної окупації Кримського півострова у 2014р.

За цих умов вимагалось значне посилення оборонного потенціалу України, замість чого військово-політичним керівництвом продовжувався курс на скорочення ЗСУ, продаж надлишкових озброєнь, майна, військових містечок (насправді – прихована ліквідація військових частин). Станом на 2013р., чисельність ЗСУ становила 165,5 тис. осіб, у т.ч. 120,9 тис. військовослужбовців. Запроваджені в цей період заходи з перепідпорядкування та передислокації бойових військових частин і органів військового управління остаточно підірвали й без того обмежену спроможність організації оборони на російському напрямі.

Більшість озброєнь та військової техніки у підрозділах Збройних Сил потребували ремонту, модернізації або заміни, що накладало додаткові обмеження на рівень підготовки військових та, відповідно, бойової готовності армії загалом. Система матеріально-технічного забезпечення була дезорганізована та не здатна забезпечувати потреби ЗСУ в бойових умовах. На початку російської агресії, за окремими оцінками, боєздатність ЗСУ обмежувалася лише вісьмома батальйонами, трьома авіаційними ескадрильями і вісьмома кораблями, загальною чисельністю близько 5 000 військовослужбовців.

Доповідь новопризначеного Міністра оборони І.Тенюха на екстремному засіданні РНБО України 28 лютого 2014р. про співвідношення сил агресора та України шокувала учасників зібрання:

«Сьогодні ми зможемо зібрати зі всієї країни військове угруповання чисельністю біля 5 тисяч військовослужбовців, здатних виконувати бойову задачу. Їх можемо кинути в Крим, але це не вирішить проблему Криму. Ми їх там просто покладемо. А що робити з тисячами кілометрів кордону та підготовкою Росії до вторгнення? Коли зайдуть зранку з боку Чернігівської області, то до вечора вже у Києві будуть! ... Ми не готові до повномасштабної війни. Нам потрібен час, нам потрібна допомога... Буду говорити відверто. Сьогодні у нас немає армії.»

За словами Міністра, російське військове керівництво оголосило українським військовим у Криму ультиматум: «ми [росіяни] підемо до кінця»; «всі війська [російські] приведені в повну бойову готовність»; «якщо ви не будете протистояти, то крові не буде».

Уроки війни

Критично важлива допомога, яка дозволила виграти час для часткового відновлення боєздатності армії, прийшла від українського суспільства. Добровольчі батальйони взяли на свої плечі значну частину тягаря з відсічі збройної агресії. Завдяки ролі добровольців та кільком хвилям мобілізації оборонні можливості були відновлені до рівня, необхідного для стримування масштабів агресії та локалізації конфлікту в межах окремих районів Донецької та Луганської областей (ОРДЛО). Завдяки діяльності численних волонтерських організацій за широкої підтримки громадян вдалося мінімізувати проблеми нефункціональної – особливо в перші місяці війни – системи тилового забезпечення.

Загалом було створено 32 батальйони територіальної оборони, більшість з яких на кінець 2014р. увійшли до складу або Збройних Сил, або Національної гвардії. Волонтери та громадські активісти також залучалися до організації процесів реформування Збройних Сил, МВС, СБУ. Згодом деякі з них переходили на державну службу, змінювали сферу або методи впливу на процеси реформування сектору безпеки, демонструючи при цьому факт перманентного інтересу суспільства до питань національної безпеки. Слід зазначити, що готовність представників громадянського суспільства до активної участі у процесах цивільного демократичного контролю далеко не завжди зустрічало взаємну зацікавленість на рівні вищого керівництва силових структур.

Перебуваючи фактично у стані війни, Україна знайшла сили та ресурси не лише для відновлення боєздатності ЗСУ, але й для проведення масштабних оборонних реформ. Якщо у 2014р. оборонний бюджет

збільшувався за рахунок спеціального фонду, військового податку, добровільних пожертв і складав 1,7% ВВП, то у 2015–2021рр. він становив вже 2,5–2,7% ВВП (орієнтирами бюджетного фінансування визначені: 5% ВВП – на національну безпеку, в т.ч. 3% ВВП – на оборону). З них до 20% спрямовувалося на модернізацію і закупівлю озброєнь і військової техніки. Зростання обсягів державного оборонного замовлення сприяє прискоренню темпів оснащення ЗСУ озброєннями та модернізації їх технічного парку. Так, у 2020р. до ЗСУ надійшло понад 10,5 тис. одиниць нових і модернізованих зразків озброєнь і військової техніки, а також понад 1500 одиниць керованих засобів ураження та понад 3 млн. од. боєприпасів різного призначення.

Чисельність ЗСУ у 2014р. сягнула 232 тис. осіб, а у 2015р. зросла до 250 тис., у т.ч. 204 тис. військовослужбовців, що було необхідним для формування додаткових 11 бригад, 4 полків, 18 батальйонів, 16 окремих рот і 13 взводів різного призначення. Загалом у 2014–2019рр. у Сухопутних військах ЗСУ було сформовано чотири нові мотопіхотні бригади, дві механізовані, одну гірсько-штурмову, дві артилерійські, чотири бригади армійської авіації, а також кілька полків, укомплектованих особовим складом, забезпечених військовою технікою і готових до виконання бойових завдань. У 2018р. було створено 25 бригад територіальної оборони – по одній в кожній області і одна в Києві. Командний склад бригад і батальйонів територіальної оборони укомплектовано офіцерами, які мають бойовий досвід. Наразі в резерві ЗСУ налічується 234 тис. осіб, які пройшли військову службу і є основним джерелом для забезпечення оперативного доукомплектування військ мобілізаційними ресурсами.

26 травня 2015р. була прийнята Стратегія національної безпеки, на основі якої розроблені Стратегічний оборонний бюлетень, Державна програма розвитку Збройних Сил України та Державна цільова оборонна програма розвитку озброєння та військової техніки, Стратегія розвитку органів системи Міністерства внутрішніх справ на період до 2020р.

Головними досягненнями реформ у секторі безпеки і оборони у 2014–2021рр. можуть вважатися:

- ✓ набуття чинності Законом «Про національну безпеку України», який визначає основи і принципи державної безпекової

політики, структуру сектору безпеки і оборони та порядок діяльності і взаємодії його складових, на основі якого також оновлені всі відповідні нормативно-правові акти;

- ✓ухвалення Закону «Про розвідку», який розмежує повноваження і сфери відповідальності розвідувальних органів із зосередженням їх зусиль на пріоритетних напрямках гарантування національної безпеки, унеможлиблює дублювання їх завдань і функцій та одночасно забезпечує комплексний підхід до виконання розвідувальними органами пріоритетних завдань розвідувальної діяльності у відповідних сферах;
- ✓розмежування повноважень Міністра оборони, головнокомандувача ЗСУ та начальника ГШ;
- ✓створення командувань: Об'єднаних сил, Сил підтримки, Сил логістики, Медичних сил, Військ зв'язку та кібернетичної безпеки;
- ✓запровадження «J»-структури (за стандартами НАТО) у системі управління та командування ЗСУ;
- ✓створення Сил спеціальних операцій у складі двох полків спеціального призначення, частин забезпечення, центрів інформаційно-психологічних операцій і навчального центру;
- ✓у складі Сухопутних військ, крім традиційних родів військ (механізованих і танкових військ, ракетних військ і артилерії, військ протиповітряної оборони СВ, армійської авіації) створені:
 - *Спеціальні війська*, призначені для забезпечення бойової діяльності СВ (розвідувальні, інженерні, топографічні частини та підрозділи, військові частини зв'язку, радіохімічного та бактеріологічного захисту та радіоелектронної боротьби);
 - *Командування логістики*, призначене для організації логістичного забезпечення повсякденної діяльності, заходів підготовки, відомобілізування і оперативного розгортання, відновлення боєздатності СВ;
 - *Командування територіальної оборони* з підпорядкованими йому військовими частинами територіальної оборони,

призначеними для виконання завдань з охорони та захисту державного кордону, забезпечення умов для надійного функціонування органів державної влади, органів військового управління, стратегічного (оперативного) розгортання військ (сил), охорони та оборони важливих об'єктів і комунікацій, боротьби з диверсійно-розвідувальними силами, іншими озброєними формуваннями агресора та антидержавними незаконно утвореними озброєними формуваннями та підтримання правового режиму воєнного стану. До них належать бригади територіальної оборони та окремі стрілецькі батальйони.

1 серпня 2021р. набув чинності довгоочікуваний Закон «Про основи національного спротиву», яким передбачається створення взаємопов'язаних складових територіальної оборони (військової, військово-цивільної і цивільної), руху опору (партизанських сил, підпілля, допоміжних сил) і військової підготовки громадян;

- ✓ високомобільні десантні війська перетворено на Десантно-штурмові війська у складі:
 - *Десантно-штурмового компоненту* – десантно-штурмові та аеромобільні підрозділи, військові частини, з'єднання, призначені для ведення десантно-штурмових дій;
 - *Повітрянодесантного компоненту* – парашутно-десантні, десантно-штурмові підрозділи, військові частини, з'єднання та повітрянодесантна військова частина, призначені для ведення бою, бойових дій різними за складом та характером завдань, що виконуються повітряними десантами;
- ✓ у складі Військово-морських сил створене Командування морської піхоти як потужне військове з'єднання, здатне виконувати широке коло завдань з оборони морського узбережжя Чорного та Азовського морів. Надводні сили поповнилися сімома малими броньованими артилерійськими катерами та середнім розвідувальним кораблем; два десантно-штурмові катери типу «Кентавр» проходять державні випробування. За допомогою Великої Британії побудуються дві нові військово-морські бази в Очакові та Бердянську;

- ✓ у структурі МВС створені та набули необхідних спроможностей Національна гвардія, Державна прикордонна служба, Національна поліція, Державна служба України з надзвичайних ситуацій, Державна міграційна служба України;
- ✓ 17 липня 2020р. ухвалений Закон «Про оборонні закупівлі», який надає державним замовникам можливість здійснювати закупівлі товарів, робіт і послуг оборонного призначення (в т.ч. імпортні закупівлі) за прозорими та конкурентними процедурами у українських та іноземних виробників і постачальників;
- ✓ 18 червня 2021р. Рада національної безпеки і оборони схвалила Стратегію розвитку оборонно-промислового комплексу, а 13 липня ухвалений Закон «Про особливості реформування підприємств оборонно-промислового комплексу державної форми власності»).

Упродовж 30 років незалежності відбулася докорінна трансформація сектору безпеки і оборони України. Значна частина завдання з перебудови успадкованої частки громіздкого радянського «безпекового монстра» у національний сектор безпеки і оборони виконана, але процес створення сучасної ефективної та економічно необтяжливої системи забезпечення національної безпеки триває.

Подальший успіх розвитку системи національної безпеки і оборони як невід'ємної частини держави та суспільства залежатиме від низки внутрішніх і зовнішніх чинників політичного та економічного характеру, але вже зараз Українська держава володіє потужним силовим інструментом забезпечення суверенітету, незалежності і територіальної цілісності.

30-ЛІТНЯ ІСТОРІЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО КОНФЛІКТУ

Сучасна історія російсько-українського конфлікту, що перейшов у гарячу фазу з 2014р., почалася практично з перших днів незалежності України. Джерелом перманентного конфлікту було питання розподілу Чорноморського флоту Радянського Союзу та тимчасового базування ЧФ РФ на території України, а сторони неодноразово перебували на межі збройної сутички, про що свідчать окремі резонансні випадки.

Нижче наводяться важливі політичні рішення та знакові події у двосторонніх відносинах, а також окремі епізоди, що ілюструють недружній характер російської політики на українському напрямі, починаючи з перших днів проголошення незалежності України.

- ✓ 26 серпня 1991р. прес-секретар Президента РРФСР Б.Єльцина оголосив офіційну позицію Росії стосовно відносин із «союзними республіками»: «РРФСР залишає за собою право порушити питання про перегляд кордонів».
- ✓ 28 серпня 1991р. віце-президент РФ О.Руцької на чолі офіційної делегації РРФСР прибув до Києва з метою примусити керівництво України відмовитися від проголошеної незалежності, погрожуючи переглядом кордонів у разі відокремлення України від Росії.
- ✓ 13 лютого 1992р. російська операція з уgonу шести бойових літаків Су-24, екіпажі яких здійснили несанкціонований переліт з України (аеродром Старокостянтинів) на територію РФ. Росія зустрічала перебіжчиків із героїськими почестями. Запити України на повернення викрадених літаків проігноровані.
- ✓ 21 травня 1992р. Парламент РФ ухвалив Постанову «Про правову оцінку рішень вищих органів державної влади РРФСР стосовно зміни статусу Криму, прийнятих у 1954р.» (№2809-1), згідно з якою Постанова Президії російського парламенту від 5 лютого 1954р. «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР» була визнана такою, що не має юридичної сили з моменту її ухвалення.
- ✓ 9 липня 1993р. Парламент РФ ухвалив Постанову «Про статус міста Севастополя», оголосивши російський федеральний статус міста.
- ✓ 21 липня 1992р. сторожовий корабель СКР-112 підняв український прапор і здійснив перехід з бази у Донузлаві до Одеси. Протягом восьми годин його переслідували кораблі з російськими екіпажами, відкриваючи попереджувальний вогонь і намагаючись висадити на борт групу захоплення. Після того як Україна направила авіаційну підтримку і прикордонні катери, російські моряки відмовилися від намагань зупинити чи захопити корабель.
- ✓ 9 квітня 1994р. гідрографічне судно ЧФ «Челекен» незаконно вивезло з Одеси радіонавігаційне гідрографічне устаткування. Команда судна відмовилася

виконувати вимогу українських прикордонників надати вантаж для догляду і не пред'явила документи на його вивезення. Коли ж українська сторона спробувала перешкодити виходу судна, то російське командування затримало українського офіцера, який прибув для переговорів. Звільнити його вдалося тільки під загрозою втручання у конфлікт морської піхоти України. Ігноруючи офіційну заборону, «Челекен» вийшов у море з порушенням правил судноплавства, створивши аварійну ситуацію в порту Одеси, прибув до Севастополя, де його взяв під охорону підрозділ морської піхоти ЧФ.

- ✓ 29 вересня 2003р. Росія розпочала будівництво насипної дамби від Таманського півострова до українського острова Тузла. Одночасно з будівництвом Росія активізувала військову активність у регіоні – захід кораблів ВМС РФ у територіальні води України, бойові навчання морських піхотинців і десантників на Таманському півострові. Москва аргументувала будівництво дамби споконвічною належністю Тузли Росії. Будівництво тривало до 23 жовтня і зупинилося за 100 м до українського кордону після напружених переговорів і демонстрації Україною готовності до застосування військових засобів. Питання про державний кордон і розподіл акваторії Керченської протоки досі залишилося неврегульованим.
- ✓ 28 листопада 2004р. делегація з РФ на чолі з мером Москви Ю.Лужковим бере участь у з'їзді сепаратистів у м.Северодонецьк, де обговорювалось створення Південно-східної федеративної держави зі столицею у Харкові (Росія вперше розіграла карту «східноукраїнського» сепаратизму).
- ✓ З 2004р. російські спецслужби формують у південно-східних регіонах і Криму розгалужену мережу антиукраїнських організацій, контрольовану або очолювану російською агентурою: структури Партії регіонів, КПУ, ПСПУ, партій «Родина», «Русское единство», різноманітні православні групи, орієнтовані на ідеї «російського світу», сепаратистські політичні групи («Донецька республіка»), криміналізовані парамілітарні утворення (козачі формування, бійцівські клуби, організація «Оплот», охоронні структури).
- ✓ **Січень 2006р. – перша «газова війна»**, за результатами якої апробовані інструменти тиску на Україну в енергетичній сфері.
- ✓ У 2006р. ФСБ РФ створила підрозділи для дій у соціальних мережах («18 центр»). Російські спецслужби активізували створення агентурних мереж в Україні, численних структур російського впливу всього політичного спектра – від праворадикальних і клерикальних до комуністичних.
- ✓ У квітні 2008р. під час Бухарестського саміту НАТО В.Путін заявив Президенту США Дж.Бушу: «Україна – це взагалі не держава. Частина її територій – це Східна Європа, а частина, і значна, подарована нами... якщо Україна піде в НАТО, то піде без Криму і Сходу – вона просто розпадеться».

✓ У 2008р. розпочалися комплексні заходи з підготовки збройної агресії проти України. Російська військова розвідка здійснювала рекогносцировку майбутнього театру бойових дій у Криму і на Сході України. Розпочинається пропагандистська підготовка до агресії проти України. У пресі, на телебаченні, в Інтернеті реалізовувалися пропагандистські кампанії і спеціальні інформаційні операції, масовими накладками видаються різноманітні публікації про майбутню російсько-українську війну.

✓ **Січень 2009р. – друга «газова війна».**

✓ Після перемоги В.Януковича на президентських виборах 2010р. відбувається стрімке проникнення російської агентури до керівних ланок системи забезпечення національної безпеки України, в т.ч. на посади Міністра оборони та голови СБУ, під керівництвом яких розформовані Об'єднане оперативне командування та Командування сил підтримки, найсучасніші зенітні ракетні комплекси і засоби розвідки передислоковані до Криму. На Сході та Півдні України суттєво активізувався «реконструкторський рух», під прикриттям якого ГРУ і ФСБ РФ здійснювали вивчення і підготовку територій України для ведення бойових дій.

✓ До 2013р. російський капітал встановив повністю або частково контроль над галуззю зв'язку і телекомунікацій, паливно-енергетичним комплексом, частиною банківського сектору.

✓ 17 серпня 2013р. катер Прикордонної служби ФСБ РФ атакував українське риболовецьке судно. У результаті інциденту чотири цивільні особи загинули, один рибалка – захоплений у полон.

✓ 17 грудня 2013р. В.Путіним і В.Януковичем досягнуті домовленості про реалізацію другого, економічного етапу «Харківських угод», що передбачали інтеграцію енергетичної, фінансової, оборонно-промислової, авіаційно-космічної сфер України та РФ і початок підготовки до приєднання України до Митного союзу.

✓ Листопад 2013р. - лютий 2014р. – безпосередня підготовка до незаконної анексії Криму й агресії на Сході України (створення загонів «самооборони», розгортання оперативного угруповання військ під приводом забезпечення проведення зимової Олімпіади, активізація розвідки та агентурної роботи на території України).

✓ 3 20 лютого 2014р. – активна фаза операції (мітинги під сепаратистськими гаслами в Севастополі та Сімферополі, організовані ФСБ, ГРУ і СЗР РФ, передислокація бойових підрозділів і організоване переміщення з території РФ «обурених кримчан» (спортсменів, працівників охоронних фірм, колишніх військовослужбовців).

✓ 27 лютого 2014р. – російські спецпідрозділи захопили адміністративні будинки парламенту та уряду АР Крим, підрозділи ЗС РФ встановили контроль над

об'єктами критичної інфраструктури, аеропортами, перевалами, мостами, розпочали блокування і захоплення українських військових частин і об'єктів на півострові.

- ✓ 28 лютого 2014р. розпочалася «раптова перевірка боєготовності» ЗС РФ, у якій було задіяно до 150 тис. осіб особового складу, до 90 літаків, 120 вертольотів та 880 танків, розгортання у безпосередній близькості від кордонів України ударного угруповання до вторгнення на територію України зі сходу і півдня.

У документальному фільмі А.Кондрашова «Крим. Путь на родину» (березень 2015р.) В.Путін заявив, що особисто керував військовою операцією та про готовність застосувати ядерну зброю в разі втручання країн Заходу.

Розвиток оборонно-промислового потенціалу України

Травматичний спадок

Під час розпаду СРСР Україна успадкувала найбільший — після Росії — уламок союзного військово-промислового комплексу, орієнтованого не лише на забезпечення потреб радянських збройних сил, але й значною мірою на задоволення, фактично, російських імперських амбіцій по всьому світу. На момент здобуття Україною незалежності тут працювали близько 700 оборонних підприємств, понад 3500 підприємств-підрядників з виготовлення продукції військового призначення та подвійного використання, 205 виробничих і 139 науково-виробничих об'єднань.

На той час в Україні існували кілька напрямів оборонної промисловості, представлених на міжнародних ринках озброєнь власними брендами: ракетні озброєння, бронетанкова техніка, військово-транспортна авіація, кораблебудування. Частина російських вузлів і комплектуючих у кінцевій продукції вітчизняних виробників озброєнь і військової техніки (ОВТ) становила 40–95%. Своєю чергою, близько 400 оборонних підприємств РФ залежали від поставок українських комплектуючих, номенклатура яких сягала 3 000–4 000 найменувань. Найбільш критичною виявилася залежність Росії від України в ракетно-космічній, авіаційній і кораблебудівній галузях.

Через жорсткі ресурсні обмеження Україна була змушена вдатися до реструктуризації власного оборонно-промислового комплексу (ОПК),

яка за умов ще слабких на той час інституційних спроможностей держави, суттєвого впливу внутрішніх і зовнішніх політичних та економічних чинників була зведена до «дикої конверсії». Унаслідок цього до 1995р. обсяг військової продукції скоротився до 10%, порівняно з 1991р. Наприкінці 1997р. в ОПК України залишилося лише 25 підприємств та організацій, з яких менше 25 були залучені до виконання українського державного оборонного замовлення (ДОЗ). Решта були змушені шукати замовлення за кордоном, переважно в Росії.

Оборонно-промислове співробітництво України з Росією цілком вкладалося в російську концепцію створення на пострадянському просторі «інтегрованого економічного та політичного об'єднання держав, здатного претендувати на гідне місце у світовій спільноті». Загалом, упродовж усього пострадянського періоду Росія розглядала провідні європейські країни як джерело отримання новітніх технологій, Південну та Південно-Східну Азію, Близький Схід і Латинську Америку – як ринки збуту ОВТ, а український ОПК – як джерело виробничих потужностей до моменту побудови в Росії власних замкнутих циклів.

«Щеплення» Росією

Після певних намагань Росії замістити втрачені з розвалом СРСР ланцюги виробництва ОВТ (на чому Україна щорічно втрачала близько \$100-150 млн.), Кремль зробив ставку на отримання повного контролю над українською оборонною промисловістю. До цього Росію спонукало також обрання Україною курсу на членство в НАТО та ЄС. Причому, за кількістю контактів та обсягами взаємної торгівлі з цими організаціями Росія набагато випереджала Україну. А політичні та технічні бар'єри у військово-технічному співробітництві західних країн з Україною, створювані не без допомоги Росії (намагання надати їй іміджу не дуже надійного партнера, здатного працювати лише як підрядник російського ВПК), досі негативно позначаються на ставленні до неї ЄС та окремих країн-членів, зокрема, у продажу озброєнь.

Якщо до кінця 2000-х років така політика Росії стосовно України здійснювалася переважно у «м'який» спосіб, то з 2010р. Росія обрала відверто агресивний курс, спрямований, зокрема в галузі ОПК, на поглинання найбільш перспективних українських промислових активів і створення на цій основі замкнутих циклів з виробництва озброєнь.

Витяг

**МИД России. Программа эффективного использования
на системной основе внешнеполитических факторов
в целях долгосрочного развития Российской Федерации***

10 февраля 2010 года

« – В целях обеспечения безопасности на южных рубежах Российской Федерации создавать необходимые условия для нормального функционирования Черноморского флота России на территории Украины и его дальнейшего присутствия в Крыму как важного фактора российской и региональной безопасности.

...

– Активно вовлекать Украину в орбиту экономического сотрудничества с Россией, учитывая ее мощный промышленный и научный потенциал, наличие современного ВПК и традиционно тесных кооперационных связей российских и украинских предприятий, обеспечивая непопадание российских предприятий в стратегических отраслях, в особенности в передовых отраслях промышленности – авиастроении, транспортной, ракетно-космической, энергетической и иных сферах – в технологическую зависимость от украинских контрагентов.

– Добиваться интеграции российского ОАО «Объединенная авиастроительная корпорация» и авиастроительных предприятий Украины с целью производства самолетов Ан-148, Ан-140, Ту-334, Ан-124-100, создания и производства авиационных двигателей Аи-222-25, Аи-222-25Ф, семейства двигателей Д-436, Аи-450 для самолетов Як-130, Ту-334, Бе-200 и вертолетов.

...

– Расширять российское инвестиционное присутствие на Украине... Добиваться приобретения контрольных пакетов акций крупных украинских предприятий российскими инвесторами.»

* Через тиждень після появи тексту Програми на сайті МЗС РФ він був звідти видалений, але його копії залишилися в багатьох блогах; див., наприклад: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/kuzyo/4bec22fe3e992/>. Аналіз усіх наступних зовнішньополітичних стратегій Кремля свідчить про те, що наведені тези стали їх основою.

Потужним важелем впливу Росії на військово-технічну політику України стало створення у 2010р. Державної корпорації «Укроборонпром», до складу якої були передані всі державні українські оборонно-промислові підприємства та організації-спецекспотери. Її очолив громадянин РФ Д.Саламатін, який у 2012р. був призначений на посаду Міністра оборони. Таким чином поступово всі фінансові потоки в оборонній промисловості України (і експорт ОВТ, і ДОЗ) були зосереджені

під президентською вертикаллю, а сама військово-технічна політика опинилася під контролем Росії.

Значною подією та останньою крапкою у спробах поглинання Росією українського ОПК мала стати спільна поїздка делегацій урядовців України та Росії на оборонні підприємства Півдня і Сходу України наприкінці 2013р. За її результатами Кремль планував укласти відповідні угоди і створити на території Росії спільні корпорації за участі українських підприємств у сферах суднобудування, авіаційної промисловості, космічних досліджень, приладо- та машинобудування.

За задумом Кремля, це мало б завершити створення в Росії замкнених циклів виробництва ОВТ, а також стати міцною завадою на шляху інтеграції України до ЄС і НАТО (а на випадок невдачі – прологом до наступного горезвісного проекту «Новоросія»). Такий крок, насправді, міг би стати певним «рятувальним кругом» – для *одиноць* найбільш розвинутих українських оборонних підприємств, але водночас виявився б початком занепаду – для решти українських підприємств і «військово-технічним якорем» для України в цілому, залишаючи її на завжди в орбіті впливу Росії.

Відповідь на такий можливий розвиток подій була дана патріотичною громадськістю України – під час Революції Гідності, добробатами – під час відсічі російської агресії на її ранніх стадіях, підприємствами ОПК – під час їх багатозмінної роботи на потреби антитерористичної операції. У 2014-2017рр. військам було передано 18,6 тис. зразків озброєнь, з яких понад 6 000 – нових. Силами виїзних ремонтних бригад оборонних підприємств у польових умовах було відремонтовано понад 2 000 пошкоджених зразків.

Збройна агресія Росії та окупація нею Криму й окремих районів Донбасу призвели до суттєвих втрат ОПК України – близько 40 підприємств залишилися на окупованих територіях, виробнича кооперація

з ними була розірвана, в руках окупантів залишилася певна частина напрацювань українського ОПК. Але, попри бравурні реляції російських чиновників, Росія не спромоглася поставити Україну на коліна та отримати очікувані здобутки. Навпаки, внаслідок розриву коопераційних зв'язків з українським ОПК вона була змушена витратити багатомільярдні суми на імпортозаміщення, а завдяки західним санкціям провідні сегменти її оборонної промисловості зазнали суттєвих втрат на світових ринках озброєнь.

До оновленого ОПК

Війна з Росією, крім завдання суттєвих втрат, надала потужного імпульсу розвитку українського ОПК. На перший план вийшли питання імпортозаміщення, налагодження нових коопераційних зв'язків, реструктуризації вітчизняного ОПК. На відміну від Росії, Україна робить усе це не в умовах жорсткого санаційного тиску Заходу, а за активної підтримки західних партнерів.

На початку російсько-української війни в Україні вироблялося лише 55% компонентів для ОВТ, 10% – імпортувалося з західних країн, 35% – з Росії. За даними «Укроборонпрому», вже у 2015р. з 30 тис. номенклатурних одиниць, що підлягали імпортозаміщенню, 11 тис. Україна вже виготовляла самостійно. У 2016р. до програми імпортозаміщення були залучені 400 підприємств усіх форм власності по всій Україні; ними вироблялося понад 1700 заміщених вузлів, агрегатів і комплектуючих.

Станом на 2020р., вже близько 70% компонентів ОВТ виготовлялося в Україні, а 30% – закуповувалося на Заході. Сьогодні Україна може самостійно забезпечити потреби армії на 40%, при тому, що раніше цей показник становив 8-12%.

Суттєвий внесок у відродження українського ОПК зробив недержавний сектор. Понад 70 приватних компаній і підприємств - учасників Ліги оборонних підприємств України мають унікальні можливості з розробки та виробництва великого спектра озброєнь, військової і спеціальної техніки та надання військових послуг.

За останні п'ять років частка недержавного сектору в державному оборонному замовленні суттєво зросла: у 2015р. – 33%; у 2016р. – 47,7%; а у 2020р. – вже 54%. Головними конкурентними перевагами

підприємств цього сектору є більш оперативна орієнтація на кон'юнктуру та тенденції на світових ринках озброєнь, гнучкість реагування на потреби силових структур, якість і своєчасність виконання замовлень.

НОВІ НАПРАЦЮВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ОПК

Останніми роками продукція українського ОПК поповнилася новими зразками ОВТ, окремі з яких уже постачаються силовим структурам. Зокрема, це стосується броньованих машин «Козак-2М1» (НВО «Практика»), «БАРС-6,-8» (АТ «АК «Богдан-Моторс»), «Кугуар» і «Спартан» (ПрАТ «АвтоКрАЗ»), «Варта» і «Новатор» (ТОВ «Українська бронетехніка»), «Тритон» («Завод «Кузня на Рибальському»).

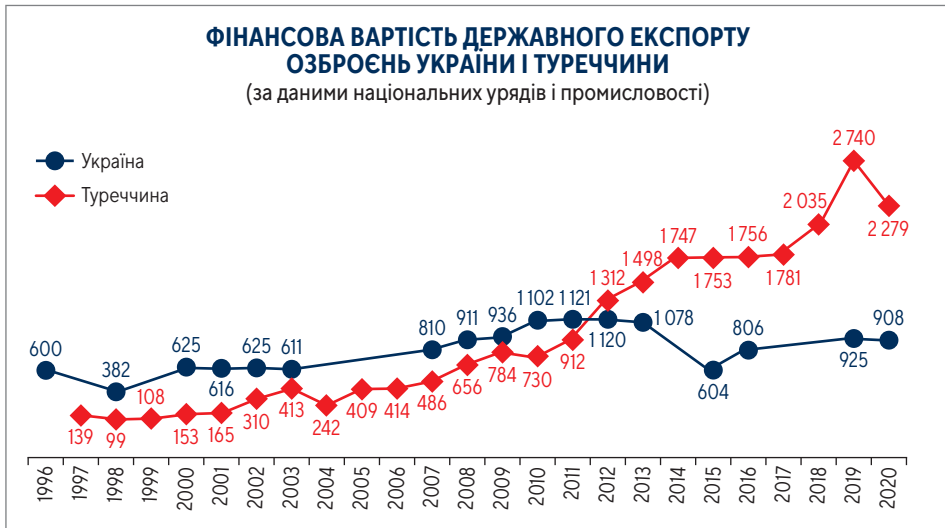
Значні напрацювання мають у сфері безпілотних літальних апаратів (БЛА): «Лелека-100» (ТОВ «ВІК «ДЕВІРО»), «Spectator-M» PD-1 та PD-2 (ТОВ «УКРСПЕЦСИСТЕМС»), «Фурія» (ТОВ «НВП «АТЛОН АВІА»), «Валькірія» (ТОВ «НВП «АВІАЦІЙНІ СИСТЕМИ УКРАЇНИ»), «Raybird-3» ACS-3 (ТОВ «АВК «СКАЕТОН»). Створені комплекси боротьби з БЛА «Анклав» і «Хмара» (Квертус).

НВО «Практика» розробило багатофункціональну платформу «Отаман», державне підприємство «Спецтехноекспорт» – перший український бойовий робот «Фантом», компанія «Інфоком-ЛТД» – безпілотну роботизовану платформу «Ласка».

Реалізуються нові проекти модернізації вертольотів Мі-2МСБ-В і Мі-8МСБ-В (АТ «Мотор-Січ»). Підприємствами зі складу ДК «Укроборонпром» розробляються нові та модернізуються існуючі версії бронетанкової і радіолокаційної техніки.

Згадані позитивні процеси в ОПК України поки що недостатньою позначаються на експорті ОВТ, у т.ч. через необхідність пріоритетного задоволення потреб ЗСУ та інших силових структур (діаграма «*Фінансова вартість держаного експорту озброєнь...*», с.327). На діаграмі наведені також дані про експорт озброєнь Туреччини – для ілюстрації того прикладу, що навіть за умов гірших стартових можливостей, але за наявності політичної волі та вміння ефективно використовувати внутрішні ресурси та зовнішню кон'юнктуру, можна побудувати оборонну промисловість, здатну стабільно зміцнювати позиції на світових ринках ОВТ.

Експорт ОВТ має велике значення як для окремих оборонних підприємств, так і для держави в цілому. Для підприємств він є важливим джерелом отримання коштів на розвиток, а для багатьох з них – взагалі на виживання (на початку 2019р. в рамках ДОЗ купувалося лише 18% продукції «Укроборонпрому», а зношеність фондів оборонних підприємств концерну сягала 96%). Держава ж, якщо вона планує серйозну

Джерело: дані за 1996-2018рр. взяті у Щорічниках СІПРІ 2000-2020 у розділах «Міжнародні поставки озброєнь», у таблицях «Фінансова вартість державного експорту озброєнь, за даними національних урядів і промисловості»; дані за 2019-2020рр.: про Україну – інформація «Укроборонпрому», <https://republic.com.ua/article/eksport-zbroi-shho-vin-znachit-dlya-ukraini.html>, про Туреччину – інформація Ради експортерів Туреччини, <https://www.aa.com.tr/ru>.

* На діаграмі стосовно деяких років дані не наведені, через їх відсутність/ненадійність.

модернізацію парку ОВТ і розраховує на отримання певної економічної вигоди, має бути зацікавлена у зміцненні оборонно-промислової бази та підвищенні експортного потенціалу ОПК.

За два останні роки за обсягами експорту ОПК України вийшов на рівень 2008-2009рр. Важливе значення має не лише обсяг експорту, але й його структура. Якщо до 2014р. в українському збройовому експорті переважали озброєння зі складських запасів, то війна суттєво (хоч і не повністю) спорожнила ці запаси і спрямувала їх на задоволення потреб ЗСУ. В українському експорті почали дедалі більше з'являтися високотехнологічні зразки (зокрема, авіаційні, протитанкові ракети власного виробництва тощо), зміцнили позиції приватні підприємства, а з географічної структури експорту зникла Росія, яка до 2014р. була одним із найкрупніших отримувачів продукції українського ОПК.

Очікувати підвищення попиту на внутрішньому ринку ОВТ і зростання експорту українського ОПК можна у випадку суттєвого збільшення

розмірів ДОЗ, що можливо за умов значного зростання ВВП, та успішного проведення реформ галузі, спрямованих на підвищення не лише ефективності оборонних підприємств, але й їх інвестиційної привабливості для зовнішніх партнерів. У цьому плані дуже привабливим для України — на рівнях як Міністерства оборони, так і науково-виробничих об'єднань та окремих підприємств — виглядає партнерство з ЄС і країнами-членами. Особливо це стосується можливості участі у проектах Постійного структурованого співробітництва (*Permanent Structured Cooperation, PESCO*), які спрямовані на вдосконалення наявних і створення нових спроможностей ЄС у рамках курсу на його стратегічну автономію.

На сьогодні головними напрямками реформування ОПК є реструктуризація, корпоратизація та акціонування державних підприємств. Ухвалений 13 липня 2021р. Закон про особливості реформування підприємств оборонно-промислового комплексу державної форми власності створює правову базу та відкриває шлях до довгоочікуваних реформ ОПК. Успішному проведенню реформ має сприяти діяльність створеного у 2020р. Міністерства з питань стратегічних галузей промисловості як центрального органу виконавчої влади з регулювання діяльності відповідних суб'єктів — за умов уникнення зайвої централізації управління, монополізації ринку озброєнь і військових послуг, забезпечення належної прозорості.

Упродовж 30 років незалежності ОПК України пройшов довгий шлях, що характеризується як зльотами, так і падіннями. Тривалий час він перебував під суттєвим російським впливом. Період дуже складного, але справжнього незалежного розвитку почався у 2014р. — після агресії Росії і «видирання» України з її «братерських обіймів».

На початку російської агресії, в умовах суттєвих втрат озброєнь на фронті та розриву наявних коопераційних зв'язків, українському ОПК довелося працювати в дуже напруженому режимі — забезпечуючи потреби Збройних Сил України в ОВТ та вишукуючи джерела ресурсів для власного виживання та розвитку. Можна констатувати, що з цими викликами Україна впоралася.

За часів незалежності України істотно змінилися політичні, економічні та організаційні умови розвитку ОПК. Зростаючі потреби в

забезпеченні національної безпеки і оборони в умовах протистояння з набагато потужнішим противником, усвідомлення переважною більшістю українського суспільства реальної ролі Росії, суттєва допомога Заходу у приборканні російської агресії зумовили більш сприятливе ставлення суспільства та держави до розвитку вітчизняного ОПК та заклали основи нового етапу його розвитку.

Тепер перед Україною стоїть не менш важливе і складне завдання – реформувати вітчизняний ОПК, перетворити його на надійну основу модернізації технічного парку силових структур і посилити його позиції на зовнішніх ринках озброєнь та військової техніки.

Зовнішній вектор безпекової політики

З перших днів незалежності і практично до 2014р. Україна намагалася дотримуватися т.зв. принципу «багатовекторності» безпекової політики, який полягав у постійному балансуванні між Росією та Заходом. Коливання «маятника» зі Сходу на Захід залежало переважно від геополітичної орієнтації правлячих еліт, які також могли несподівано змінювати свої пріоритети під впливом внутрішніх чи зовнішніх обставин. На 30-му році незалежності є достатньо вагомі підстави стверджувати про незворотність геополітичного вибору України. Курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію, закріплений у Конституції України, має переконливу підтримку українського суспільства та політичних еліт.

Однією з головних цілей реалізації курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію є зміцнення національної безпеки України шляхом розвитку міжнародного партнерства, отримання зовнішніх гарантій безпеки в рамках Північноатлантичного договору та в дусі демократичної солідарності з країнами-партнерами. Водночас, несприйняття Росією суверенного права України на геополітичний вибір партнерів і союзів стало однією з ключових причин кризи російсько-українських двосторонніх відносин, що призвела до міждержавного збройного конфлікту.

Протягом перших 10 років Україна успішно і практично безконфліктно поєднувала співпрацю з двома політико-військовими альянсами – НАТО та ОДКБ (Організація Договору про колективну безпеку). Проголошений у Декларації про державний суверенітет «намір стати

в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках», слугував переконливим аргументом і чітким маркером обмеження формату відносин з Росією, а питання членства України в НАТО не порушувалося жодною із сторін до 23 травня 2002р., коли РНБО України ухвалила рішення про підготовку стратегії інтеграції до НАТО.

Примітно, що зазначене рішення РНБО аргументувалося, крім іншого, потеплінням відносин Альянсу з Росією, а в Законі «Про основи національної безпеки України» (2003р.) декларувався намір «...набуття членства у Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору при збереженні добросусідських відносин і стратегічного партнерства з Російською Федерацією, іншими країнами Співдружності Незалежних Держав...».

Подальші рішучі кроки України в напрямі євроатлантичної інтеграції, а також дещо стримані — але кроки назустріч — з боку партнерів відкривали перед країною реалістичну перспективу набуття членства в НАТО. Попри певні проблеми персонального характеру з Президентом Л.Кучмою (пов'язані з убивством журналіста Г.Гонгадзе та «Кольчужним скандалом»), Альянс підтримав пропозицію України із запровадження нового формату відносин — «Плану дій Україна-НАТО», який став основою для впровадження Цільового плану дій (згодом — Річної національної програми) — практично, внутрішнього аналогу Плану дій з набуття членства в НАТО (ПДЧ).

Улітку 2004р., коли Україна, здавалося, впритул наблизилася до отримання ПДЧ, Президент Л.Кучма несподівано вносить корективи до державної політики, якими фактично повертає формат відносин з НАТО до травня 2002р. Такий різкий розворот завдав суттєвої шкоди репутації України як надійного та послідовного партнера, що посилювало позиції противників членства України в НАТО усередині Альянсу, а також аргументи Кремля в широкому спектрі питань діалогу із Заходом стосовно України.

Подальші коливання «маятника» лише посилювали сумніви членів Альянсу стосовно надійності українських партнерів. НАТО, йдучи назустріч «помаранчевій команді» у прагненні відновити відносини та надолужити втрачені можливості, започаткувало у 2005р.

Інтенсифікований діалог стосовно прагнень України до набуття членства та відповідних реформ. Але вже у вересні 2006р. Прем'єр-міністр України (В.Янукович) на засіданні Північноатлантичної ради НАТО заявляє про неготовність України до виконання ПДЧ. У 2008р. практично одночасно підписується спільне звернення від Президента, Голови Верховної Ради та Прем'єр-міністра про зацікавленість в отриманні ПДЧ та ухвалюється Постанова Верховної Ради про обов'язковість всеукраїнського референдуму стосовно вступу до НАТО, негативний результат якого був досить прогнозованим. За таких умов рішення Будапештського саміту НАТО про відмову в наданні Україні ПДЧ було також доволі очікуваним, навіть без активного впливу Росії.

«Російський фактор» відіграв радше допоміжну роль у рішенні Будапештського саміту, але впевненість В.Путіна в можливості впливу на рішення Альянсу стимулювало подальші агресивні дії Росії проти Грузії (2008р.) та України (2014р.). Активна протидія з боку Росії перспективам набуття членства України в НАТО (протидія подальшому розширенню НАТО) та в ЄС з тих пір залишається однією з ключових цілей російської зовнішньої політики, а також каталізатором російсько-українського конфлікту.

Готовність української влади часів В.Януковича максимально задовольнити вимоги Кремля лише розігрівала апетити Росії. Ні оголошення позаблоковості, ні сумнозвісні «Харківські угоди» (2010р.) не змінили російського ставлення до України як молодшого партнера та потенційного сателіта Росії. У відповідь на відмову найбільш проросійської влади від інтеграції до російських політико-економічних і безпекових структур, Росія застосувала інструменти підкупу та тиску на В.Януковича, який намагався до останнього загравати з ЄС і НАТО перш ніж відмовитися від підписання Угоди про асоціацію з ЄС.

Політичний процес євроатлантичної інтеграції України у 2010-2013рр. був заморожений, але відбувалися контакти на вищому

політичному рівні та не припинялася практична співпраця. Триваюче партнерство Києва з НАТО хоча й не викликало гострої реакції з боку Кремля після відмови України від амбіцій набуття членства, але й не залишалося непоміченим. Водночас і натомість Росія активно переключилася на блокування підписання Угоди про асоціацію Україна-ЄС, яка має переважно політичний і торгово-економічний характер. Попри факти, що військова складова ЄС є радше символічною, а формат асоціації не гарантує членства в ЄС, В.Путін зробив усе можливе, щоб нейтралізувати навіть теоретичну «загрозу» поглиблення європейської інтеграції України, спровокувавши своїми діями внутрішньополітичну кризу в Україні та розв'язавши збройну агресію. Одна з цілей агресії – створення бар'єра на шляху євроатлантичної інтеграції для України як держави, що має неврегульований конфлікт на власній території.

ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНА-НАТО

1992р.

22-23 лютого – перший візит Генерального секретаря НАТО М.Вернера до Києва, під час якого Україна отримала запрошення до участі в Раді Північноатлантичного співробітництва.

8 липня – перший візит Президента України Л.Кравчука до штаб-квартири НАТО.

1993р.

2 липня – затвердження «Основних напрямів зовнішньої політики України», де зазначається **необхідність перегляду намірів набуття нейтралітету**, а також те, що зазначене положення не може вважатися перешкодою повномасштабної участі України у загальноєвропейській структурі безпеки.

1994р.

9 лютого – підписання Рамкового документа програми «Партнерство заради миру» (ПЗМ).

14 вересня – схвалення першої Індивідуальної програми партнерства Україна-НАТО.

У 1994р. Україна починає участь у «Процесі планування та оцінки сил» (ППОС), завданням якого є надання партнеру можливостей підготовки збройних сил для спільних дій з державами-членами Альянсу, а також участі в механізмі для обміну інформацією з питань оборонного та бюджетного планування.

1995р.

Укладені Адміністративна угода та Угода у сфері безпеки, на основі яких відкриті офіси зв'язку України у штаб-квартирі НАТО та у Координаційному центрі партнерства.

1 червня – візит Президента України Л.Кучми до штаб-квартири НАТО (м.Брюссель), під час якого він заявив про **наміри України підняти відносини з НАТО на новий рівень**.

1997р.

7 травня – відкриття в Києві Генеральним секретарем НАТО Х.Соланою Центру інформації і документації НАТО.

9 липня – підписання «Хартії про особливе партнерство між Україною та НАТО».

Для забезпечення розвитку відносин між Україною і НАТО та втілення положень Хартії створена «Комісія Україна-НАТО» (КУН).

9 жовтня – початок роботи Місії України при НАТО.

16 грудня – підписання Меморандуму України з НАТО про взаєморозуміння щодо планування під час надзвичайних ситуацій цивільного характеру та готовності до катастроф.

1998р.

4 листопада – затвердження «Державної програми співробітництва України з НАТО на період до 2001р.».

1999р.

У квітні в Києві розпочав роботу Офіс зв'язку НАТО.

24 квітня – участь Президента України Л.Кучми в першому засіданні КУН на найвищому рівні.

2000р.

1 березня – перше засідання Північноатлантичної ради (ПАР) НАТО за межами країн-членів Альянсу (м.Київ).

2 березня – ратифікація «Угоди між Державами-учасницями Північноатлантичного Договору та іншими державами, які беруть участь у програмі «Партнерство заради миру», щодо статусу їхніх збройних сил».

Протягом року на території України відбулися спільні військові навчання «Кооператив Партнер-2000», «Щит миру-2000», «Козацький степ-2000», навчання з ліквідації наслідків катастроф «Закарпаття-2000».

2001р.

21 січня – засновано інститут Національних координаторів співробітництва України з НАТО.

27 січня – затвердження «Державної програми співробітництва України з НАТО на 2001-2004р.»

2002р.

23 травня – ухвалення «Державної стратегії України щодо НАТО», яка визначила **повномасштабну інтеграцію до європейських і євроатлантичних структур** напрямом зовнішньої політики України.

9 липня – підписання Меморандуму про забезпечення підтримки операцій НАТО з боку України.

23 жовтня – парламентські слухання у Верховній Раді на тему «Про взаємовідносини і співробітництво України з НАТО» підтримали «Державну стратегію України щодо НАТО» і наголосили на **необхідності інтенсифікації процесу підготовки України до членства в Альянсі**.

2003р.

11 січня – створення Національного центру з питань євроатлантичної інтеграції України з метою координації єдиної державної політики з євроатлантичної інтеграції.

13 грудня – підписання Указу Президента «Про державні програми з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України на 2004-2007 роки».

2004р.

7 червня – підписання Меморандуму про взаєморозуміння щодо використання стратегічної транспортної авіації України в операціях і навчаннях НАТО.

29 червня – участь Президента України Л.Кучми в засіданні КУН у рамках саміту глав держав та урядів НАТО (м.Стамбул). З огляду на критичне ставлення до внутрішньополітичних процесів в Україні, держави-члени не підтримали рішення про залучення України до програм підготовки до членства в НАТО.

15 липня – внесення Указом Президента **змін до положень Воєнної доктрини України, а саме: вилучення слів про вступ України до НАТО та ЄС як кінцеву мету політики євроатлантичної інтеграції держави**.

2005р.

22 лютого – заява Президента В.Ющенка під час засідання КУН (м.Брюссель) про **готовність України приєднатися до Плану дій щодо членства в НАТО** (ПДЧ).

30-31 березня – двосторонні українсько-російські консультації з питань співробітництва України і Росії з НАТО (в МЗС України).

21 квітня – започаткування *Інтенсифікованого діалогу* між Україною і НАТО з питань членства і відповідних реформ.

8 грудня – у підсумковому комюніке засідання КУН *підтверджена* відкритість «дверей НАТО» для України та *можливість залучення до ПДЧ*.

2006р.

6 червня – українсько-російські консультації з питань стану та перспектив співробітництва України та РФ з ЄС і НАТО (м.Москва).

14 вересня – пропозиція Прем'єр-міністра України В.Януковича під час засідання КУН *тимчасово відкласти питання про надання ПДЧ Україні*, з посиланням на відсутність широкої підтримки суспільства.

2007р.

2 жовтня – заклик до європейських партнерів Президента В.Ющенка на відкритті засідання Ради міністрів оборони країн Південно-Східної Європи підтримати прагнення України приєднатися до ПДЧ (м.Київ).

7 грудня – заклик української сторони під час засідання КУН на рівні міністрів закордонних справ підтримати намір України приєднатися до ПДЧ. Більшість союзників пов'язали розгляд питання з досягненням консенсусу між Прем'єр-міністром та Президентом України.

2008р.

18 січня – направлення Генеральному секретарю НАТО листа за підписами Президента, Голови Верховної Ради та Прем'єр-міністра України, в якому висловлювалася спільна позиція стосовно готовності України приєднатися до ПДЧ.

3 квітня – засідання ПАР НАТО на рівні глав держав та урядів (м.Бухарест). Окремий параграф підсумкової Декларації присвячений зверненню України та Грузії стосовно запрошення до ПДЧ:

«НАТО вітає євроатлантичні прагнення України та Грузії щодо членства в НАТО. Ми погодилися сьогодні, що ці країни стануть членами НАТО... ПДЧ є наступним кроком України та Грузії на їхньому прямому шляху до членства. Сьогодні ми визначилися, що ми підтримуємо заявки цих країн на приєднання до ПДЧ. Тому ми починаємо період інтенсивних контактів з цими країнами на високому політичному рівні з метою вирішення питань, що залишаються, у контексті їхньої заявки щодо ПДЧ. Ми попросили міністрів закордонних справ зробити першу оцінку досягнутого прогресу на їхньому засіданні у грудні 2008р. Міністри закордонних справ мають повноваження прийняти рішення щодо заявок стосовно ПДЧ з боку України та Грузії».

2-3 грудня – **запровадження** в рамках засідання КУН на рівні міністрів закордонних справ **формату Річної національної програми (РНП)**.

2009р.

7 серпня – затвердження першої Річної національної програми на 2009р. **з підготовки України до набуття членства** в НАТО.

21 серпня – підписання Декларації про доповнення Хартії про особливе партнерство між Україною та НАТО.

2010р.

1 липня – ухвалення Закону «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», в якому **зафіксований намір України як позаблокової держави продовжувати конструктивне партнерство з НАТО**.

19-20 листопада – підтвердження в новій Стратегічній концепції Альянсу готовності надалі розвивати партнерство з Україною.

2011р.

24 лютого – офіційний візит до України Генерального секретаря НАТО А.Расмуссена на запрошення Президента В.Януковича.

3 березня – затвердження складу Комісії з питань партнерства України з НАТО.

13 квітня – затвердження РНП **співробітництва** Україна-НАТО на 2011р.

5-7 липня – засідання Міжпарламентської ради Україна-НАТО (м.Київ).

20 вересня – засідання КУН, присвячене питанням безпеки в Чорноморському регіоні (м.Брюссель).

21 вересня – підписання Імплементативної угоди між Кабінетом Міністрів України та *NAMSО* про утилізацію стрілецької зброї і легких озброєнь, звичайних боеприпасів і протипіхотних мін типу ПФМ-1.

17 жовтня – засідання КУН, присвячене питанню європейської інтеграції України (м.Брюссель).

15 грудня – засідання Міжпарламентської ради Україна-НАТО (м.Брюссель).

2012р.

21 травня – участь Президента В.Януковича в засіданні ПАР на рівні глав держав та урядів за участю представників країн-контрибуторів Міжнародних сил сприяння безпеці (МССБ) в Афганістані в рамках Чиказького саміту НАТО.

13 вересня – засідання КУН, присвячене обговоренню питань, пов'язаних з перебуванням ЧФ РФ на території України (м.Брюссель).

2013р.

22 лютого – підписання Угоди Україна-НАТО про участь України в операції «Океанський щит». *Україна стала першою країною-партнером, що приєдналася до зазначеної операції, а також здобула статус єдиної країни-партнера, яка бере участь у всіх поточних операціях Альянсу.*

12 червня – запровадження Указом Президента «Про річні національні програми співробітництва Україна-НАТО» нормативних змін у сфері співробітництва з НАТО відповідно до формату відносин України з Альянсом, зокрема нової структури РНП. Новий Указ видано на заміну Указу Президента «Про Річну національну програму з підготовки України до набуття членства в Організації Північноатлантичного договору» (2009р.).

5 липня – затвердження Річної національної програми співробітництва Україна-НАТО на 2013р.

18-19 вересня – підписання Імплементативної угоди між Кабінетом Міністрів України та Організацією НАТО з підтримки про Perezaxoronnennya radioaktivnih vidkhodiv, sho utvorilisya vnaslidok виконання військових програм колишнього СРСР в Україні.

24 вересня – приєднання фрегата ВМС ЗС України «Гетьман Сагайдачний» до операції НАТО «Океанський щит».

13 жовтня-13 листопада – участь корвета «Тернопіль» в операції НАТО «Активні зусилля».

2014р.

1 січня – початок бойового чергування підрозділу морської піхоти ВМС України у складі Сил швидкого реагування НАТО.

2 березня – екстрене засідання КУН (звернення України згідно зі ст.15 Хартії про особливе партнерство між Україною та НАТО). Держави-члени Альянсу висловили одностайну підтримку незалежності, державного суверенітету України та засудили дії РФ і визнали їх порушенням норм міжнародного права.

12 березня – екстрене засідання Комітету НАТО з планування на випадок надзвичайних ситуацій з Україною. Альянс підтвердив готовність у разі виникнення потреби оперативного реагувати на звернення України стосовно надання допомоги в умовах надзвичайної ситуації цивільного характеру.

14 березня – екстрене засідання Ради євроатлантичного партнерства (РЄАП) з метою обговорення ситуації в АР Крим у зв'язку з військовою інтервенцією Росії. Держави-члени РЄАП рішуче засудили військову агресію Росії проти України як таку, що несе загрозу всьому євроатлантичному регіону.

1 квітня – засідання КУН на рівні міністрів закордонних справ, під час якого обговорені шляхи активізації співробітництва по лінії Україна-НАТО з метою підтримки суверенітету і територіальної цілісності та відновлення обороноздатності України.

1 квітня – засідання ПАР НАТО на рівні міністрів закордонних справ. Підтверджено незмінність позиції з рішучого засудження військового вторгнення Росії в Україну, ухвалене рішення активізувати підтримку України; оголошено рішення про **призупинення практичного цивільного та військового співробітництва між НАТО і Росією**.

1 квітня – зустріч в.о. Міністра закордонних справ України А.Дешиці з Групою друзів України в НАТО (формат, започаткований за ініціативи Постпредства Литви при НАТО) за участі Литви, Словаччини, Угорщини, Естонії, Латвії, Туреччини, Польщі, Данії, Канади та Великої Британії.

7 серпня – візит Генерального секретаря НАТО А.Расмуссена до України з метою підтвердження незмінної політичної підтримки Альянсом позиції України на тлі агресивних дій РФ.

29 серпня – екстрене засідання КУН (на запит України у зв'язку із військовою ескалацією на Сході України). Держави-члени Альянсу одностайно визнали дії РФ актом агресії проти України.

23 грудня – внесення змін до законів України стосовно **відмови України від політики позаблоковості**.

2015р.

26 січня – екстрене засідання КУН у зв'язку із загостренням ситуації на Сході України та обстрілом Маріуполя.

21-22 вересня – підписання Угоди між Кабінетом Міністрів України та НАТО про статус Представництва НАТО в Україні, Дорожньої карти Партнерства зі стратегічних комунікацій між РНБО України та Міжнародним секретаріатом НАТО, а також Спільної декларації щодо посилення оборонно-технічного співробітництва України з НАТО під час офіційного візиту Генерального секретаря НАТО Є.Столтенберга до України.

17 грудня – підписання Дорожньої карти Україна-НАТО з оборонно-технічного співробітництва.

2016р.

15 червня – ухвалення рішення НАТО про запровадження Комплексного пакета допомоги Україні.

2017р.

22 лютого – затвердження «Концепції вдосконалення інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції України на 2017-2020 роки».

8 червня – внесення змін до законів України про національну безпеку й засади внутрішньої і зовнішньої політики, згідно з якими вступ до НАТО є стратегічним пріоритетом зовнішньої політики України.

2018р.

10 березня – внесення України до переліку країн, за якими визнається прагнення до членства (повідомлення на офіційному сайті Альянсу).

2019р.

7 лютого – ухвалення 335 голосами законопроекту про **закріплення у Конституції України курсу на членство України в ЄС та НАТО**, а також ухвалення звернення до лідерів і парламентів держав-членів НАТО, ПАР та ПА НАТО з проханням надати Україні ПДЧ на саміті в Лондоні у грудні 2019р.

4 червня – перший закордонний візит Президента В.Зеленського до Брюсселя, де він підтвердив **незмінність курсу на набуття повноправного членства в ЄС та НАТО**.

2020р

12 червня – набуття Україною статусу партнера НАТО з розширеними можливостями.

2021р.

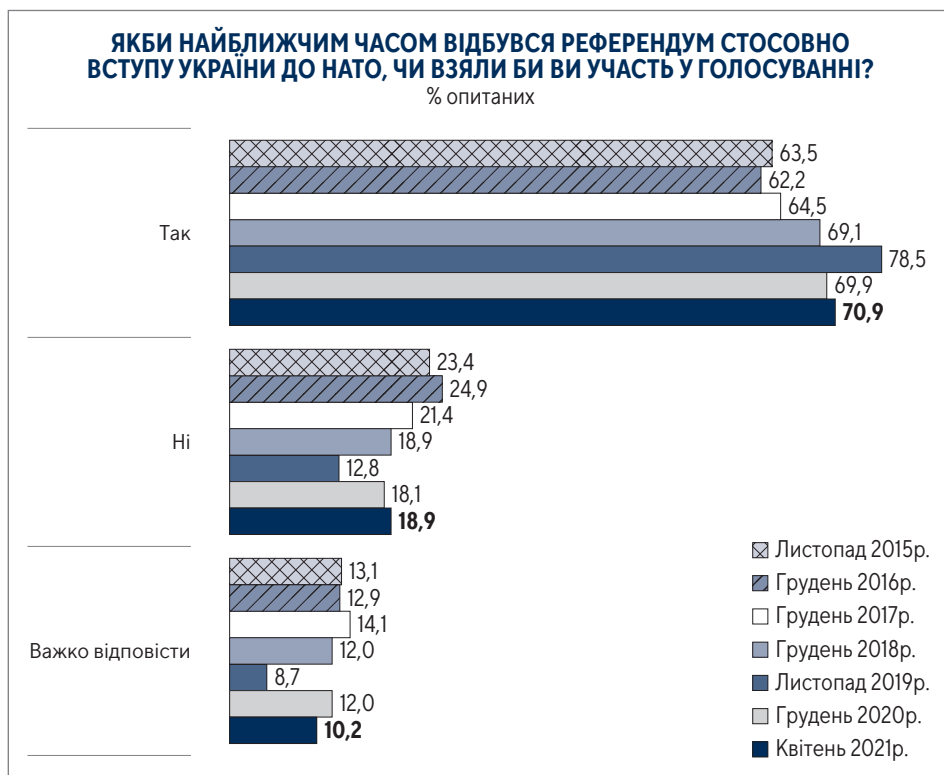
14 червня – підтвердження політики «відкритих дверей» стосовно України» в заключній декларації за підсумками саміту НАТО (м.Брюссель).

«Ми підтверджуємо рішення, ухвалене на Бухарестському саміті (2008р.), що Україна буде членом альянсу з Планом дій щодо членства (ПДЧ) як невід'ємною частиною процесу; ми підтверджуємо всі елементи цього рішення... Ми залишаємося переконаними у підтримці права України вирішувати своє майбутнє та обирати зовнішньо-політичний курс без зовнішнього втручання».

Джерела: Хронологія відносин Україна-НАТО. – МЗС України, <https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ukrayina-nato/hronologiya-vidnosin-ukrayina-nato>; Відносини з Україною. – НАТО, www.nato.int/cps/uk/natohq/topics_37750.htm; Brussels Summit Communiqué, 14 June 2021, https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_185000.htm.

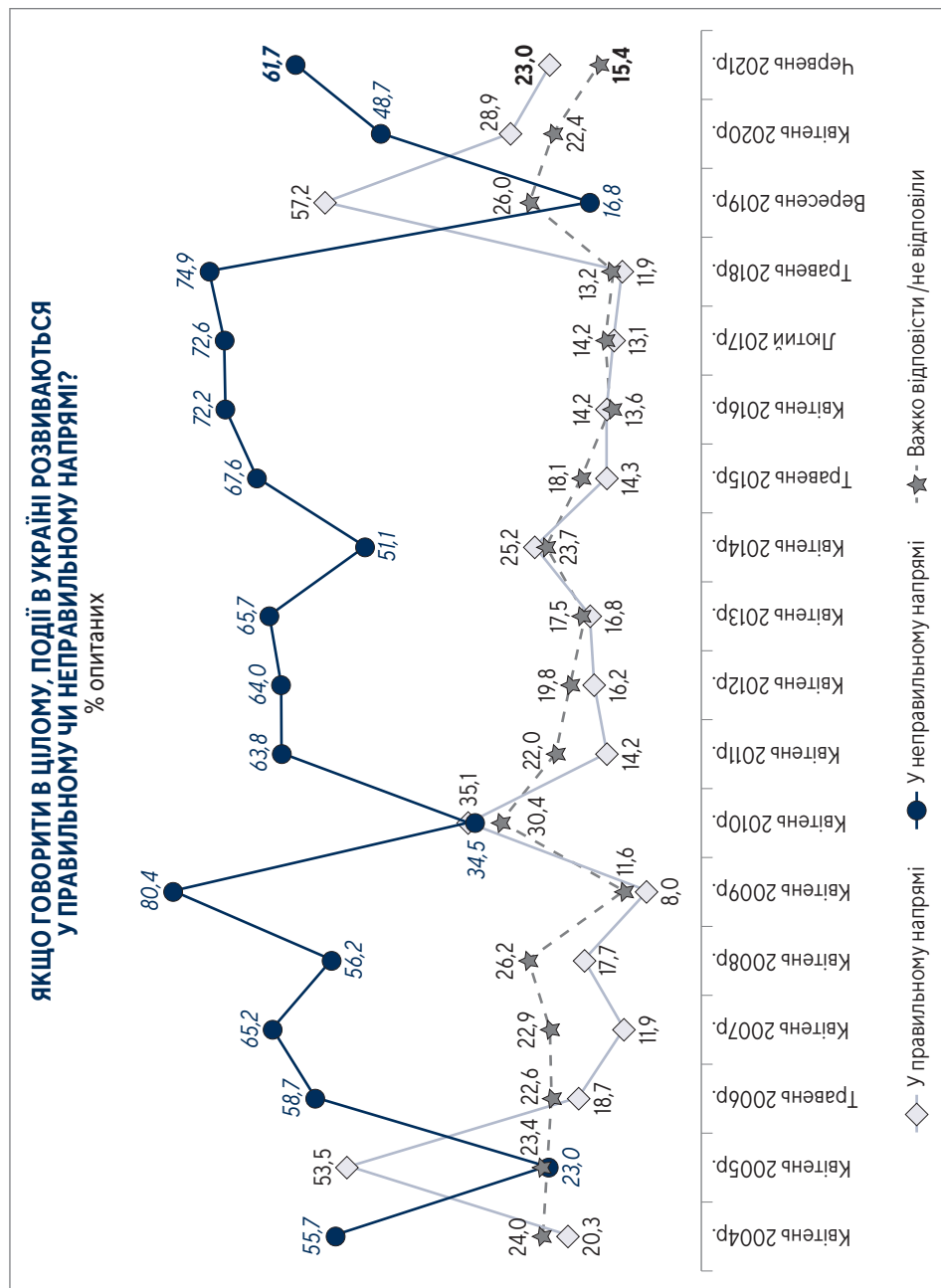

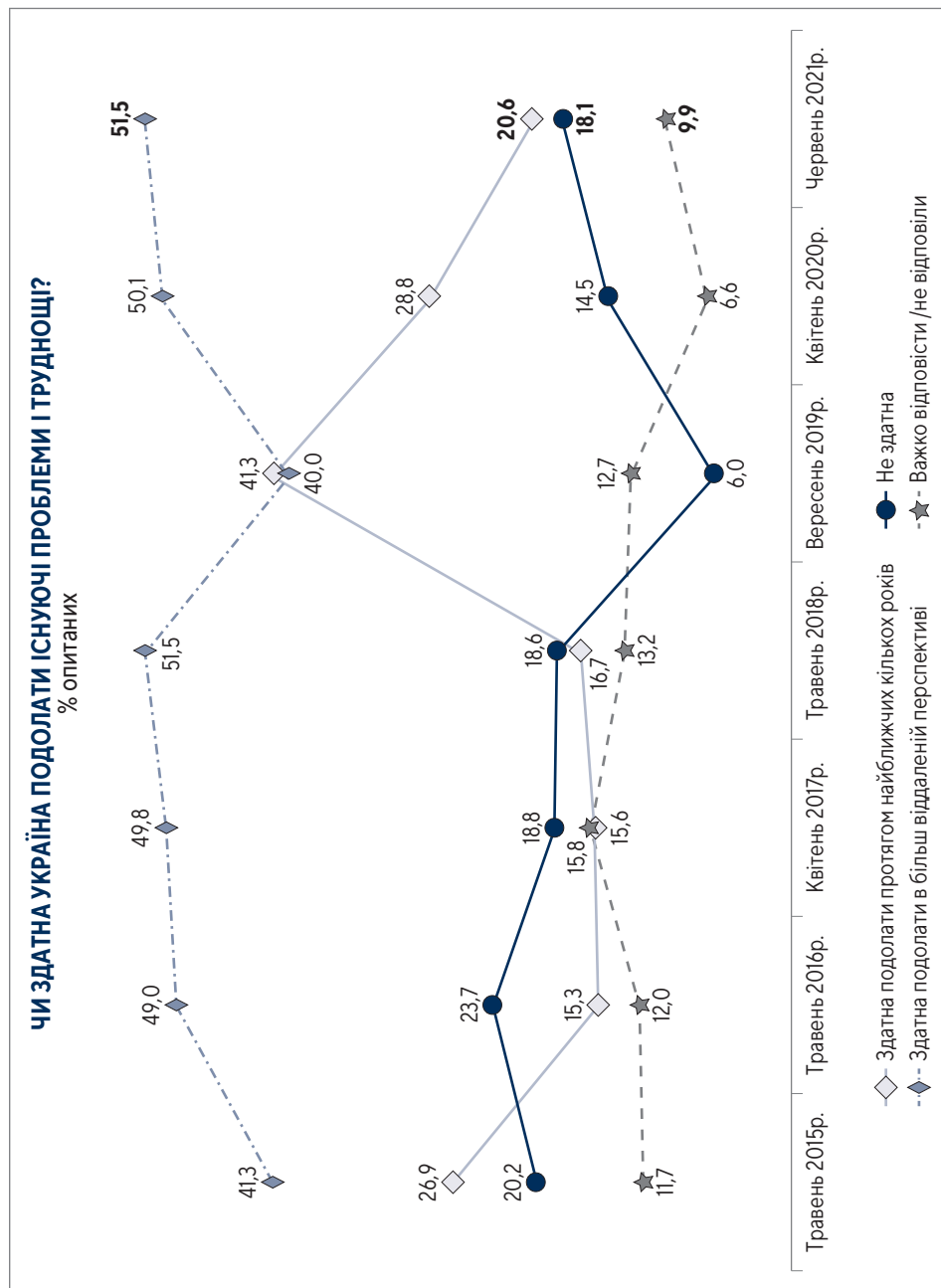
Російська агресія, незалежно від того, якими цілями керувалися її ініціатори, стала вирішальним фактором впливу на формування сучасної зовнішньої політики та політики національної безпеки України, в т.ч. на визначення її стратегічних цілей. Протягом доволі стислого періоду відбулися радикальні трансформації громадської думки, що виявилася у зростанні суспільної підтримки курсу на євроатлантичну та європейську інтеграцію та, відповідно, у формуванні стійкої прозахідної політичної більшості в українському політикумі.

На сьогодні, стратегічний курс держави на «набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору» закріплений у Конституції України, процеси реформування здійснюються в контексті досягнення стандартів ЄС і НАТО та за активного співробітництва із зазначеними міжнародними організаціями.

РЕЗУЛЬТАТИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЦЕНТРУ РАЗУМКОВА

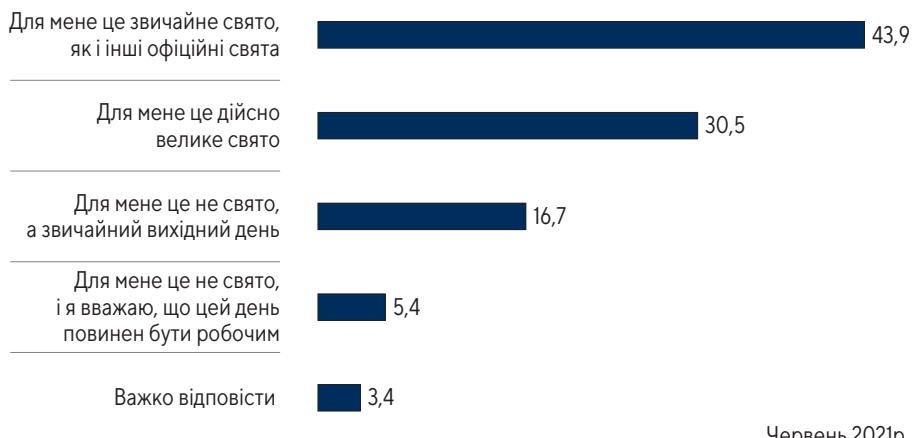

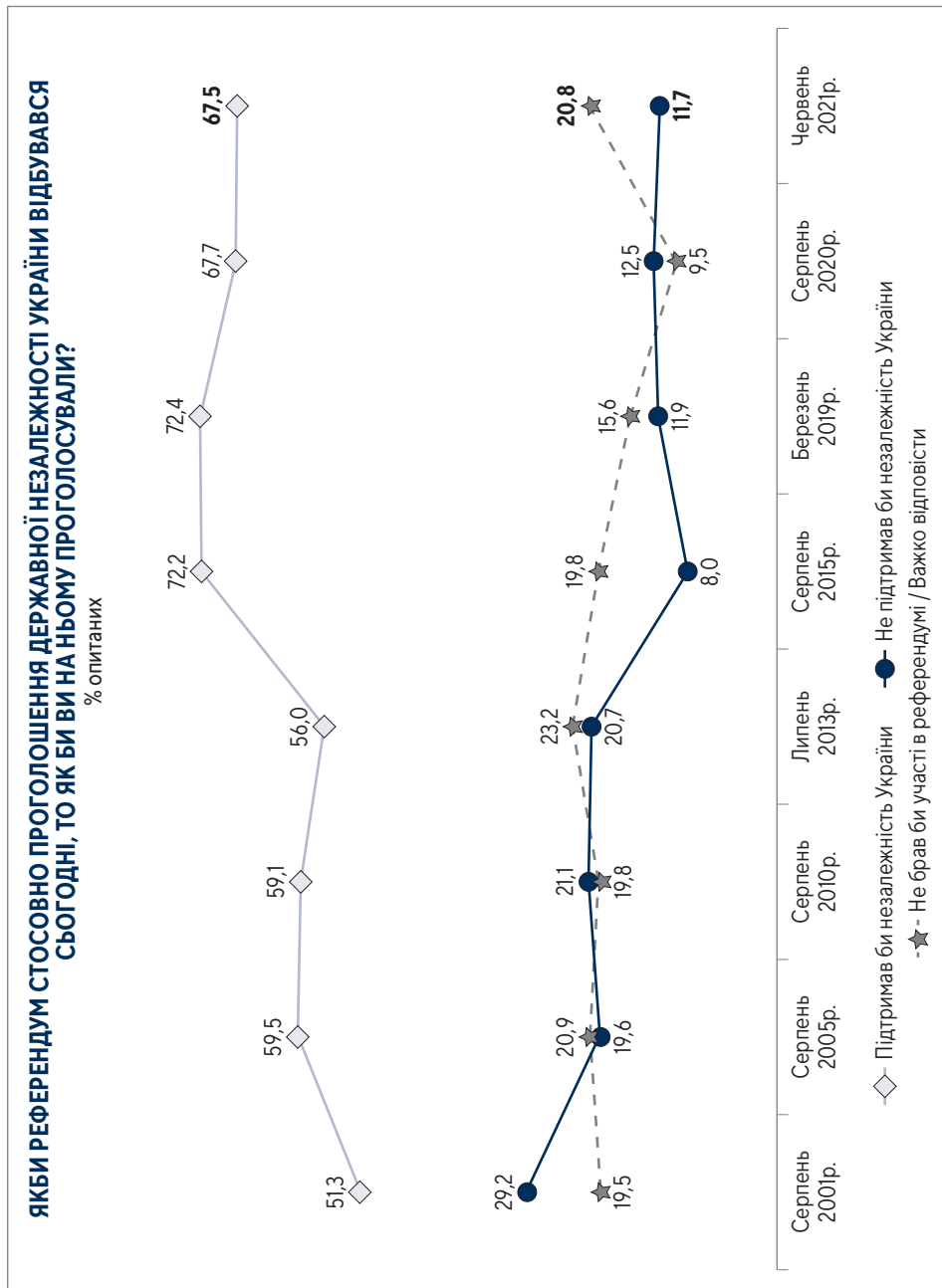
ЯК ВИ СТАВИТЕСЯ ДО СВЯТА – ДНЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ?

% опитаних

Червень 2021р.

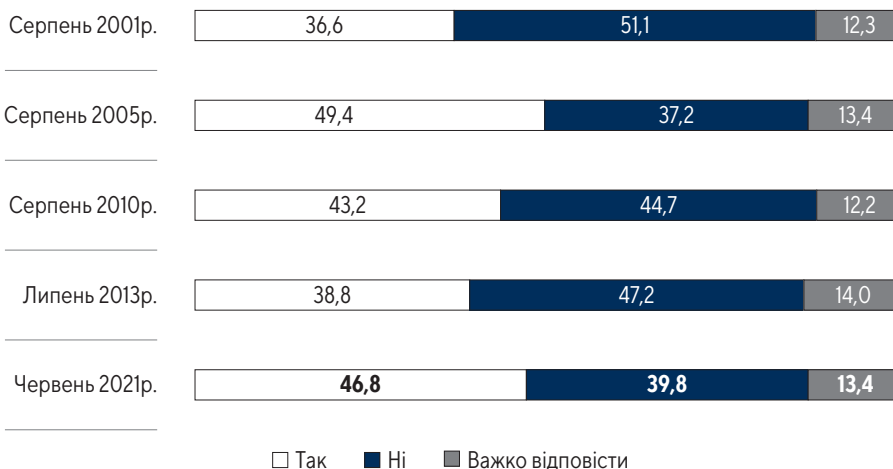
	Серпень 2002р.	Серпень 2005р.	Серпень 2008р.	Серпень 2010р.	Липень 2013р.
Для мене це звичайне свято, як і інші офіційні свята	35,2	40,0	43,6	40,5	45,8
Для мене це дійсно велике свято	17,1	21,7	15,8	16,7	15,2
Для мене це не свято, а звичайний вихідний день	35,1	29,5	30,9	31,9	30,4
Для мене це не свято, і я вважаю, що цей день повинен бути робочим	9,4	5,3	6,9	7,9	6,1
Важко відповісти	3,2	3,5	2,9	3,0	2,4

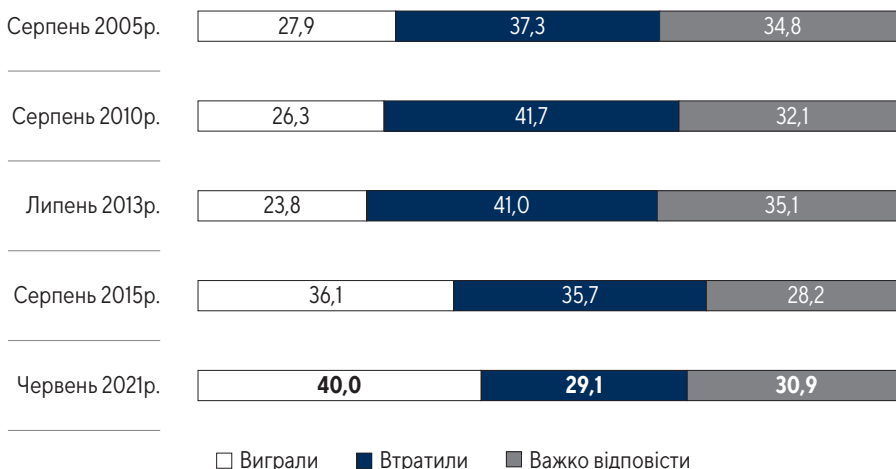
ЧИ ВВАЖАЄТЕ ВИ УКРАЇНУ ДІЙСНО НЕЗАЛЕЖНОЮ ДЕРЖАВОЮ ЗАРАЗ?

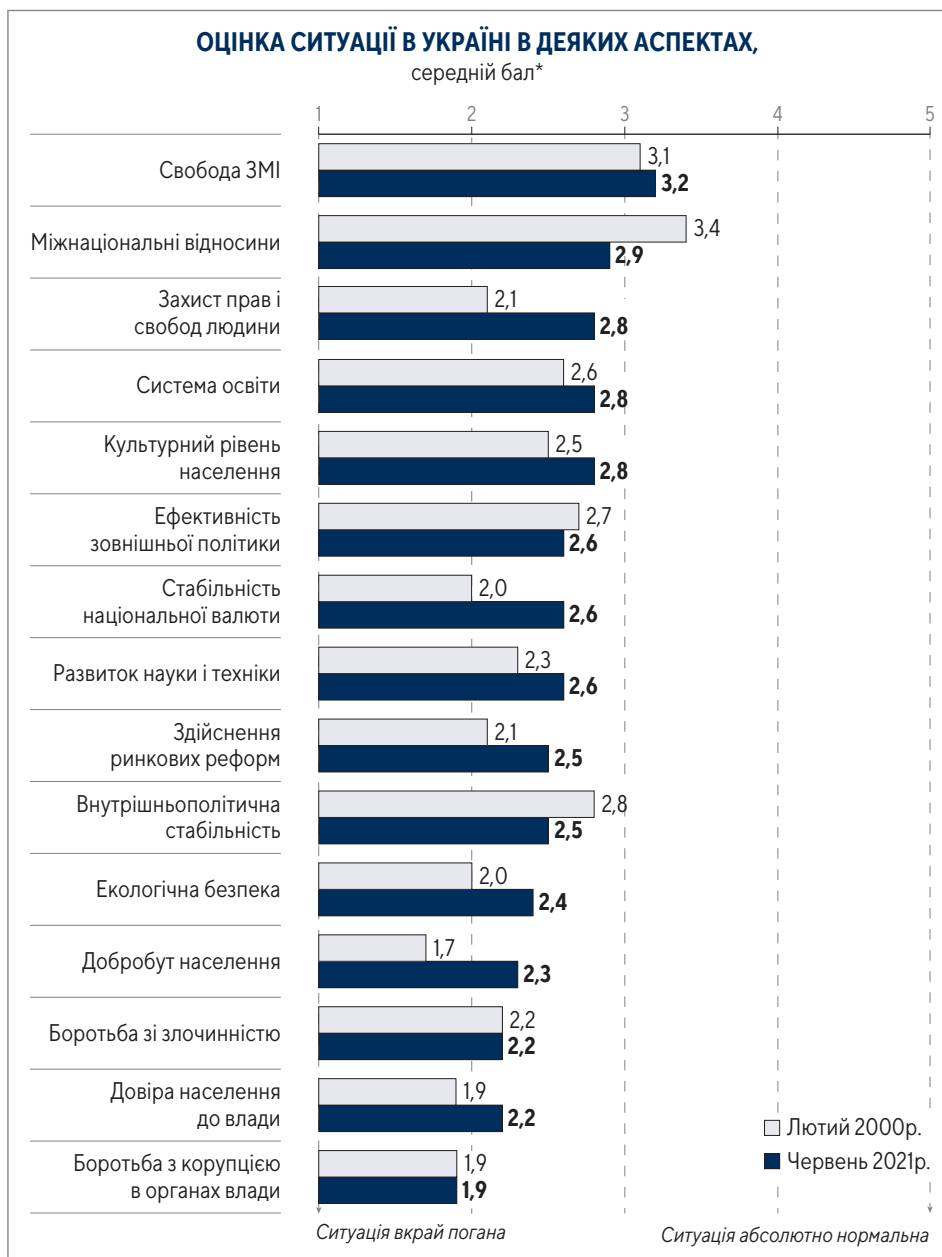
% опитаних

ЯКЩО ГОВОРИТИ В ЦІЛОМУ, ВИ ТА ВАША РОДИНА БІЛЬШЕ ВИГРАЛИ ЧИ ВТРАТИЛИ ВІД ЗДОБУТТЯ УКРАЇНОЮ НЕЗАЛЕЖНОСТІ?

% опитаних

* За п'ятибальною шкалою від 1 до 5, де «1» означає, що ситуація є вкрай поганою, а «5» – абсолютно нормальною.

**ЯКИМ ЧИНОМ ЗМІНИЛОСЯ СТАНОВИЩЕ В УКРАЇНІ В ТАКИХ СФЕРАХ,
ПОРІВНЯНО З 1991р.?**

% опитаних

	Змінилося на краще	Змінилося на гірше	Не змінилося	Важко відповісти	Баланс*
Рівень свободи слова	53,8	20,5	15,0	10,7	33,3
Рівень демократії	50,6	21,5	14,7	13,3	29,1
Міжнародний імідж України	48,0	23,6	12,5	15,9	24,4
Становище етнічних і релігійних меншин	31,0	21,8	27,6	19,6	9,2
Становище у сфері дотримання прав і свобод громадян	35,6	28,4	18,6	17,4	7,2
Міжнаціональні відносини	34,6	28,4	22,1	14,9	6,2
Обороздатність країни	39,3	36,6	9,1	15,0	2,7
Рівень культури населення	27,1	34,4	23,2	15,4	-7,3
Рівень добробуту Вашої родини	29,2	40,1	16,5	14,3	-10,9
Рівень суспільної моралі	20,8	42,6	19,6	17,1	-21,8
Освіта	24,3	46,9	14,4	14,4	-22,6
Ситуація зі злочинністю	18,6	42,4	23,3	15,8	-23,8
Ситуація у країні в цілому	23,4	47,4	10,4	18,8	-24,0
Економічне становище країни	23,2	51,3	10,2	15,3	-28,1
Соціальний захист (соціальні виплати, допомоги, субсидії тощо)	19,6	51,2	12,0	17,2	-31,6
Оплата праці	20,4	52,5	11,4	15,7	-32,1
Ставлення влади до громадян	13,9	51,4	19,8	15,0	-37,5
Охорона здоров'я	19,9	57,5	11,3	11,3	-37,6
Пенсійне забезпечення	14,7	55,2	13,1	17,0	-40,5
Ставлення громадян до влади	12,0	54,7	19,3	14,0	-42,7
Упевненість громадян у завтрашньому дні	13,3	59,2	11,9	15,7	-45,9
Рівень корупції	9,2	62,9	17,4	10,5	-53,7
Рівень цін і тарифів	7,4	78,0	5,2	9,4	-70,6

* Різниця варіантів відповіді «змінилося на краще» та «змінилося на гірше»

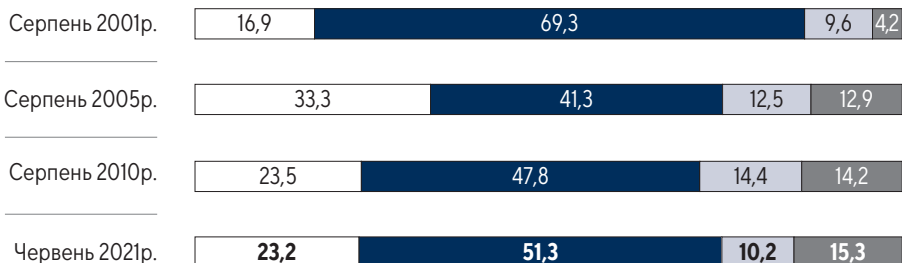
Червень 2021р.

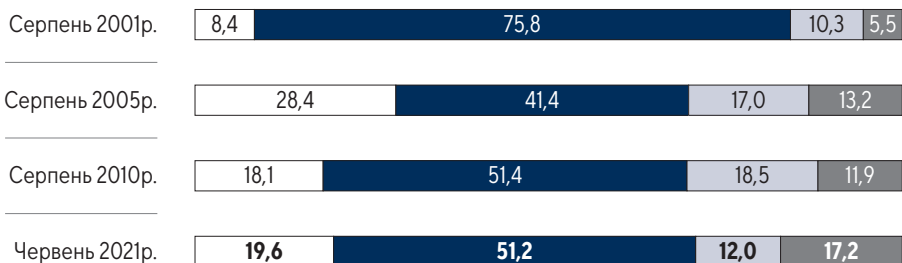
ЯКИМ ЧИНОМ ЗМІНИЛОСЯ СТАНОВИЩЕ В УКРАЇНІ В ТАКИХ СФЕРАХ, ПОРІВНЯНО З 1991р.?

% опитаних

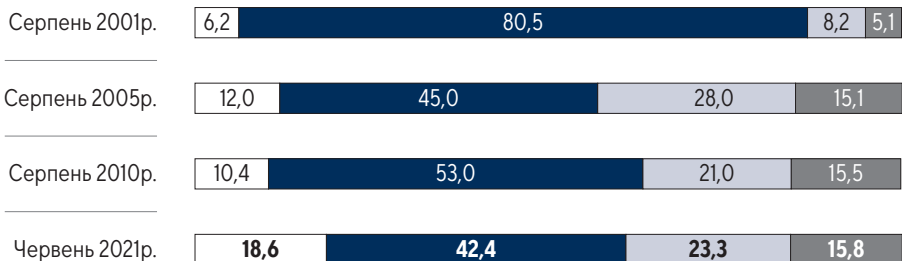
Економічне становище країни

Рівень соціальної захищеності

Рівень злочинності

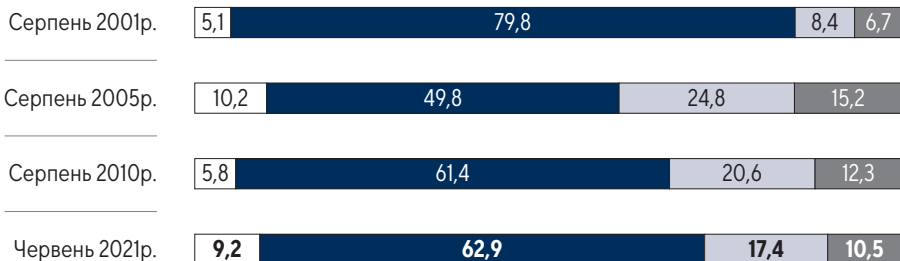
- Ситуація покращилася Ситуація погіршилася
 Ситуація не змінилася Важко відповісти

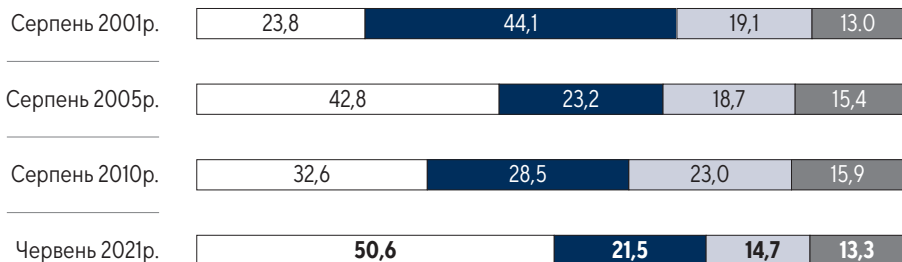
ЯКИМ ЧИНОМ ЗМІНИЛОСЯ СТАНОВИЩЕ В УКРАЇНІ В ТАКИХ СФЕРАХ, ПОРІВНЯНО З 1991р.?

% опитаних

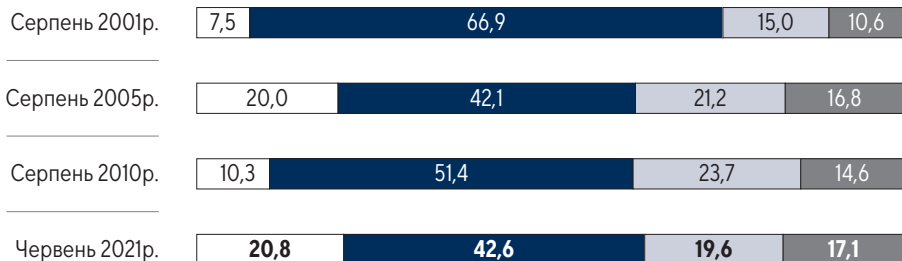
Рівень корупції

Рівень демократії в країні

Рівень суспільної моралі

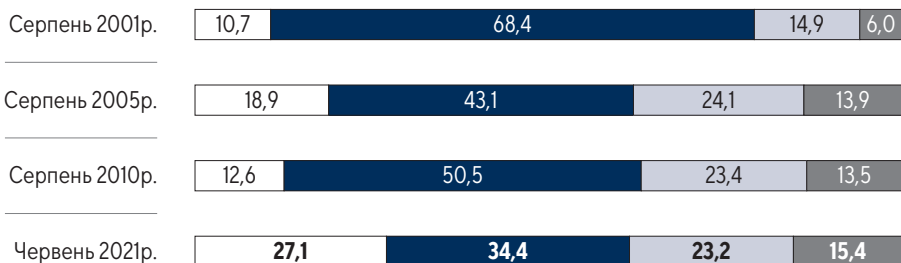
- Ситуація покращилася Ситуація погіршилася
 Ситуація не змінилася Важко відповісти

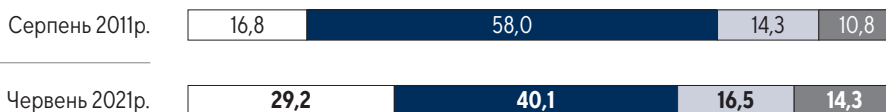
ЯКИМ ЧИНОМ ЗМІНИЛОСЯ СТАНОВИЩЕ В УКРАЇНІ В ТАКИХ СФЕРАХ, ПОРІВНЯНО З 1991р.?

% опитаних

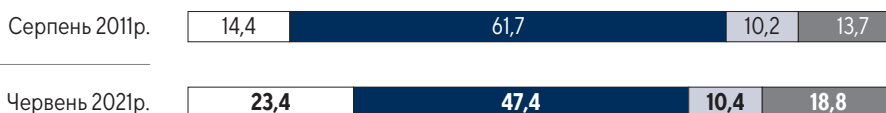
Рівень культури населення

Рівень добробуту Вашої родини

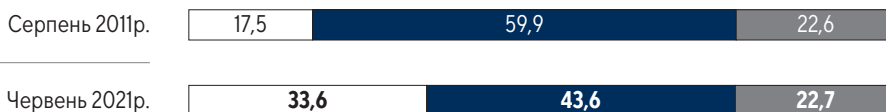
Ситуація у країні в цілому

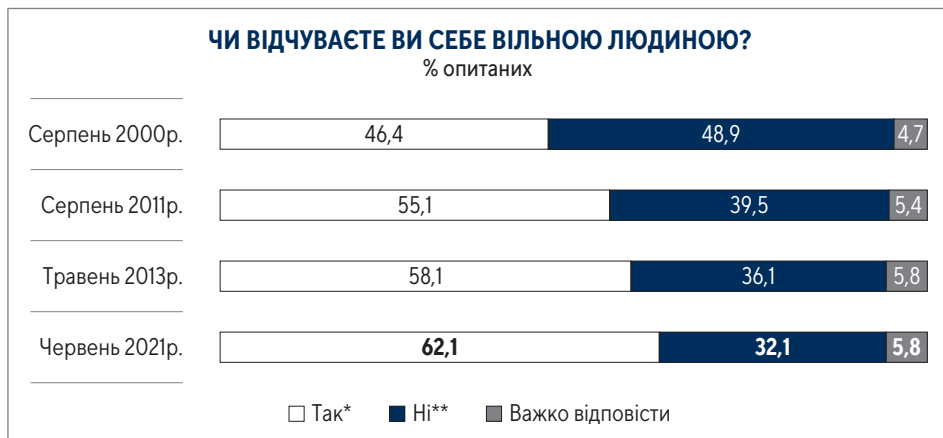
- Ситуація покращилася Ситуація погіршилася
 Ситуація не змінилася Важко відповісти

ЧИ ВВАЖАЄТЕ ВИ, ЩО ЗА РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ ЗАКОНИ СТАЛИ КРАЩЕ ГАРАНТУВАТИ ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ, НІЖ У ЧАСИ СРСР?

% опитаних

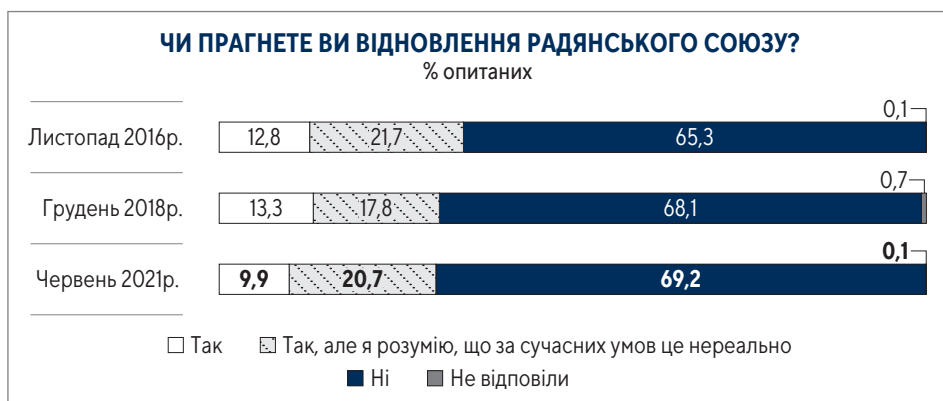

- Так Ні Важко відповісти

* Сума варіантів відповіді «так» і «скоріше так».

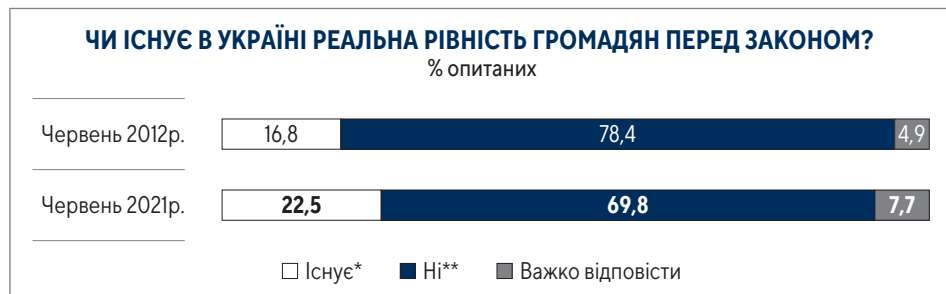
** Сума варіантів відповіді «ні» і «скоріше ні».

ЧИ Є УКРАЇНА ДЕМОКРАТИЧНОЮ ДЕРЖАВОЮ?

% опитаних

	Червень 2010р.	Червень 2021р.
Так, Україна є цілком демократичною державою	12,5	18,4
Україна ще не є цілком демократичною державою, але рухається у напрямі демократії	53,8	52,1
Україна не є демократичною державою і не рухається у напрямі демократії	21,4	18,4
Важко відповісти	12,3	11,0

* Сума варіантів відповіді «повністю існує» та «переважно існує».

** Сума варіантів відповіді «зовсім не існує» та «переважно не існує».

ЯКИМ ВИ БАЧИТЕ МАЙБУТНЄ УКРАЇНИ?
% опитаних

	Квітень 2003р.	Грудень 2005р.	Березень 2010р.	Листопад 2016р.	Березень 2019р.	Червень 2021р.
Україна буде високорозвинутою, демократичною, впливовою європейською країною	31,1	36,8	37,7	36,5	41,5	40,0
Україна буде країною, що йде особливим шляхом розвитку (як, наприклад, Китай)	8,0	13,7	16,3	21,4	19,9	13,3
Україна назавжди стане країною «третього світу», нерозвинутою і маловпливовою	10,8	6,8	5,3	5,2	6,8	10,8
Україна буде слаборозвинутим придатком Заходу	10,4	10,3	4,5	8,6	7,2	10,0
Україна зникне як самостійна держава	4,9	2,9	2,7	2,5	3,1	5,2
Україна буде слаборозвинутим придатком Росії	4,7	2,5	8,5	1,4	2,0	2,0
Мені не цікаве майбутнє цієї країни	2,2	0,6	0,8	0,6	2,0	1,1
Інше	2,9	3,2	3,6	2,0	2,8	1,9
Важко відповісти	25,0	23,2	20,6	22,0	14,8	15,8

З ЯКИМ ІЗ НАВЕДЕНИХ СУДЖЕНЬ ВИ БІЛЬШЕ ЗГОДНІ?

% опитаних

	Червень 2010р.	Травень 2013р.	Вересень 2017р.	Листопад 2019р.	Червень 2021р.
Демократія є найбільш бажаним типом державного устрою для України	51,7	47,9	56,3	49,5	53,6
За певних обставин авторитарний режим може бути кращим, ніж демократичний	21,6	22,5	18,0	21,9	23,8
Для такої людини, як я, не має значення, демократичний режим у країні чи ні	14,6	16,7	13,8	12,8	14,8
Важко відповісти	12,0	12,9	11,9	15,7	7,9

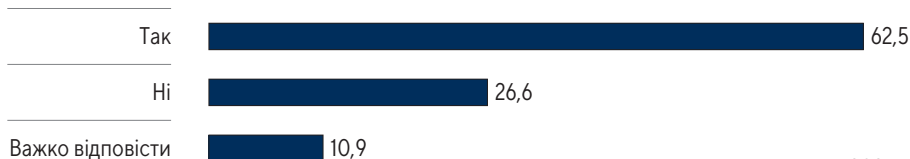
ЯКЕ З НАВЕДЕНИХ СУДЖЕНЬ ВАМ БЛИЖЧЕ?

% опитаних

	Червень 2010р.	Травень 2013р.	Грудень 2017р.	Листопад 2019р.	Червень 2021р.
Звичайно, важливими є і свобода, і достаток, при цьому в обмін на власний добробут я готовий поступитися державі часткою моїх прав і громадянських свобод	30,1	26,5	25,0	27,8	30,8
Звичайно, важливими є і свобода, і достаток, при цьому заради особистої свободи та гарантій дотримання моїх громадянських прав я готовий терпіти певні матеріальні труднощі	32,4	43,4	38,0	39,1	43,1
Важко відповісти	37,6	30,0	37,0	33,1	26,1

ЧИ МОЖУТЬ СЬОГОДНІ В УКРАЇНІ ЛЮДИ ВІЛЬНО ВИСЛОВЛЮВАТИ СВОЇ ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ?

% опитаних

Червень 2021р.

**ЯКИЙ ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНИЙ НАПРЯМ
НАЙБІЛЬШЕ ВІДПОВІДАЄ ВАШИМ ПЕРЕКОНАННЯМ?**

% опитаних

	Листопад 2003р.	Червень 2008р.	Травень 2010р.	Червень 2012р.	Лютий 2017р.	Липень 2019р.	Червень 2021р.
Національно-демократичний	10,1	11,5	13,2	14,2	15,9	13,9	17,8
Соціал-демократичний	6,6	3,6	4,3	9,2	5,4	6,5	9,3
Екологічний («зелені»)	6,6	3,0	3,2	3,5	2,0	2,6	5,0
Ліберальний	1,5	1,6	1,9	3,1	2,0	4,4	4,2
Комуністичний	9,9	3,7	4,6	5,2	1,7	1,4	3,2
Соціалістичний	3,2	1,7	1,3	2,9	2,4	2,1	3,1
Політичний напрям, що містить ідеї возз'єднання України з Росією	11,1	16,0	16,3	8,2	2,0	4,9	2,7
Християнсько-демократичний	2,8	1,8	2,3	2,6	2,4	1,9	2,7
Національно-радикальний	0,8	1,3	1,8	0,9	3,1	1,4	1,5
Національно-комуністичний	0,9	0,2	0,7	1,9	0,4	0,2	0,8
Інший	1,5	1,2	0,5	0,2	2,6	2,6	2,0
Жодний	13,9	9,5	13,3	5,6	18,0	11,6	11,1
Я не орієнтуюся в політичних течіях	22,5	28,4	26,1	30,1	28,3	31,4	28,1
Важко відповісти	8,7	16,7	10,4	12,5	12,3	15,2	8,6

ХТО В ПЕРШУ ЧЕРГУ МАЄ ПРЕДСТАВЛЯТИ ВАШІ ІНТЕРЕСИ В СУСПІЛЬНИХ ПРОЦЕСАХ?
% опитаних

	Травень 2010р.	Червень 2012р.	Вересень 2017р.	Червень 2021р.
Політичні партії	26,5	17,0	21,1	24,3
Громадські організації	14,0	16,5	18,6	15,3
Окремі політики	10,3	11,4	10,1	10,5
Профспілки	15,8	16,8	13,2	8,0
Засоби масової інформації	6,1	9,6	5,7	7,6
Бізнесові структури	1,8	1,4	2,0	1,1
Інше	6,8	4,4	8,8	4,8
Важко відповісти	18,7	22,8	20,5	28,4

* Сума варіантів відповіді «однозначно так» і «скоріше так».

** Сума варіантів відповіді «зовсім ні» і «скоріше ні».

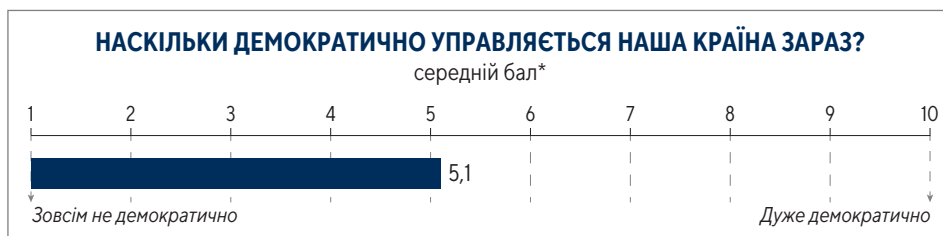
ЧИ ВІДЧУВАЄТЕ ВИ СЕБЕ ГОСПОДАРЕМ СВОЄЇ ДЕРЖАВИ?
% опитаних

	Серпень 2002р.	Березень 2008р.	Липень 2013р.	Листопад 2016р.	Червень 2021р.
Так	7,4	12,0	10,5	15,1	20,0
Ні	86,2	76,1	79,9	77,1	61,8
Важко відповісти	6,4	11,9	9,7	7,8	18,1

* За 10-бальною шкалою від 1 до 10, де «1» означає «зовсім не важливо», а «10» – «дуже важливо».

Червень 2021р.

* За 10-бальною шкалою від 1 до 10, де 1 означає «зовсім не демократично», а 10 – «дуже демократично».

Червень 2021р.

ДО ЯКОЇ КУЛЬТУРНОЇ ТРАДИЦІЇ ВИ СЕБЕ НАСАМПЕРЕД ВІДНОСИТЕ?

% опитаних

	Травень 2006р.	Грудень 2013р.	Березень 2015р.	Грудень 2017р.	Червень 2021р.
Української	56,3	67,7	65,5	68,9	72,9
Загальноєвропейської	6,6	7,5	10,0	13,1	9,8
Радянської	16,4	12,5	13,8	9,9	9,8
Російської	11,3	6,2	4,2	2,0	3,3
Іншої	1,5	1,7	2,2	0,9	0,8
Важко відповісти	7,9	4,4	4,2	5,1	3,4

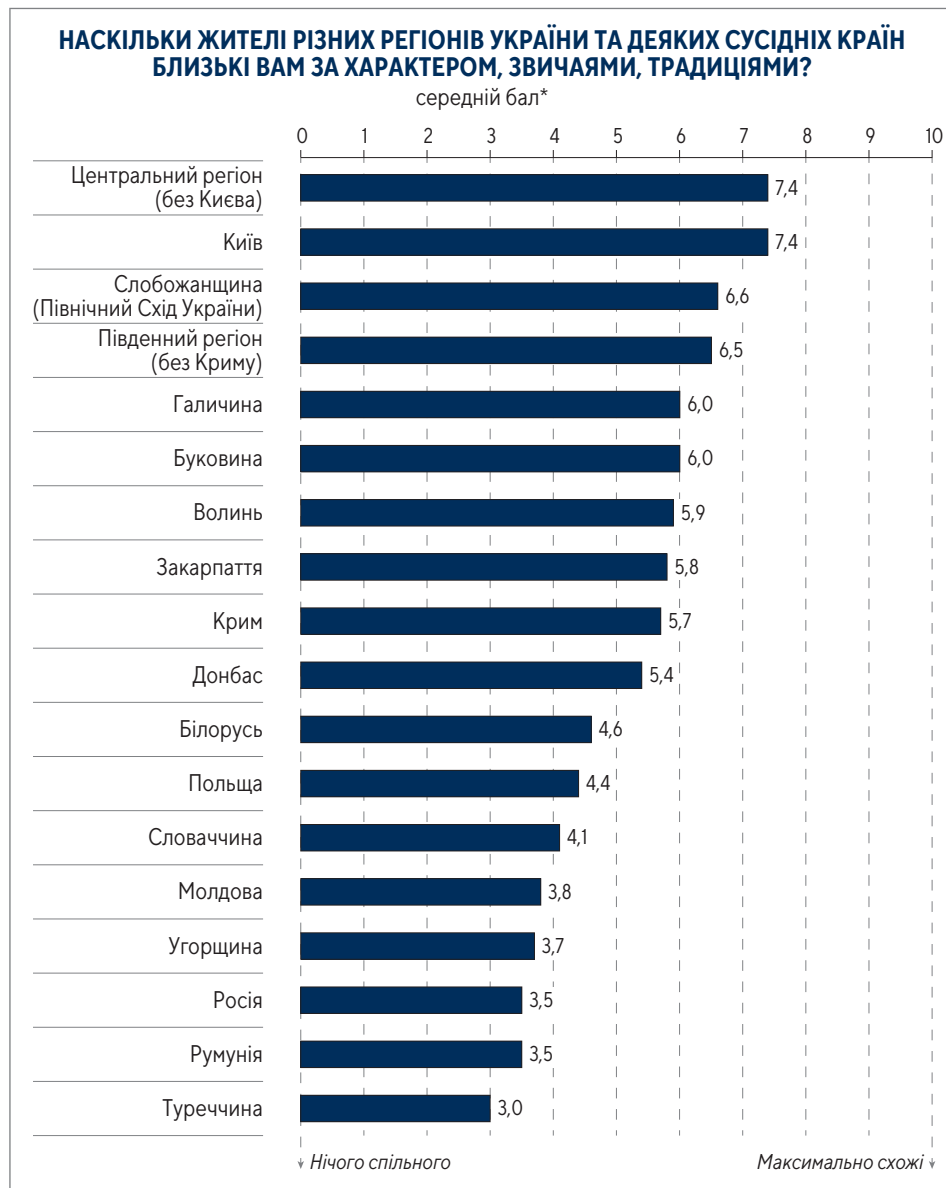
ЧИ ВІДЧУВАЄТЕ ВИ СЕБЕ ЄВРОПЕЙЦЕМ, ВІДЧУВАЄТЕ СВОЮ НАЛЕЖНІСТЬ ДО КУЛЬТУРИ Й ІСТОРІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СПІВТОВАРИСТВА?

% опитаних

	Квітень 2005р.	Грудень 2008р.	Квітень 2012р.	Грудень 2017р.	Грудень 2019р.	Червень 2021р.
Так*	36,1	29,8	33,8	40,3	43,5	41,2
Ні**	58,0	61,8	59,8	50,4	47,9	49,4
Важко відповісти	5,9	8,4	6,4	9,3	8,6	9,5

* Сума варіантів відповіді «так» і «скоріше так».

** Сума варіантів відповіді «ні» і «скоріше ні».

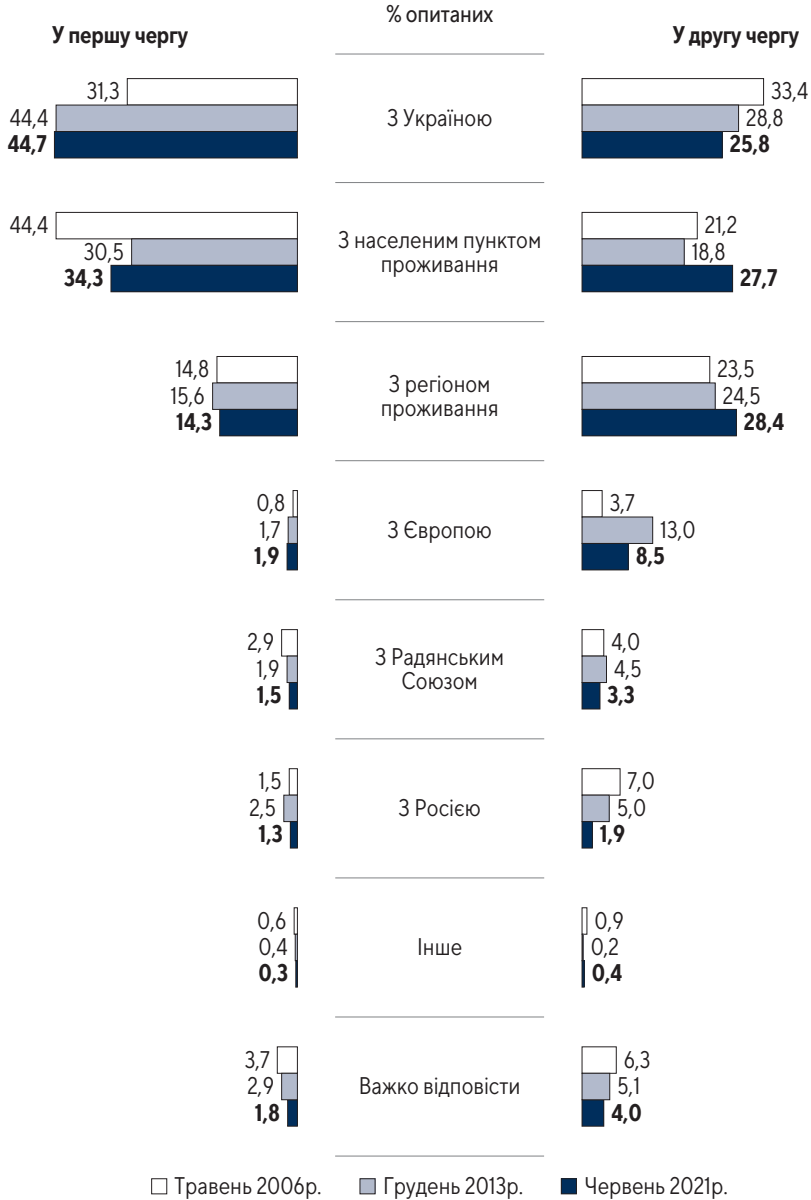

* За 11-бальною шкалою від 0 до 10, де «0» означає, що жителі цього регіону/країни не мають нічого спільного з Вами у характері, звичаях, традиціях, а «10» – що жителі цього регіону/країни максимально схожі на Вас за характером, звичаями, традиціями.

Червень 2021р.

З ЧИМ ІЗ НАВЕДЕНОГО ВИ НАЙБІЛЬШЕ ПОВ'ЯЗУЄТЕ (ОТОТОЖНЮЄТЕ) СЕБЕ В ПЕРШУ ЧЕРГУ, А З ЧИМ – У ДРУГУ?

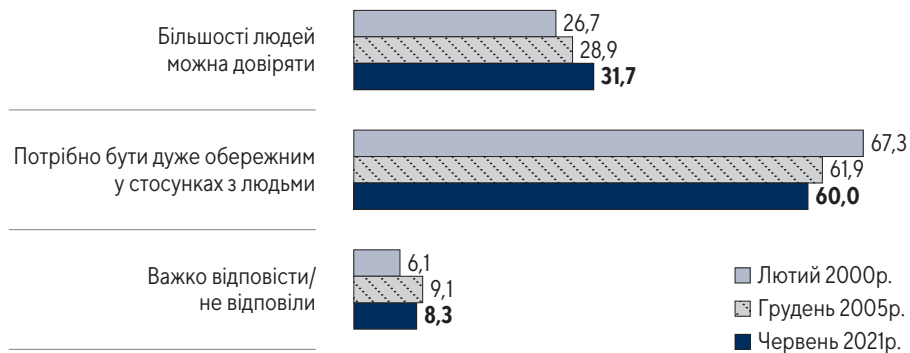
ЯКБИ У ВАС БУЛА МОЖЛИВІСТЬ ВИБРАТИ КНИГУ ЗАРУБІЖНОГО АВТОРА, ЯКУ ВИ ДУЖЕ ХОТІЛИ Б ПРОЧИТАТИ, ЯКОМУ Б ПЕРЕКЛАДУ ЦЬОЇ КНИГИ ВИ ВІДДАЛИ Б ПЕРЕВАГУ – УКРАЇНСЬКОМУ ЧИ РОСІЙСЬКОМУ?

% опитаних

БІЛЬШОСТІ ЛЮДЕЙ МОЖНА ДОВІРЯТИ ЧИ ПОТРІБНО БУТИ ДУЖЕ ОБЕРЕЖНИМ У СТОСУНКАХ З ЛЮДЬМИ?

% опитаних

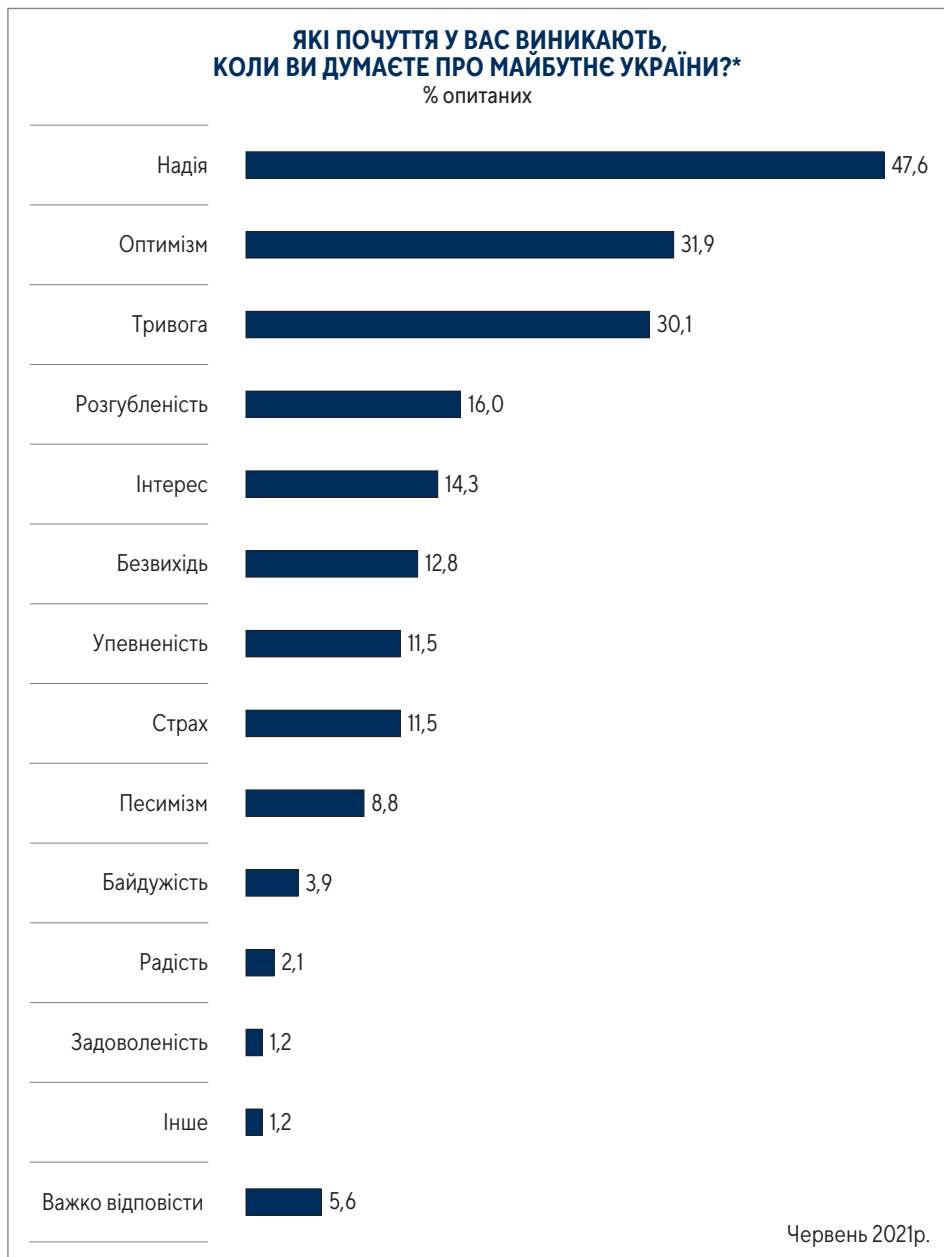

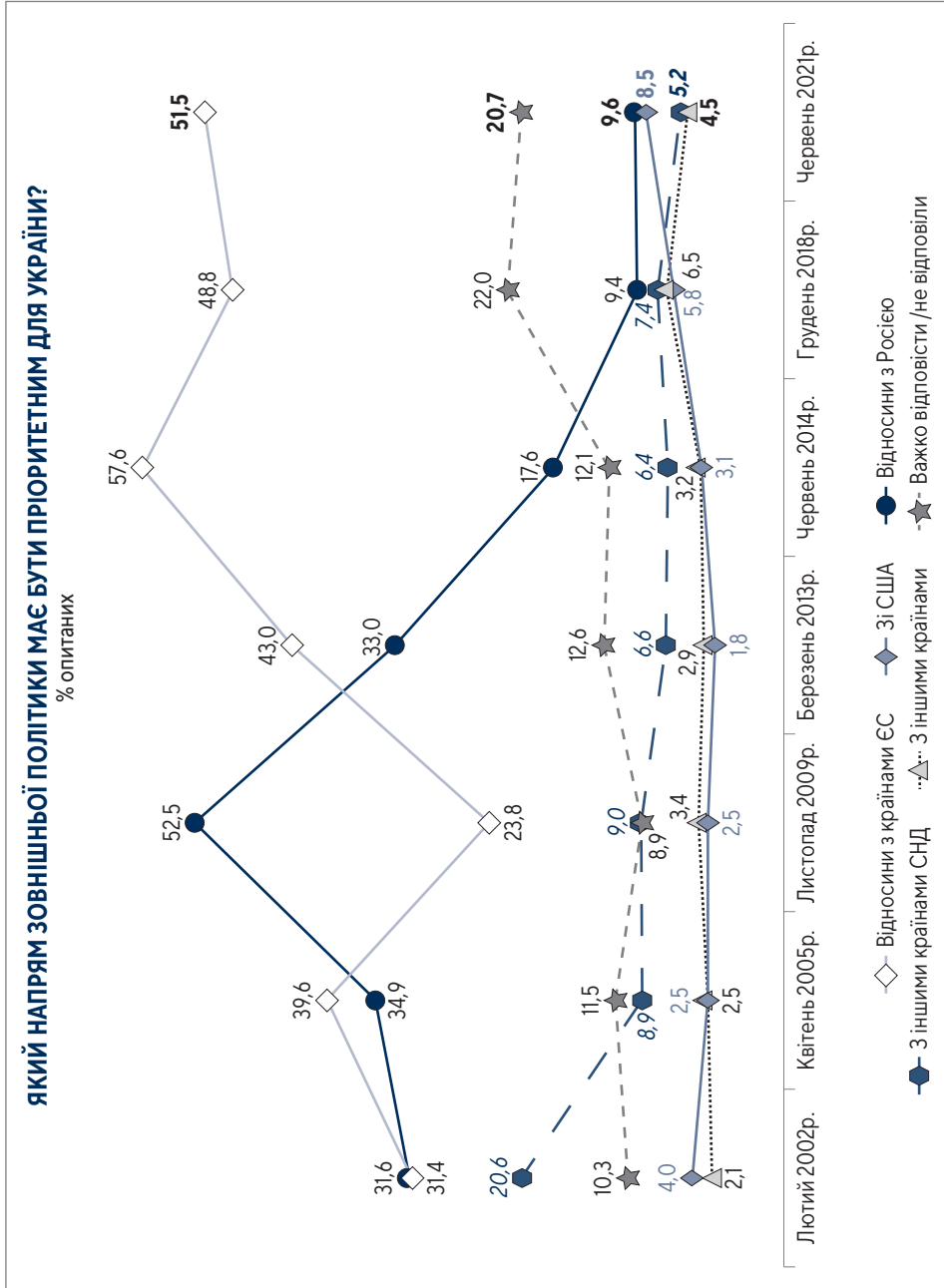
ЯКЕ З НАВЕДЕНИХ ВИЗНАЧЕНЬ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ Є ДЛЯ ВАС НАИБІЛЬШ ПРИЙНЯТНИМ?			
% опитаних			
	Травень 2006р.	Грудень 2015р.	Червень 2021р.
Українська нація – це всі громадяни України, незалежно від їх етнічної належності, мови, якою вони спілкуються, національних традицій, яких вони дотримуються і на яких виховують своїх дітей	43,1	55,7	51,3
Це громадяни України (незалежно від етнічної належності), які спілкуються українською мовою, дотримуються українських національних традицій, виховують на них своїх дітей	15,1	17,0	18,3
Це громадяни України, які є етнічними українцями за походженням (мають українців серед предків)	19,8	11,2	14,8
Це всі етнічні українці за походженням (мають українців серед предків), незалежно від місця їх проживання та громадянства	14,2	7,7	9,7
Важко відповісти	7,8	8,3	5,8

ЩО МОЖЕ БУТИ ОСНОВОЮ ДЛЯ ЄДНАННЯ ЖИТЕЛІВ УКРАЇНИ?*		
% опитаних		
	Листопад 2016р.	Червень 2021р.
Спільне бачення майбутнього напрямку розвитку держави	61,6	57,4
Спільні проблеми, які стоять перед громадянами України сьогодні	58,7	55,9
Спільна історія та спільні оцінки подій і діячів історичного минулого	43,2	38,7
Спільний ворог	22,0	31,1
Спільна державна мова	22,3	26,3
Інше	0,9	1,1
Важко відповісти	6,0	4,8

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

* Респондентам пропонувалося відзначити кілька прийнятних варіантів відповіді.

* Сума варіантів відповіді «позитивним» і «скоріше позитивним».

** Сума варіантів відповіді «негативним» і «скоріше негативним».

ЯКИМ ІНТЕГРАЦІЙНИМ НАПРЯМОМ МАЄ ЙТИ УКРАЇНА?
% опитаних

	Жовтень 2011р.	Квітень 2012р.	Травень 2013р.	Березень 2015р.	Червень 2017р.	Червень 2021р.
Вступ до ЄС	43,7	38,3	41,7	52,0	56,8	57,0
Вступ до Євразійського економічного союзу (колишній Митний союз)	30,5	36,0	31,0	12,6	7,8	10,5
Неприєднання ні до ЄС, ні до Євразійського економічного союзу	9,3	10,8	13,5	22,6	25,5	20,9
Важко відповісти	16,4	14,8	13,7	12,8	9,9	11,6

ВИ ОСОБИСТО БІЛЬШОЮ МІРОЮ ПРОГРАЄТЕ ЧИ ВИГРАЄТЕ, ЯКЩО УКРАЇНА ВСТУПИТЬ ДО ЄС?
% опитаних

	Квітень 2005р.	Листопад 2009р.	Квітень 2012р.	Грудень 2017р.	Грудень 2019р.	Червень 2021р.
Виграю	42,2	36,8	36,6	48,2	42,9	49,3
Програю	19,5	29,6	25,3	20,3	22,0	22,9
Важко відповісти	38,3	33,6	38,1	31,5	35,1	27,8

А УКРАЇНА БІЛЬШОЮ МІРОЮ ПРОГРАЄ ЧИ ВИГРАЄ ВІД ВСТУПУ ДО ЄС?

% опитаних

	Квітень 2005р.	Листопад 2009р.	Квітень 2012р.	Грудень 2017р.	Березень 2019р.	Червень 2021р.
Виграє	49,3	41,3	43,1	54,9	52,8	52,2
Програє	21,9	34,7	28,2	22,5	28,8	25,1
Важко відповісти	28,9	24,0	28,8	22,6	18,4	22,7

ЧИ Є УКРАЇНА ЄВРОПЕЙСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ?

% опитаних

У географічному плані

Історичному

Культурному

Політичному

Соціальному

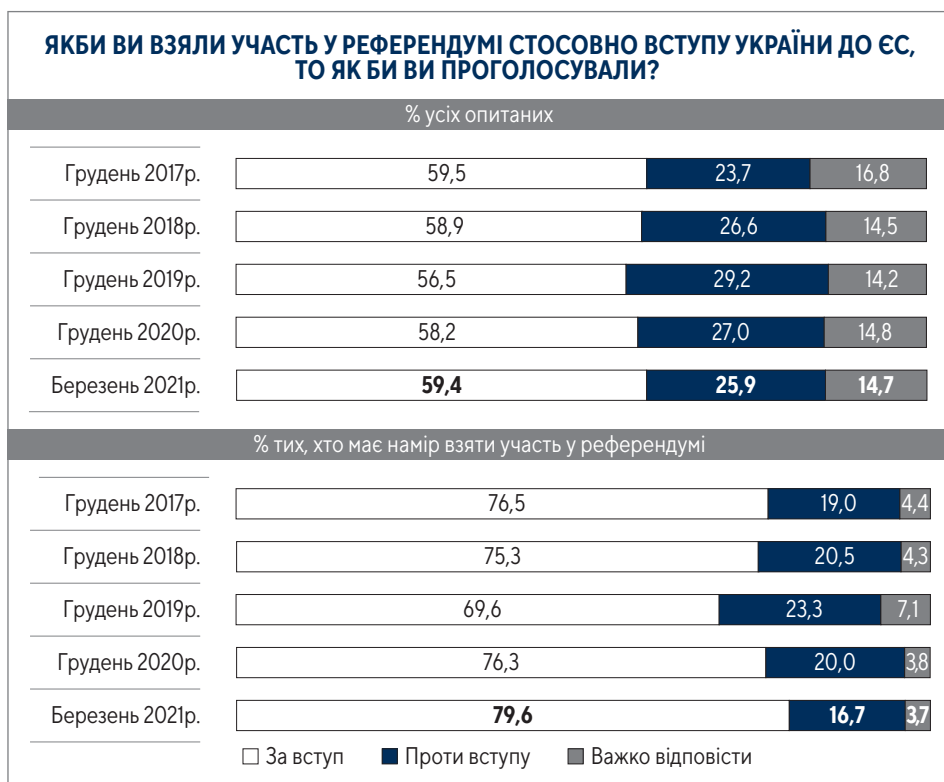
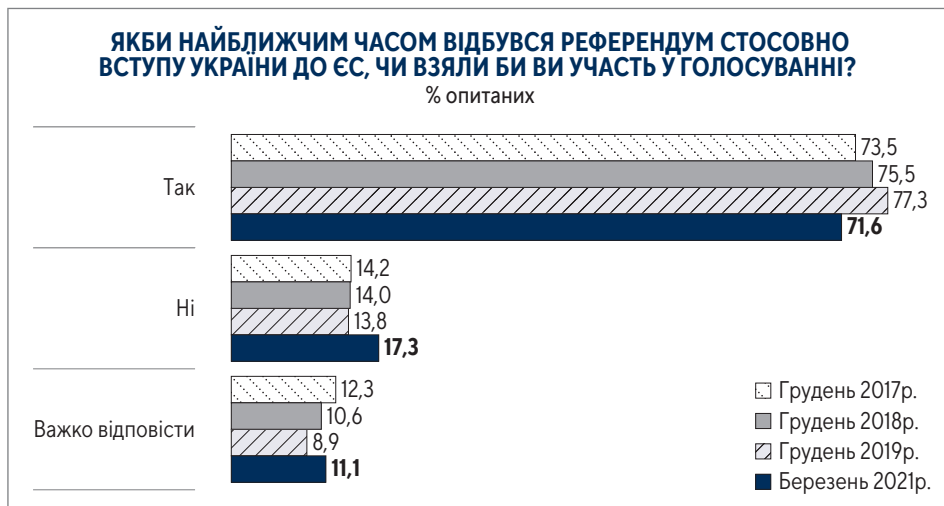

Економічному

□ Так ■ Ні ■ Важко відповісти

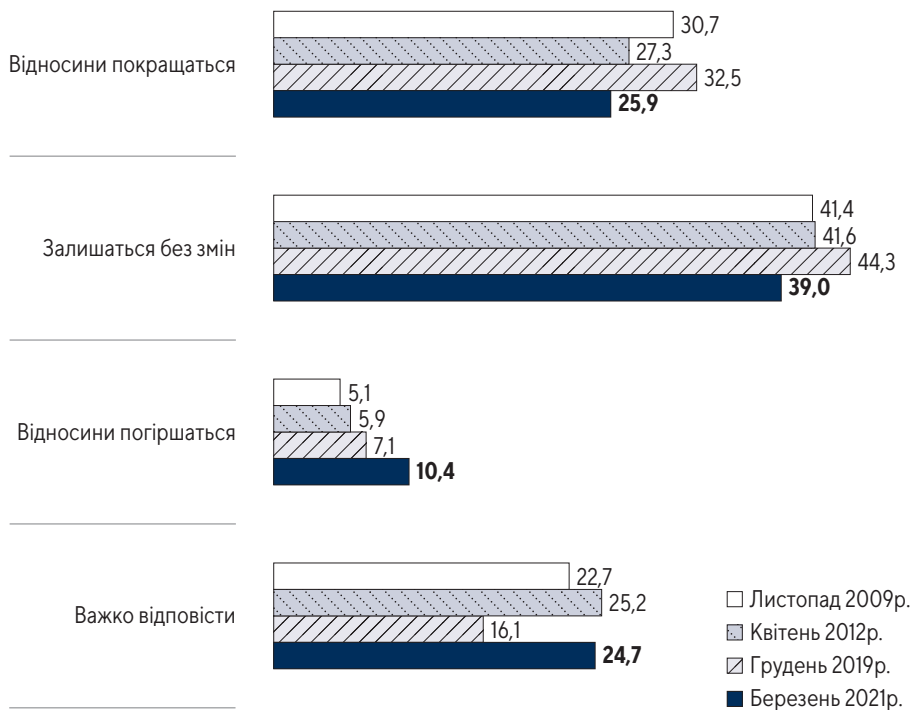
Червень 2021р.

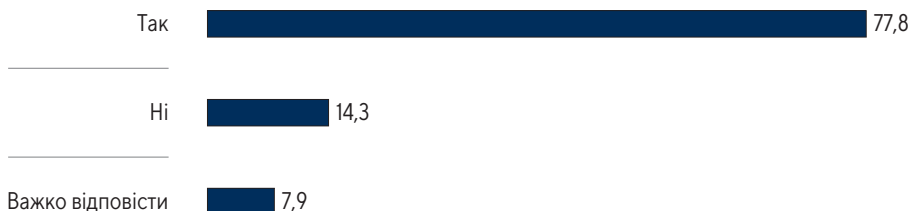
ЯК БИ ВИ ОЦІНИЛИ ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ВІДНОСИН УКРАЇНИ І ЄС НА НАЙБЛИЖЧІ РОКИ?

% опитаних

ЧИ ЗГОДНІ ВИ З ДУМКОЮ, ЩО ЗАРАЗ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА РОСІЄЮ ЙДЕ ВІЙНА?

% опитаних

Червень 2021р.

ЯК БИ ВИ ОХАРАКТЕРИЗУВАЛИ НИНІШНІ ВІДНОСИНИ УКРАЇНИ І РОСІЇ?

% опитаних

	Листопад 2002р.	Квітень 2005р.	Травень 2006р.	Грудень 2008р.	Листопад 2009р.	Квітень 2012р.	Квітень 2014р.	Березень 2019р.	Червень 2021р.
Добрі	22,6	28,3	3,5	3,1	7,7	9,5	0,6	3,4	0,9
Нестабільні	61,9	56,4	55,3	57,7	50,9	56,0	14,9	16,9	13,2
Погані	9,6	7,7	37,7	35,2	39,0	17,5	33,1	34,1	32,6
Ворожі*	–	–	–	–	–	–	47,7	41,8	49,3
Важко відповісти	5,9	7,6	3,5	4,1	2,3	16,9	3,6	3,8	4,0

* Цього варіанту відповіді не було в анкеті до 2014р.

ЯКОЮ МАЄ БУТИ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ СТОСОВНО РОСІЇ?

% опитаних

НАСКІЛЬКИ ВАЖЛИВО ДЛЯ ВАС... ?				
% опитаних				
	УКРАЇНА	18-35 років	36-49 років	50 років і старші
Сім'я				
Важливо*	97,4	97,1	97,2	97,9
Не важливо**	1,8	1,6	2,2	1,7
Важко відповісти	0,8	1,3	0,6	0,4
Чесність, порядність				
Важливо*	93,3	94,1	93,5	92,6
Не важливо**	4,5	4,2	4,1	4,8
Важко відповісти	2,2	1,6	2,4	2,6
Матеріальна забезпеченість				
Важливо*	92,8	93,6	93,9	91,6
Не важливо**	5,7	5,0	4,1	6,9
Важко відповісти	1,5	1,3	2,0	1,5
Друзі, знайомі				
Важливо*	92,0	95,1	92,7	89,4
Не важливо**	6,8	4,2	5,7	9,2
Важко відповісти	1,2	0,7	1,6	1,5
Взаєморозуміння з іншими людьми				
Важливо*	90,0	91,5	89,8	89,1
Не важливо**	8,0	6,7	8,4	8,6
Важко відповісти	2,0	1,8	1,8	2,3
Робота				
Важливо*	85,2	94,6	94,3	73,5
Не важливо**	13,3	5,0	4,9	23,8
Важко відповісти	1,5	0,3	0,8	2,7

* Сума варіантів відповіді «дуже важливо» і «скоріше важливо».

Жовтень 2020р.

** Сума варіантів відповіді «зовсім не важливо» і «скоріше не важливо».

НАСКІЛЬКИ ВАЖЛИВО ДЛЯ ВАС... ?				
% опитаних				
<i>(продовження)</i>				
	УКРАЇНА	18-35 років	36-49 років	50 років і старші
Щире кохання				
Важливо*	84,2	93,5	89,8	74,7
Не важливо**	11,3	4,2	6,7	18,8
Важко відповісти	4,5	2,3	3,5	6,6
Вільний час				
Важливо*	78,7	88,8	81,8	70,1
Не важливо**	18,4	9,4	15,7	25,9
Важко відповісти	2,9	1,8	2,5	4,0
Культурний відпочинок				
Важливо*	77,6	87,2	80,6	69,4
Не важливо**	19,6	10,7	17,7	26,7
Важко відповісти	2,8	2,1	1,8	3,9
Хобі, улюблене захоплення				
Важливо*	72,4	80,8	72,9	66,2
Не важливо**	23,8	17,1	22,9	28,9
Важко відповісти	3,8	2,1	4,1	4,9
Успіх у суспільстві				
Важливо*	69,4	82,8	74,5	57,3
Не важливо**	26,5	14,3	21,6	37,8
Важко відповісти	4,1	2,9	3,9	4,9
Лідерство, авторитет				
Важливо*	59,8	75,0	64,5	46,7
Не важливо**	36,0	21,5	31,4	48,6
Важко відповісти	4,2	3,6	4,1	4,7

НАСКІЛЬКИ ВАЖЛИВО ДЛЯ ВАС... ?				
% опитаних				
<i>(продовження)</i>				
	УКРАЇНА	18-35 років	36-49 років	50 років і старші
Релігія				
Важливо*	56,8	49,0	54,9	63,3
Не важливо**	37,4	46,6	38,0	30,8
Важко відповісти	5,8	4,4	7,1	5,9
Мати власний бізнес				
Важливо*	50,4	68,9	55,7	34,6
Не важливо**	42,3	23,8	35,9	58,7
Важко відповісти	7,3	7,3	8,4	6,7
Громадська активність				
Важливо*	47,6	53,7	48,4	42,8
Не важливо**	45,9	42,1	45,3	48,9
Важко відповісти	6,5	4,2	6,3	8,3
Віра у надприродну, вищу силу				
Важливо*	33,3	31,3	34,8	34,0
Не важливо**	54,7	57,5	52,8	53,7
Важко відповісти	12,0	11,2	12,4	12,3
Політика				
Важливо*	30,4	27,5	29,5	33,0
Не важливо**	65,2	68,5	65,6	62,7
Важко відповісти	4,4	4,1	4,9	4,2

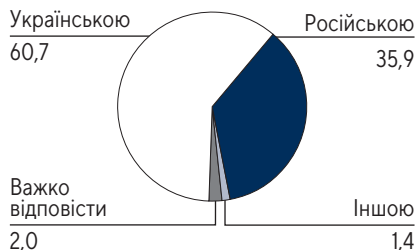
ЯКИМ Є В ЦІЛОМУ МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ ВАШОЇ РОДИНИ?

% опитаних

	Лютий 2004р.	Квітень 2005р.	Квітень 2010р.	Липень 2013р.	Червень 2014р.	Квітень 2017р.	Лютий 2020р.	Червень 2021р.
Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистає навіть на необхідні продукти	25,5	16,1	17,2	10,8	17,6	17,6	13,6	9,2
Вистає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	42,2	42,0	40,1	32,1	35,4	44,8	35,6	38,3
У цілому на життя вистає, але придбання речей тривалого вжитку, таких як меблі, холодильник, телевізор, уже викликає труднощі	27,2	34,4	34,7	45,3	38,7	30,9	39,7	43,8
Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі (купити квартиру, автомобіль тощо)	4,1	5,2	6,6	9,4	7,0	4,3	8,3	6,4
Ми можемо собі дозволити придбати практично все, що хочемо	0,3	0,2	0,3	0,6	0,1	0,2	0,1	0,9
Важко відповісти, не відповіли	0,8	2,1	1,0	1,8	1,2	2,1	2,8	1,4

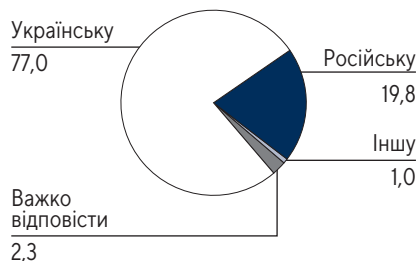
ЯКОЮ МОВОЮ ВИ ПЕРЕВАЖНО РОЗМОВЛЯЄТЕ ВДОМА?

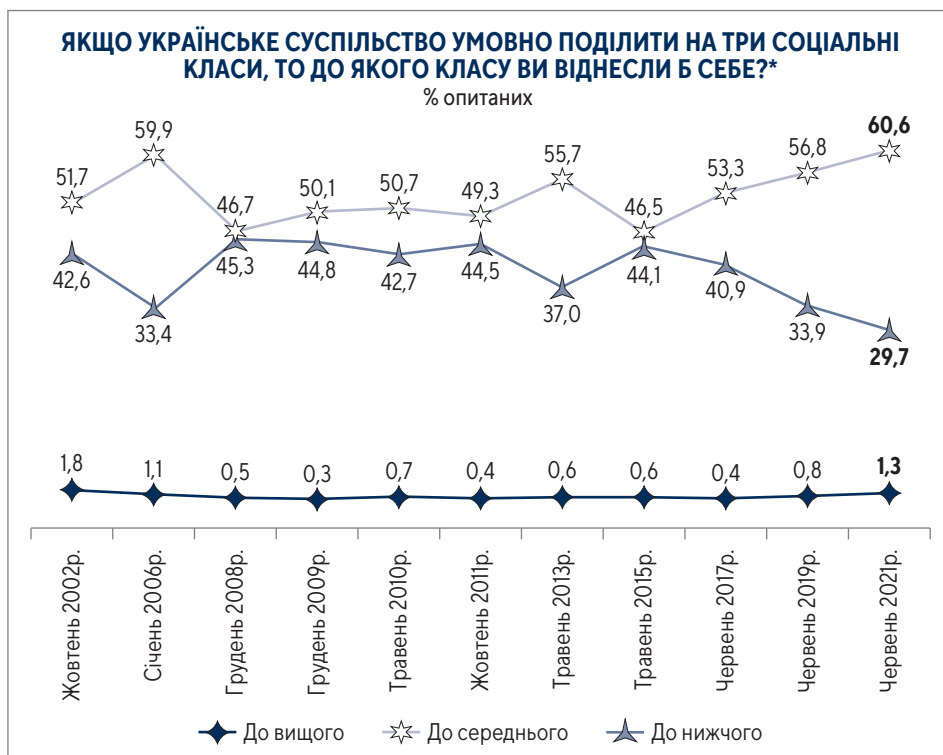
% опитаних

ЯКУ МОВУ ВИ ВВАЖАЄТЕ РІДНОЮ?

% опитаних

* На діаграмі не наведена частка респондентів, які не визначилися.

ГОЛОВНІ ДЖЕРЕЛА, ВИКОРИСТАНІ ЕКСПЕРТАМИ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ЦЬОГО ВИДАННЯ

Тексти всіх нормативно-правових актів (Конституції, законів, постанов, рішень і т.ін.), які цитуються або використовувалися експертами під час підготовки видання, взяті з офіційних сайтів органів державної влади (Верховної Ради, Кабінету Міністрів, Президента України та міністерств і відомств).

Статистичні дані взяті переважно з сайтів і збірників (булетеней) Державної служби статистики та Національного банку.

Аналітичні матеріали та дані соціологічних досліджень Центру Разумкова, використані в цьому виданні, містяться на сайті Центру (<https://razumkov.org.ua>).

Розділ I. Українське суспільство та економіка: нелегкий перехід на межі тисячоліть

1. Соціальна сфера та людський капітал

 Конституція України

 Закони України: «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні»; «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»; «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням»; «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності»; «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття»; «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування»; «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»; «Про державну допомогу сім'ям з дітьми»; «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2005 рік» та деяких інших законодавчих актів України»; «Про Державний бюджет України на 2007 рік»; «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України»; «Про внесення зміни в Закон України «Про державну допомогу родинам з дітьми» щодо виплати допомоги при народженні дитини»; «Про Державний бюджет України на 2012 рік»; «Про Державний бюджет України на 2013 рік»; «Про запобігання фінансовій катастрофі та створення передумов для економічного зростання в Україні»; «Про відпустки»; «Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування»

 Указ Президії Верховної Ради Української РСР «Про ратифікацію Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права» №2148 від 19 жовтня 1973р.

- Постанови ВРУ: «Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Законодавче забезпечення та реальний стан дотримання прав дитини в Україні»» №3189 від 5 квітня 2011р.; «Про затвердження Державної програми забезпечення молоді житлом на 2013-2023 роки» №967 від 24 жовтня 2012р.
- Укази Президента України: «Про заходи щодо забезпечення працевлаштування молоді» №1285 від 6 жовтня 1999р.; «Про Стратегію подолання бідності» №637 від 15 серпня 2001р.; «Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року» №344 від 25 червня 2013р.; «Про Стратегію сталого розвитку «Україна - 2020»» №5 від 12 січня 2015р.
- Політика становлення середнього класу. – Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001р., Послання Президента України до Верховної Ради України, 2002р.
- Стратегія доходів та основні завдання соціальної політики. – (Позачергове) Послання Президента України до Верховної Ради України «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки» від 2 червня 2002р.
- Постанови КМУ: «Про затвердження Комплексної програми забезпечення реалізації Стратегії подолання бідності» №1712 від 21 грудня 2001р.; «Про затвердження Стратегії заміни системи пільг на адресну грошову допомогу населенню» №253 від 2 березня 2002р.; «Про затвердження Державної цільової соціальної програми подолання та запобігання бідності на період до 2015 року» №1057 від 31 серпня 2011р.; «Про затвердження Порядку надання пільг окремим категоріям громадян з урахуванням середньомісячного сукупного доходу сім'ї» №389 від 4 червня 2015р.
- Розпорядження КМУ: «Про схвалення Стратегії реформування системи надання соціальних послуг» №556 від 8 серпня 2012р.; «Про схвалення Стратегії упорядкування системи надання пільг окремим категоріям громадян до 2012 року» №594 від 3 червня 2009р.
- Гідне пенсійне забезпечення. – Урядовий портал, <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/reformi/rozvitok-lyudskogo-kapitalu/pensijna-reforma>.
- Рахункова палата: Про результати аналізу виконання комплексної програми забезпечення реалізації стратегії подолання бідності, 2011р.; Звіт про результати аналізу виконання заходів з реалізації стратегії подолання бідності, затверджений рішенням №23-3 від 11 вересня 2018р.
- Рішення КСУ: №1 від 17 березня 2005р.; №3 від 25 січня 2012р.; №9 від 7 листопада 2018р.
- Держстат: Соціальні індикатори рівня життя населення, 2006р., с.127-128; Безробіття населення (за методологією МОП); Захист дітей, які потребують уваги суспільства, 2013р.
- Міністерство соціальної політики: Річний звіт 2013р.
- МОЗ: Щорічна доповідь про стан здоров'я населення, санітарно-епідемічну ситуацію та результати діяльності системи охорони здоров'я України. 2016 рік.
- Постанови Правління Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності №51 від 25 червня 2004р.; №218 від 27 грудня 2005р.
- Центр Разумкова: Заробітна плата в Україні: на шляху до економічного зростання і добробуту. – Національна безпека і оборона, 2010р., №7; Середній клас в Україні: уявлення і реалії; Фінансові, соціальні та правові аспекти пенсійної реформи в Україні. Світовий досвід та українські реалії; Пищуліна О. Інституційне середовище неформальних трудових відносин в Україні: масштаби, динаміка, наслідки, 2019р.; Соціально-економічний вимір України в період зміни політичних еліт, 2019р.; Секторальна інтеграція України до ЄС: передумови, перспективи, виклики, 2020р.

- 1 Система соціального захисту та соціального забезпечення в Україні: реальний стан та перспективи реформування, https://www.irf.ua/files/ukr/programs_law_areas_publ_2028_ua_law.pdf.
- 2 Кочемировська О.О., Пищуліна О.М. Основні напрями оптимізації системи соціального захисту в Україні. Аналітична доповідь, 2012р., http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/Sots_zahustc0056.pdf.
- 3 Інститут демографії та соціальної політики ім.Птухи. Інтелект XXI, 2017р., №3, http://www.intellect21.nuft.org.ua/journal/2017/2017_3/3_2017.pdf.
- 4 Дранник А. Кризис не для них. В Кабміне и ОП выписывают себе зарплаты от 100 тысяч. – «ВЕСТИ», 12 июля 2020рг.
- 5 Обнародованы зарплаты в набсоветах госкомпаний Украины, <https://ua.news/ru/obnarodovany-zarplaty-v-nabsovetah-goskompanyj-ukrayny>.
- 6 Обнародованы размеры зарплат членов набсовета «Укрзализныци», <https://cfts.org.ua/news/2020/07/03>.
- 7 Українське студентство за кордоном: дані до 2017/18 навчального року, <https://cedos.org.ua/uk/articles>.
- 8 Соціологічне дослідження «Освіта в Україні: як українські школи пережили перші хвили карантину», проведене в лютому-березні 2021р., <https://kurs.com.ua/ua/novost>.
- 9 До проблеми освітньої еміграції українців, <https://osvita.ua/vnz/75342>.
- 10 Кабмін продовжив термін дії держпрограми забезпечення житлом молоді до 2023р., <https://ua.interfax.com.ua/news/economic/715256.html>.
- 11 Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні 15 липня 2014р. (неофіційний переклад). – Управління Верховного комісара ООН з прав людини, 2014р., http://www.un.org.ua/images/stories/UKR_OHCHR_Report_15_July_FINAL.pdf.
- 12 Підсумки розвитку системи недержавного пенсійного забезпечення, станом на 30 вересня 2020р.
- 13 Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050р., <https://idss.org.ua/monografii/Prognoz%20Ukrain.pdf>.
- 14 Дубілет Д. Твіттер, https://t.me/dmytro_dubilet/577.
- 15 Соколова Т. и др. Государственная жилищная политика: социальное измерение, 2009г.
- 16 Новые данные ВОЗ: ежегодно в Европе неудовлетворительные жилищные условия становятся причиной свыше 100 000 случаев смерти, <http://www.euro.who.int:80/ru/what-we-publish/information-for-the-media/sections/latest-press-releases/new-evidence-from-who-inadequate-housing-causes-more-than-100-000-annual-deaths-in-europe>.
- 17 Countries arranged by Number of Universities in Top Ranks, January 2017, <http://www.webometrics.info/en/node/54>.
- 18 The Global Retail Development Index graduates, <https://www.nl.kearney.com/ru/consumer-retail/article/?a/the-global-retail-development-index-s-graduates>.
- 19 The A.T.Kearney Global Retail Development Index, 2007, http://www.atkearney.at/content/misc/wrapper.php/id/49864/name/pdf_pdf_atkearney_bip_grdi_2007_1182933353feae_1183462095a762.pdf.

- UNECE, <https://w3.unece.org/PXWeb/en>.
- Statistics on labour productivity ILOSTAT, <https://ilostat.ilo.org/topics/labour-productivity>.
- World Population Prospects: The 2015 Revision, Key Findings and Advance Tables https://esa.un.org/unpd/wpp/publications/files/key_findings_wpp_2015.pdf.
- Housing Statistics in the European Union 2010, https://www.researchgate.net/publication/334030779_housing-statistics-in-the-european-union-2010.
- Europe in figures. – Eurostat yearbook 2011, Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2011.
- Housing Statistics in the European Union (Ed. by Kees Dol and Marietta Haffner), 2010.

2. Економічний вимір

- Закони України: «Про підприємництво»; «Про господарські товариства»; «Про селянське (фермерське) господарство»; «Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон»; «Про захист іноземних інвестицій»; «Про інвестиційну діяльність»; «Про внесення змін до Закону України «Про інвестиційну діяльність»; «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України (щодо правового підґрунтя для запровадження середньострокового бюджетного планування); «Про внесення зміни до розділу V «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про приватизацію державного і комунального майна» щодо приватизації об'єктів великої приватизації»; «Про валюту і валютні операції».
- Постанови ВРУ: «Про Концепцію роздержавлення й приватизації підприємств, землі та житла» №1767 від 31 жовтня 1991р.; «Про Державну програму приватизації майна державних підприємств» №2545 від 7 липня 1992р.
- Концепція переходу Української РСР до ринкової економіки, ухвалена Верховною Радою УРСР 1 листопада 1990р.
- Розпорядження КМУ «Про збільшення у 2017 році обсягу джерел фінансування державного бюджету у зв'язку із зменшенням його за іншими джерелами фінансування» №921 від 18 грудня 2017р.; «Про схвалення Національної транспортної стратегії України на період до 2030 року» №430 від 30 травня 2018р.
- Урядовий портал: Наше спільне завдання з ЄС – якнайскоріше укладення Угоди про Спільний авіаційний простір, <https://www.kmu.gov.ua/news>.
- Мінекономіки: Продуктивність праці та продуктивність капіталу (II квартал 2018р.), <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=fed12f88-b9de-40dc-80da-915004740461&title=ProduktivnistPratsiTaProduktivnistKapitalu-iiKvartal2018-Roku->.
- Центр Разумкова: Структурні трансформації у світовій економіці: виклики для України (В. Сіденко (керівник проекту) та ін.), 2017р., Якименко Ю. та ін. Україна 2017-2018: нові реалії, старі проблеми. Аналітичні оцінки, 2018р., Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання. – Національна безпека і оборона, 2019р., №1-2; Рік діяльності Президента Володимира Зеленського: здобутки і прорахунки; Соціально-економічний вимір України в період зміни політичних еліт, 2019р.; Секторальна інтеграція України до ЄС: передумови, перспективи, виклики, 2020р.; Україна 2020-2021: невиправдані очікування, неочікувані виклики. Аналітичні оцінки, 2021р.; Чинники, складові і результати запровадження і реалізації антикризової політики в окремих країнах світу та Україні. Прогноз соціально-економічного розвитку України у 2021р.

- Олешко А. Генезис антикризового регулювання економіки України, <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1253>.
- Аудит економіки України 2030, <https://nes2030.org.ua/docs/doc-audit.pdf>.
- Опанасенко В. Історія «промахів» формування інституту приватної власності в Україні як одна з причин розвитку тіньової економіки, <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5586>.
- Падалка С. Приватизація в Україні у системі відносин: влада, громадянське суспільство, особа 1991-2010 роки, <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-6441-0/7.pdf>.
- Велика та мала. Шлях приватизації від невдач до прозорості, <https://voxukraine.org/uk/velika-ta-mala-shlyah-privatizatsiyi-vid-nevdach-do-prozorosti>.
- База даних Інституту статистики ЮНЕСКО. – UNESCO Institute of Statistics. Science, Technology & Innovation: Gross domestic expenditure on R&D (GERD), GERD as a percentage of GDP, GERD per capita and GERD per researcher, <http://data.uis.unesco.org>.
- Міграція в Україні (випуски різних років), <https://iom.org.ua/sites/default/files>.
- Донецька область лідирує у рейтингу залучення капітальних інвестицій, <https://dn.gov.ua/ua/news/donecka-oblast-lidiruye-u-rejtingu-zaluchennya-kapitalnih-investicij>.
- Кількість банків в Україні, <https://index.minfin.com.ua/ua/banks/stat/count>.
- Яценюк розкрив секрети 2004 року, <https://www.pravda.com.ua/articles/2008/05/21/3445004>.
- Анисимов А., Широу А. Проблемы разработки сценариев оценки долгосрочных эффектов интеграционных процессов на постсоветском пространстве, <https://ecfor.ru/publication>.
- Комплексная оценка макроэкономического эффекта различных форм глубокого экономического сотрудничества Украины со странами Таможенного союза и Единого экономического пространства в рамках ЕврАзЭС (аналитическое резюме), Санкт-Петербург, 2012г.
- Україна виходить з двох угод, укладених у межах СНД – указ Президента, <https://president.gov.ua/news>.
- Україна увійшла в топ-50 у рейтингу індексу електронної участі ООН, <https://ms.detector.media/trendi/post>.
- Ключові факти щодо угоди зі Спеціальним комітетом кредиторів, http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=425499&cat_id=406607.
- Україна отримала 600 млн євро макрофінансової допомоги від ЄС, <https://ua-news.liga.net/economics/news>.
- Україна дорозмістила євробонди-2033 на 600 мільйонів доларів під 6,2%, <https://www.epravda.com.ua/news/2020/12/11/669105>.
- Світовий банк ухвалив виділення Україні кредиту ..., <https://ua.interfax.com.ua/news/general/709420.html>.
- Переказ коштів за кордон: до 200 тисяч євро збільшено річний е-ліміт на валютні операції фізосіб, <http://www.visnuk.com.ua/uk/news>.
- Інтернет-банкінг для фізичних осіб – путівник, https://bankchart.com.ua/e_banking.
- Валютна лібералізація, <https://bank.gov.ua/ua/markets/liberalization>.

- Human Development Index (HDI) (випуски різних років), <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi>.
- Fischer S., Sahay R. The Transition Economies After Ten Years, <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2000/wp0030.pdf>.
- Directive 2011/85 – Requirements for budgetary frameworks of the Member States, <https://www.eumonitor.eu/9353000/1/f9vvik7mlc3gyxp/vj3ebyoxrqzh>.
- World Bank's Databank. World Development Indicators, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>.
- World Trade Statistical Review 2020. – Geneva: World Trade Organization, 2020.
- World Bank staff estimates through the WITS platform from the Comtrade database maintained by the United Nations Statistics Division, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators#>.
- UN Comtrade database through WITS platform. Accessed through World Bank's Databank. World Development Indicators, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators#>.
- IMF. Balance of Payments Statistics Yearbook and data files. Accessed through World Bank's Databank. World Development Indicators, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators#>.
- OECD (2021). «Patents by main technology and by International Patent Classification (IPC)», OECD Patent Statistics (database), <https://doi.org/10.1787/data-00508-en>.
- FAO. FAOSTATdatabank, <http://www.fao.org/faostat/en/#data>.
- International Telecommunication Union (ITU) World Telecommunication/ICT Indicators Database, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators#>.
- Netcraft, <http://www.netcraft.com>.
- World Economic Forum (2016). The Future of Jobs: Employment, Skills and Workforce Strategy for the Fourth Industrial Revolution, Davos, January 2016. http://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs.pdf.
- Ford Martin. Rise of the Robots. Technology and the Threat of a Jobless Future. – New York: Basic Books, 2015.
- Grain: World Markets and Trade, <https://www.fas.usda.gov/data/grain-world-markets-and-trade>.

3. Реформування енергетичного сектору: досягнення та випробування

- Закони України: «Про введення поправок до Закону України «Про електроенергетику» щодо стимулів для використання альтернативних джерел енергії»; «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення конкурентних умов виробництва електроенергії з альтернативних джерел енергії»; «Про внесення змін до статті 9 Закону про альтернативні джерела енергії»; «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення умов підтримки виробництва електричної енергії з альтернативних джерел енергії».
- Постанова КМУ «Питання ввезення на митну територію України енергозберігаючих матеріалів, обладнання, устаткування та комплектувальних виробів за проектами демонстрації японських технологій» №293 від 30 березня 2016р.

Розпорядження КМУ «Про схвалення Очікуваного національно визначеного внеску України до проекту нової глобальної кліматичної угоди» №980 від 16 вересня 2015р.

Урядовий портал, <https://www.kmu.gov.ua/events/27-listopada-vidbudetsya-onlajn-brifing-pyat-rokiv-gazovoyi-nezalezhnosti-ukrayini>.

Міністерство енергетики України, http://mpe.kmu.gov.ua/minugol/control/publish/article?art_id=245549734.

Міністерство захисту довкілля: Міндовкілля та ЄБРР презентували результати моделювання другого Національно-визначеного внеску України до Паризької Угоди, <https://mepr.gov.ua/news/36371.html>.

Держстат: Динамічні ряди показників енергетичних балансів за 1990-2019рр., http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2019/energ/drpeb/dr_u.htm.

Центр Разумкова: Електроенергетика України: стан і тенденції розвитку. Аналітична доповідь. – Національна безпека і оборона, 2012р., №6; Розвиток газового сектору України в контексті євроінтеграції, 2014р.; Омельченко В. Диверсифікація постачання ядерного палива в Україну: хронологія та відкриті запитання, 2 грудня 2020р.; Омельченко В. Проект Другого Національно визначеного внеску України (НВВ2): чи можливо досягнути більш амбітних цілей за менших витрат?, 16 квітня 2021р.

«Нафтогаз» і «Газпром»: історія газових відносин – Слово і Діло, 7 листопада 2019р., <https://www.slovoidilo.ua/2019/11/07/infografika/polityka/naftohaz-hazprom-istoriya-hazovyx-vidnosyn>.

Шидловський А.К. Енергетичні ресурси та потоки. – Українські енциклопедичні знання, 2003р. Історична довідка. – НКРЕКП, 2 листопада 2016р., <https://www.nerc.gov.ua/?id=21924>.

«Укренерго» отримало 27,5 млрд грн збитків у 2020 році – mind, 12 квітня 2021р., <https://mind.ua/news/20224649-ukrenergo-otrimalo-275-mlrd-grn-zbitkiv-u-2020-roci>.

Прогнозний баланс електроенергії об'єднаної енергетичної системи України на 2021р.

ДТЕК, <https://dtek.com/media-center/news/dtek-zapustil-pervuyu-v-ukraine-promyshlennuyu-sistemu-nakopleniya-enerгии>.

Вдовиченко А. Оптимальні шляхи видобутку газу в Україні, Ньюфолк, <https://newfolk.com.ua/ua/stati-nashih-ekspertov-2/optimaln-shlyahi-zb-lshennya-vidobutku-gazu-v-ukra-n>.

НАК «Нафтогаз України», <https://www.naftogaz.com/www/3/nakweb.nsf/0/D63B63DE51AAFA9AC2257F1C0028D27B?OpenDocument&Expand=1&>.

Огляд енергетичного сектору України: інституції, управління та політичні засади – OESD, 2019р., oe.cd/energy-sector-reform-ukraine.

Історична перемога України: Стокгольмський арбітраж – НАК «Нафтогаз України», <https://www.naftogaz.com/www/3/nakweb.nsf/0/A6094D6DF82CF76BC225834B00523754?OpenDocument&Expand=2&>.

Проект «Будівництво нового безпечного конфайнмента» – ДСП «ЧАЕС», <https://chnpp.gov.ua/ua/activity/shelter-object-transformation/project-nsc-construction>.

Аналітичне дослідження «Використання біомаси енергетичних культур у північних областях України» (Волинська, Рівненська, Житомирська, Київська та Чернігівська області), https://www.ppv.net.ua/uploads/work_attachments/Studies_of_Forest-based_and_Energy_Crops_Biomass-for-Energy_Use_in_Northern_Oblasts_of_Ukraine_PPV_2018_UA.pdf.

Звіт з оцінки відповідності (достатності) потужностей, <https://ua.energy/peredacha-i-dyspetchery-zatsiya/zvit-z-otsinky-vidpovidnosti-dostatnosti-generuyuchykh-potuzhnostej/#1596701774919-04e9ab60-f849>.

Для розвитку водневої енергетики потрібна чітка державна стратегія, дієве законодавство, стимули та запуск пілотних проєктів, <https://www.kmu.gov.ua/news/dlya-rozvitku-vodnevoyi-energetiki-potribna-chitka-derzhavna-strategiya-diyeve-zakonodavstvo-stimuli-ta-zapusk-pilotnih-proektiv>.

Statistical Review of World Energy 2020 – BP, <https://www.bp.com/en/global/corporate/energy-economics/statistical-review-of-world-energy.html>.

REMAP 2030. Renewable Prospects for Ukraine, http://uwea.com.ua/uploads/docs/IRENA_REmap_2015_ukr.pdf.

Renewable power generation cost in 2020, <https://www.irena.org/publications/2021/Jun/Renewable-Power-Costs-in-2020>.

Policies, measures and actions on climate change and environmental protection in the context of COVID-19 recovery, UKRAINE, <https://platform2020redesign.org/countries/ukraine>.

NDC Registry, Interim, Ukraine, First NDC, <https://www4.unfccc.int/sites/NDCStaging/pages/Party.aspx?party=UKR>.

Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, A hydrogen strategy for a climate-neutral Europe, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52020DC0301>.

The Future of Hydrogen, Seizing today's opportunities, technology report, June 2019, IEA.

4. Україна у глобальних вимірах сталого розвитку та цифровізації

Закони України: «Про оцінку впливу на довкілля»; «Про регулювання господарської діяльності з озоноруйнівними речовинами та фторованими парниковими газами»; проекти законів: «Про запобігання, зменшення та контроль забруднення, що виникає в результаті промислової діяльності» (реєстр. №4167-2 від 31 травня 2021р.); «Про управління відходами» (реєстр. №813 від 21 липня 2020р.).

Указ Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» №722 від 30 вересня 2019р.

Міністерство та комітет з цифрової трансформації України: В Україні з'явився Гід з державних послуг, 27 серпня 2020р., <https://thedigital.gov.ua/news/v-ukraini-zyavivsia-gid-z-derzhavnikh-poslug>.

Міністерств економіки: Цілі сталого розвитку, Україна. Добровільний Національний план, <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=a0fc2a99-ada3-4a6d-b65b-cb542c3d5b77&title=DobrovolniiNatsionalniiOgliadSchodoTsileiStalogoRozvitkuVUkraini>; Продуктивність праці та продуктивність капіталу (II квартал 2018р.), <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=fed12f88-b9de-40dc-80da-915004740461&title=ProduktivnistPratsiTaProduktivnistKapitalu-iiKvartal2018-Roku->.

Міністерство захисту довкілля: проєкт Другого національно визначеного внеску України до Паризької угоди, <https://mepr.gov.ua/news/37151.html>.

МОН: Стан науково-інноваційної діяльності в Україні у 2020 році. Науково-аналітична записка, 2021р., <https://mon.gov.ua/storage/app/media/nauka/2021/06/23/AZ.nauka.innovatsiyi.2020-29.06.2021.pdf>.

Держстат: Витрати на виконання наукових досліджень і розробок за видами робіт; Наявність і рух матеріальних активів за видами економічної діяльності за 2019 рік; Цілі сталого розвитку. Україна-2020. Моніторинговий звіт, http://www.ukrstat.gov.ua/csr_prezent/ukr/st_rozv/publ/SDGs%20Ukraine%202020%20Monitoring_12.2020ukr.pdf; Викиди забруднюючих речовин у атмосферне повітря України; Поточні витрати на охорону навколишнього природного середовища за видами природоохоронних заходів; Впровадження інновацій на промислових підприємствах.

Держенергоефективності: 1,2 млрд євро інвестовано у «зелені» проекти в Україні у 2020 році, 25 січня 2021р., <https://sae.gov.ua/uk/news/3652>; Більше 2 млрд євро інвестовано у понад 2500 МВт нових потужностей «чистої» електроенергетики, введених за 9 місяців цього року, <https://sae.gov.ua/uk/news/3161>.

Центр Разумкова: Структурні трансформації у світовій економіці: виклики для України: Аналітична доповідь (В. Сіденко (керівник проекту) та ін.), 2017р.; Smart-інфраструктура у сталому розвитку міст: світовий досвід та перспективи України. Аналітична доповідь. 2021р.; Єгоров І., Дульська І. Smart-спеціалізація і розвиток інформаційно-комунікаційних технологій в Україні. Smart-інфраструктура у сталому розвитку міст: світовий досвід та перспективи України, 2021р.

Перемоги у сфері діджиталізації державних послуг. – Українське радіо, 24 грудня 2020р., <http://nrcu.gov.ua/news.html?newsID=94843>.

Уряд продовжує активну роботу над цифровізацією державних послуг, і цього тижня українцям стали доступними понад 10 нових онлайн-послуг. – Укрінформ, 23 травня 2021р., <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3251059-v-ukraini-stali-dostupnimi-ponad-10-novih-onlajnposlug.html>.

Прокопенко Д. Кризис? Не слышали! Как украинская IT-индустрия росла в 2020-м, и будет расти в новом году. – Деловая столица, 3 январа 2021г., <https://www.dsnews.ua/economics/pereformatirovannyy-rynok-kakoy-budet-ukrainskaya-it-industriya-v-2021-m-posle-pandemii-28122020-410714>.

Ивженко Д. Экспорт IT-услуг впервые превысил \$5 млрд и составил 8,3% от всего украинского экспорта. – АIN, 17 февраля 2021г., <https://ain.ua/2021/02/17/eksport-t-uslug-prevysil-5-mlrd>.

Черновецкий С. IT in UA: абетка локальних інвестицій. – Дзеркало тижня, 25 жовтня, 2019р., https://zn.ua/ukr/tech/it-in-ua-abetka-lokalnih-investicij-327410_.html.

10 стартапів, що змусили світ говорити про Україну в 2017-му. – Радіо Свобода, 28 грудня 2017р., <https://www.radiosvoboda.org/a/28943851.html>.

Аналітичний звіт за результатами національного соціологічного опитування «Уявлення та пріоритети громадян України у сфері охорони довкілля та сталої енергетики». – UNDP Україна, file:///C:/Users/User/Downloads/UNDP_UA_Analytical_Report_Priorities_Energy_and_Environment.pdf.

Використання природного газу. – Нафтогаз Група, <https://www.naftogaz.com/www/3/nakweb.nsf/0/8B3289E9F4B2CF50C2257F7F0054EA23>.

Міненерго: частка ВДЕ в Україні у 2021 році сягне планових показників 2030 року. – Українська Енергетика, 20 квітня 2021р., <https://ua-energy.org/uk/posts/minenerho-chastka-vde-v-ukraini-u-2021-rotsi-siahne-planovykh-pokaznykh-2030-roku>.

Корчміт О. Крок назад для ЕСКО. Чому влада може втратити інвесторів в енергоефективність бюджетного сектору, <https://www.epravda.com.ua/rus/columns/2021/04/15/673010>.

База даних Інституту статистики ЮНЕСКО. – UNESCO Institute of Statistics. Science, Technology & Innovation: Gross domestic expenditure on R&D (GERD), GERD as a percentage of GDP, GERD per capita and GERD per researcher, <http://data.uis.unesco.org>.

- E-Government Survey 2020. – United Nations, 2020, [https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2020-Survey/2020%20UN%20E-Government%20Survey%20\(Full%20Report\).pdf](https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2020-Survey/2020%20UN%20E-Government%20Survey%20(Full%20Report).pdf).
- Kemp S. Digital 2021: Ukraine – Datareportal, 21 February 2021, <https://datareportal.com/reports/digital-2021-ukraine>.
- Individuals using the Internet, The World Bank, <https://data.worldbank.org/indicator/IT.NET.USER.ZS>.
- Global Skills Index 2020. – Coursera, https://pages.coursera-for-business.org/rs/748-MIV-116/images/gsi2020_final.pdf?mkt_tok=eyJpIjoiTURSbFpHTmZbUUwWm1FMilsInQiOiJqc2FheDF3RGc5RVhKOEwrROVpczdKcUhURmplYndxOVJnQjZKTWlyXC9LRWdZRMmRwZGUwUXNCd3p2ekV6MHFScWVsTnp3VTd-PYzRzbW1DNOfIdTITYzFKeDJqckhvWk50NIJzMUZaWxYRjVjQUUuSVVwK2FLTEdDUyt6V2ZzQU0JIn0%3D.
- Sysoyev Y. Aventures DealBook 2019. – Slideshare, 14 May 2019, <https://www.slideshare.net/YevgenSysoyev/aventures-dealbook-2019-145451367>.
- Global Innovation Index 2020. – Cornell INSEAD WIPO, 2020, <https://www.globalinnovationindex.org/Home>.
- The 2021 Global Outsourcing 100. – The Association with Collaboration at its Core, <https://www.iaop.org/Content/19/165/5309>.
- Ukrainian IT Industry: Analytical Report. ISSUU, 29 October 2018, https://issuu.com/itukraine/docs/ukainian_it_industry_report_ukr.
- Total primary energy supply (TPES) by GDP (PPP). – International Energy Agency, <https://www.iea.org/statistics>.
- BP Statistical Review of World Energy 2020, 69th edition. – British Petroleum, <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2020-full-report.pdf>.
- CO₂ Emissions from Fuel Combustion Highlights. – International Energy Agency, <https://www.iea.org/data-and-statistics/data-browser/?country=WORLD&fuel=CO2%20emissions&indicator=CO2BySource>.
- CO₂ emissions trend, Ukraine, 1990-2018 (Index 1990=100), <https://www.iea.org/data-and-statistics/data-browser/?country=UKRAINE&fuel=CO2%20emissions&indicator=TotCO2>, GDP growth (annual %) – Ukraine. – The World Bank, <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=UA>.
- Emerging markets cross-border clean energy investment. Climatescope 2020 by BloombergNEF, <https://global-climatescope.org/clean-energy-investments>.
- World Bank's Databank. World Development Indicators, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>.
- World Trade Statistical Review 2020. – Geneva: World Trade Organization, 2020.
- World Bank staff estimates through the WITS platform from the Comtrade database maintained by the United Nations Statistics Division, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators#>.
- UN Comtrade database through WITS platform. Accessed through World Bank's Databank. World Development Indicators, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators#>.

IMF. Balance of Payments Statistics Yearbook and data files. Accessed through World Bank's Databank. World Development Indicators, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators#>.

Patents by main technology and by International Patent Classification (IPC). – OECD Patent Statistics (database), <https://doi.org/10.1787/data-00508-en>.

FAO. FAOSTATdatabank. <http://www.fao.org/faostat/en/#data>.

International Telecommunication Union (ITU) World Telecommunication/ICT Indicators Database, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators#>.

Netcraft (<http://www.netcraft.com>) and World Bank population estimates, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators#>.

World Economic Forum (2016). The Future of Jobs: Employment, Skills and Workforce Strategy for the Fourth Industrial Revolution, Davos, January 2016, http://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs.pdf.

Ford Martin. Rise of the Robots. Technology and the Threat of a Jobless Future, New York: Basic Books, 2015.

5. Громадяни і громадянське суспільство незалежної України

Центр Разумкова: соціологічні дослідження за різні періоди.

Путін В. Про історичну єдність росіян та українців, 12 липня 2021р., kremlin.ru/d/66182.

Ничем вообще украинцы от россиян не отличались, www.unian.net/politics/2298341-nichem-voobsche-ukraintsyi-ot-rossiyan-ne-otlichalis-putin-opyat-zagovoril-ob-odnom-narode.html.

Розділ II. Формування інститутів незалежної держави, представницької демократії та захисту прав людини

Конституція Української РСР.

Конституція України.

Закон Української РСР «Про Президента Української РСР».

Декларація про державний суверенітет України.

Закони України: «Про правонаступництво України»; «Про Конституційний Суд України»; «Про Державний Гімн України»; «Про внесення змін до Конституції України»; «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)»; «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)»; «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з метою приведення у відповідність із Законом України «Про внесення змін до статті 80 Конституції України щодо недоторканності народних депутатів України»; «Про відновлення дії окремих положень Конституції України»; «Про статус народного депутата»; «Про статус судів»; «Про Вищу раду юстиції»; «Про внесення змін до статті 149 Конституції (Основного Закону) України»; «Про внесення змін до статей 149 і 150 Конституції (Основного Закону) України»; «Про судоустрій і статус судів»; «Про забезпечення права на справедливий суд»;

«Про відновлення довіри до судової влади в Україні»; «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких законів України щодо діяльності органів суддівського врядування»; «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини».

Постанови Верховної Ради Української РСР: «Про Комісію по розробці нової Конституції Української РСР» №405 від 24 жовтня 1990р.; «Про Концепцію нової Конституції України» №1213 від 16 червня 1991р., «Про проголошення незалежності України» №1427 від 24 серпня 1991р.

Постанови ВРУ: «Про проведення всеукраїнського референдуму в питанні про проголошення незалежності України» №1660 від 11 жовтня 1991р.; «Про Державний прапор України» №2067 від 28 січня 1992р.; «Про Державний герб України» №2137 від 19 лютого 1992р.; «Про Концепцію судово-правової реформи в Україні» №2296 від 28 квітня 1992р.; «Про проект нової Конституції України» №2525 від 1 липня 1992р.

Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України №1 від 28 червня 1996р.

Укази Президента України: «Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою» №65 від 31 березня 2000р.; «Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів» №361 від 10 травня 2006р.; «Про Конституційну Комісію» №19 від 3 березня 2015р.; «Про стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки» №276 від 20 травня 2015р.

Рішення КСУ: №11 від 29 грудня 1999р.; №6 від 9 липня 2007р.; №20 від 30 вересня 2010р.; №3 від 25 квітня 2018р.; №4 від 11 березня 2020р.

Верховний Суд України: Рішення від 3 грудня 2004р. щодо другого туру виборів Президента України.

Вищий Адміністративний Суд України: Аналіз стану парламентського виборчого законодавства України: напрямки та шляхи його удосконалення згідно з рекомендаціями місії

ОБСЄ/БДІПЛ зі спостереження за виборами та Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанської комісії).

Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні за 2020 рік, <https://www.ombudsman.gov.ua>.

Центр Разумкова: Парламент в Україні: тенденції та проблеми становлення. Аналітична доповідь. – Національна безпека і оборона, 2003р., №2; Антологія конституційного процесу в сучасній Україні, автор-укладач В.Мусяка, 2017р.; Україна 2016-2017: ознаки прогресу та симптоми розчарування. Аналітичні оцінки, 2017р.; Україна 2017-2018: нові реалії, старі проблеми. Аналітичні оцінки, 2018р.; Україна 2018-2019: обережний оптимізм напередодні виборів. Аналітичні оцінки, 2019р.; Партійна система України після 2019 року: особливості та перспективи розвитку, 2020р.; Забезпечення прав і свобод людини в Україні в умовах поширення коронавірусної інфекції (COVID-19): особливості і шляхи удосконалення, 2020р.; Україна 2020-2021: невинуваті очікування, неочікувані виклики. Аналітичні оцінки, 2021р.

Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Т.2. 19 грудня 1917р. – 29 квітня 1918р., упор. Верстюк В.Ф. (кер.), Бойко О.Д. та ін., Наукова думка, 1997р.

Про результати Всеукраїнського референдуму. Протокол Центральної Виборчої Комісії по виборах Президента України та з Всеукраїнського референдуму – Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України, <https://tsdavo.gov.ua/gmedia/4-1-28-141-58-jpg>.

Грамота про складання повноважень в припинення діяльності Державного Центру Української Народної Республіки в екзилі. Заява ДЦ УНР, 22 серпня 1992 року, м.Київ. – В кн.: Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: Статті і матеріали / Зредагували Л.Винар і Н.Пазуняк. – Філадельфія; Київ; Вашингтон, Фондація ім. С.Петлюри; Фондація Родина Фещенко-Чопівських, 1993р.

Юзьков Л. Проект Конституції України (в редакції від 27 травня 1993р.) після всенародного обговорення – Конституція незалежної України, під загальною ред. С.Головатого, Право.Укр. Правнич.Фондація, 1995р.

Телевізійне звернення Президента України Леоніда Кучми з нагоди підписання Указу про внесення на всенародне обговорення проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України». – Урядовий кур'єр, 7 березня 2003р.

Конституційно-правові засади становлення української державності В.Я Тацій, Ю.М. Тодика, О.Г. Данилян та ін.; За ред. акад. НАН України В.Я.Тація, акад. АПРН України Ю.М.Тодики, Право, 2003р.

Немає Батьківщини без свободи і свободи без Батьківщини: Доповідь Президента України Леоніда Кучми на урочистих зборах з нагоди 5-ої річниці незалежності України 23 серпня 1996р., Україна, 1996р.

Висновок щодо проекту Конституції України Комісії «Демократія через право» (Венеціанська комісія, Страсбург, 21 травня 1996р.) – В кн.: Конституція незалежної України. У 3 кн. / Під заг. ред. С.Головатого, Кн. II, частина перша: Документи. Статті, «Право», 1997р.

Янукович, Тимошенко і Медведчук 6 годин говорили, як змінювати Конституцію – Українська правда, 22 квітня 2009р., <https://www.pravda.com.ua/news/2009/04/22/3893752>.

Кісь Я., Педич В. Актуальні проблеми Історії України: Курс лекцій. Парламенти України, 1990-2002рр.

Кобута С., Кобута Л. Демократичні вибори в Україні 1990 року: особливості проведення та наслідки. – Вісник Прикарпатського університету. Історія. Випуск 17.

Російські політтехнологи робитимуть українські вибори, 29 серпня 2001р., <https://www.radiosvoboda.org/a/879944.html>.

Кресіна І. Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми: монографія. – Ін-т держави і права ім.В.Корецького НАН України, 2003р.

Кармазіна М. Тридцять років української багатопартійності (кінець 1990 – початок 2020 рр.) – ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020р., https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2020/11/trydziat_rokiv.pdf, <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3182931-v-ukraini-ponad-300-politichnih-partij-zaminulij-rik-zavilisa-se-16.html>.

Особливості процесу інституціалізації політичних партій і партійної системи України в умовах демократичного транзиту. Дисертація на здобуття наукового ступеня к.політ.н., Лешанич М., Ужгород, 2020р., https://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/10/dis_leshanych.pdf.

«Зачароване коло» реформи правоохоронної системи, вади судової, підрізани крила антикорупційної політики, – думки політиків і експертів. – Платформа UAR reforms, 2 грудня 2020р., <https://uareforms.org/news/new-news-463>.

7 років антикорупційної реформи: який маємо результат? – Трансперенсі Інтернешнл Україна, 28 травня 2021р., <https://ti-ukraine.org/news/18320>.

Перетворення у правоохоронній системі незалежної України: чому вони дотепер не принесли успіхів? (Роздуми ветерана-учасника реформаційних потуг). – Вісник Пенітенціарної асоціації України, №1, с.47-54, <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1308302.pdf>.

 Opinion on the procedure for selection and appointment of judges to the supreme court in Ukraine with the focus on its compliance with the standards of the council of Europe. – Council of Europe, <https://rm.coe.int/coe-opinion-competition-sc/168093d89e>.

 Diamond L., Linz Juan J. Introduction: Politics, Society, and Democracy in Latin America.

Розділ III. Зовнішня політика і безпека незалежної України

1. Україна у світі: утвердження на світовій арені, формування зовнішньої політики

2. Шлях України до ЄС: етапи, здобутки, проблеми, перспективи

 Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990р.

 Постанови ВРУ: «Про основні напрями зовнішньої політики» №3360 від 2 липня 1993р.

 Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї» від 5 грудня 1994р

 Закон України: «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики»; Спільна стратегія Європейського Союзу щодо України, схвалена Європейською Радою 11 грудня 1999р.

 Укази Президента України: «Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу» №615 від 11 червня 1998р.; Програма інтеграції України до ЄС від 14 вересня 2000р. (була затверджена Указом Президента України, який втратив чинність).

 Офіційне інтернет-представництво Президента України: Інтерв'ю Президента України словацькому економічному виданню *Hospodárske noviny* від 23 вересня 2020р., <https://www.president.gov.ua/news/intervyu-prezidenta-ukrayini-slovackomu-ekonomichnomu-vidann-63888>; Підписання Декларації про європейську перспективу України наближає повноцінну інтеграцію у Європейський Союз – Володимир Зеленський, 4 травня 2021р., <https://www.president.gov.ua/news/pidpisannya-deklaraciyi-pro-yevropejsku-perspektivu-ukrayini-68257>.

 План дій «Україна – Європейський Союз» Європейська політика сусідства, схвалено КМУ 12 лютого 2005р.

 МЗС: Історія Українського МЗС, <https://mfa.gov.ua/pro-ministerstvo/istoriya>; Виступ Міністра закордонних справ України Д.Кулеби на форумі «Україна 30: Міжнародна політика», <https://mfa.gov.ua/news/vistup-dmitra-kulebi-na-forumi-ukrayina-30-mizhnarodna-politika>; Відносини Україна-ЄС, <https://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/european-integration/ua-eu-relations>.

 Центр Разумкова: Стратегічні партнери України: декларації і реалії. Аналітична доповідь. – Національна безпека і оборона, 2000р., №12; Відносини ЄС-Україна-Росія: проблеми і перспективи. – Національна безпека і оборона, 2012р., Україна 2019-2020: широкі можливості, суперечливі результати. Аналітичні оцінки, 2020р.; Україна-ЄС: Шлях до політичної асоціації. Аналітична доповідь, 2021р.

 Звіт про виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС (2015-2020), https://eu-ua.kmu.gov.ua/sites/default/files/inline/files/aa_implementation_report_2015-2020_ukr_final_0.pdf

Урядовий портал: Порядок денний асоціації Україна-ЄС, https://www.kmu.gov.ua/storage/app/imported_content/news/doc_248012532/UA_15-1%20final.pdf; План заходів з виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/55-GOEEI/pz-ua-1106-final.pdf>.

Звіт про виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС за 2019р. – Урядовий офіс координації європейської та євроатлантичної інтеграції, Офіс віце-прем'єр-міністра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції, https://eu-ua.org/sites/default/files/inline/files/zvit_implementation-2019-4_0.pdf.

База даних EUvsDisinfo, <https://euvsdisinfo.eu/ru>.

Доповідь EEAS від 9 березня 2021р. «Vilifying Germany; Wooing Germany». – EUvsDisinfo, <https://euvsdisinfo.eu/vilifying-germany-wooning-germany>.

Представництво ЄС в Україні: Висновки Європейської Ради щодо ситуації в Україні від 1 вересня 2014р., eeas.europa.eu/delegations/ukraine/press_corner/all_news/news/2014/2014_09_01_01_uk.htm.

Communication from the Commission «European Neighbourhood Policy. Strategy Paper». – Commission of the European Communities, https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/2004_communication_from_the_commission_-_european_neighbourhood_policy_-_strategy_paper.pdf.

3. Становлення та розвиток сектору безпеки України

Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990р.

Закони України: «Про чисельність Збройних Сил України»; «Про національну безпеку України»; «Про розвідку»; «Про особливості реформування підприємств оборонно-промислового комплексу державної форми власності»; «Про основи національної безпеки України»

Постанови ВРУ: «Про військові формування на Україні» №1431 від 24 серпня 1991р.; «Про Рекомендації парламентських слухань про взаємовідносини та співробітництво України з НАТО» №233 від 21 листопада 2002р.

Укази Президента України: «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України»» №287 від 26 травня 2015р.; «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 травня 2016 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України»» №240 від 6 червня 2016р.; «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»» №392 від 14 вересня 2020р.

Розпорядження КМУ «Про схвалення Стратегії розвитку органів системи Міністерства внутрішніх справ на період до 2020р.» №1023 від 15 листопада 2017р.,

Міністерство оборони: Воєнна історія, www.mil.gov.ua/ministry/istoriya.html; Державна програма розвитку Збройних Сил України, https://www.mil.gov.ua/content/oboron_plans/National-program-2020_uk.pdf; Стратегічний оборонний бюлетень України на період до 2015 року (Біла книга України), 2004р., Біла книга 2005. Оборонна політика України, 2006р.; Біла книга 2010, Збройні Сили України, Міністерство оборони України, 2011р.; Біла книга 2013. Збройні Сили України, Міністерство оборони України, 2014р.

- Центр Разумкова: Военна реформа в Україні: старт чи черговий фальстарт? Аналітична доповідь. – Національна безпека і оборона, 2000р., №1; Проблемы и перспективы сотрудничества Украины и России. Аналитический доклад. – Національна безпека і оборона, 2006р., №5; Партнерство Україна–ЄС у безпековій сфері: сучасний стан і перспективи. Аналітична доповідь.
- Роль і місце національної спецслужби в історії українського державотворення – Київ: ВПЦ «Київський Університет», 2017р.
- Радіо Свобода: Україна і Росія. Розлучення у військовій сфері вже відбулося, 25 червня 2014р., <https://www.radiosvoboda.org/a/25435062.html>; Воронов В. Импортзамещение для Рогозина, 10 января 2016г., <https://www.svoboda.org/a/27477140.html>; Як працюють захоплені військові заводи під контролем угруповань «ЛНР» та «ДНР»? 8 жовтня 2018р., <https://www.radiosvoboda.org/a/29530434.html>; Згурець С. Рік 2002. До НАТО під дзвін «Кольчуги», 9 липня 2007р., www.radio-svoboda.org/a/966404.html; Солонина Є. ОДКБ прийшла до України: очікувана, але непотрібна?, 26 квітня 2010р., www.radiosvoboda.org/a/2025117.html.
- Українська правда: Романюк Р., Попадюк Ф. «Став, бо задушу». 6 днів серпня, коли з'явилась Україна, 1 січня 2021р., www.pravda.com.ua/podcasts/5fee9b842e098/2021/01/1/7278743; Стенограма РНБО: Україна могла зібрати для захисту лише 5 тисяч солдатів, 22 лютого 2016р., <https://www.pravda.com.ua/news/2016/02/22/7099906>.
- Укрінформ: У резерві ЗСУ нараховується близько 234 тисяч військових – Міноборони, 13 травня 2021р., <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3244453-u-rezervi-zsu-narakhovuetsya-blizko-234-tisac-vijskovih-minoboroni.html>; Скільки зброї й техніки отримала армія за час АТО – дані Укроборонпрому, 21 лютого 2018р., <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/2407584-skilki-zbroi-j-tehniki-otrimala-armiia-zo-cas-ato-dani-ukroboronpromu.html>; Окупований Донбас як збройова кузня ІДІЛу, 14 грудня 2015р., <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/1930330-okupovaniy-donbas-yak-zbroyova-kuznya-idi-lu.html>.
- Ukrainian Military Pages: Розкрадання в ЗСУ у 2004-2017рр. – звіт слідчої комісії, ч.1; 11 червня 2019р., <https://www.ukrmilitary.com/2019/06/rozkradannya-zvit-1.html>; Міноборони розповіло, що прийнято на озброєння в 2020 році, 31 грудня 2020р., <https://www.ukrmilitary.com/2020/12/ovt2020.html>, https://www.ukrmilitary.com/p/proceeds-weapons-and-equipment.html#_pref.
- День: Муравський А. З 30 тисяч – уже 11..., 22 липня 2015р., <https://day.kyiv.ua/ru/article/ekonomika/iz-30-tysyach-uzhe-11>; Капсамун І. Україна – НАТО. Невикористані шанси, 24 вересня 2015р., <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-planety/ukrayina-nato-nevykorystani-shansy>.
- DefenceExpress: Згурець С. Ірак знову хоче купувати зброю в Україні, 31 серпня 2020р., https://defence-ua.com/people_and_company/irak_znovu_hoche_kupuvati_zbroju_v_ukrajini_ale_vse_ne_vse_tak_prosto-1528.html; Рябих В. 29 років безпеки та оборони України: від спадщини СРСР до НАТО., 24 серпня 2020р., https://defence-ua.com/army_and_war/bezpeki_ta_oborona_ukrajini_vid_nasliddja_srsr_do_nato-1473.html.
- Сергій Попко: Якби ми мали такий бойовий потенціал у 2014 році, як зараз, агресії не було б. – Армія FM, 15 березня 2019р., <https://www.armyfm.com.ua/serg%D1%96j-popko-jakbi-mi-mali-takij-bojovij-potenc%D1%96a-l-u-2014-roc%D1%96-jak-zaraz-agres%D1%96%D1%97-ne-bulo-b>.
- Балуєва О. Ляшенко В. Стан та передумови відродження оборонно-промислового комплексу України. – Інвестиції: практика та досвід, №15, 2017р., http://www.investplan.com.ua/pdf/15_2017/16.pdf.
- Медведев Д. ОПК, которий Украина потеряла... – Зеркало недели, 2 августа 2020г., <https://zn.ua/ukraina-1991-2020/opk-kotoryj-ukraina-poterjala.html>.

- Бадрак В. Экспорт зброї. Що він значить для України. – Лівий берег, https://lb.ua/economics/2021/02/17/477858_eksport_zbroi_shcho_vin_znachit.html.
- Ассоциация Украины с Европейским Союзом: последствия для России. – ИМЭМО РАН, 2014г., https://www.imemo.ru/files/File/ru/publ/2014/2014_026.pdf.
- Кривопалов А. Настоящее и будущее украинской оборонной индустрии. – Украина сегодня, https://www.imemo.ru/files/File/magazines/rossia_l_novay/2019_04/16-Krivopalov.pdf.
- Указ Президента РФ «Об утверждении стратегического курса Российской Федерации с государствами-участниками Содружества Независимых Государств» №940 от 14 сентября 1995г., <http://kremlin.ru/acts/bank/8307>.
- Путин берет контроль над стратегическими предприятиями и космической отраслью Украины. – Аргумент, 4 декабря 2013г., <http://argumentua.com/stati/putin-beret-kontrol-nad-strategicheskimi-predpriyatiyami-i-kosmicheskoi-otraslyu-ukrainy>
- Гучакова Т., Клименко А. Соціально-економічна ситуація в окупованому Криму 2014-2018, Майдан закордонних справ, вип.2, травень 2019р.
- Европейские санкции привели к авариям в российской «оборонке». – NEWS.ru, 14 февраля 2020г., <https://news.ru/europe/kak-sankcii-povliyali-na-razvitie-rossijskogo-vpk>.
- Военно-техническое сотрудничество в новых реалиях, Индекс безопасности №2 (109), Том 20, с.134-135, <http://www.pircenter.org/media/content/files/12/14116660540.pdf>.
- ВПК России теряет свои позиции на мировом рынке. – Новые известия, 8 декабря 2020г., <https://newizv.ru/article/general/08-12-2020/tsena-sanktsiy-vpk-rossii-teryayet-svoi-pozitsii-na-mirovom-rynke>.
- Все санкции США и Евросоюза в отношении России с 2014г. – Настоящее Время, обновлено 23 апреля 2021г., <https://www.currenttime.tv/a/russia-american-european-sanctions/29449693.html>.
- Сектор обороны и ВПК Украины. Как идет развитие при Зеленском. – РБК-Украина, 25 марта 2021г., <https://daily.rbc.ua/rus/show/sector-oborony-vpk-ukrainy-idet-razvitie-1616679536.html>.
- Реформа ОПК увеличит экспорт украинского оружия. – Економічна правда, 11 лютого 2021р., <https://www.epravda.com.ua/columns/2021/02/11/670810>
- Офіційний портал НАТО: Відносини з Україною, https://www.nato.int/cps/uk/natohq/topics_37750.htm; План дій Україна-НАТО, www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_19547.htm?selectedLocale=uk.

Редакційну підготовку видання здійснювали:

Алла ЧЕРНОВА керівник редакційно-видавничого відділу — редактор
Ганна ПАШКОВА редактор-коректор
Андрій ХОПТА б'їлд-редактор
Тетяна ОВСЯНИК дизайнер-верстальник

Обкладинка

Ідея: Юрій ЯКИМЕНКО

Фото: Борис КОРПУСЕНКО, «Вечірній Київ»; Фотобанк LARASTOK.com

Дизайн: Олександр ОЛЕКСІЙЧУК

Усі фотоматеріали, вміщені в цьому виданні, взяті із загальнодоступних джерел

У разі використання матеріалів, посилання на видання є обов'язковим

© Центр Разумкова, 2021
Адреса Центру Разумкова:
Київ, 01015, вул. Лаврська, 16, 2-й поверх
e-mail: info@razumkov.org.ua
веб-сторінка: www.razumkov.org.ua

© Видавництво «Заповіт», 2021
e-mail: zapovit@gmail.com